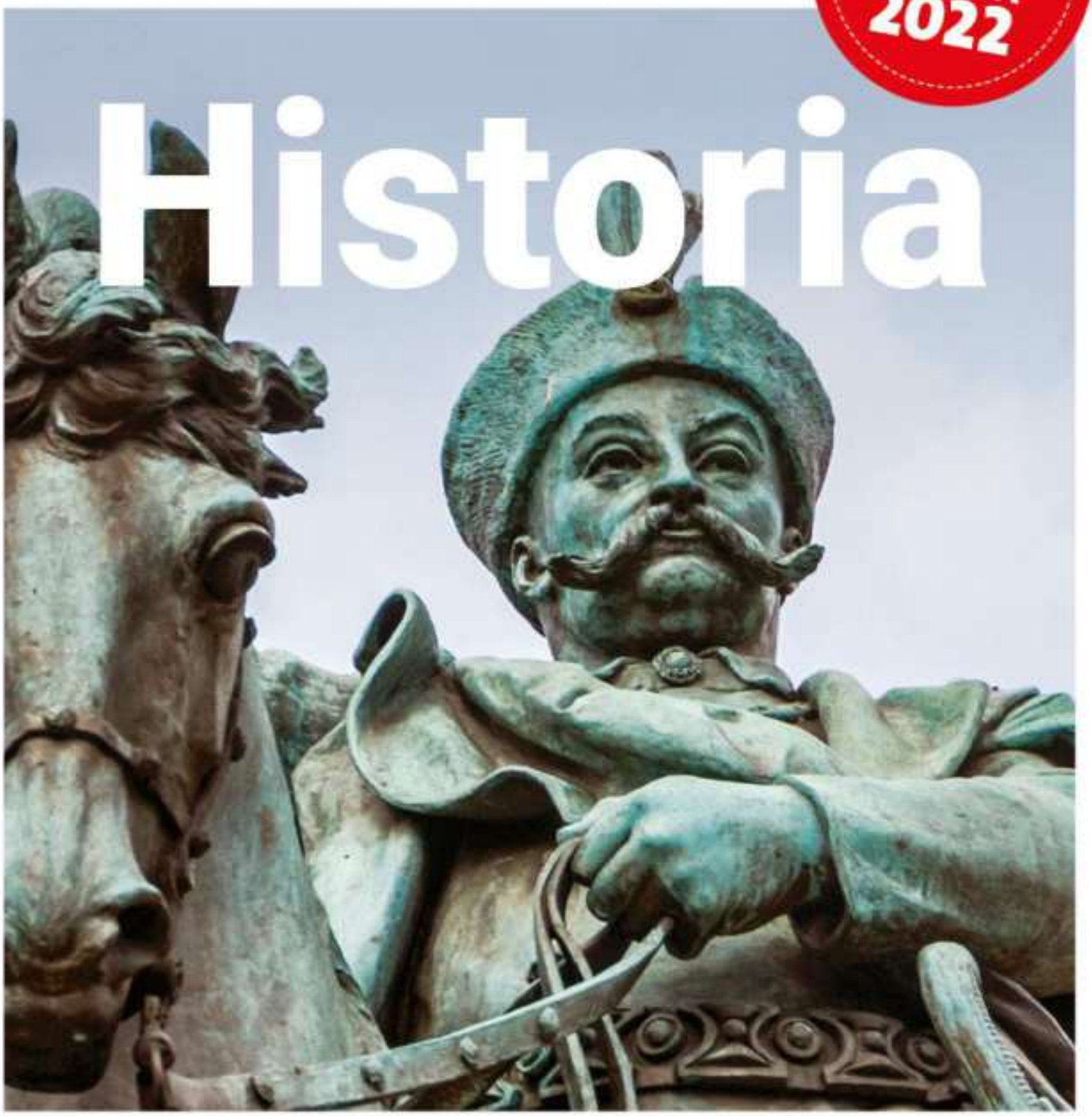
OPERON
Edukacja jest podróżą

Podstawa programowa ZMIANA 2022

ZAKRES ROZSZERZONY

Historia

2
część 1
NOWOŻYTNOŚĆ
do końca XVII w.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Historia

Nowożytność do końca XVII w.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

część I

2

ZAKRES ROZSZERZONY

OPERON
Edukacja jest podróżą

2023

Spis treści

I. U początków nowożytnej Europy

1. Humanizm i europejska kultura renesansowa ... 8
2. Sztuka renesansu ... 21
3. Wielkie odkrycia geograficzne ... 35
4. Rozwój europejskiego kolonializmu i jego następstwa ... 44
5. Reformacja ... 60
6. Reakcja na reformację i reforma Kościoła katolickiego ... 75
7. Przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie XVI w. ... 85

Podsumowanie przed sprawdzianem ... 101
Sprawdź, czy umiesz ... 104

II. „Złoty wiek" państwa polsko-litewskiego

1. Państwo polsko-litewskie i jego społeczeństwo u progu epoki nowożytnej ... 112
2. Polska ostatnich Jagiellonów – dzieje wewnętrzne ... 122
3. Polska ostatnich Jagiellonów i jej stosunki z sąsiadami ... 133
4. Kultura renesansu w Polsce ... 142
5. Unia lubelska i narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów ... 156
6. Pierwsze wolne elekcje i ich wpływ na kształtowanie się systemu ustrojowego Rzeczypospolitej ... 168
7. Społeczeństwo i gospodarka państwa polsko-litewskiego w XVI w. ... 182

Podsumowanie przed sprawdzianem ... 199
Sprawdź, czy umiesz ... 202

III. „Wielki wiek" XVII

1. Charakterystyczne zjawiska w gospodarce europejskiej XVII w. ... 210
2. Francja i Anglia – dzieje wewnętrzne i przemiany ustrojowe ... 221
3. Przemiany wewnętrzne w monarchiach sąsiadujących z Rzecząpospolitą ... 233
4. Konflikty międzynarodowe ... 243
5. Życie umysłowe i kultura Europy XVII w. ... 256
6. Sztuka baroku ... 266

Podsumowanie przed sprawdzianem ... 276
Sprawdź, czy umiesz ... 279

IV. Rzeczpospolita Obojga Narodów w końcu XVI i w XVII w.

1. Dzieje wewnętrzne Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III i Władysława IV Wazów ... 286
2. Konflikty z sąsiadami w 1. połowie XVII w. ... 300
3. Rzeczpospolita w okresie powstania Chmielnickiego i potopu szwedzkiego ... 314
4. Przejawy kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej w połowie XVII w. ... 328
5. Panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego ... 342
6. Kultura barokowo-sarmacka w Rzeczypospolitej w XVII i 1. połowie XVIII w. ... 356

Podsumowanie przed sprawdzianem ... 371
Sprawdź, czy umiesz ... 373

Warto przeczytać ... 378
Indeks osobowy ... 380
Indeks pojęć ... 384

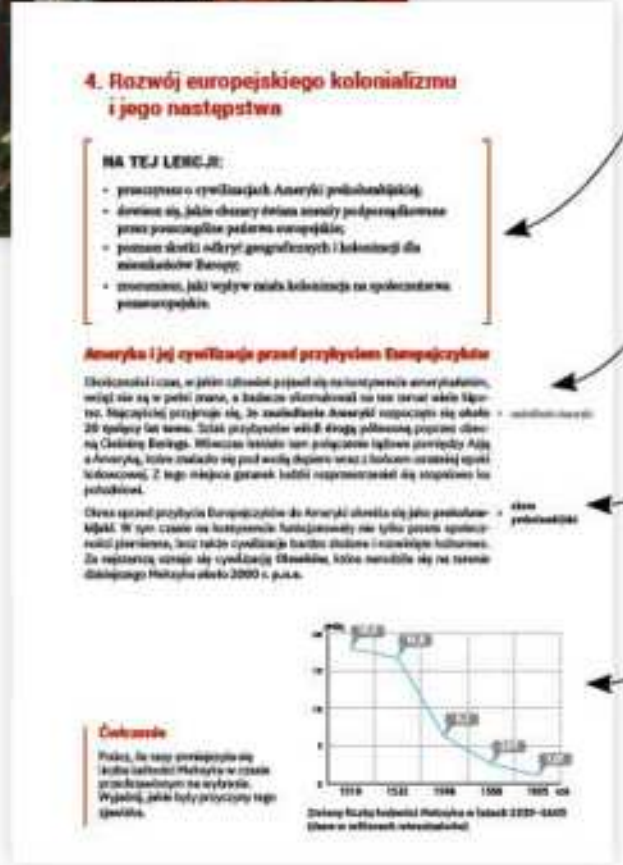
Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik pozwala na pełne wykorzystanie nowoczesnych metod dydaktycznych w nauczaniu historii. Zgodnie z założeniami reformy programowej uczniowie liceów i techników rozpoczną naukę tego przedmiotu w zakresie rozszerzonym w zwiększonym wymiarze godzin.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych informacji.

Każdy rozdział podręcznika rozpoczęto **spisem tematów** z danego obszaru.

Bezpośrednio pod tytułem rozdziału znajdziecie moduł **„Na tej lekcji"** – jego zadaniem jest ukierunkowanie was na cele realizowane w danym temacie.

Przystępny język publikacji ułatwi wam zrozumienie treści i pozytywnie nastawi was do przyswajanego materiału. W tekście pojawiają się wytłuszczenia – dzięki nim łatwiej odnajdziecie najistotniejsze zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Hasła na marginesach to treści z lekcji, które obowiązkowo należy zapamiętać. Zostaną one powtórzone w podsumowaniu lekcji.

Tabele i schematy pomogą wam usystematyzować wiedzę.

Infografiki „Tu działa się historia" oraz „Oni tworzyli historię" wskażą wam zjawiska i postacie ważne dla omawianej epoki i pozwolą wam poszerzyć wiedzę na ich temat.

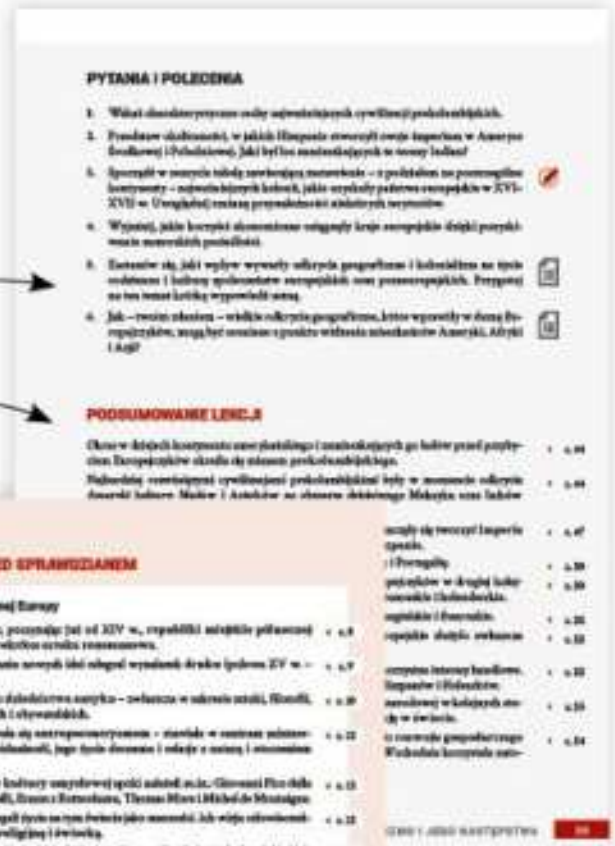

Definicje wyróżniono kolorową czcionką. Dzięki temu od razu je zauważycie i szybko znajdziecie podczas powtórek.

Teksty źródłowe, infografiki i mapy ilustrują treści merytoryczne. Elementy te opatrzono poleceniami, które pomogą wam w rozwinięciu umiejętności analizy zawartych w nich informacji.

Informacje o źródle pomogą wam poszerzyć zakres wiadomości, a także ułatwią interpretację nowo poznanych tekstów.

Opinie historyków możecie wykorzystać jako punkt wyjścia do dyskusji lub debaty na temat zagadnień poruszanych w trakcie lekcji.

Pytania i polecenia poznacie w toku lekcji lub wykorzystacie do nauki w domu lub przed kartkówką czy sprawdzianem. Uwaga: odpowiedzi do zadań wymagających pisemnego rozwiązania zapiszcie w zeszycie.

ćwiczenie wykorzystujące materiał źródłowy

ćwiczenie obowiązkowe realizujące treści z podstawy programowej

Podsumowanie lekcji to esencja najważniejszych treści. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok. Znajdziecie tam na marginesie odpowiednie hasło, a w treści lekcji – jego omówienie.

Podsumowanie przed sprawdzaniem zawiera najważniejsze treści do zapamiętania z rozdziału. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok i poszukajcie hasła na marginesie.

I. U początków nowożytnej Europy

- Humanizm i europejska kultura renesansowa
- Sztuka renesansu
- Wielkie odkrycia geograficzne
- Rozwój europejskiego kolonializmu i jego następstwa
- Reformacja
- Reakcja na reformację i reforma Kościoła katolickiego
- Przemiany społeczne i polityczne w Europie XVI w.

1. Humanizm i europejska kultura renesansowa

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz genezę humanizmu i renesansu;
- zapoznasz się z ideami humanizmu renesansowego;
- przeanalizujesz teksty autorstwa humanistycznych myślicieli.

Geneza humanizmu i renesansu

Przełom w **sposobie myślenia** i w **sztuce** europejskiej, który ukształtował epokę nowożytności, został zapoczątkowany **w miastach północnej Italii**. To właśnie tam licznie zachowały się materialne pozostałości **antyku** (budowle, rzeźby, mozaiki), będącego jednym ze źródeł twórczości renesansowej.

Przemiany rozpoczęły się już pod koniec epoki średniowiecza – w XIV i XV w. Sprzyjała im sytuacja włoskich miast bogacących się na handlu i zyskujących niezależność polityczną oraz duże znaczenie ekonomiczne. **Liczne zamożne**

republiki miejskie ▸ **republiki miejskie** konkurowały ze sobą nie tylko poprzez rywalizację w handlu i na polach bitew. Starały się także prześcignąć sąsiadów we wspaniałości miejskiej architektury i wypełniających ją dzieł sztuki. Potężne mieszczańskie rody zdobywające władzę w poszczególnych miastach chętnie podnosiły swój prestiż, patronując kulturze i działalności intelektualnej. Ich przedstawiciele nie szczędzili środków na fundowanie ołtarzy i fresków dla świątyń czy pomników dla ozdoby miejskich placów. Wznosili na własne potrzeby pałace i kupowali

mecenasi sztuki ▸ dzieła sztuki. Otaczali się wybitnymi myślicielami. Hojnymi **mecenasami** artystów byli też hierarchowie kościelni na czele z kolejnymi papieżami.

Mecenas – osoba (lub instytucja) wspierająca twórczość artystyczną, finansująca działalność artysty i nabywająca jego dzieła; często mecenas stale opiekował się artystą. Termin pochodzi od nazwiska Gajusza Mecenasa, rzymskiego polityka z I w. p.n.e., który wspierał pisarzy, m.in. Wergiliusza i Horacego.

Jedna z dziesięciu płaskorzeźb tworzących tzw. Wrota Raju – wschodnie drzwi do baptysterium we Florencji, autorstwa Lorenza Ghibertiego (czytaj: lorenca gibertiego)

Uważa się, że dzieło to stanowi przełom pomiędzy sztuką gotyku a renesansu. Powstało ono w latach 1425–1452. Ghiberti już wcześniej wykonał drzwi północne jako zlecenie, które uzyskał w wyniku konkursu ogłoszonego przez władze miejskie Florencji. Dzieło artysty stało się wielką chlubą miasta.

Najwybitniejsi spośród przedstawicieli mieszczaństwa, arystokracji czy duchowieństwa byli otwarci na nowo rodzące się idee – **myśl humanistyczną**. Opierający się na niej prąd kulturowy – humanizm – odchodził w wielu aspektach od dziedzictwa średniowiecza i sięgał po wzory antyczne. Ukształtował nową epokę w historii kultury, określaną mianem **odrodzenia** (**renesansu**). W XVI w. humanizm i renesansowe tendencje w sztuce rozpowszechniały się już nie tylko w Italii, lecz także w całej Europie, kształtując gusta i mentalność elit społecznych.

narodziny humanizmu

odrodzenie

Humanizm renesansowy

- **Humanizm** (łac. *humanus* – ludzki) to prąd umysłowy **zapoczątkowany** w Italii **już w XIV w.**, a w pełni rozwinięty **w XV i XVI w.** – **upowszechniał się** wówczas w całej **zachodniej**, a także **środkowej Europie**.
- Charakteryzował się wzrostem **zainteresowania człowiekiem** jako niepowtarzalną indywidualnością, jego miejscem w świecie przyrody i w relacjach społecznych.
- **Humaniści** za swój cel uznali przede wszystkim odrodzenie **dziedzictwa antyku** – jego **sztuki**, **filozofii** oraz **wartości**.

Współczesny widok Florencji. Wyróżnia się w nim bryła średniowiecznej katedry (po prawej). Na początku XV w. Filippo Brunelleschi (czytaj: bruneleski) zaprojektował wieńczącą ją kopułę, co uznaje się za początek architektury renesansowej.

Florencja uchodzi za kolebkę renesansu, gdyż pochodziło z niej wielu myślicieli i artystów tej epoki. Ponadto tam najwcześniej rodziły się nowe tendencje. Florenckie dokonania w zakresie sztuk plastycznych stały się wzorem dla całej Italii. Kultura artystyczna Florencji wiele zawdzięczała mecenatowi rodu **Medyceuszy**, którzy faktycznie rządzili miastem w XV i XVI w.

Wielką rolę w upowszechnianiu się idei dotyczących życia społecznego czy sztuki odegrało **wynalezienie w połowie XV w. druku** (ruchomej czcionki i udoskonalonej prasy drukarskiej). Dokonał tego niemiecki rzemieślnik **Jan**

wynalezienie druku

Gutenberg. Książki (m.in. dzieła humanistów) mogły być drukowane w wielu egzemplarzach (nakład wynosił przeciętnie kilkaset sztuk). Były wielokrotnie tańsze niż manuskrypty przepisywane dotąd ręcznie przez skrybów pracujących najczęściej przy klasztorach. Dzięki rozpowszechnieniu się na większą skalę pism starożytnych i współczesnych autorów dokonywała się szybka i obejmująca duże grono odbiorców **wymiana myśli**. Księgi stawały się prywatną własnością ludzi świeckich – mieszczan i szlachciców, którzy mogli tworzyć własne księgozbiory.

Praca przy maszynie drukarskiej, drzeworyt z XVI w.

W 2. połowie XV w. wydano ok. 30 tysięcy różnych drukowanych dzieł. Łączny nakład wyniósł 15–20 milionów egzemplarzy. W XVI w. było to już 150–200 tysięcy tytułów o łącznym nakładzie około 150 milionów egzemplarzy, czyli 1,5 miliona rocznie. Oznaczało to ogromny wzrost w stosunku do średniowiecza, gdy księgi przepisywano ręcznie.

zainteresowanie antykiem

W Italii w XIV–XV w. narastało **zainteresowanie dziedzictwem antycznym**. Pasja archeologiczna, jaką przejawiali niektórzy możni świeccy i duchowni oraz artyści, owocowała odkryciami **pozostałości sztuki starożytnego Rzymu** (zwłaszcza rzeźby). Zaczęto je kolekcjonować. Poszukiwano też oryginalnych wersji tekstów antycznych filozofów, pisarzy i mówców. Pomogły w tym kontakty miast włoskich z chylącym się ku upadkowi **Cesarstwem Bizantyńskim**. Opuszczający Konstantynopol uczeni przywozili ze sobą zarówno **rękopisy starożytnych pisarzy** (pogańskich i chrześcijańskich), jak i znajomość **klasycznej greki i łaciny**. Język łaciński, jakim się posługiwali, w dużej mierze przypominał jego postać z czasów starożytnych, od której łacina kościelna była odległa. Nauka innych języków starożytnych pozwalała natomiast na lepsze poznanie treści Pisma Świętego, które można było czytać w oryginale (po hebrajsku, aramejsku, grecku) zamiast w łacińskim przekładzie używanym w średniowieczu.

> ***Obecnie wszystkie nauki odżyły i wróciły do czci, języki zmartwychwstały: grecki, bez którego wstydem jest, aby ktoś się mógł mienić uczonym, hebrajski, chaldejski, łaciński. Kwitnie sztuka drukarska, tak wyborna, tak udoskonalona, którą wynaleziono swego czasu z natchnienia bożego, tak jak broń palną z podszeptu szatana.***
>
> ~ François Rabelais

Rafael Santi, *Szkoła ateńska*, fresk znajdujący się w Pałacu Apostolskim w Watykanie, 1509–1511

Fresk przedstawia filozofów antycznych prowadzących dysputy, m.in.: Heraklita, Pitagorasa, Sokratesa, Epikura, a także matematyka Euklidesa oraz przysłuchujących się im uczniów. W centrum kompozycji znajdują się Platon i Arystoteles. Platon wskazuje palcem w górę, przypominając w ten sposób o znaczeniu świata idei. Arystoteles podkreśla natomiast swoim gestem znaczenie tego, co ziemskie, realne i namacalne. Niektórych filozofów artysta obdarzył twarzami współczesnych mu twórców. W ten sposób świat antyku przenika się z epoką renesansu. Platon ma oblicze Leonarda da Vinci (czytaj: winczi), Heraklit – Michała Anioła. Sam Rafael Santi to postać w czarnym berecie, na prawym skraju obrazu, patrząca na wprost na widza.

Epoka humanizmu nie była pierwszym europejskim powrotem do antyku. Wcześniej miały miejsce renesans karoliński i renesans XII w. (zobacz podręcznik do klasy 1). Rozkwitający od XV w. renesans miał jednak bardziej wielostronny charakter i znacznie głębiej oddziałał na wiele dziedzin kultury. **Humaniści odkrywali w kulturze antycznej wartości, jakie ich zdaniem zostały zatracone w czasach średniowiecza**. Szczególnie ceniono wówczas **filozofię Platona** z jej przekonaniem o istnieniu świata doskonałych idei. W połowie XV w. założono we Florencji Akademię Platońską, nawiązując w ten sposób do tradycji ośrodka istniejącego w starożytności w Atenach, a zlikwidowanego w VI w. przez bizantyńskiego cesarza Justyniana Wielkiego.

Zafascynowani dziedzictwem antyku, humaniści nie podważali sądów wyrażonych w starożytnych dziełach. Stanowiło to pewne ograniczenie w rozwoju prądów intelektualnych epoki. Jednak najwybitniejsi myśliciele potrafili wykroczyć poza poglądy przekazane przez antycznych twórców.

Myśl humanistyczna

antropocentryzm ▸

Humanistów zajmowało wszystko, co wiązało się z **ludzką naturą** oraz funkcjonowaniem **człowieka w obrębie społeczeństwa**. Ich sposób myślenia cechował się **antropocentryzmem** (gr. *ánthrōpos* – człowiek; łac. *centrum* – środek), czyli stawianie człowieka z całą jego wielowymiarowością i wszechstronnością w centrum zainteresowań. Hasłem epoki były słowa: **„Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce"**. Humaniści formułowali w ten sposób swój ideał „człowieka pełnego". Uważali, że ludzkie dążenia powinny koncentrować się nie tylko na zbawieniu i życiu wiecznym, lecz także na **doczesności**, która może stanowić wartość samą w sobie oraz być pełna radości i piękna. W przeciwieństwie do ludzi średniowiecza nie postrzegali życia na tym świecie jako marności w obliczu wieczności. **Ich wizja człowieczeństwa stanowiła połączenie perspektywy religijnej i świeckiej**.

pespektywa religijna i świecka ▸

twórcy kultury umysłowej ▸

Ideałem stał się człowiek o **wszechstronnym wykształceniu**, inteligentny i przedsiębiorczy, dumny, samodzielnie kształtujący swój los i rozwijający swoje talenty. **Twórcy kultury renesansowej wyróżniali się rozległymi zainteresowaniami**. Leonardo da Vinci był nie tylko malarzem i twórcą projektów architektonicznych, lecz także myślicielem oraz wynalazcą i teoretykiem w takich dziedzinach, jak: mechanika, akustyka, optyka, anatomia, geologia czy matematyka. Marsilio Ficino (czytaj: ficzino) – twórca Akademii Platońskiej – był filozofem, tłumaczem dzieł Platona, teoretykiem sztuki, lekarzem i znawcą wiedzy tajemnej: magii i astrologii. Humaniści uważali, że istota ludzka może osiągnąć rzeczy wielkie, ale tylko poprzez trud i twórczą pracę. Wierzyli, że możliwe jest przeniknięcie tajemnic natury i zrozumienie świata. Człowieka cenili jako **jednostkę**, a nie tylko jako członka zbiorowości (stanu, cechu rzemieślniczego, rodu, wspólnoty wiernych), jak to było w średniowieczu.

krytycyzm ▸

Humaniści wykazywali się **krytycyzmem** w stosunku do norm życia społecznego i autorytetów typowych dla epoki średniowiecza, w tym do instytucji Kościoła. Podawali w wątpliwość sposób jego funkcjonowania, a czasami także głoszone przez niego dogmaty. Nie oznacza to, że odwracali się od religii, jednak w większym stopniu poszukiwali indywidualnego sposobu jej przeżywania. **Okres renesansu był epoką żywej wiary**, a humaniści w swoich dążeniach do doskonałości moralnej potępiali obserwowaną naganną obyczajowość duchowieństwa. Większość z nich nie poparła jednak rozwijającej się od 2. dekady XVI w. reformacji i nie zdecydowała się na przystąpienie do powstałych w jej następstwie Kościołów protestanckich.

Źródło historyczne

Fragmenty traktatu Giovanniego Pico della Mirandoli (czytaj: dżiowaniego piko dela mirandoli) *O godności człowieka*, 1486 r.

Stworzył On [Bóg] zatem człowieka, dzieło o nieokreślonej postaci, i umieściwszy go pośrodku świata, tak do niego rzekł: „Nie przydajemy tobie Adamie ani ustalonego miejsca, ani właściwego kształtu, ani żadnego szczególnego daru, byś zgodnie z wyborem i zgodnie ze swoim zdaniem posiadł i zajął to miejsce, przyjął tę postać i ten dar, który swobodnie sobie wybierzesz. Ustanowione przez Nas prawa ograniczają określoną naturę innych stworzeń. Ty, niczym nieograniczany, dzięki swej woli, w której mocy cię pozostawiłem, sam ją sobie wyznaczysz. Umieściłem cię pośrodku świata, byś stamtąd dogodnie zgłębiał to, co jest w świecie. Nie uczyniliśmy ciebie ani istotą niebiańską, ani ziemską, ani śmiertelną, ani nieśmiertelną, byś sam siebie, niczym wolny i z nadania rzeźbiarz oraz twórca, wyraził swobodnie w formie, którą nad inne przedłożysz..."
[...]
Zwierzęta już od narodzenia wynoszą [...] z łona matki to, co mają posiadać w przyszłości. Wyższe zaś duchy od samego początku bądź zaraz po nim były już tym, czym będą przez nieprzerwaną wieczność. Natomiast nowonarodzonego człowieka Ojciec zaopatrzył w ziarna, które mogą wydać z siebie wszystko, w ziarna wszystkich rodzajów życia. Wzrosną zaś w nim te, które będzie uprawiał, i wydadzą w nim swoje owoce. Jeśli będzie uprawiać ziarna rośliny, stanie się rośliną. Jeśli ziarna zmysłów, stanie się zwierzęciem. Jeśli rozumu, stanie się zwierzęciem niebieskim. Jeśli intelektualne, będzie aniołem i synem Bożym. Jeśli zaś niezadowolony z losu żadnego ze stworzeń zwróci się ku środkowi swej jedności i stanie się jednym duchem z Bogiem, to – pozostając w samotnej ciemności z Bogiem, który jest ponad wszystkim – przewyższy wszystko.

Giovanni Pico della Mirandola, *Oratio de hominis dignitate. Mowa o godności człowieka*, przeł. Z. Nerczuk i M. Olszewski, Warszawa 2010, s. 39–41.

Ćwiczenie

1. Określ, w czym autor cytowanego tekstu dostrzega wyjątkowość istoty ludzkiej.
2. Odpowiedz, jak Giovanni Pico della Mirandola rozumie zawartą w tytule swojego traktatu „godność" człowieka.
3. Jakie wartości, typowe dla myśli humanistycznej, dostrzegasz w tekście?

Informacja o źródle

Oratio de hominis dignitate – (dosłownie: Mowa o ludzkiej godności), to napisane po łacinie najsławniejsze dzieło Giovanniego Pico della Mirandoli, które zostało uznane wręcz za manifest humanistów. Ponieważ powstało pod koniec XV w., można je potraktować jako uwieńczenie ponad stulecia rozwoju tego prądu umysłowego. Jego autor był filozofem i filologiem, zajmował się także naukami przyrodniczymi. Stworzył koncepcję człowieka jako mikrokosmosu – istoty wyodrębniającej się z hierarchii bytów, obdarzonej wolnością i zdolnością doskonalenia się dzięki zgłębianiu wiedzy filozoficznej. Jego marzeniem było połączenie w jedno myśli greckiej i rzymskiej oraz judaizmu i chrześcijaństwa.

Trzech członków florenckiej Akademii Platońskiej, fragment fresku Cosima Rossellego z kościoła Sant'Ambrogio (czytaj: santambrodżio) we Florencji, lata 80. XV w.

W centrum został przedstawiony Giovanni Pico della Mirandola.

Strona tytułowa *Prób* Michela de Montaigne, 1588 r.

Jednym z najważniejszych filozofów renesansu poza Italią był tworzący w 2. połowie XVI w. **Francuz Michel de Montaigne** (czytaj: miszel de mąteń). Swoje przemyślenia zawarł przede wszystkim w zbiorze luźnych refleksji o życiu i relacjach międzyludzkich zatytułowanym ***Próby***. Tego filozofa uznaje się za twórcę eseju (tytuł jego dzieła to po francusku *Essais*, czytaj: ese) – gatunku z pogranicza literatury, nauki i publicystyki. Montaigne głosił pochwałę niezależności i swobody rozwoju ludzkiej jednostki, znajdującej oparcie we własnym rozumie. Domagał się zrozumienia oraz tolerancji dla poglądów i obyczajów innych ludzi.

Poglądy humanistów na życie społeczno-polityczne

Istotnym przedmiotem zainteresowań humanistów była **polityka i życie społeczne**. Starali się wskazać przyczyny występujących w nich negatywnych zjawisk oraz właściwe rozwiązania. Do czołowych pisarzy podejmujących te kwestie należał Florentyńczyk **Niccolò Machiavelli** (czytaj: nikolo makiaweli). Do jego najważniejszych dzieł należą: *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Tytusa Liwiusza* oraz *Historie florenckie*. Natomiast w pamięci potomnych najbardziej utrwalił się budzący wiele kontrowersji traktat polityczny ***Książę*** (powstały w 1513 r., opublikowany w 1532 r.). Autor analizował w nim **mechanizmy sprawowania władzy** w państwie. Wskazywał też sposoby uczynienia jej tak silną, by mogła zapewnić bezpieczeństwo i dobrobyt ludności. Władca, który posiadałby odpowiednie przymioty, pozwalające sil-

Niccolò Machiavelli ▸

ną ręką kierować ludźmi, byłby w stanie dokonać dzieła zjednoczenia Włoch. Machiavelli głosił, że dla realizacji tych tak pożądanych celów panujący może posługiwać się wszelkimi niegodziwymi środkami: przemocą, podstępem i manipulacją – zgodnie z zasadą „cel uświęca środki". Takie dwuznaczne moralnie, obłudne i pozbawione skrupułów postępowanie zaczęto odtąd nazywać makiawelicznym, a doktrynę polityczną kierującą się wspomnianą zasadą – **makiawelizmem**.

Idee humanizmu stopniowo **rozprzestrzeniły się poza Italię**. W XVI w. objęły całą zachodnią i środkową Europę, w tym Polskę. Myśliciele i twórcy kultury z różnych krajów poczuwali się do **bycia intelektualną wspólnotą** – dzielili się poglądami, regularnie wymieniali między sobą listy i przesyłali publikowane dzieła, a także w miarę możliwości się odwiedzali. „Księciem humanistów" nazywano **niderlandzkiego** myśliciela **Erazma z Rotterdamu**. Jego najgłośniejszym dziełem była ***Pochwała głupoty*** (1509 r.). Erazm uważał, że naprawę świata może przynieść połączenie dwóch źródeł mądrości: Pisma Świętego i tradycji antycznych, a ponadto indywidualne dążenie każdego człowieka do doskonałości moralnej.

◂ Erazm z Rotterdamu

Z kolei **Anglik Thomas More** (czytaj: tomas mor), łacińska wersja nazwiska – Morus, w swojej ***Utopii*** (1516 r.) przedstawił swego rodzaju literacką fantazję na temat idealnego ustroju społecznego, w którym nie ma własności prywatnej, a rządy sprawują ludzie szlachetni i wykształceni, wybierani przez obywateli. Mieszkańcy wymyślonej wyspy Utopii (z gr. *oú* – negacja, *topos* – miejsce, czyli miejsce, którego nie ma) podlegali niewielu rozumnym prawom stojącym na straży moralności i zapewniającym harmonię życia wspólnoty. Panowała tam tolerancja religijna, jednak ateizm był zabroniony. Wszyscy wiedli przyjemne, ale skromne życie, pracowali fizycznie na wsi, jednak niezbyt ciężko, tak samo się ubierali i jedli wspólnie takie same posiłki. Wizja More'a miała na celu nie tyle przedstawienie programu zmian społecznych, ile dokonanie – na zasadzie kontrastu – krytyki społeczeństwa angielskiego.

◂ Thomas More

Erazm z Rotterdamu (1467–1536) na portrecie z 1517 r. autorstwa niderlandzkiego malarza Quentina Massysa (czytaj: kuentina masejsa)

Pochwała głupoty doczekała się za życia Erazma 43 wydań. Miała charakter satyry, będąc zarazem dziełem o charakterze filozoficznym, moralizatorskim i edukacyjnym. Krytyczny wobec współczesnych Erazm uważał, że otaczający go świat przyjął głupotę za swoją zasadę. Negatywnie postrzegał sposób wychowania młodzieży, a także instytucję Kościoła. Pokładał jednak nadzieję w wykształceniu społeczeństwa i w tym, że mądrzy władcy, którzy przyjmą idee humanistyczne, zapewnią ludziom sprawiedliwość i pokój. W innym ze swoich najważniejszych dzieł – *Podręczniku żołnierza Chrystusowego* – ten głęboko religijny myśliciel wzywał chrześcijan do rzeczywistego podążania za słowami Chrystusa, a nie tylko wypełniania przepisanych obrzędów.

Źródło historyczne

Fragmenty *Księcia* Niccolò Machiavellego

Każdy rozumie, że byłoby dla księcia rzeczą chwalebną dotrzymywać wiary i postępować w życiu szczerze, a nie podstępnie. Jednak doświadczenie naszych czasów uczy, że tacy książęta dokonali wielkich rzeczy, którzy mało przywiązywali wagi do dotrzymywania wiary, i którzy chytrze potrafili usidlić mózgi ludzkie, a w końcu wzięli przewagę na tymi, którzy zaufali ich lojalności. [...]. [Nie jest koniecznym by książę posiadał pewne zalety], lecz jest bardzo potrzebnym, aby wydawało się, że je posiada. Śmiem nawet powiedzieć, że gdy się je ma i stale zachowuje, przynoszą szkodę, gdy zaś wydaje się, że się je ma, przynoszą pożytek; powinien więc książę uchodzić za litościwego, dotrzymującego wiary, ludzkiego, religijnego, prawego i być nim w rzeczywistości, lecz umysł musi mieć skłonny do tego, by mógł i umiał działać przeciwnie, gdy zajdzie potrzeba. [...] Powinien przeto książę bardzo nad tym czuwać, by z ust jego nie wyszło nic, co by nie było przejęte pięciu zaletami, powyżej wymienionymi, i by temu, kto go widzi i słyszy, wydawał się cały miłosierdziem, cały wiernością, cały ludzkością, cały prawością, cały religijnością. Szczególnie potrzebne jest, aby się zdawało, że się ma tę ostatnią właściwość, albowiem ludzie w ogóle więcej osądzają oczyma niż rękoma, bo widzieć dane jest każdemu, a dotykać niewielu. Każdy widzi, za jakiego uchodzisz, lecz bardzo mało wie, czym jesteś, i ta garstka nie odważy się stawić czoła opinii powszechnej, mającej po swej stronie majestat rządu; a gdy chodzi o czynności wszystkich ludzi, a szczególnie książąt, ponad którymi nie ma już sądu, do jakiego odwołać się można, tam patrzy się na wynik. Niech przeto książę oblicza się tak, aby zwyciężać i utrzymać państwo, wtedy środki będą zawsze uważane za godziwe i przez każdego chwalone, gdyż tłum pójdzie zawsze za pozorami i sądzi według wyniku, a na świecie nie ma jak tylko tłum, mniejszość bowiem nie liczy się, kiedy opinia większości wspiera się na autorytecie państwa.

N. Machiavelli, *Książę*, tłum. Cz. Nanke, Warszawa 1987, s. 87–88.

Źródło historyczne

Fragmenty *Utopii* Thomasa More'a

Taki zaś król, który zasługiwałby tylko na wzgardę i nienawiść obywateli i nie potrafiłby inaczej ich utrzymać w posłuszeństwie jak przez ucisk, grabież i konfiskatę mienia, zmuszając ich w ten sposób do żebractwa – taki powinien by raczej zrzec się tronu; trzymając się bowiem kurczowo władzy, przy pomocy tego rodzaju środków mógłby wprawdzie zachować tytuł króla, lecz z pewnością utraci powagę. Godność królewska wymaga, aby sprawować rządy nie nad żebrakami, lecz nad ludźmi zamożnymi i szczęśliwymi.

[...]

Lecz nie trzeba narzucać się z pomysłami niezwykłymi i niesłychanymi, skoro możesz przypuszczać, że one nie będą miały znaczenia dla ludzi odmiennych przekonań; raczej zdążaj do celu drogą okrężną i w miarę możności staraj się zręcznie powiedzieć prawdę w stosownej chwili. Jeśli nie potrafisz tego dokazać, aby w jakiejś sprawie zwyciężyło dobro, czyń przynajmniej wysiłki, aby wpływ zła jak najbardziej osłabić, niemożliwością jest bowiem idealny stan rzeczy na świecie, chyba żeby wszyscy ludzie byli doskonali; lecz tego nie spodziewam się przed upływem wieków.

T. More (Morus), *Utopia*, przekł. K. Abgarowicz, Lublin 1993, s. 47, 49–50.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jak Machiavelli pojmuje naturę ludzką. W jakim stopniu wizja ta – twoim zdaniem – jest zgodna z założeniami humanizmu?
2. Na jakich wartościach oraz mechanizmach radzą opierać rządy Machiavelli i More? Wskaż, czym różnią się ich poglądy. Czy w jakimś stopniu się uzupełniają, czy są zupełnie przeciwstawne?
3. Czy – twoim zdaniem – poglądy obu autorów mogły znaleźć zastosowanie w życiu politycznym Europy? Uzasadnij swoją opinię.

Edukacja i wiedza

Edukacja humanistyczna opierała się na nauczaniu **języków antycznych** oraz umiejętności wypowiadania się zarówno w piśmie, jak i poprzez publiczne wystąpienia. Szczególny nacisk kładziono na **gramatykę i retorykę, historię antyczną, literaturę i filozofię moralną** (naukę zajmującą się postępowaniem ludzi w odniesieniu do dobra i zła). Odwoływano się do wzorców **obywatelskich** (zwłaszcza antycznej republiki rzymskiej; szczególnym autorytetem cieszył się Cyceron). Uważano że będą one dobrym przygotowaniem do życia w społeczeństwie i działalności na jego rzecz. Jako cel kształcenia wskazywano zarówno przekazanie wiedzy, jak i wychowanie, gdyż sądzono, że wartości moralne muszą opierać się na mądrości i poznaniu piękna. Zaczęto też zwracać uwagę na wychowanie fizyczne.

Humanistyczny model edukacji szerzono w **kolegiach**. Był to nowy typ szkół, który oddziaływał silniej niż przechodzące kryzys uniwersytety. Nauczanie uniwersyteckie skupiało się na wąskim zakresie wiedzy ustalonym w średniowieczu, a przede wszystkim na teologii. Uniwersytety traktowano także jako miejsce, gdzie można zdobyć wykształcenie specjalistyczne w zakresie medycyny czy prawa. Osoby, które nie zamierzały wykonywać tych zawodów, uznawały za dostateczną edukację uzyskaną w kolegiach. Uzupełniały ją lekturami i **podróżami**, które stały się istotną częścią humanistycznego wykształcenia.

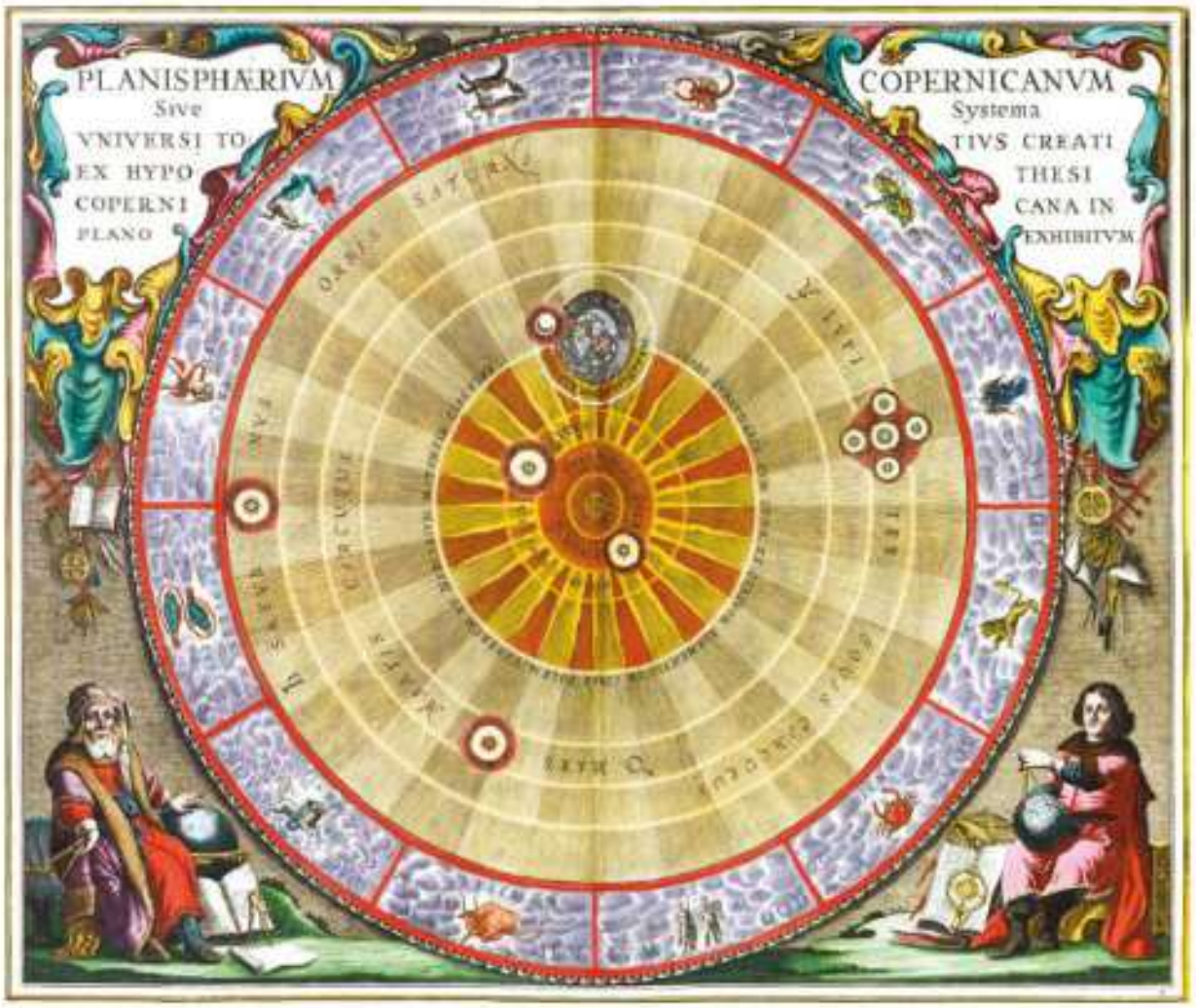
humanistyczny model edukacji

W epoce renesansu i humanizmu wielkie zainteresowanie wzbudzał **świat przyrody** – zarówno natury otaczającej człowieka, czyli roślin i zwierząt, jak i odległych ciał niebieskich oraz rządzących nimi praw. Rozwijały się astronomia, matematyka i kartografia. Uczeni dokonywali odkryć w zakresie biologii oraz ludzkiej anatomii, choć nie potrafili wyciągnąć z nich wniosków, które pozwoliłyby na przełom w medycynie.

Spośród dzieł dotyczących **astronomii** szczególne miejsce w rozwoju ludzkiej wiedzy zajmuje opublikowana w 1543 r. praca polskiego astronoma, matematyka, prawnika i lekarza, torunianina **Mikołaja Kopernika – *O obrotach sfer niebieskich***. Kopernik opracował w niej **teorię heliocentryczną**, zgodnie z którą w centrum wszechświata znajduje się nie Ziemia, ale Słońce. Koncepcja ta była znana już w starożytności, jednak nigdy nie zdobyła szerszego uznania, a Kościół katolicki uznawał ją za sprzeczną z Pismem Świętym. Kontynuatorami my-

teoria heliocentryczna

śli Kopernika byli tacy wybitni myśliciele i astronomowie, jak: Giordano Bruno (czytaj: dżiordano), Galileusz i Jan Kepler. Teoria Kopernikańska nie stała się jednak powszechnie znana, a tym bardziej akceptowana ani w XVI, ani w XVII w.

Wyobrażenie systemu Kopernikańskiego pochodzące z atlasu nieba opublikowanego w Niderlandach w 1660 r.

Teoria Kopernika obalała m.in. przyjmowany dotąd za Arystotelesem podział wszechświata na świat podksiężycowy (sferę ziemską) i nadksiężycowy (sferę boską).

W epoce renesansu **nie wykształciły się jeszcze naukowe metody badania zjawisk**. Wiedza – w obecnym rozumieniu – wciąż była powiązana z zainteresowaniami, które dziś nazwalibyśmy nienaukowymi: **astrologią**, **alchemią** czy **magią**. Nastąpił wręcz wzrost zainteresowania tymi dziedzinami.

Literatura renesansu

literatura renesansu

W wielu krajach (w tym w Polsce) epoka renesansu stała się momentem przełomowym dla ukształtowania się **literackich języków narodowych**. Na ich rozwój wpłynęła w sposób bardzo znaczący między innymi reformacja – poprzez fakt, że jej zwolennicy tłumaczyli Pismo Święte na język zrozumiały dla osób nieznających łaciny, a więc na języki lokalne. Wprawdzie łacina pozostawała językiem Kościoła katolickiego, europejskich myślicieli-humanistów oraz kontaktów międzynarodowych, jednak w **literaturze pięknej** nastąpił rozkwit twórczości w językach lokalnych, zapoczątkowanej w schyłkowym średniowieczu. Dzieła literackie poruszały podobną problematykę jak traktaty filozoficzne czy polityczne – krytykowały i wyśmiewały negatywne zjawiska

w życiu społecznym oraz odnosiły się do kwestii moralności i religii. Twórcy często starali się nadać swoim dziełom walor wychowawczy i propagowali w nich wartości humanizmu renesansowego.

W Italii już XIV w., w którym tworzyli Dante, Petrarka i Boccaccio (czytaj: bokkaczczio) (zobacz podręcznik do klasy 1), stał się zapowiedzią literatury renesansu. W początkach epoki nowożytnej do najwybitniejszych włoskich twórców renesansowych należeli między innymi **Lodovico Ariosto** (czytaj: lodowiko ariosto) – autor poematu epickiego *Orland szalony* oraz **Baldassare Castiglione** (czytaj: baldasare kastiljone) – autor *Dworzanina* – rozprawy prezentującej idealne reguły dworskiego życia. Zaliczyć do nich należy także **Benvenuto Celliniego** (czytaj: benwenuto czelliniego) – rzeźbiarza i artystę złotnika, który pozostawił po sobie sławne pamiętniki. **We Francji** tworzył **François Rabelais** (czytaj: fransła rable) – autor satyrycznego, a zarazem pełnego fantazji dzieła *Gargantua i Pantagruel*, uważanego za pierwszą europejską **powieść**. W połowie XVI w. powstała grupa o nazwie **Plejada**, w której najwybitniejszą postacią był Pierre Ronsard (czytaj: pier rąsar). Członkowie Plejady głosili potrzebę wypracowania dla literatury w języku francuskim doskonałej formy opartej na wzorcach antycznych. **W Hiszpanii** na początku XVII w. ukazał się *Don Kichot* (czytaj: kiszot) **Miguela de Cervantesa** (czytaj: serwantesa), stanowiący parodię heroicznych poematów rycerskich z czasów średniowiecza.

Pomnik Miguela de Cervantesa i jego powieściowych bohaterów: Don Kichota i Sancho Panzy (czytaj: sanczo pansy) na placu Hiszpańskim w Madrycie

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie czynniki umożliwiły rozwój kultury humanistycznej i renesansowej na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej.
2. Z czego wynikało szczególne znaczenie miast północnej Italii w przemianach, które zapoczątkowały narodziny kultury renesansowej i idei humanistycznych? Aby odpowiedzieć na to pytanie, sięgnij do informacji z podręcznika do klasy 1 (średniowiecze) oraz poszukaj dodatkowych wiadomości w literaturze popularnonaukowej (lista podstawowych, pomocnych opracowań historycznych znajduje się na końcu podręcznika w dziale „Warto przeczytać").
3. Porównaj średniowieczny sposób rozumienia miejsca człowieka w świecie z wizją zaproponowaną przez humanizm renesansowy. Zwróć uwagę także na kwestię miejsca religii w społeczeństwach Europy średniowiecznej i renesansowej.

4. Sporządź w zeszycie zestawienie najważniejszych założeń, wartości, przekonań i tez charakterystycznych dla myśli humanistycznej.

5. Przedstaw koncepcje dotyczące życia społecznego i polityki sformułowane przez myślicieli epoki renesansu. Przeanalizuj zawarte w rozdziale teksty źródłowe.

6. Zastanów się, czy kultura humanizmu i renesansu była spadkobierczynią jedynie antyku, czy także średniowiecza. Czy – twoim zdaniem – można mówić o gwałtownej zmianie sposobu myślenia w stosunku do poprzednich stuleci, czy o częściowej kontynuacji i stopniowej ewolucji? Czym różnił się renesans nowożytny od renesansu karolińskiego i renesansu XII w., przedstawionych w podręczniku omawiającym epokę średniowiecza?

7. Oceń, w jakim stopniu wartości ukształtowane przez humanizm renesansowy i jego najwybitniejszych twórców są żywe i aktualne współcześnie. Czy dziedzictwo tej epoki trwale zmieniło – twoim zdaniem – sposób myślenia Europejczyków?

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 8 **Kolebką** humanizmu oraz sztuki renesansowej były **republiki miejskie północnej Italii**. Mecenasami dla twórców kultury byli przedstawiciele zamożnych rodów mieszczańskich, a także hierarchowie Kościoła.

s. 9 **Humanizm** to prąd umysłowy zapoczątkowany **w Italii w XIV w.** i rozwijający się tam w dwóch kolejnych stuleciach. W innych krajach europejskich objął głównie **XVI w.**

s. 9 W połowie XV w. **Jan Gutenberg** dokonał wynalazku **druku**, który uczynił książki bardziej dostępnymi oraz ułatwił wymianę myśli.

s. 10 Humaniści czerpali inspiracje z **dziedzictwa starożytności**. Dążyli do odrodzenia antycznych **wzorców w sztuce, filozofii i literaturze**, a także cenionych w starożytności **wartości** etycznych i obywatelskich. Byli negatywnie nastawieni wobec stosunków społecznych oraz autorytetów wywodzących się ze średniowiecza.

s. 12 Myśl humanistyczna cechowała się **antropocentryzmem** – stawiała w centrum zainteresowań **człowieka** jako **indywidualność**, jego **życie doczesne** oraz relacje z naturą i otoczeniem społecznym. Humaniści cenili niezależność umysłu i wszechstronność zainteresowań. Ich wizja człowieczeństwa **łączyła perspektywę religijną i świecką**.

s. 13–16 Do najważniejszych twórców renesansowej kultury umysłowej należeli m.in.: Włosi **Giovanni Pico della Mirandola** i **Niccolò Machiavelli** (autor *Księcia*), Niderlandczyk **Erazm z Rotterdamu**, Anglik **Thomas More** (autor *Utopii*) i Francuz **Michel de Montaigne**.

s. 17 Humanistyczny model **edukacji** był rozpowszechniany przez **kolegia**.

s. 17 Szczególnym osiągnięciem w zakresie ludzkiej wiedzy stało się dzieło **Mikołaja Kopernika *O obrotach sfer niebieskich***.

s. 18 W epoce renesansu odrodziła się łacina, a także nastąpił szczególny rozkwit **literatury pięknej w językach narodowych**.

2. Sztuka renesansu

NA TEJ LEKCJI:

- nauczysz się rozpoznawać styl renesansowy oraz manierystyczny w sztukach plastycznych;
- dowiesz się, jakie cele stawiali sobie artyści renesansu;
- poznasz najwybitniejszych twórców sztuki renesansowej Włoch i innych krajów europejskich.

Renesans, czyli odrodzenie antyku w sztuce

Chociaż oznaki przełomu pojawiły się we włoskim malarstwie już na początku XIV w., w czasach **Giotta** (czytaj: dżiotta), to właściwa **sztuka renesansu** zaczęła się rozwijać **w latach 20. XV w.**, a więc u schyłku średniowiecza. Narodziła się we **Florencji**. Najwybitniejszymi twórcami tego wczesnego okresu byli: w **architekturze** – **Filippo Brunelleschi** (czytaj: bruneleski), w **malarstwie** –**Masaccio** (czytaj: mazaczio), a w **rzeźbie** – **Donatello**. Brunelleschi, który rozpoczynał karierę zawodową jako złotnik i rzeźbiarz, stał się stopniowo znawcą reguł architektury starożytnego Rzymu. Wsławił się budową olbrzymich rozmiarów **kopuły katedry florenckiej**. We Florencji wzniósł także inne kluczowe dla rozwoju stylu renesansowego budowle – **Szpital Niewiniątek** i **kaplicę Pazzich** (czytaj: paccich) przy kościele Santa Croce (czytaj: krocze).

rozwój sztuki renesansowej

twórcy wczesnego renesansu

Szczególnym osiągnięciem renesansu i chlubą jego twórców było odkrycie nieznane starożytnym – mianowicie zastosowanie w malarstwie **perspektywy linearnej**. Opierała się ona na wiedzy z zakresu geometrii i zakładała, że wielkość przedstawianych obiektów maleje wraz z odległością od oka patrzącego, a linie prostopadłe do płaszczyzny obrazu zbiegają się w jednym punkcie na horyzoncie. Zastosowanie tych reguł pozwalało na uzyskanie wrażenia, iż ukazana scena rozgrywa się w **trójwymiarowej przestrzeni**.

perspektywa linearna

Masaccio, *Grosz czynszowy*, fresk z kaplicy Brancaccich (czytaj: brankaczich) we Florencji, 1425–1427

Masaccio był wielkim mistrzem perspektywy linearnej – w swoich obrazach uzyskiwał pełną iluzję głębi przestrzeni.

Ćwiczenie

Na przykładzie prezentowanego obrazu Masaccia wyjaśnij, na czym polega zastosowanie perspektywy linearnej w malarstwie.

malarstwo ▸ Ważną innowacją było także użycie w malarstwie **farb olejnych**, które najpierw (w XV w.) zaczęto stosować w Niderlandach. Technika olejna umożliwiła uzyskiwanie nowych efektów – przenikania się i nakładania na siebie szerokiej gamy barw. Dzięki temu można było z większą precyzją odtworzyć na obrazie na przykład rzeczywistą fakturę przedmiotów czy szat albo ukazać odblaski światła. Wszystko to zwiększało u widza odczucie realności oglądanej sceny. Jedną z typowych dla renesansu dziedzin sztuki stała się **grafika** (drzeworyt i miedzioryt) pozwalająca nowemu stylowi – dzięki licznym reprodukcjom – docierać do szerokiego grona odbiorców.

Artyści renesansu uznali dzieła swoich poprzedników z epoki gotyku za barbarzyńskie. Pragnęli odrodzić sztukę w kształcie, jaki nadali jej starożytni Grecy i Rzymianie. Antyczną **harmonię, równowagę, spokój i prostotę** uważali za wzór doskonałości. Nie ograniczyli się jednak do naśladownictwa, z czasem zaczęli szukać własnego sposobu na rozwinięcie dawnych wzorców.

odrodzenie sztuki antyku ▸ Twórczość artystyczna była zarówno sposobem **ukazania piękna** człowieka oraz otaczającego go świata, jak i metodą ich lepszego **poznania** oraz zrozumienia. **Człowiek** stanowił jeden z najważniejszych tematów malarstwa i rzeźby renesansu. Artyści tej epoki przejęli klasyczny, grecki **ideał piękna**. Niejednokrotnie, podobnie jak w starożytności, ukazywali postaci nago, aby skierować uwagę odbiorców na doskonałość ludzkiego ciała. Posługiwali się przy tym nie tylko antycznym wzorcem, lecz także **wiedzą anatomiczną**, jaką sami zdobywali. Wielu twórców sztuki renesansowej uważało, że działalność artystyczna musi być nierozerwalnie związania z pracą badawczą pozwalającą poznać naturę, a zwłaszcza budowę ciała człowieka. To właśnie oni, wcześniej niż lekarze, przeprowadzali pierwsze na Zachodzie sekcje zwłok. Tylko dzięki tak zdobytej wiedzy mogli przedstawić człowieka w naturalnych pozach, odwzorowując pracę mięśni i proporcje poszczególnych części ciała.

Twórcy renesansowi, zwłaszcza włoscy, z reguły **idealizowali** przedstawiane osoby. Bardziej realistyczna była twórczość artystów niemieckich i niderlandzkich, niekiedy wręcz podkreślająca brzydotę ukazanych postaci. Wszędzie natomiast artyści renesansu stawiali sobie za cel ukazanie poprzez swój kunszt głębi **przeżyć, emocji i psychiki** przedstawionych osób. Skupiali więc uwagę na sugestywnej mimice ich twarzy czy na wymownym geście.

> ***Dobry malarz musi namalować dwie rzeczy: człowieka oraz istotę jego duszy.***
>
> ~ Leonardo da Vinci

Chociaż w malarstwie i rzeźbie ilościowo wciąż przeważały dzieła związane z religią chrześcijańską, sztuka zyskiwała w coraz większym stopniu świecki charakter. Świadczą o tym licznie powstające **portrety** czy **sceny mitologiczne**

oraz zainteresowanie artystów ukazywaniem **architektonicznego i przyrodniczego otoczenia** człowieka. Także **obrazy religijne** wykraczały poza swoją tematykę – dawały okazję do przedstawiania uczuć, psychiki i budowy anatomicznej ukazywanych postaci oraz prezentowania kunsztu formalnego (np. opanowania zasad perspektywy).

dzieła o tematyce świeckiej

Rzeźba przestawała pełnić funkcję uzupełnienia architektury. Coraz więcej artystów, zwłaszcza XVI-wiecznych, tworzyło posągi wolno stojące, które można było podziwiać z każdej strony, nie tylko od frontu.

rzeźba

W **architekturze renesansowej** typowa dla gotyku strzelistość i pęd ku górze zostały zastąpione przez **linie poziome** i **proste figury geometryczne** (prostokąt, koło, łuk półokrągły). Szczególnie ceniono **plan centralny**, który uznawano za doskonały zwłaszcza dla budowli sakralnych. Stosowano płaskie stropy lub sklepienia kolebkowe. Upowszechniły się charakterystyczne dla antyku elementy, jak **klasyczne kolumny**, trójkątne zwieńczenia fasad (**frontony**) czy **kopuły**. Jednak powstające przy ich zastosowaniu budowle nie stanowiły prostego naśladownictwa, lecz zachowywały swój własny styl. Wspaniale rozwinęła się **architektura świecka**: prywatne miejskie pałace i kamienice oraz podmiejskie wille, a także ratusze czy inne budowle użytku publicznego. Artystami, którzy najbardziej przyczynili się do wykształcenia się w XV w. stylu renesansowego w architekturze, byli obok Brunelleschiego: Leon Battista **Alberti** – twórca **pałacu Rucellai** (czytaj: ruczelaj) i fasady kościoła **Santa Maria Novella we Florencji**, a także Donato **Bramante** – autor pierwszej wersji **projektu Bazyliki św. Piotra** w Watykanie oraz kaplicy zwanej **Tempietto w Rzymie**.

architektura

Dziedziniec pałacu Medici Riccardi (czytaj: mediczi rikardi) we Florencji, połowa XV w.

Spokojny rytm kolumn, pomiędzy którymi rozpościerają się półokrągłe łuki, regularnie rozmieszczone podwójne okna, również półokrągło zwieńczone, oraz obiegająca dziedziniec dekoracja nadają tej architekturze wrażenie harmonii i elegancji.

Kościół San Biagio (czytaj: san biadżio) w pobliżu Montepulciano (czytaj: montepulcziano), dzieło Antonia da Sangallo (czytaj: sangalo) Starszego, 1519–1529

Kościół ten jest uważany za jedną z najdoskonalszych realizacji renesansowego ideału budowli sakralnej opartej na planie centralnym. Mimo że podobnych projektów powstało wiele, to jednak zbudowano stosunkowo niewielką liczbę budowli, które odpowiadałyby przyjętemu ideałowi. W niektórych przypadkach wynikało to z konserwatywnych gustów fundatorów. Ponadto stosowane od wieków plany krzyża łacińskiego czy wydłużonego prostokąta bardziej odpowiadały potrzebom związanym z odprawianiem nabożeństw.

W epoce renesansu zmienił się sposób **postrzegania pracy twórców sztuki** i umocniła się ich pozycja społeczna. Wcześniej widziano w nich jedynie sprawnych rzemieślników, którzy należą do cechów i mają własne warsztaty, gdzie wykonują pracę o charakterze fizycznym, jak szewc czy cieśla. Natomiast w renesansie zaczęto ich traktować jako prawdziwych artystów tworzących niepowtarzalne dzieła dzięki swojemu **talentowi, wrażliwości i zdolnościom intelektualnym**. Wybitni artyści renesansu chętnie podkreślali, że tworzone przez nich prace są wytworem nie tylko rąk, lecz także umysłu. Znajdowali własne rozwiązania problemów artystycznych – swój **indywidualny styl**. Wielu z nich pisało komentarze do tekstów starożytnych lub publikowało własne **traktaty** dotyczące reguł rządzących sztukami plastycznymi.

Przeminął czas anonimowych malarzy czy rzeźbiarzy średniowiecza. Renesansowi artyści cieszyli się wielką **sławą** i uznaniem wykraczającym często poza granicę ich kraju. W połowie XVI w. **Giorgio Vasari** (czytaj: dżiordżio wazari) – architekt i malarz – wydał wielotomowe ***Żywoty najsławniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów***. Poświęcenie takiej pracy biograficznej artystom, a nie panującym monarchom czy świętym, było czymś zupełnie nowym.

Rozwój sztuki renesansowej w Italii

Najwybitniejszymi malarzami włoskimi **2. połowy XV w.** byli: **Piero della Francesca (czytaj: franczeska)**, **Andrea Mantegna** (czytaj: mantenja) oraz **Sandro Botticelli** (czytaj: boticzelli).

Sandro Botticelli, *Pallas Atena i centaur*, ok. 1485 r.

Botticelli szczególnie chętnie podejmował tematy mitologiczne, stosując aluzje do idei filozoficznych wywodzących się z antyku, przede wszystkim z poglądów Platona. Artysta pozostawał pod wpływem koncepcji Marsilia Ficina – twórcy Akademii Platońskiej. Zawarte w obrazach Botticellego przesłania, zrozumiałe dla współczesnych mu intelektualistów z kręgów humanistycznych, dzisiaj są przedmiotem dociekań historyków. O prezentowanym obrazie możemy przeczytać: „Bogini mądrości, interpretowana jako alegoria zręcznej dyplomacji Medyceuszów triumfującej nad ich brutalnymi wrogami, nie walczy z centaurem, a jedynie upomina go, by stłumił w sobie cechy zwierzęce i pozwolił zwyciężyć zaletom, które przybliżają go ku boskości". (A.P. Fernández, *Odrodzenie we Włoszech* [w:] *Historia sztuki świata*, t. III, Warszawa 2000, s. 364.).

Najbardziej dojrzały okres twórczości renesansowej, charakteryzujący się poszukiwaniem zupełnie nowych, indywidualnych rozwiązań, przypadł na **przełom XV i XVI w.**, gdy tworzył **Leonardo da Vinci**, oraz **1. połowę XVI w.** – czas, kiedy działali **Michał Anioł Buonarotti**, **Rafael Santi** i **Tycjan**. Centrum sztuki renesansowej przesuwało się w tym czasie stopniowo z **Florencji do Rzymu**, choć wiele wspaniałych dzieł powstawało wciąż także w innych miastach, a szczególnie ważnym ośrodkiem stała się **Wenecja**. W **architekturze** istotne znaczenie miała twórczość **Andrei Palladia**.

twórcy dojrzałego renesansu

Villa Rotonda położona w miejscowości Vicenza (czytaj: winczenca) w pobliżu Wenecji, dzieło Andrei Palladia, początek budowy 1567 r.

Styl architektoniczny wypracowany przez Palladia opierał się na klasycznej prostocie i czystości form oraz symetrii. Był powszechnie naśladowany także w późniejszych stuleciach. Palladia można określić jako jednego z najbardziej wpływowych artystów w dziejach architektury Zachodu.

Ćwiczenie

Przyjrzyj się zamieszczonym w podręczniku ilustracjom i na ich podstawie wskaż najbardziej wyróżniające się cechy architektury renesansowej.

Leonardo da Vinci ▸ **Leonardo** kilkakrotnie w swoim życiu artystycznym zmieniał mecenasów. Tworzył głównie we Florencji i Mediolanie, a u kresu życia znalazł się we Francji na zaproszenie króla Franciszka I. Stał się uosobieniem **człowieka renesansu** – wszechstronnego geniusza. Do tworzenia swoich obrazów podchodził w sposób wręcz naukowy – starał się uzyskać jak największą **wiedzę** o ludzkim ciele, zjawiskach optycznych czy mechanice ruchu, aby jak najlepiej oddawać w dziełach prawdę o świecie. Do najwybitniejszych dzieł malarskich Leonarda należą: ***Mona Liza***, ***Ostatnia wieczerza*** oraz ***Święta Anna Samotrzecia***. Ten wszechstronny artysta projektował też budynki, a nawet całe miasta (choć projekty te nigdy nie zostały zrealizowane).

Leonardo da Vinci, *Święta Anna Samotrzecia*, początek XVI w.

Obraz ten stanowi przykład nowatorstwa Leonarda zarówno w kompozycji układu trzech postaci (Dzieciątka, Maryi oraz jej matki – św. Anny; stąd nazwa: *samotrzecia*, co w staropolszczyźnie oznaczało „będąca w towarzystwie dwóch osób, jedna z trojga"), jak i w posługiwaniu się kolorem oraz nieco zmiękczonym, rozmytym konturem. Jest to słynne Leonardowskie *sfumato* – łagodne przechodzenie pomiędzy barwami, przez które obraz sprawia wrażenie oglądanego jakby przez mgłę. Dodaje to przedstawionej scenie subtelności i delikatności. Autor włożył wiele wysiłku w ukazanie uczuć przedstawionych postaci. Całe wyobrażenie jest przepojone wielką czułością. Twarz Maryi wyraża także smutek, gdy widzi swojego Syna dosiadającego baranka – jest to przyjęty w malarstwie religijnym symbol przyszłej ofiary na krzyżu.

Rafael – malarz i architekt – był autorem między innymi fresku ***Szkoła ateńska***, wielu **portretów** oraz przedstawień **Madonny z Dzieciątkiem**. Jego twórczość wyróżniały powściągliwość, harmonia i ład. W znacznym stopniu stanowił tym samym przeciwieństwo **Michała Anioła**, którego sztukę cechowały dynamizm, żywiołowość i wielki ładunek emocji, wykraczające poza renesansowe konwencje. Michał Anioł stworzył między innymi **rzeźby**, takie jak: ***Pieta watykańska***, ***Dawid*** czy ***Mojżesz***, a także **freski** – zwłaszcza zdobiące **Kaplicę Sykstyńską** w Watykanie. Rafael i Michał Anioł pracowali także jako architekci – między innymi kierowali w różnych okresach budową Bazyliki św. Piotra w Watykanie.

Pieta (wł. *pietà* – współczucie) – wyobrażenie w sztuce ukazujące bolejącą Matkę Boską, trzymającą na kolanach ciało martwego Chrystusa.

Michał Anioł Buonarotti, *Mojżesz*, 1513–1516

Michał Anioł uważał się przede wszystkim za rzeźbiarza. Jednak w dziedzinie malarstwa i architektury stworzył dzieła równie wybitne i wyprzedzające epokę. Był ponadto znakomitym poetą.

Rafael Santi, *Madonna Alba*, ok. 1510 r.

Sposób przedstawiania przez Rafaela Maryi – rysów jej twarzy, wyrazu oczu, sposobu układania się szat – stał się wzorem dla twórców obrazów religijnych w kolejnych stuleciach.

Michał Anioł, *Stworzenie Adama*, fresk z Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie, ok. 1512 r.

Styl malarski Michała Anioła wyróżniał go wśród innych malarzy renesansowych. Przedstawiane przez niego postaci wydają się być raczej wyrzeźbione niż namalowane. Widoczne jest naprężenie mięśni pod ich skórą odpowiadające przepełniającej je wewnętrznej sile. W późniejszym fresku artysty zatytułowanym *Sąd Ostateczny* (również z Kaplicy Sykstyńskiej) jeszcze wyraźniej widać jego skłonność do niezwykłej ekspresji, tworzenia napięcia pomiędzy postaciami i wypełniania obrazu ruchem, który wywołuje wręcz wrażenie chaosu. W *Stworzeniu Adama* w większym stopniu jest zachowana jeszcze równowaga pomiędzy spokojem a dynamiką.

szkoła wenecka

Najwybitniejszymi przedstawicielami **szkoły weneckiej** w pierwszym okresie jej istnienia byli **Giorgione** (czytaj: dżiordżione) i **Tycjan**. Malarze z Wenecji dawali w swojej twórczości pierwszeństwo **walorom kolorystycznym**, które były dla nich ważniejsze niż sam rysunek. Ich obrazy charakteryzowała intensywność barw i przepełniające je wewnętrzne światło. Szczególnie Tycjan wywarł bardzo silny wpływ na dalszy rozwój malarstwa europejskiego.

Renesans poza Półwyspem Apenińskim

renesans w Niderlandach i krajach niemieckich

Najważniejszymi obszarami rozwoju sztuki renesansowej poza Italią były **Niderlandy** i **kraje niemieckie**. Rozkwit renesansu nastąpił tam **z początkiem XVI w.** i trwał przez całe stulecie. Jednak nie wyparł zupełnie sztuki gotyckiej, która wciąż jeszcze była równolegle tworzona. Malarzy z wymienionych krajów cechowało zamiłowanie do **drobiazgowego odtwarzania** otaczającego świata, precyzyjnego przedstawiania najdrobniejszych szczegółów ubiorów, wyposażenia wnętrz czy elementów **rozległego krajobrazu**. Wydają się przez to bliżsi codziennego życia niż twórcy włoscy dążący do uogólnienia i idealizujący rzeczywistość.

Za artystę najwybitniejszego na terenie **niemieckiej Rzeszy** można uznać **Albrechta Dürera** (czytaj: direra), który zdobył sławę w całej Europie zarówno jako malarz, jak i jako grafik. W swojej twórczości łączył zdobycze renesansu włoskiego z malarstwem niderlandzkim i tradycyjną sztuką niemiecką. Inni znakomici niemieccy malarze renesansowi 1. połowy XVI w. to **Lukas Cranach** (czytaj: lukas kranach) i **Hans Holbein** (czytaj: holbajn), który przez znaczną część życia tworzył w Anglii. Holbein specjalizował się zwłaszcza w malowaniu portretów i był jednym z największych mistrzów w tej dziedzinie w historii malarstwa.

Albrecht Dürer, *Pokłon Trzech Króli*, 1504 r.

Albrecht Dürer, *Rycerz, śmierć i diabeł*, grafika, 1513 r.

Hans Holbein, *Ambasadorowie*, 1533 r.

Ten portret podwójny przedstawia Jeana de Dinteville'a (czytaj: żana de dantewila) i biskupa Georges'a de Selve'a (czytaj: żorża de selwa) – ambasadorów króla Francji na dworze angielskim. Pełnym godności sylwetkom ambasadorów towarzyszą przedmioty wskazujące na ich humanistyczne zainteresowania – instrumenty astrologiczne i muzyczne oraz księgi. Niezwykłym elementem jest widoczny na pierwszym planie kształt będący zdeformowanym wizerunkiem ludzkiej czaszki. Wskazuje on na istnienie innego poza namacalnym świata, a także przeciwstawia widmo śmierci pewności siebie bohaterów obrazu, płynącej z ich doczesnej pozycji. Obraz ten spopularyzował we współczesnej polskiej świadomości Jacek Kaczmarski w utworze *Ambasadorowie* z 1987 r.

Niezwykle oryginalnym malarzem **niderlandzkim** był **Pieter Bruegel starszy** (czytaj: piter brojgel). Jego dzieła odbiegały od renesansu włoskiego zarówno pod względem tematycznym, jak i stylistycznym. Przepełniały je natomiast idee humanizmu. Bruegel najchętniej ukazywał **sceny rodzajowe** z życia zwykłych ludzi, a jednocześnie skupiał się na **przekazie moralnym**. Był też jednym z najwybitniejszych twórców **pejzaży**, których nieodłączną część stanowił **człowiek** – niedominujący nad naturą, ale **w pełni z nią zespolony**.

Pieter Bruegel starszy

Pieter Bruegel starszy, *Żniwa*, 1565 r.

Tematem wielu prac Bruegla była ludność wiejska uchwycona przez malarza podczas wykonywania pracy albo w chwilach odpoczynku czy zabawy.

Manieryzm

Od 3. dekady XVI w. kształtował się prąd artystyczny będący przetworzeniem, a w dużym stopniu nawet zanegowaniem zasad sztuki renesansowej – **manieryzm**. Paradoksalnie, twórcy manierystyczni uważali się za uczniów i naśladow-

manieryzm

ców stylu wielkich mistrzów renesansu. Było to uzasadnione w odniesieniu do Michała Anioła, którego twórczość wykazuje wiele cech manieryzmu. Artyści omawianego nurtu uważali, że w sztuce nie można już uzyskać większej doskonałości niż ta osiągnięta przez ich poprzedników. Starali się zatem wzorować na ich osiągnięciach oraz naśladować ich styl, czyli **manierę** – stąd pochodzi nazwa tego prądu. Inspiracji dla swojej twórczości poszukiwali zatem **w sztuce, a nie w naturze**.

Cechą manieryzmu było odejście od harmonii, prostoty i spokoju renesansu na rzecz **przesady**, **udziwnienia**, **niezwykłości efektów**, które miały **zaskakiwać** i przykuwać uwagę. Postaci na manierystycznych obrazach przybierają nienaturalne lub nadmiernie wyrafinowane pozy, a ich ciała bardzo często są **nieproporcjonalnie wydłużone i skręcone**, jakby z trudem utrzymywały równowagę. Wielość przedstawionych postaci, ich gwałtowne poruszenia, mnogość kontrastujących barw dają wręcz **wrażenie** przepełniającego obraz **chaosu**. Prekursorem manieryzmu był artysta o całkowicie oryginalnym stylu – tworzący w **Hiszpanii El Greco** (czytaj: el greko). Pochodził z Krety, a przez pewien czas mieszkał w Italii. Do najwybitniejszych **włoskich malarzy manierystycznych** należeli artyści ze szkoły weneckiej: Jacopo **Tintoretto** (czytaj: jakopo tintoretto) i Paulo **Veronese** (czytaj: weroneze).

Tintoretto, *Cud św. Marka*, 1548 r.

malarstwo iluzjonistyczne

W okresie manieryzmu wielką popularność zdobyło **malarstwo iluzjonistyczne.** Jego przykładem są dekorujące sklepienia kościołów freski, które tak doskonale udawały architekturę, że trudno było się zorientować, gdzie kończy się rzeczywista kolumna, a zaczyna namalowana. Natomiast centrum sklepienia sprawiało wrażenie otwartego na niebo, z którego zlatywały anioły.

W **architekturze manierystycznej** elementów klasycznych używano niezgodnie z ich przeznaczeniem, mieszano style, kładziono nacisk na dekoracyjność i mnożenie elementów zdobniczych, które zastępowały renesansową prostotę podstawowych form geometrycznych.

Rozwój sztuki manierystycznej jest często interpretowany jako odpowiedź na **niepokoje religijne i społeczno-polityczne epoki**. Rozpad jedności chrześcijaństwa zachodniego, którego wyrazem była **reformacja**, czy wojny na terenie Italii (symboliczny był **1527 r.** w którym nastąpiło **złupienie Rzymu** przez wojska cesarza Karola V) miały być źródłem zmian w mentalności. Świat nie wydawał się już przepełniony ładem i racjonalny, tak jak to chcieli widzieć humaniści i ludzie renesansu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw najważniejsze założenia sztuki renesansowej i cele, jakie stawiali przed sobą jej twórcy. Czy można stwierdzić, że stanowiły one realizację idei humanizmu?
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla artystów renesansu miały wzorce zaczerpnięte z antyku greckiego i rzymskiego. W jakim stopniu byli oni kontynuatorami antycznego dziedzictwa, a w jakim – nowatorami i twórcami nowych reguł i wartości?
3. Omów zmiany, jakim uległa pozycja artysty w społeczeństwie w okresie renesansu. Czy – twoim zdaniem – przypomina ona pozycję i rolę twórców sztuki w świecie współczesnym?
4. Scharakteryzuj styl renesansowy, wskazując najważniejsze cechy, które odróżniały go od sztuki gotyckiej.
5. Wybierz trzech twórców renesansowych, których sztuka najbardziej ci się spodobała. Przygotuj prezentację na temat ich życia i dokonań artystycznych.
6. Porównaj zamieszczone w podręczniku reprodukcje obrazów: Masaccia, Rafaela, Michała Anioła i Tintoretta. Omów na ich podstawie przemiany stylistyczne, jakie dokonały się w malarstwie od 1. połowy XV do połowy XVI w.
7. Scharakteryzuj manieryzm w sztuce.

Wawrzyniec Wspaniały (*Lorenzo il Magnifico*) – najsławniejszy z Medyceuszy

Wawrzyniec Wspaniały (1449–1492) stał na czele Republiki Florenckiej od 1469 r. Był już trzecim jej przywódcą z rodu Medyceuszy. Zasłynął jako mecenas sztuki i humanista. Był też poetą. Pod jego opieką tworzyli m.in. Sandro Botticelli i w młodości Michał Anioł. Jego wysłannicy gromadzili dzieła pisarzy i filozofów starożytnych na potrzeby biblioteki Medyceuszy. Z Wawrzyńcem byli blisko związani Marsilio Ficino i Giovanni Pico della Mirandola.

Wawrzyniec Wspaniały na portrecie wykonanym pomiędzy 1555 a 1565 r. w warsztacie wybitnego malarza manierystycznego Agnola Bronzina (czytaj: anjola bronzina)

Początki rodu Medyceuszy (Medici, czytaj: mediczi) nie są pewne. Istniał przekaz mówiący, że ich przodkowie byli lekarzami (*medico* znaczy „medyk", „lekarz"). Sześć kul znajdujących się w ich herbie miało przedstawiać przepisywane przez lekarzy pigułki. Do wielkiego majątku ród doszedł na przełomie XIV i XV w. Medyceusze prowadzili dom bankowy – byli bankierami papieży i monarchów europejskich. Jako pierwszy spośród przedstawicieli rodu faktyczną władzę we Florencji w latach 30. XV w. zdobył Kosma. Był on dziadkiem Wawrzyńca i podobnie jak on – mecenasem i humanistą. Przywództwo Medyceuszy we Florencji długo nie miało formalnego charakteru. Dopiero w 1569 r. republika przekształciła się w Wielkie Księstwo Toskanii, a Medyceusze stali się rodem książęcym. Władzę sprawowali do 1737 r. Dwie członkinie rodu poślubiły władców francuskich, stając się królowymi Francji. Z rodu tego wywodziło się też trzech papieży.

Herb Medyceuszy na tondzie (płaskorzeźbie w kształcie koła) autorstwa wybitnego rzeźbiarza renesansowego Giovanniego della Robbia (czytaj: dżiowaniego dela robia)

Celem polityki zagranicznej Wawrzyńca było utrzymanie równowagi sił w Italii. W 1474 r. wszedł w konflikt z papieżem Sykstusem IV. Papież dla swojego siostrzeńca, tworzącego powoli samodzielne księstwo, nabył posiadłości, którymi interesowała się także Florencja. Sykstus IV wsparł rody florenckie pozostające w opozycji wobec Medyceuszy, którzy utracili wówczas pozycję głównych bankierów Watykanu. 26 kwietnia 1478 r. podczas mszy w katedrze florenckiej członkowie rodów Salviatich (czytaj: salwiatich) i Pazzich (czytaj: paccich) przeprowadzili zamach na życie Wawrzyńca i jego brata Giuliana (czytaj: dżiuliana). Giuliano zginął zasztyletowany, natomiast ranny Wawrzyniec schronił się w zakrystii. Po zamachu nastąpiły represje. Papież ekskomunikował Wawrzyńca za stracenie duchownych biorących udział w spisku (w tym florenckiego arcybiskupa). Przeciwko Florencji zawiązała się koalicja, której głównymi siłami było Państwo Kościelne i Neapol. Mimo przewagi przeciwników Wawrzyniec zdołał ocalić niezależność miasta, a w 1480 r. zawarł pokój z Neapolem. Umocniło to bardzo jego pozycję i znaczenie polityczne Florencji.

We Florencji znajdują się trzy posągi Dawida autorstwa wielkich mistrzów renesansu: Donatella, Verrocchia (czytaj: werokia; zamówiony przez Medyceuszy) i najsławniejszy – Michała Anioła. Popularność tego tematu nie była przypadkowa. Postać króla Izraela, Dawida, pokonującego olbrzyma Goliata, stanowiła symbol mocy drzemiącej w ludzkiej jednostce – idei bliskiej humanistom. Była też ważna dla Florentyńczyków jako czytelna aluzja do potęgi ich republiki.

Jego postępowanie, mądrość i szczęście były znane, cenione i podziwiane nie tylko wśród władców Italii, ale także daleko poza jej granicami. Sława jego rosła z każdym dniem. W dyskusjach nad różnymi problemami odznaczał się elokwencją, przenikliwością, dowcipem. Przy podejmowaniu decyzji mądrością. Przy ich wykonywaniu szybkością i energią.

~ Niccolò Machiavelli o Wawrzyńcu Wspaniałym

Rysunek przedstawiający rzeźbę Andrei del Verrocchia, *Dawid*, 1473–1475

Plan Florencji pochodzący z dzieła Poggia Braccioliniego (czytaj: podżia braczczioliniego), *Historia florentina* z 2. połowy XV w.

Bazylika San Lorenzo była rodzinnym kościołem Medyceuszy, w którym znalazły się groby wielu przedstawicieli ich rodu, w tym Wawrzyńca Wspaniałego. Medyceusze dołożyli starań i ponieśli wielkie koszty, aby tę świątynię uczynić jak najwspanialszą, tak by świadczyła o ich świetności. Wnętrze bazyliki to wzorcowy przykład stylu renesansowego w architekturze.

Wnętrze bazyliki San Lorenzo we Florencji wykonane według projektu Filippa Brunelleschiego w 2. połowie XV w.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 21 ▸ Sztuka renesansu rozwijała się **w Italii od lat 20. XV w.**, a **w innych krajach europejskich – w XVI w.** Za kolebkę tego stylu można uznać **Florencję**, wybitne dzieła powstawały jednak we wszystkich znaczniejszych włoskich miastach, szczególnie w Rzymie i Wenecji.

s. 21 ▸ Twórcami, którzy najbardziej przyczynili się do ukształtowania się stylu renesansowego, byli: **Filippo Brunelleschi** –w architekturze, **Masaccio** – w malarstwie oraz **Donatello** – w rzeźbie.

s. 21 ▸ Jednym z największych osiągnięć renesansu było zastosowanie **perspektywy linearnej**.

s. 22 ▸ Sztukę renesansu cechowały: **harmonia, spokój i prostota**. Korzystała ona ze wzorów starożytności i miała stanowić **odrodzenie sztuki antyku** (m.in. kanonów piękna). Opierała się jednocześnie na wnikliwej **obserwacji natury**.

s. 23 ▸ Najważniejszym **tematem** sztuki renesansowej był **człowiek** – jego fizyczne piękno i przeżywane przez niego emocje. Wciąż dominowały dzieła o charakterze **religijnym**, jednak nastąpił rozwój przedstawień o tematyce **świeckiej**, jak **portrety, sceny rodzajowe, krajobrazy**.

s. 25 ▸ Do najwybitniejszych twórców **dojrzałego renesansu** zalicza się: **Leonarda da Vinci**, **Rafaela**, **Michała Anioła** i **Tycjana**.

s. 28 ▸ Najwybitniejszym artystą na terenie niemieckiej Rzeszy był malarz i grafik **Albrecht Dürer**. Inni znakomici niemieccy malarze renesansowi 1. połowy XVI w. to **Lukas Cranach** i **Hans Holbein**, który przez znaczną część życia tworzył w Anglii.

s. 28 ▸ Większość **włoskich** artystów **idealizowała** przedstawiane postaci i otaczający je świat, dążąc do ukazania doskonałego piękna. Natomiast artyści **niderlandzcy i niemieccy** kładli nacisk na **bardziej realistyczne** ujęcie osób i przedstawianych scen.

s. 29 ▸ Niezwykle oryginalnym malarzem niderlandzkim był **Pieter Bruegel starszy**.

s. 29 ▸ **Manieryzm** w sztukach plastycznych rozwijał się od lat 20. XVI w. Zakładał wzorowanie się na osiągnięciach mistrzów renesansu. Cechowały go: **przesadne wyrafinowanie, chęć zaskoczenia widza, niezwykłość środków artystycznych**.

3. Wielkie odkrycia geograficzne

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz uwarunkowania i przyczyny wypraw odkrywczych;
- przeczytasz o największych europejskich podróżnikach i odkrywcach u progu nowożytności.

Geneza wielkich odkryć geograficznych

Mapa sporządzona przez weneckiego geografa Giovanniego Leardo (czytaj: dżiowanniego leardo) w 1448 r.

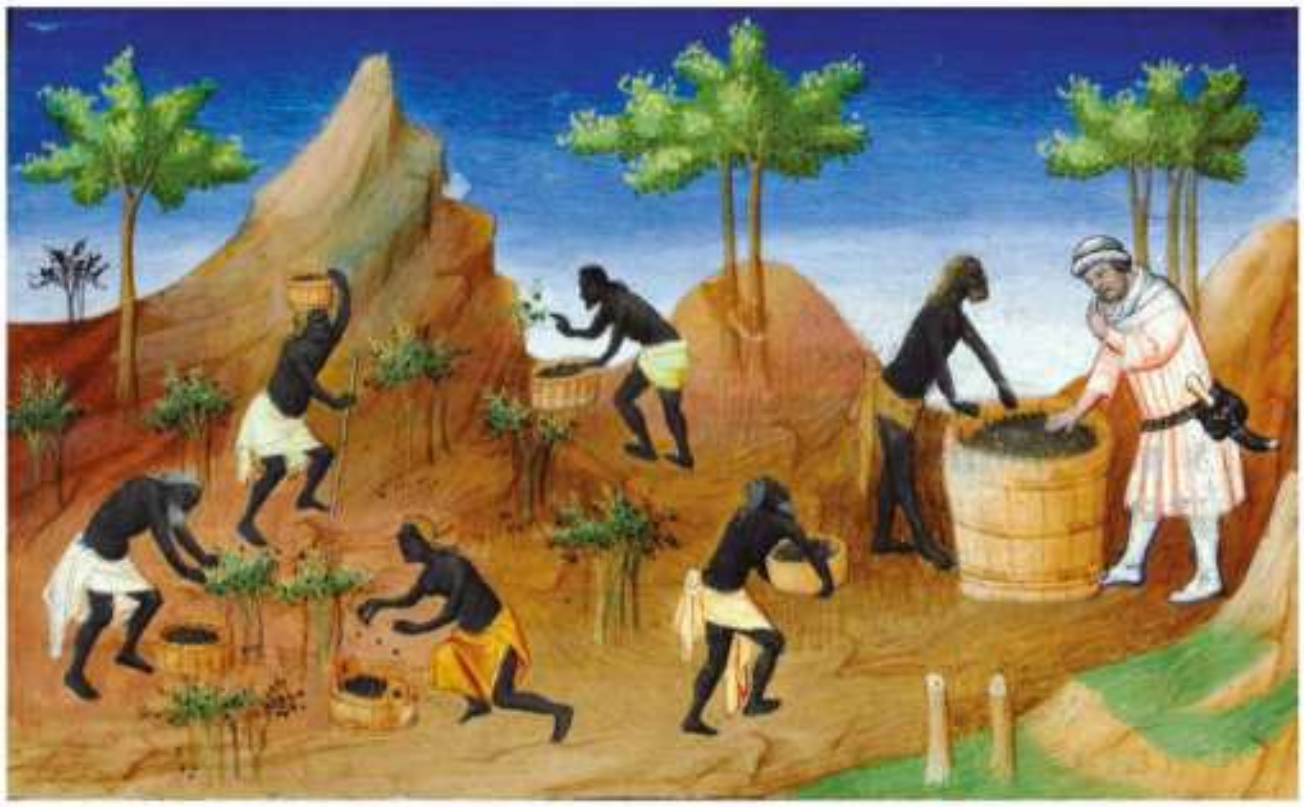
Świat, jaki był znany Europejczykom u progu epoki wielkich odkryć geograficznych, ograniczał się do trzech kontynentów: Europy, Afryki i Azji. Przy tym o Afryce na południe od Sahary oraz o środkowej i wschodniej Azji posiadano bardzo mgliste wyobrażenia. Leardo sporządził mapę na podstawie wiadomości zgromadzonych w starożytności, uzupełniając je o nowe informacje. W połowie XV w., gdy dopiero rozpoczynał się okres odkryć geograficznych, te uzupełniania były jednak niewielkie.

przyczyny dalekomorskich wypraw

Przyczyny podjęcia przez Europejczyków dalekomorskich wypraw odkrywczych miały charakter głównie **ekonomiczny i społeczny**. Możliwe stały się dzięki poczynionym wcześniej odkryciom w zakresie **techniki żeglugi**.

Najważniejszą przyczyną ekonomiczną było zapotrzebowanie na luksusowe **dalekowschodnie towary** (barwniki, wonności, przyprawy, tkaniny jedwabne i bawełniane, wyroby artystycznego rękodzieła). Sprowadzano je dotąd drogą lądową, co wiązało się z licznymi utrudnieniami, wynikającymi między innymi z faktu, że szlaki handlowe znajdowały się w rękach Turków osmańskich. Ich pośrednictwo w handlu ze Wschodem było bardzo kosztowne i powodowało odpływ **kruszców** (złota, srebra) z Europy. Tymczasem coraz szybciej rozwijająca się gospodarka państw europejskich bardzo potrzebowała metali szlachetnych. Znajdujące się na terenie kontynentu kopalnie nie dostarczały ich w wystarczającej ilości. Europejczycy **pragnęli znaleźć drogę morską** do **Indii**, **Chin** czy **Archipelagu Malajskiego**, aby wyeliminować pośrednictwo tureckie w handlu

z tymi regionami świata. Mieli nadzieję na uzyskanie bezpośredniego dostępu do znajdujących się tam bogactw, przede wszystkim przypraw i kruszców.

Zbieranie pieprzu. Ilustracja do dzieła Marco Polo zatytułowanego *Opisanie świata*, pochodząca z francuskiego manuskryptu z początku XV w.

Marco Polo był pochodzącym z Wenecji kupcem i podróżnikiem, który w latach 1271–1295 odbył lądową podróż poprzez Azję Mniejszą oraz Afganistan do Chin (w których przebywał 17 lat) i z powrotem do Wenecji. Spisane przez niego w klika lat później wspomnienia oddziałały bardzo silnie na wyobraźnię Europejczyków schyłku średniowiecza i kształtowały ich wyobrażenia o Wschodzie.

Pochodzące z południowo-wschodniej Azji przyprawy, które stanowiły obiekt pożądania Europejczyków: cynamon, gałka muszkatołowa, goździki.

udział szlachty w wyprawach odkrywczych

Przyczyny społeczne dalekomorskich podróży i następującej wraz z nimi ekspansji Europejczyków na inne kontynenty były szczególnie istotne na **Półwyspie Iberyjskim**. To z niego wyruszyły kluczowe wyprawy odkrywcze. Nie brakowało tam chętnych do zdobycia majątku i znalezienia w zamorskich podbojach nowego sposobu na życie. Wynikało to z wyjątkowo dużej liczebności **szlachty** na tym obszarze Europy (blisko 10%). Wraz z **załamaniem się systemu feudalnego** źródła dochodów szlachty uległy ograniczeniu, więc potrzebowała ona nowych sposobów osiągania zysków oraz podtrzymania prestiżu. Dotyczyło to zwłaszcza drobnej szlachty – zwanej *hidalgos*. Podobnymi motywami kierowali się kiedyś rycerze biorący udział w wyprawach krzyżowych. Ekspedycje od-

krywcze były finansowane częściowo przez władców, a częściowo przez możne rody mieszczańskie.

Od lat 70. XV w. w wyniku małżeństwa króla Aragonii Ferdynanda II i władczyni Kastylii Izabeli I ich państwa połączyły się, tworząc **Hiszpanię**. Jej politycznym konkurentem pozostawała na Półwyspie Iberyjskim **Portugalia**. Rywalizacja tych krajów objęła z czasem także starania o podporządkowanie sobie zamorskich lądów. W 1492 r. po upadku ostatniego na półwyspie państwa muzułmańskiego – emiratu Grenady – została **zakończona rekonkwista**. Nie było już ziem do zdobycia. W tej sytuacji możliwość życia zgodnego z rycerskim wzorcem otwierała się przede wszystkim na nieznanych jeszcze, odległych ziemiach. Motywacją do podejmowania wypraw mogła też być chęć nawracania na chrześcijaństwo zamieszkujących je ludów. Ku poszukiwaniu nowych lądów pchała ponadto ówczesnych Europejczyków **ciekawość**. Rozwijająca się **myśl humanistyczna** wiązała się ze wzrostem zainteresowania tajemnicami świata i wiarą w możliwość ich odkrycia.

zakończenie rekonkwisty

Postęp w wiedzy technicznej, jaki dokonał się w ciągu XV w., otworzył przed państwami morskimi możliwość podjęcia ekspansji poza kontynent europejski. U schyłku średniowiecza udoskonalono wiele **urządzeń nawigacyjnych**, umożliwiających orientację w położeniu statków także z dala od brzegów. Największe znaczenie miał wynalazek kompasu magnetycznego, czyli **busoli**. Już wcześniej dokonali tego Chińczycy. Jednak to Europejczycy w pełni wykorzystali możliwości, jakie dawało to urządzenie. Busola pozwalała na wyznaczenie kierunku północnego na pełnym morzu i utrzymywanie okrętów na kursie, niezależnie od pory doby czy zachmurzenia. Innymi urządzeniami niezbędnymi w nawigacji były, znane już wcześniej, ale ciągle udoskonalane: kwadrant i astrolabium. Również w **budowie statków** zaszły zmiany, które ułatwiły dalekomorską żeglugę. W 1. połowie XV w. Portugalczycy zaczęli pływać na **karawelach** – okrętach mających nowy rodzaj **ożaglowania** i zmienioną **konstrukcję**. Dzięki wysokim burtom miały większe szanse przetrwania morskich burz, a udoskonalony ster ułatwiał manewrowanie nimi. Zmieniony sposób łączenia desek tworzących poszycie statku (na styk, a nie na zakładkę) czynił je szybszymi.

postęp techniczny

wynalezienie busoli

karawele

Portugalska karawela z początku XVI w.

Karawele były wyposażone w dwa żagle prostokątne, dzięki którym okręt mógł nabrać dużej prędkości, oraz jeden trójkątny – nadający okrętowi zwrotności i pozwalający płynąć także przy wietrze wiejącym z boku. Połączenie tych dwóch typów ożaglowania było nowym rozwiązaniem.

Wyprawy odkrywcze

odkrycia portugalskich żeglarzy

Pierwsze odkrycia były dziełem **żeglarzy portugalskich**, którzy ze swojego kraju, najbardziej wysuniętego na południowy-zachód państwa Europy, wyruszali

eksploracja wybrzeża Afryki

w kierunku **zachodnich wybrzeży Afryki**. W **1415 r.** opanowali Wyspy Kanaryjskie, a w 5 lat później – Maderę. Dalekomorskie wyprawy organizował zwłaszcza **Henryk Żeglarz**, syn króla Portugalii. Portugalczycy stopniowo docierali wzdłuż afrykańskiego wybrzeża coraz dalej na południe. Już od lat 40. XV w. przywozili z wypraw **niewolników**, **złoto** i **kość słoniową**. Udało się im przekroczyć równik, a w 1487 r. wyprawa, na której czele stał **Bartolomeu Dias** (czytaj: bartolomeo

odkrycie Przylądka Dobrej Nadziei

dijas), dotarła do **południowego krańca afrykańskiego kontynentu**. Decyzją króla Jana II miejsce to nazwano Przylądkiem Dobrej Nadziei, gdyż jego odkrycie oznaczało, że można opłynąć Afrykę i skierować się na wschód ku Indiom.

Pomnik Odkrywców w Lizbonie odsłonięty w 1960 r.

Postać na przedzie z modelem karaweli w dłoniach to Henryk Żeglarz. Wbrew przydomkowi on sam nie był uczestnikiem wypraw odkrywczych. Zajmował się natomiast ich organizacją. Założył szkołę morską i obserwatorium astronomiczne, wspierał rozwój kartografii i technik nawigacji oraz inicjował budowę okrętów.

wyprawa Krzysztofa Kolumba

Drogi wiodącej **do bogactw Indii** poszukiwali wówczas zarówno Portugalczycy, jak i Hiszpanie. Pochodzący z włoskiej Genui **Krzysztof Kolumb** przekonał **hiszpańskich monarchów**, Ferdynanda i Izabelę, że zamierzony cel można osiągnąć, **płynąc na zachód**. Opierał się na założeniu, że Ziemia ma kształt kulisty, więc podróżując w tę stronę, zdoła dotrzeć do Azji. Nie spodziewał się natomiast, że kula ziemska jest tak duża, a na szlaku do Indii znajduje się nieznany kontynent. Statki Kolumba wyruszyły w sierpniu **1492 r.** Po ponad 2 miesiącach

dotarły do **wysp** leżących u brzegów **nowego** dla Europejczyków **kontynentu**. Pierwszym lądem, na którym wysiedli żeglarze, była prawdopodobnie wyspa San Salvador w archipelagu Bahamów. Kolumb był przekonany, że dotarli do Indii, więc napotykanych tubylców nazwał **Indianami**.

Dopiero inny podróżnik – Florentyńczyk **Amerigo Vespucci** (czytaj: wespuczczi) – opisał szerzej te ziemie i upowszechnił przekonanie, że jest to nowy, nieznany dotąd ląd. W pierwszych latach XVI w. odkryty kontynent został od jego imienia nazwany **Ameryką**. W 5 lat po Kolumbie kolejny Włoch – Wenecjanin w służbie króla Anglii, znany pod angielskim nazwiskiem John Cabot (czytaj: dżon kabot) – dotarł jako pierwszy do wybrzeży Ameryki Północnej (do Nowej Fundlandii i Labradoru). Warto zaznaczyć, że w rzeczywistości jako pierwsi Europejczycy dopłynęli tam kilkaset lat wcześniej (ok. 1000 r.) **wikingowie**. Nie osiedlili się jednak na dłużej, a w średniowiecznej Europie nikt nie wiedział o ich dokonaniu.

◂ odkrycie Ameryki Południowej

Krzysztof Kolumb (1451–1506) na portrecie autorstwa włoskiego malarza Ridolfo Ghirlandaio (czytaj: girlandajo), 1520 r.

Kolumb od końca lat 70. XV w. pracował jako przedstawiciel genueńskiego domu bankierskiego w Lizbonie. Swój pomysł wyprawy na zachód w celu odkrycia drogi do Indii przedstawił najpierw na dworze portugalskim, gdzie został on jednak odrzucony. Dopiero wtedy Kolumb zwrócił się do władców Hiszpanii. Ich poparcie uzyskał po kilkuletnich staraniach. W nagrodę za spodziewane odkrycia miał otrzymać dziedziczny tytuł admirała oraz wicekróla ziem, które zajmie w imieniu korony hiszpańskiej, oraz 10% zysków z wyprawy.

Lądowanie Kolumba na wyspie Hispanioli (dzisiejsze Haiti), ilustracja książkowa z epoki

Krzysztof Kolumb w latach 1492–1504 przedsięwziął pod patronatem Hiszpanii w sumie cztery wyprawy. W trakcie pierwszej odkrył m.in. Kubę i Haiti, a w trakcie drugiej – Jamajkę. Podczas trzeciej po raz pierwszy dotarł do kontynentalnej części Ameryki (do wybrzeży dzisiejszej Wenezueli). Z czasem, pełniąc funkcję wicekróla, popadł w konflikt z napływającą na nowo odkryte ziemie szlachtą hiszpańską. Ponadto korzyści uzyskiwane z nowych lądów były początkowo niewielkie w stosunku do oczekiwanych, więc odkrywca popadł w niełaskę. Znalazł się nawet na krótko w więzieniu. Z ostatniej wyprawy powrócił w listopadzie 1504 r., a w półtora roku później zmarł w zapomnieniu.

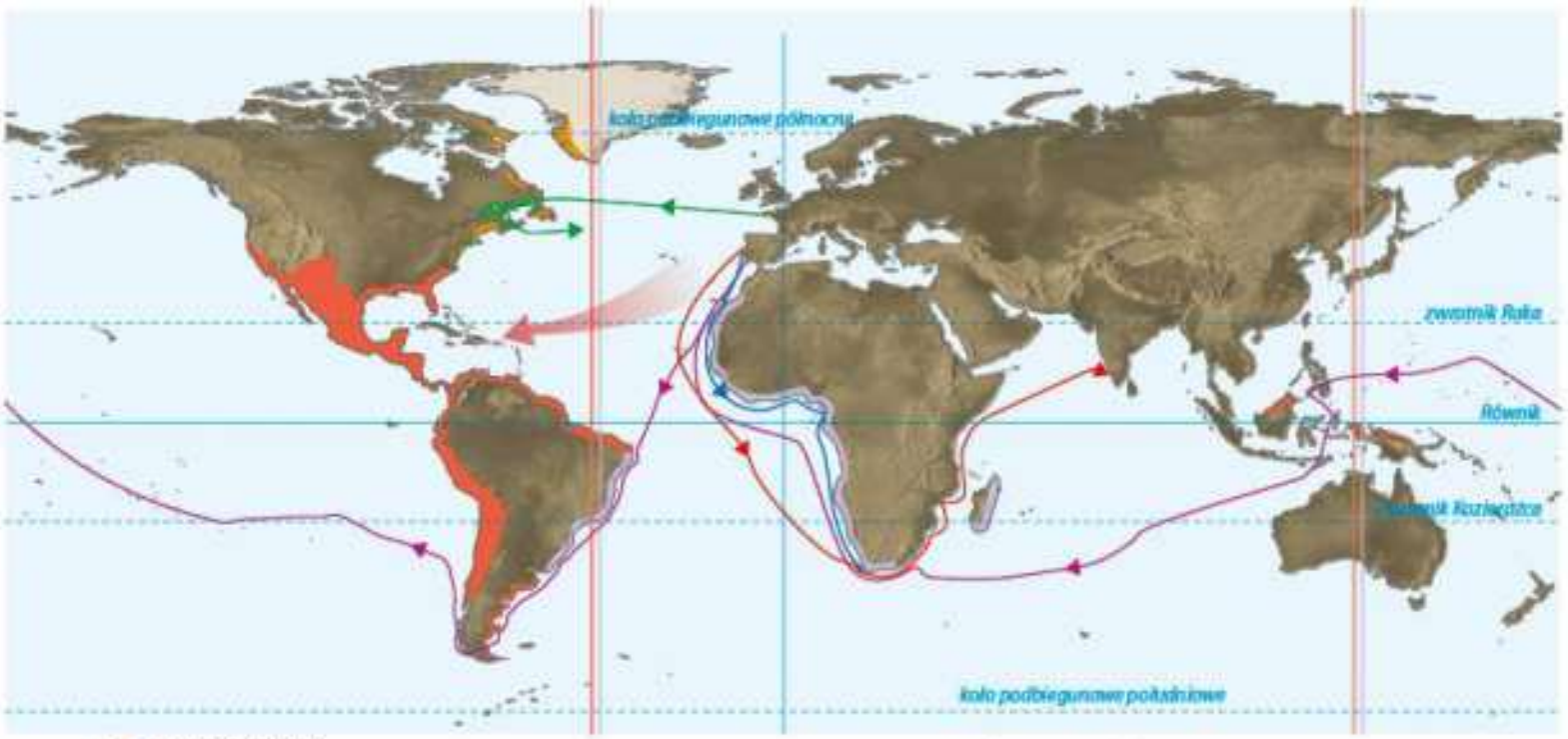

odkrycie drogi morskiej do Indii

Sukces w dążeniu do odkrycia morskiej drogi do Indii ostatecznie osiągnęli **Portugalczycy**. Wyprawa, którą **w 1497 r.** podjął **Vasco da Gama (czytaj: wasko da gama)**, przekroczyła najdalej na południe wysunięty kraniec Afryki i skierowała się ku wschodowi. Po 10 miesiącach żeglugi dotarła do Indii. W ten sposób została odkryta droga morska do tego kraju, a Portugalczycy rozpoczęli **ekspansję w basenie Oceanu Indyjskiego**. Zakładali na odkrywanych terenach liczne punkty handlowe (faktorie) i twierdze oraz kontrolowali morskie szlaki handlowe z Azji do Europy. W ten sposób zapewnili sobie na dłuższy czas wyłączność na handel towarami cenionymi przez Europejczyków.

traktat z Tordesillas

Już w 1494 r. na mocy **traktatu z Tordesillas** Hiszpanie i Portugalczycy porozumieli się w sprawie praw do władania nowo odkrywanymi zamorskimi terytoriami. W przyszłości przekształcali je stopniowo w swoje kolonie. **Linia rozgraniczająca** ich posiadłości miała przebiegać z północy na południe, w odległości ponad 2000 km na zachód od Wysp Zielonego Przylądka. Obszary na zachód od niej przypadały Hiszpanii, a na wschód – Portugalii (odkryte w kilka lat później wybrzeża **Brazylii** leżały w strefie wpływów portugalskich). Po kilkudziesięciu latach od pierwszego traktatu odpowiednią linię podziału wyznaczono także na półkuli wschodniej (chodziło zwłaszcza o obszar Archipelagu Malajskiego).

Wielkie odkrycia geograficzne z przełomu XV i XVI w. i podział kolonialny odkrytych ziem

W latach **1519–1522** miała miejsce kolejna wyprawa, która stanowiła przełom w poznawaniu świata. Dowodził nią Portugalczyk w służbie Hiszpanii **Ferdynand Magellan**. Jego celem było dotarcie do Azji szlakiem zachodnim, co nie udało się Kolumbowi. Magellan jako pierwszy opłynął południowy kraniec Ameryki i osiągnął zamierzony cel. Zginął jednak w potyczce z lokalnymi mieszkań-

cami na Filipinach. Tylko jeden z jego pięciu statków kontynuował rejs i powrócił na Półwysep Iberyjski. Członkowie jego załogi byli pierwszymi ludźmi, którzy **opłynęli dookoła kulę ziemską**. Fakt, że Ziemia istotnie ma kształt kuli, uzyskał ostateczne potwierdzenie. Spośród około 250 marynarzy, którzy wypłynęli 3 lata wcześniej z Sewilli, powróciło zaledwie 18. Przywieźli ze sobą olbrzymie bogactwa – przede wszystkim 25 ton goździków, które nabyli na **Wyspach Korzennych** (**Molukach**) wchodzących w skład Archipelagu Malajskiego.

opłynięcie kuli ziemskiej

Źródło historyczne

Relacja uczestnika podróży floty Magellana dookoła świata – Wenecjanina Antoniego Pigafetty

W środę 28 listopada 1520 r. [...] wypłynęliśmy na spokojne morze [Ocean Spokojny], po którym żeglowaliśmy trzy miesiące i 20 dni nie odnawiając zapasów ani zaopatrzenia: jedliśmy tylko stare suchary, starte na proszek, pełne robactwa i cuchnące [...], piliśmy wodę gnijącą i cuchnącą. Jedliśmy także kawałki skóry wołowej, jakie znajdowały się pod wielką reją [...]; były one bardzo twarde z powodu słońca, deszczu i wiatru; wrzucaliśmy je na cztery czy pięć dni w morze, aby je trochę zmiękczyć, a wtedy wkładaliśmy po trochu na żarzące się węgle i tak zjadaliśmy je; jedliśmy także wióry drzewne tak wstrętne dla człowieka, a nawet szczury, które kosztowały po pół korony każdy, a mimo to nie można było dostać ich dostatecznie dużo. To jeszcze nie wszystko, nasze największe nieszczęście, o którym powiem, było najgorsze: dolne i górne dziąsła naszych ludzi popuchły tak bardzo, że nie mogli oni jeść i wśród cierpień 19 zmarło [...]. Poza tymi, którzy zmarli, 25 lub 30 marynarzy chorowało na różne inne choroby [...], ale ci wyzdrowieli.
[...]
Wszystkie Wyspy Moluckie rodzą goździki, imbir, sago [mączka uzyskiwana z niektórych gatunków palm], [...] ryż, orzechy kokosowe, figi, migdały większe niż nasze, słodkie i kwaśne granaty, trzcinę cukrową, melony, ogórki, tykwy, cukier, jakiś owoc orzeźwiający, wielki jak arbuz, zwany comulicar i jakiś inny owoc jak brzoskwinia, zwany guave, i inne jadalne [rośliny]. Jest tam też olej kokosowy i sezamowy. Ze zwierząt pożytecznych są kozy, kury, rodzaj pszczół nie większych niż mrówki, które składają miód w pniach drzewnych. Znajduje się tam także wiele różnych gatunków papug, a między innymi są tam białe zwane catara i całe czerwone zwane nori.

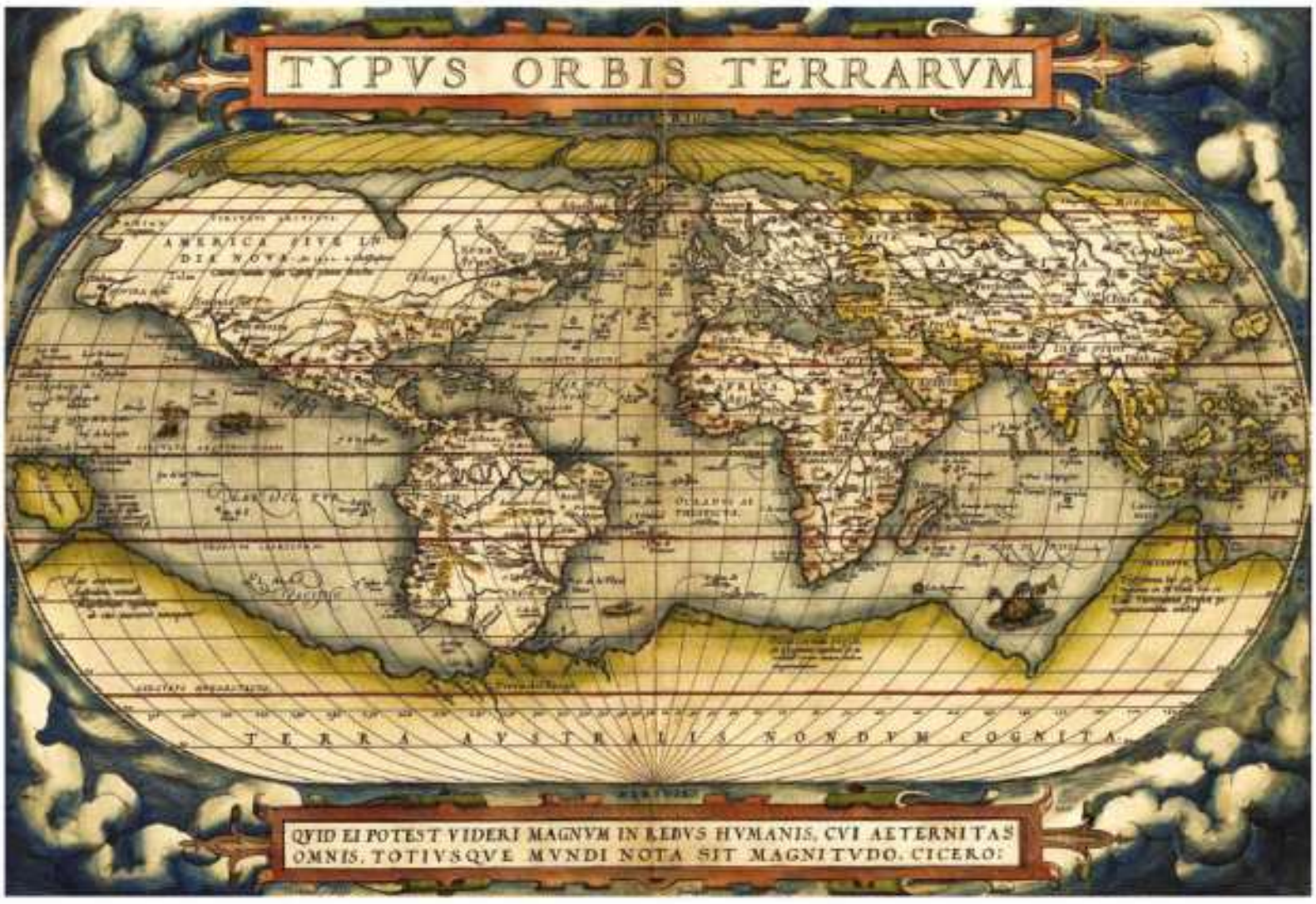
A. Wojcieszak, *Zapomniana logistyka*, t. I, Poznań 2016, s. 70, 79–80.

Ćwiczenie

1. Przedstaw przeżycia, jakich doświadczyli uczestnicy wyprawy Magellana.
2. Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w rozdziale wyjaśnij, dlaczego Azja Południowo-Wschodnia, a zwłaszcza wyspy wchodzące w skład Moluków były tak pożądanym celem wypraw portugalskich i hiszpańskich.

wyprawa do Australii

W latach 30. XVI w. do dalszych odkryć w **Ameryce** przyczynili się Francuzi dzięki dwóm ekspedycjom **Jacquesa Cartiera** (czytaj: żaka kartiera), którym udało się dotrzeć do **Zatoki św. Wawrzyńca**. W latach 40. okręty portugalskie dotarły do **Japonii**. W XVII w. Holendrzy pływali wzdłuż wybrzeży **Australii**, nie wykazali jednak zainteresowania tym lądem. Dopiero wyprawa angielskiego podróżnika **Jamesa Cooka** (czytaj: dżejmsa kuka) z lat 1768–1771 pozwoliła poznać ten kolejny nowy kontynent i spowodowała, że Australia **stała się posiadłością brytyjską**. Cook odkrył ponadto wiele wysp Oceanu Spokojnego (Pacyfiku).

Mapa świata z 1570 r. autorstwa Abrahama Orteliusa

Dzięki odkryciom geograficznym poszerzyła się wiedza mieszkańców Europy o świecie. Na prezentowanej mapie kształt kontynentu amerykańskiego jest jednak przedstawiony jeszcze bardzo niedokładnie. Wielki ląd wyobrażony na dole mapy opatrzono napisem: *terra australis nondum cognita*, co oznacza „nieznana jeszcze południowa ziemia".

Ćwiczenie

Porównaj mapę Orteliusa ze współczesnymi nam mapami. Jakie dostrzegasz różnice?

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej Europejczycy podjęli wyprawy odkrywcze. Jakie nadzieje wiązano z odkryciem drogi morskiej do Indii i krajów wschodniej Azji?
2. Jaką rolę w wyprawach odkrywczych odegrały wynalazki i ulepszenia w technice nawigacji i żeglugi?
3. Wymień największych europejskich odkrywców i ich osiągnięcia.
4. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji na temat losów poszczególnych wypraw odkrywczych. Jakie trudności napotykali na swojej drodze ich uczestnicy?
5. Zastanów się, w jaki sposób wielkie odkrycia geograficzne zmieniły wyobrażenie mieszkańców Europy o świecie. Czy – twoim zdaniem – podjęcie wypraw było raczej przyczyną czy skutkiem zmian w mentalności, jakie zaszły na przełomie średniowiecza i nowożytności?
6. Poszukaj w internecie informacji o admirale Zheng He i chińskich podróżach dalekomorskich w XV w. Jakie cechy odróżniające ówczesną cywilizację europejską od chińskiej spowodowały, że to Europejczykom, a nie Chiczykom, udała się ekspansja na inne kontynenty?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Przyczyną podjęcia **dalekomorskich wypraw** była chęć odnalezienia **morskiego szlaku handlowego do Indii** oraz krajów wschodniej Azji. Liczono na znalezienie tam wielkich bogactw – przede wszystkim przypraw i kruszców. s. 35

Udział w wyprawach odkrywczych **szlachty Półwyspu Iberyjskiego** wynikał z jej dążenia do **poprawy pozycji materialnej**, a także z pragnienia przygód i **ciekawości świata** odkrywców. s. 36

Szybsze i bezpieczniejsze **statki**, którymi łatwiej można było sterować – karawele – oraz ich lepsze **ożaglowanie** oraz udoskonalone **urządzenia nawigacyjne** (m.in. busola) pozwoliły w XV w. na podjęcie coraz dłuższych wypraw. s. 37

Wielkie odkrycia geograficzne z przełomu XV i XVI w. były poprzedzone osiągnięciami **Portugalczyków**, którzy **od 2. dekady XV w.** posuwali się wzdłuż zachodniego wybrzeża Afryki ku jej południowemu krańcowi. s. 38

W **1492 r.** Krzysztof Kolumb, pozostający na służbie dworu **hiszpańskiego**, dotarł do nieznanego Europejczykom kontynentu (**Ameryki**). s. 38

W **1498 r.** Vasco da Gama odkrył drogę morską **do Indii**. s. 40

W latach **1519–1522** jeden z okrętów Magellana **opłynął kulę ziemską**. s. 41

4. Rozwój europejskiego kolonializmu i jego następstwa

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o cywilizacjach Ameryki prekolumbijskiej;
- dowiesz się, jakie obszary świata zostały podporządkowane przez poszczególne państwa europejskie;
- poznasz skutki odkryć geograficznych i kolonizacji dla mieszkańców Europy;
- zrozumiesz, jaki wpływ miała kolonizacja na społeczeństwa pozaeuropejskie.

Ameryka i jej cywilizacje przed przybyciem Europejczyków

Okoliczności i czas, w jakich człowiek pojawił się na kontynencie amerykańskim, wciąż nie są w pełni znane, a badacze sformułowali na ten temat wiele hipotez. Najczęściej przyjmuje się, że **zasiedlanie Ameryki** rozpoczęło się **około 20 tysięcy lat temu**. Szlak przybyszów wiódł **drogą północną** przez obecną Cieśninę Beringa. Wówczas istniało tam połączenie lądowe pomiędzy Azją a Ameryką, które znalazło się pod wodą dopiero wraz z końcem ostatniej epoki lodowcowej. Z tego miejsca gatunek ludzki rozprzestrzeniał się stopniowo ku południowi.

zasiedlenie Ameryki ▸

okres prekolumbijski ▸

Okres sprzed przybycia Europejczyków do Ameryki określa się jako **prekolumbijski**. W tym czasie na kontynencie funkcjonowały nie tylko proste społeczności plemienne, lecz także cywilizacje bardzo złożone i rozwinięte kulturowo. Za najstarszą uznaje się cywilizację **Olmeków**, która narodziła się na terenie dzisiejszego Meksyku **około 2000 r. p.n.e.**

Kiedy Amerykę zaczęli poznawać i opanowywać Europejczycy, zamieszkujące ją ludy (nazwane przez nich Indianami), znajdowały się w **bardzo różnych fazach rozwoju cywilizacyjnego**. Wiele plemion prowadziło jeszcze zbieracko-myśliwski i koczowniczy tryb życia, a inne znały już rolnictwo i zakładały stałe osady. Na przykład wiele małych społeczności obszaru Brazylii żyło w bardzo prymitywnych warunkach.

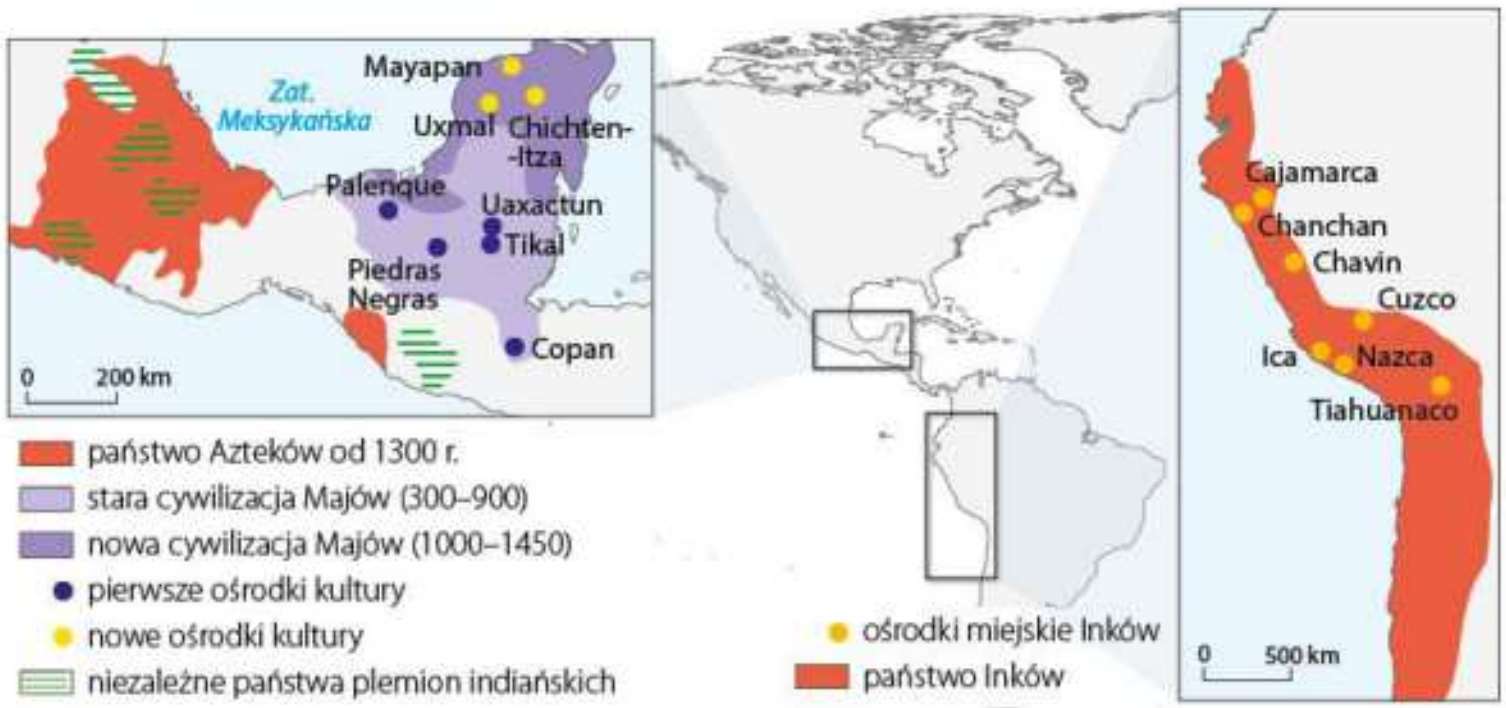
cywilizacje prekolumbijskie ▸

Natomiast **Majowie** i **Aztekowie** w Ameryce Środkowej oraz **Inkowie** w zachodniej części Ameryki Południowej tworzyli złożone organizmy społeczno-polityczne o rozwiniętej gospodarce i kulturze. Opierały się one na systemach

plemienna arystokracja ▸

klanowych, w których decydującą rolę odgrywała **plemienna arystokracja**.

Na ich czele stał **władca** uważany w niektórych ośrodkach za bóstwo. Mieszkańcy Ameryki wyznawali **politeizm**. Majowie i Aztekowie składali bogom ofiary z ludzi – zwłaszcza ci drudzy wsławili się okrutnymi i krwawymi obrzędami. Podstawą gospodarki wymienionych ludów było **rolnictwo**. Członkowie tych społeczności uprawiali przede wszystkim kukurydzę oraz pomidory, paprykę, fasolę i dynię, a Inkowie także ziemniaki. Na mięso hodowali indyki oraz psy. **Nie korzystali ze zwierząt** ani przy uprawie pól, ani w transporcie (wyjątkiem były lamy używanie przez Inków jako zwierzęta juczne). **Nie znali koła, żelaza ani broni palnej.** Wznosili natomiast wielkie **miasta** i monumentalne świątynie.

Rozmieszczenie cywilizacji prekolumbijskich (IV–XV w.)

Ćwiczenie

Opisz położenie geograficzne najważniejszych cywilizacji prekolumbijskich

kultura Majów

Początki kultury **Majów** sięgają około 400 r. p.n.e., a na początku naszej ery zaczęli oni budować miasta. W pierwszy okres swojej świetności weszli w **III w. n.e.** Nie byli zjednoczeni, lecz tworzyli walczące ze sobą **miasta-państwa**. Początkowo zamieszkiwali tereny dzisiejszej Gwatemali i Hondurasu. Później centrum ich cywilizacji przeniosło się na **Półwysep Jukatan** w dzisiejszym Meksyku. Tam też znajdowały się ich państwa w momencie przybycia Hiszpanów. Majowie stosowali precyzyjny **kalendarz**, co świadczy o ich doskonałej znajomości **matematyki i astronomii**. Posługiwali się **pismem**. Wytwory ich **rzemiosła** osiągały bardzo wysoki poziom artystyczny. Budowali potężne miasta, a ich **architekturę** cechowało bogate zdobnictwo.

Ruiny świątyni Majów w Chicanná (czytaj: czikana) w Meksyku – pochodzą z końca tzw. okresu klasycznego ich cywilizacji, który trwał od III do VIII w. n.e.

imperium Azteków

Aztekowie przybyli na obszar dzisiejszego **środkowego Meksyku** – na tereny położone na północny zachód od cywilizacji Majów – **w XIII w.** W 1325 r. założyli na wyspie na jeziorze Texcoco (czytaj: tekskoko) swoją stolicę **Tenochtitlán** (czytaj: tenocztitlan). Na początku XVI w. miasto liczyło między 200 a 300 tysięcy mieszkańców (tyle, ile Paryż, a kilkakrotnie więcej niż Londyn czy Sewilla). Aztekowie wznosili monumentalne budowle o kształcie schodkowych piramid oraz tworzyli liczne rzeźby. Charakterystyczne dla ich kultury były wytwory z ptasich piór (mozaiki, stroje). Swoją potęgę budowali, podporządkowując sobie sąsiednich władców, ale nie usuwali ich z tronów.

Stronica z azteckiego rękopisu (tzw. *Kodeksu Borgia*) mającego charakter kalendarza, a zarazem księgi religijnej, zawierającej przedstawienia rytuałów i wizerunki bogów

Znacznie dalej na południe, z centrum w **Cusco** (czytaj: kusko) **w dzisiejszym Peru** rozwijała się **od XII w.** cywilizacja **Inków**. W XV w. nastąpiła szybka ekspansja ich państwa, które rozciągnęło się **wzdłuż Andów** na długości 3000 kilometrów. Założyli wówczas na wysokości około 2400 m n.p.m. wspaniałe miasto **Machu Picchu** (czytaj: macziu pikcziu). Inkowie potrafili budować znakomite **drogi**, które umożliwiały kontrolę nad imperium i utrzymanie w posłuszeństwie podbitych plemion. Organizacja społeczno-polityczna Inków miała najbardziej **scentralizowany charakter** spośród opisywanych ludów. W momencie przybycia Hiszpanów w państwie Inków trwała jednak wojna domowa pomiędzy pretendentami do tronu, co wykorzystali europejscy najeźdźcy.

◂ cywilizacja Inków

Kipu, czyli tzw. pismo węzełkowe stosowane przez Inków

Kipu nie było pismem w dosłownym sensie, ale sposobem utrwalania liczb i podstawowych danych. Wykorzystywano je w zarządzaniu imperium. Zapewne Inkowie nie wynaleźli kipu, lecz przejęli je od plemion, które już wcześniej je stosowały.

Ekspansja kolonialna i podział odkrywanych ziem pomiędzy państwa europejskie

Kolonializm polegał na podporządkowywaniu sobie przez Europejczyków odkrywanych krajów i zamieszkujących je ludów, **eksploatacji ich zasobów** oraz prowadzeniu **osadnictwa** i zakładaniu dochodowych **plantacji**. Kolonizacja danego obszaru wiązała się bardzo często z **niszczeniem miejscowej kultury** i narzucaniem cywilizacji europejskiej, w tym chrześcijaństwa. Początkowo (w XVI w.) korzyści z odkryć geograficznych czerpały głównie Portugalia i Hiszpania, a później także inne kraje.

◂ rozwój osadnictwa
◂ **imperia kolonialne**

W rękach **Portugalczyków** znalazł się zyskowny **handel z azjatyckim Wschodem**. Jako pierwsi dotarli do **Indii** i zakładali na ich wybrzeżu swoje **faktorie handlowe oraz fortece**. Już w 1511 r. zawładnęli położonym **na Półwyspie Malajskim** portem Malakka, który był najważniejszym ośrodkiem handlu morskiego tej części świata. Opanowali także **Moluki**. Ponadto zajęli również niewielkie terytorialnie, ale ważne z punktu widzenia ekonomicznego tereny na **wybrzeżu afrykańskim**. Na obszarze Ameryki Południowej zawładnęli **Brazylią** – odkrytą w 1500 r., a kolonizowaną od lat 30. XVI w. Odkryli tam złoża złota i diamentów i rozwinęli uprawę trzciny cukrowej.

Statki wypływające z portu w Lizbonie do posiadłości portugalskich w Ameryce i Azji. Grafika flamandzkiego kartografa i rysownika Théodore'a de Bry (czytaj: teodora de bry), 1592 r.

Hiszpanie w pierwszej kolejności przystąpili do kolonizowania odkrytych przez siebie wysp Morza Karaibskiego. Następnie przenieśli się także na kontynent. Liczyli na zdobycie indiańskiego złota i skarbów, o których krążyły legendy. Niedługo po odkryciu nowego lądu hiszpańscy **konkwistadorzy** podbili najznaczniejsze państwa Indian. **Hernán Cortés** (czytaj: hernan kortes) rozbił i opanował w latach 1519–1521 imperium **Azteków** w dzisiejszym **Meksyku**, a **Francisco Pizarro** (czytaj: francisko pizarro) w latach 1531–1533 zniszczył państwo **Inków**. Państwa **Majów** stawiały opór dłużej i zostały zlikwidowane do połowy XVI w. Stopniowo Hiszpanie opanowali całą (poza Brazylią) **Amerykę Środkową i Południową**.

> **Konkwistador** – dosłownie: zdobywca; tak określano żołnierzy biorących udział w ekspedycjach zbrojnych mających na celu podbój Ameryki Środkowej i Południowej w XVI w.

Zwycięstwo nad wielokrotnie liczebniejszymi Indianami, z których część (Aztekowie, Inkowie) tworzyła silne organizmy państwowe, przyszło najeźdźcom zaskakująco łatwo. Przyczyniło się do tego między innymi uzbrojenie i wyposażenie żołnierskie nieznane miejscowej ludności. **Broń palna** oraz pancerze, od których odbijały się indiańskie strzały, budziły przerażenie. To samo dotyczyło **koni**, gdyż nie występowały one na kontynencie amerykańskim. Dosiadający ich jeźdźcy wydawali się tubylcom nadprzyrodzonymi istotami. Hiszpanie potrafili też umiejętnie wykorzystać dla swoich celów **konflikty pomiędzy plemionami**.

***Zdobycie Tenochtitlánu*, obraz nieznanego artysty, 2. poł. XVII w.**

Cortés wystąpił przeciwko Aztekom na czele zaledwie kilkusetosobowego oddziału hiszpańskich konkwistadorów. Ponadto zawarł sojusz z tymi plemionami indiańskimi, które były wrogie azteckiej dominacji w regionie. Przez samych Azteków został uznany za wcielenie jednego z ich bogów. Początkowo wkroczył dzięki temu do ich stolicy bez walki. Jednak w czerwcu 1520 r. Aztekowie wzniecili bunt i przepędzili Hiszpanów. Ci odzyskali miasto rok później i zniszczyli je zupełnie, a na jego miejscu założyli nowe – Ciudad de Mexico (czytaj: cjudad de mekiko) – dzisiejszą stolicę Meksyku.

Źródło historyczne

Relacja dominikanina Bartolomé de Las Casas (czytaj: bartolome de las kasas) na temat postępowania Hiszpanów względem Inków i ich władcy Atahualpy

Niedługo potem, gdy przybył najwyższy władca i cesarz owych królestw, zwany Atabaliba [Atahualpa], w otoczeniu wielu ludzi nagich i uzbrojonych jakby dla żartu, nie wiedzących jak tną miecze, ranią włócznie, jak biegną konie i kim są Hiszpanie – którzy, aby zrabować złoto, napadliby i na szatanów, gdyby ci je mieli – powiedział: „Gdzie są ci Hiszpanie, niech tu wyjdą, nie ruszą się, póki mi nie zadośćuczynią za moich wasali, których pozabijali, za osiedla, które wyludnili i za bogactwa, które im zagrabili". Hiszpanie natarli na niego, zabili mu mnóstwo ludzi, pojmali jego samego niesionego w lektyce i uwięziwszy go traktują z nim o okup. Obiecuje dać cztery miliony kastelianów, daje piętnaście, a oni obiecują go wypuścić, ale w końcu, nie dotrzymując mu słowa (nigdy w Indiach [Indiami Zachodnimi nazywano nowo odkryte ziemie na kontynencie amerykańskim] Hiszpanie nie dotrzymywali słowa tubylcom) zarzucają mu, że z Jego rozkazu burzy się ludność. On odpowiada, że w całym kraju nawet liść na drzewie nie drgnie bez jego woli; jeśli więc ludność będzie się burzyć, niech wiedzą, że będzie to z jego rozkazu, a wtedy jako zakładnika mogą go zabić. Mimo to skazali go na spalenie żywcem, choć później pewni ludzie uprosili dowódcę, aby go uduszono i uduszonego spalono. Gdy się dowiedział o wyroku, powiedział: „Dlaczego mnie palicie, co wam zrobiłem? Czy nie obiecaliście wypuścić mnie, jeśli dam wam złoto? Czyż nie dałem wam więcej niż obiecałem? Jeśli chcecie, poślijcie mnie królowi Hiszpanii". I dużo innych rzeczy mówił dla większego zawstydzenia i zohydzenia wielkiej niesprawiedliwości Hiszpanów aż w końcu spalili go. Proszę rozważyć sprawiedliwość i przyczynę tej wojny, pojmanie władcy, wyrok śmierci i jego wykonanie i spokój sumienia, z jakim ci tyrani zatrzymują wielkie skarby, które zrabowali w obcych królestwach wielkiemu królowi i innym niezliczonym władcom i prywatnym osobom.

B. de Las Casas, *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian*, w przekł. K. Niklewiczówny, Poznań 1988, s. 109–110.

Ćwiczenie

Przeanalizuj tekst źródłowy i wyjaśnij, jakie kryteria ocen stosował Las Casas. Jakimi motywami kierowali się Hiszpanie w swoim postępowaniu wobec ludów Ameryki? Jakimi metodami osiągali swoje cele?

Informacja o źródle

Krótką relację o wyniszczeniu Indian Bartolomé de Las Casas (1484–1566) opublikował w Sewilli w 1552 r. Jako misjonarz, a następnie biskup Chiapas (czytaj: cziapas) w Meksyku był bezpośrednim świadkiem działań hiszpańskich konkwistadorów. W młodości sam brał udział w podboju wysp na obszarze Karaibów. Jednak od 1514 r. stał się zagorzałym krytykiem metod stosowanych przez kolonizatorów i obrońcą Indian. Protestował przeciwko czynieniu z nich niewolników. Opowiadał się za ich chrystianizacją na drodze pokojowej, a nie pod przymusem, jak to dotąd czyniono.

Hiszpanie przywozili z Ameryki do Europy ogromne ilości **srebra i złota**, które pochodziło z grabieży bogactw zgromadzonych przez rdzennych mieszkańców oraz z eksploatacji złóż odkrytych w połowie XVI w. Kopalnie kontynentu amerykańskiego dostarczały 3/4 światowego wydobycia tych metali szlachetnych. Na podbitych ziemiach zakładano ponadto **plantacje**, zwłaszcza trzciny cukrowej. Do pracy na nich wykorzystywano początkowo Indian, a następnie **niewolników sprowadzanych z Afryki**.

W Ameryce Północnej do Hiszpanii należała **Floryda**. W południowo-wschodniej Azji jej własnością stały się **Filipiny** – formalnie objęte przez Hiszpanię w momencie lądowania na nich Magellana, a faktycznie skolonizowane w końcu XVI w.

podział strefy wpływów

Portugalia i Hiszpania utrzymywały dominującą pozycję w ekspansji kolonialnej do schyłku XVI w. Układ zawarty w 1494 r. miał im zapewniać wyłączność w podziale globu. Ponadto układ został potwierdzony autorytetem papieża, który przyznał obu monarchiom odkrywane ziemie. Jednak podziału takiego nie zamierzały uznawać inne państwa Europy. Również **Anglia**, **Francja** i **Holandia** przystąpiły do pozyskiwania kolonii, choć na większą skalę uczyniły to dopiero na przełomie XVI i XVII w. Przez bardzo krótki czas nieliczne kolonie były zakładane także przez inne państwa. W posiadaniu **Danii** znalazły się niewielkie obszary w północno-wschodnich Indiach, na afrykańskim Złotym Wybrzeżu (dziś Ghana) i na Karaibach. **Szwedzi** opanowali przejściowo obszary w Ameryce Północnej u ujścia rzeki Delaware i w Afryce na Złotym Wybrzeżu. W tym samym afrykański kraju swoje posiadłości miała **Brandenburgia**, do której należały także wyspy u wybrzeża afrykańskiej Mauretanii oraz na Karaibach.

ekspansja kolonialna w Ameryce Północnej

Holendrzy dysponujący wówczas największą na świecie flotą handlową zaangażowali się w ekspansję na **Dalekim Wschodzie**, skąd z początkiem XVII w. zaczęli wypierać Portugalczyków. Ich zainteresowanie skupiło się zwłaszcza na obszarze **dzisiejszej Indonezji**. Aby prowadzić handel kolonialny w Azji powołano **Holenderską Kompanię Wschodnioindyjską**. Dysponowała ona własnymi siłami zbrojnymi, dzięki którym udało się jej podporządkować sobie wiele wysp, a także **odebrać Portugalczykom port Malakki**. Kompania zakładała także faktorie na wybrzeżu **Indii**, gdzie zdobywała coraz większe wpływy. Holendrzy uzyskali ponadto posiadłości w **południowej Afryce**. W **Ameryce Północnej** założyli kolonię nazwaną Nową Holandią, ze stolicą w Nowym Amsterdamie (miasto to zdobyli później Anglicy i przemianowali je na **Nowy Jork**). W XVII w. uzyskali niewielkie posiadłości w Ameryce Południowej i na Karaibach.

Opinia historyka

na temat metod stosowanych przez europejskie kompanie handlowe, szczególnie holenderską, w Azji

Przemoc pozostała elementem struktury kontaktu [pomiędzy Europejczykami a miejscową ludnością] na obszarach azjatyckich także po pojawieniu się tam przedstawicieli kompanii handlowych. Środki działania Holendrów i Anglików

w niejednym naśladowały Portugalczyków, w innych zakresach szły własną drogą. Jakościowo jednak była to ta sama przemoc. Rozszerzeniu uległ natomiast zakres działań. Portugalczycy używali przemocy przede wszystkim dla pasożytowania na handlu azjatyckim. Holendrzy natomiast skutecznie dążyli do tworzenia w tym handlu nowych faktów. Celem kompanii był rzeczywisty monopol w postaci skuteczniejszej kontroli żeglugi i wymiany w całym regionie indonezyjskim. [...] Z tej racji walczyli nie tylko o punkty oparcia dla flot, ale zbudowali system regularnej przemocy wobec producentów. W tym zakresie mieli największe sukcesy aż do momentu rozpoczęcia podbojów przez kompanię angielską.

[...] Holendrzy musieli więc zdobyć czy stworzyć nowe źródła zaopatrzenia, a to wymagało użycia siły. Zwolennikiem silnej ręki wobec Azjatów był Jan Pieterszoon Coen (gubernator generalny 1618–24) i dał tego dowód nie tylko ustanawiając samowolnie bazę w Batawii na Jawie, ale przede wszystkim prowadząc agresywną politykę na Wyspach Korzennych. Mam tu na myśli przemoc w stosunku do producentów gałki muszkatołowej z Archipelagu Banda. W 1621 r. dokonano tam praktycznie eksterminacji mieszkańców, którzy opierali się żądaniom monopolu dla przedstawicieli kompanii. Brutalna masakra skłoniła następnie także wodzów z Amboiny [część Moluków] do podporządkowania się żądaniom Holendrów w zakresie dostaw i uprawy krzewów goździkowych. Gubernator i władze kompanii [...] zniszczyli [...] brutalnie faktorię angielską na Amboinie (1623) i zwalczali konkurentów portugalskich, hiszpańskich, jawajskich i chińskich. Proces ten trwał prawie przez cały wiek XVII.

[...]

Potrzeby handlowe Holendrów były jakościowo odmienne od portugalskich. Dużo silniejszy nacisk na organizowanie dostaw do centrali powodował potrzebę większego aparatu i silniejszej kontroli poza krajem. Stąd ekspansja handlowa Holendrów objawiała się w podporządkowaniu dużo większych obszarów i uwikłała się w końcu w wojnach znacznie osłabiających skuteczność jej działania.

J. Kieniewicz, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa 1986, s. 74–76 i 78.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, dlaczego autor uważa przemoc za podstawową formę, jaką przybierał kontakt pomiędzy Europejczykami a tubylcami w epoce kolonialnej. Jakie przejawy przemocy wskazuje?
2. Na podstawie cytowanego tekstu Jana Kieniewicza oraz informacji zawartych w rozdziale wyjaśnij, w jaki sposób państwa europejskie i ich kupcy zapewniali sobie zyski z handlu kolonialnego i rozszerzali swoje wpływy. Jaką rolę odgrywał element konkurencji pomiędzy poszczególnymi państwami?

osada w Jamestown

Pierwsza **angielska** osada w **Ameryce Północnej – Jamestown** (czytaj: dżejmstałn) w dzisiejszym amerykańskim stanie Wirginia (czytaj: wirdżinia) – powstała w 1607 r. Ważną kolonią była Nowa Anglia, której najznaczniejszym miastem

stał się **Boston**. Anglicy w ciągu XVII w. opanowywali stopniowo tereny na **wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej**. W wyniku wojny zmusili Holendrów do wycofania się z tego kontynentu. W 2. połowie XVII w. zaczęli sobie podporządkowywać obszary położone daleko na północy – **nad Zatoką Hudsona** (czytaj: hadsona) w dzisiejszej Kanadzie. W tym samym stuleciu zdobyli kosztem Hiszpanów kilka wysp na Karaibach, między innymi **Jamajkę**. Na terenie Azji Anglicy zaczęli budować sobie silną pozycję w **Indiach**, choć pojawili się tam później niż Portugalczycy i Holendrzy – dopiero w połowie XVII w. Zyskali też posiadłości **na wybrzeżu afrykańskim**.

walka o dominację w Indiach

Współczesne wyobrażenie wyglądu angielskiej osady Jamestown na początku XVII w.

Osadę Jamestown założyło ok. 100 osób, którym przewodził zawodowy żołnierz John Smith (czytaj: dżon smyf). Pierwszą zimę przeżyło jedynie 38 osób. W następnym roku ich liczbę uzupełnili nowi przybysze, wśród których byli także Niemcy oraz kilku Polaków. Z Johnem Smithem wiąże się opowieść o Pocahontas (czytaj: pokahontas) – córce wodza indiańskiej federacji Powhatanów, Indianka ta miała uratować koloniście życie.

Francuzi usadowili się w Ameryce Północnej u ujścia **Rzeki św. Wawrzyńca** (na terenie dzisiejszej Kanady). Następnie, w XVII w., rozciągnęli swoją kontrolę na obszary w głębi lądu – od amerykańskich Wielkich Jezior aż po ujście rzeki Missisipi do Zatoki Meksykańskiej (ziemie te nazwali **Luizjaną**). W XVII w. uzyskali też niewielkie posiadłości na Karaibach (m.in. **Haiti**). Zdobyli wpływy również **w Indiach**. Uzyskiwali ponadto kolonie na **atlantyckim wybrzeżu Afryki**, podobnie jak czyniły to inne państwa. Tamtejsze tereny (przede wszystkim nad Zatoką Gwinejską), które znalazły się w ręku Europejczyków, miały duże znaczenie, gdyż pozwalały rozwinąć **handel niewolnikami**. Mieszkańcy „Czarnego Lądu" byli wywożeni przede wszystkim do niewolniczej pracy w Ameryce.

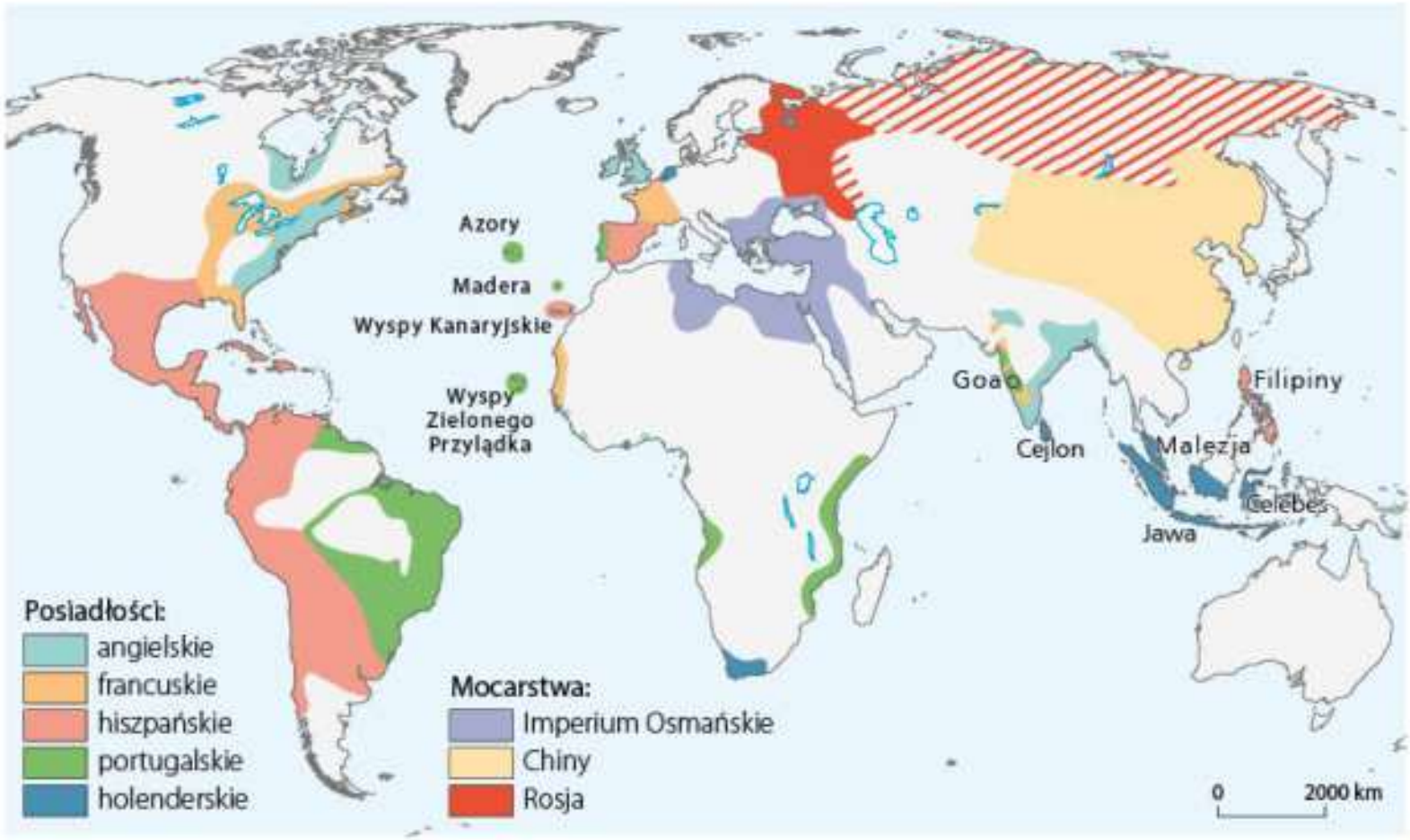
handel niewolnikami

Wielkiego Księstwo Moskiewskie (od połowy XVI w. **Rosja**) nie pozyskiwało posiadłości kolonialnych na terytoriach zamorskich. Prowadziło natomiast **eks-**

pansję w Azji, opanowując północną część tego kontynentu i podporządkowując sobie zamieszkujące je ludy. U progu epoki nowożytnej pod panowaniem moskiewskich władców pozostawały tereny wschodnioeuropejskie. Poza górami Uralu, odgradzającymi Europę od Azji, władcy ci zajmowali jedynie bardzo nieznaczny obszar. Podbój **Syberii** spowodował, że pomiędzy połową XVI a połową XVII w. **granice Rosji sięgnęły północnego Pacyfiku**. Rosyjscy podróżnicy odkryli wówczas także cieśninę oddzielającą Azję od Ameryki.

rosyjska ekspansja w Azji

Innym imperium, które poszerzało swoje granice, była rządzona przez Osmanów **Turcja**. W 1. połowie XVI w. podbiła **Syrię**, **Palestynę** i **Egipt**, a na wschodzie – ziemie **Mezopotamii** z Bagdadem oraz **Armenię**. Następnie Turcja podporządkowała sobie niemal całe **afrykańskie wybrzeże** Morza Śródziemnego (z wyjątkiem Maroka).

Imperia kolonialne u schyłku XVII w.

Ćwiczenie

Przeanalizuj mapę i określ, które terytoria należały do poszczególnych państw kolonialnych.

Konsekwencje odkryć geograficznych i ekspansji kolonialnej dla Europy

Posiadanie kolonii było ważnym czynnikiem wzrostu potęgi politycznej państw dysponujących nimi oraz źródłem zwiększania się zamożności ich społeczeństw. Dlatego też **rywalizacja o zamorskie posiadłości** stała się **trwałym elementem**

kolonializm jako element polityki międzynarodowej

polityki międzynarodowej i przyczyną wielu konfliktów. Zjawisko to miało długofalowy charakter, a najsilniej dało o sobie znać w 2. połowie XIX i na początku XX w. Kruszce napływające z Nowego Świata stanowiły źródło dla finansowania wojen toczonych przez europejskich monarchów. Podporządkowywanie sobie kolejnych obszarów świata zapoczątkowało nowe zjawisko – **dominację Europy w skali globalnej**. Dominacja ta trwała aż do połowy XX stulecia.

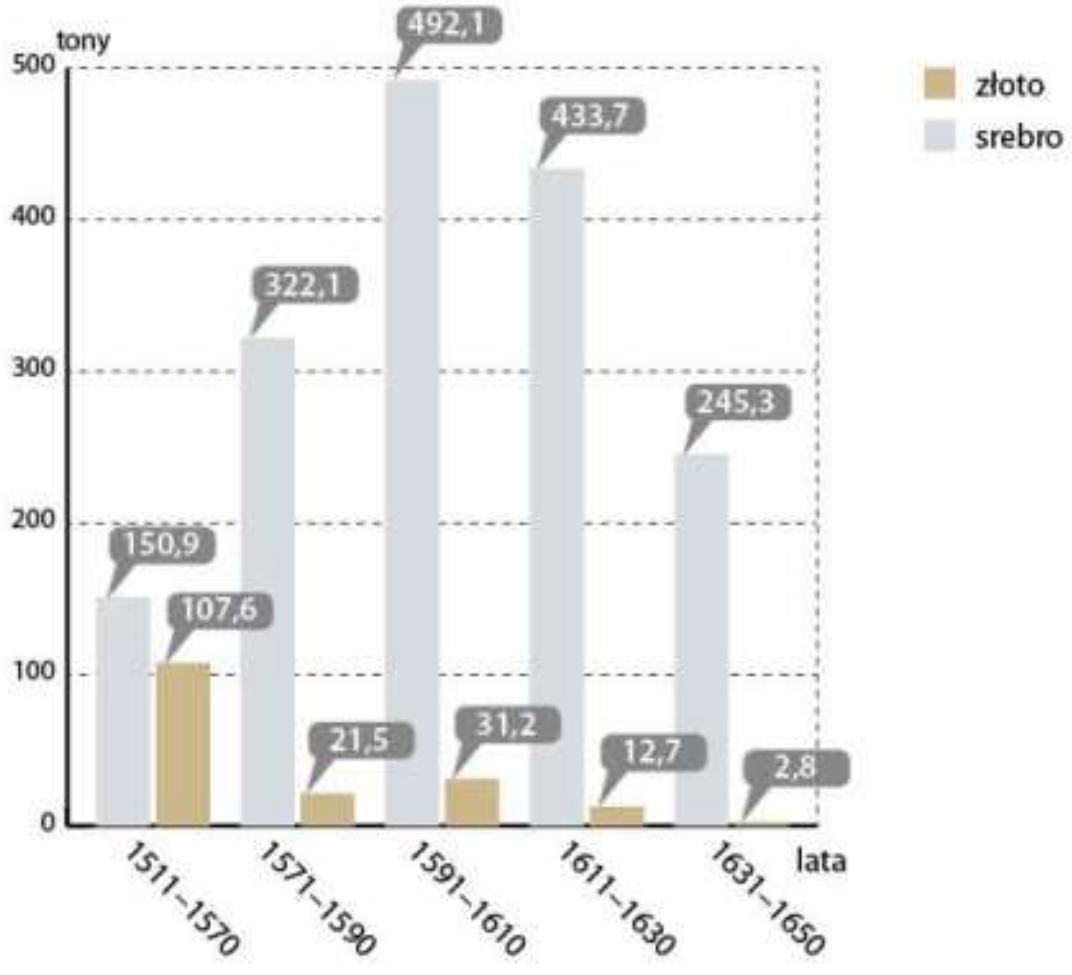
Odkrycia geograficzne i następująca w ich wyniku ekspansja na nowe lądy miały bardzo poważne **skutki ekonomiczne** dla całego kontynentu. Napływ do Europy złota i srebra ułatwił rozwój handlu i operacji finansowych oraz spowodował wzrost zamożności **miast w zachodniej części kontynentu**. Przyspieszył w efekcie **rozwój gospodarczy Europy Zachodniej** (dualizm gospodarczy – zob. s. 92). Kruszce z Ameryki trafiały głównie do Hiszpanii i w mniejszym stopniu do Portugalii. Długotrwałe wojny prowadzone przez Hiszpanię powodowały ich odpływ do innych krajów, głównie Niderlandów, Francji i państw włoskich. Znaczne sumy wypłacali Hiszpanie w formie żołdu najemnym żołnierzom oraz jako spłatę wysoko oprocentowanych pożyczek.

rozwój gospodarczy

Zwiększona ilość złota i srebra w obiegu doprowadziła w Europie do **wzrostu cen**, zwłaszcza na **towary rolne**. **Zyskiwały** na tym **kraje Europy Środkowo-Wschodniej** (w tym Polska), których gospodarka opierała się na rolnictwie i które mogły korzystnie sprzedawać produkty rolne na Zachodzie.

wzrost cen

Negatywne konsekwencje odkrycia geograficzne miały dla **miast włoskich**. Kiedy najważniejsze szlaki przeniosły się na Ocean Indyjski i Atlantycki, handel prowadzony dotąd za pośrednictwem Włochów w basenie Morza Śródziemnego zaczął tracić na znaczeniu.

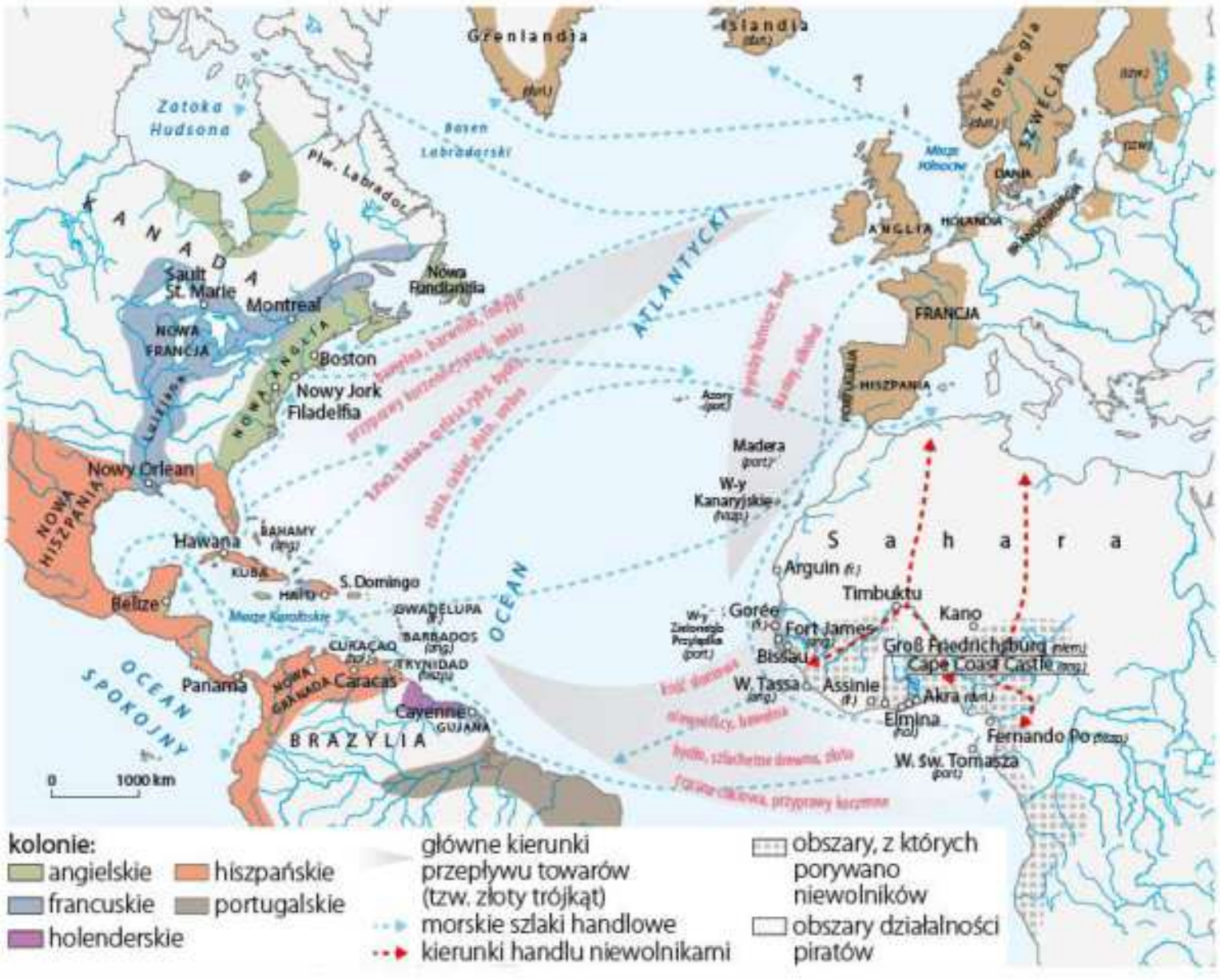

Wywóz srebra i złota z kolonii hiszpańskich do Europy w latach 1511–1650 (dane w tonach)

Quentin Massys (czytaj: kłentin mases), *Bankier z żoną*, 1514 r.

Złoto i srebro z Ameryki trafiały do obrotu finansowego w całej Europie. Typowy dla wczesnej nowożytności był wzrost znaczenia monet srebrnych (talarów) kosztem złotych (guldenów). Ważnymi ośrodkami wymiany pieniężnej i bankowości stały się Antwerpia, a następnie Amsterdam w Niderlandach oraz Hamburg w niemieckiej Rzeszy i Londyn w Anglii.

Handel trójkątny w basenie Oceanu Atlantyckiego

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie informacji na temat tzw. handlu trójkątnego odbywającego się w basenie Oceanu Atlantyckiego. Wyjaśnij, w jaki sposób zakładanie kolonii pozwoliło Europejczykom na czerpanie zysków z handlu dalekomorskiego.

napływ towarów rolnych i artykułów spożywczych

Do Europy docierały nie tylko te towary, które planowano zdobyć na początku wielkich wypraw, lecz także produkty wcześniej nieznane. Ogromna część **artykułów spożywczych** dziś powszechnych w naszej diecie była w epoce wielkich odkryć geograficznych **zupełną nowością**. Należą do nich między innymi: ziemniaki (choć dopiero w XVIII w. w Europie zaczęto spożywać je często), pomidory, papryka, kukurydza, kakao, herbata, kawa i tytoń. Cukier wprawdzie sprowadzano do Europy już w średniowieczu, ale stanowił towar rzadki i luksusowy, taki też pozostawał do końca XVIII w. Wszystkie te produkty bardzo powoli, ale na trwałe zmieniały zwyczaje żywieniowe i wzbogacały kuchnie krajów europejskich.

wzrost wiedzy o świecie

Dzięki odkryciom geograficznym zmieniły się **wyobrażenia Europejczyków o świecie**. Zdobyli wiedzę o nieznanych wcześniej lądach i ludach (Ameryka i Indianie). Zyskali nową wiedzę o ziemiach, które dotąd stanowiły dla nich nieomal legendarne krainy (wschodnia Azja). Zdali sobie sprawę, że Ziemia jest o wiele większa, niż sądzili. Mimo że poznawane krainy wydawały się niezwykłe, mogli się przekonać, nie kryły one aż tak niesłychanych dziwów i potworów, których istnienie podejrzewali ludzie średniowiecza. Wzrastał poziom wiedzy z zakresu **geografii, zoologii i botaniki**. Europejczycy uzyskali **szansę poznania innych kultur**, choć niewielu z nich wykazało dla nich głębsze zainteresowanie i chęć ich zrozumienia. Bardziej typowym zjawiskiem było ich **niszczenie** i próba **podporządkowania** własnym potrzebom i **europejskim wzorcom cywilizacyjnym**.

Konsekwencje kolonializmu dla społeczeństw pozaeuropejskich

Europejczycy dokonywali podboju lub uzależnienia od siebie obszarów innych kontynentów stopniowo. Szczytowy okres kolonializmu przypadł dopiero na XIX w. Najwcześniej – już w XVI w. – opanowali Amerykę Środkową i Południową. Na wielu obszarach, gdzie istniały dobrze rozwinięte organizmy polityczne, ograniczali się do rozwijania wymiany handlowej i współpracowali z miejscowymi władcami. Korzyści uzyskiwały wówczas obie strony. Dotyczyło to zwłaszcza środkowej i południowo-wschodniej Azji.

upadek cywilizacji prekolumbijskich

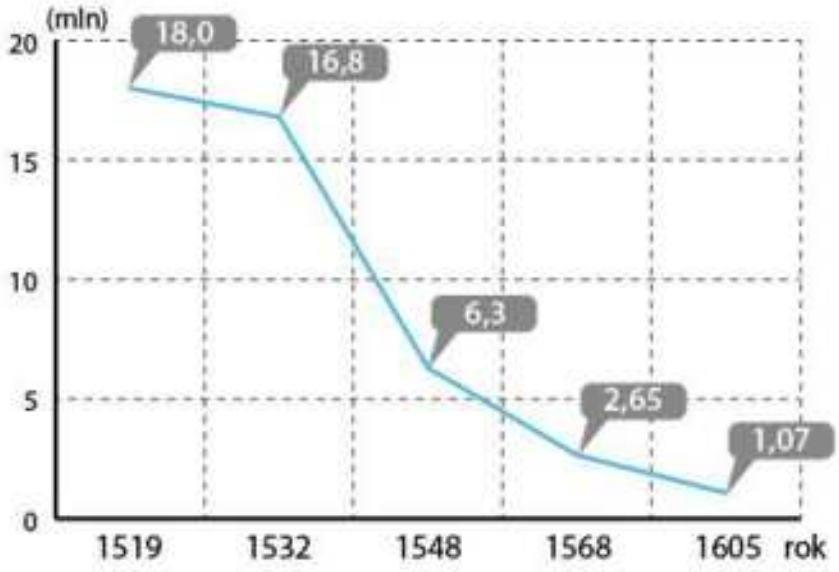
epidemie chorób

Tam, gdzie na dużą skalę podjęto eksploatację zasobów zdobytych krain, kolonializm przyniósł tragiczne skutki dla miejscowej ludności. **Rdzenni mieszkańcy Ameryki Łacińskiej** (terenów na południe od późniejszych Stanów Zjednoczonych) ulegli w większości (w 80–90%) zagładzie. **Cywilizacje Azteków, Inków** i **Majów** zostały zniszczone. Zmuszanie Indian do niewolniczej pracy i okrutne metody utrzymywania ich w posłuszeństwie pociągały za sobą liczne ofiary. Jednak główną przyczyną zgonów wśród tubylców były **epidemie chorób** przywiezionych przez Europejczyków, na które miejscowa ludność nie była uodporniona. Przybysze z Europy zajmowali jej miejsce i zakładali swoje miasta i plantacje. Do XIX w. przed wyniszczeniem uchronili się Indianie Ameryki Północnej, ponieważ nie posiadali bogactw atrakcyjnych dla Europejczyków. Kolonizacja tej części kontynentu przebiegała wolnej, a osadnictwo europejskie

ograniczało się do wybrzeża i terenów wzdłuż niektórych rzek. Tam również dochodziło do starć z ludnością indiańską, ale początkowo nie przynosiły one tak wielu ofiar.

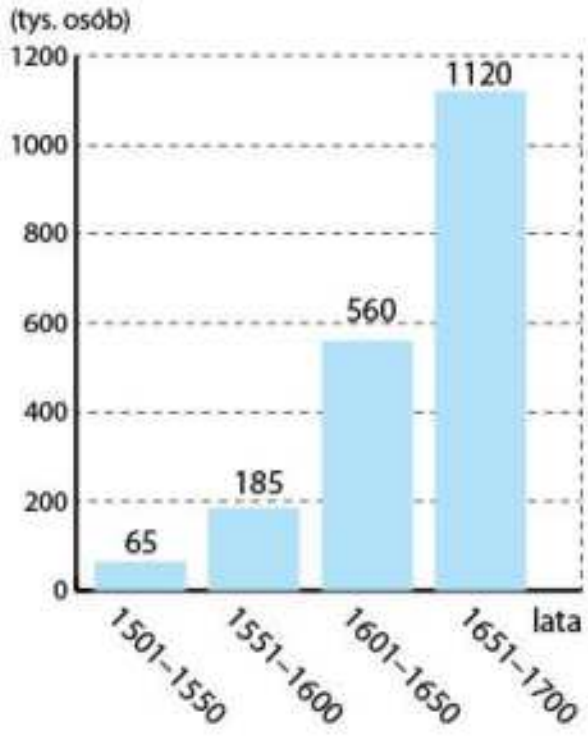
Ćwiczenie

Policz, ile razy zmniejszyła się liczba ludności Meksyku w czasie przedstawionym na wykresie. Wyjaśnij, jakie były przyczyny tego zjawiska.

Zmiany liczby ludności Meksyku w latach 1519–1605 (dane w milionach mieszkańców)

Wielu **mieszkańców Afryki** w epoce kolonializmu stało się **niewolnikami**. Ludność czarnoskórą uznano za bardziej przydatną niż Indianie jako przymusowa siła robocza na plantacjach trzciny cukrowej, bawełny, kakao, a później także tytoniu i kawy. Stała się obiektem handlu na dużą skalę – miliony Afrykanów zostały przewiezione na kontynent amerykański. Jednak największe nasilenie tego procederu nastąpiło w 2. połowie XVIII i na początku XIX w.

Wywóz niewolników z Afryki w XVI–XVII w. (dane w tysiącach osób)

Przykład sztuki afrykańskiej. Figurka z czasów kultury Nok, rozwijającej się na terenie dzisiejszej Nigerii, w pobliżu Zatoki Gwinejskiej, datowana pomiędzy 500 r. p.n.e. a 500 r. n.e.

Na terenach podporządkowanych przez Europejczyków rozwój życia społecznego i kulturalnego zamieszkałych tam ludów został **zakłócony**. Przybysze wprowadzali obce miejscowym tradycjom zwyczaje oraz nowe elementy życia gospodarczego i społecznego. Wpływało to na charakter pozaeuropejskich cywilizacji i mentalność tworzących je ludzi.

wpływ kultury europejskiej i chrześcijaństwa

Z czasem, zwłaszcza w **Ameryce Łacińskiej**, doszło do wymieszania ludności rożnych kolorów skóry i różnego pochodzenia. Obok ludności białej i nielicznej czysto indiańskiej pojawiało się coraz więcej **Metysów**, pochodzących ze związków Europejczyków z Indianami, oraz **Mulatów**, pochodzących ze związków Europejczyków (białych) z Afrykanami (czarnoskórymi). Miejscowa ludność była przymusowo chrystianizowana. Z czasem chrześcijaństwo w obrządku **katolickim** stało się na tym obszarze dominującą religią. Ponadto potomkowie podbitych ludów zaczęli się posługiwać językami przybyszów: hiszpańskim i portugalskim. Emigracja Europejczyków do Ameryki w XVII–XIX w. doprowadziła do powstania na skolonizowanych ziemiach państw, które pod względem kulturowym zalicza się dziś do cywilizacji Zachodu.

Wnętrze kościoła św. Franciszka w stolicy Ekwadoru – Quito (czytaj: kito); budynek powstał w latach 1534–1604, a wyposażenie wnętrza pochodzi z XVI–XVIII w.

Quito było w epoce prekolumbijskiej stolicą jednego z plemiennych państw indiańskich, a w XV w. jednym z centrów imperium Inków. Budowę kościoła wraz z zespołem klasztornym rozpoczęto natychmiast po zdobyciu miasta przez Hiszpanów w 1534 r. Stanowi on jeden z najbardziej okazałych i najlepiej zachowanych obiektów sakralnych z wczesnej epoki kolonialnej w Ameryce Południowej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż charakterystyczne cechy najważniejszych cywilizacji prekolumbijskich.
2. Przedstaw okoliczności, w jakich Hiszpanie stworzyli swoje imperium w Ameryce Środkowej i Południowej. Jaki był los zamieszkujących te tereny Indian?

3. Sporządź w zeszycie tabelę zawierającą zestawienie – z podziałem na poszczególne kontynenty – najważniejszych kolonii, jakie uzyskały państwa europejskie w XVI–XVII w. Uwzględnij zmianę przynależności niektórych terytoriów.

4. Wyjaśnij, jakie korzyści ekonomiczne osiągnęły kraje europejskie dzięki pozyskiwaniu zamorskich posiadłości.

5. Zastanów się, jaki wpływ wywarły odkrycia geograficzne i kolonializm na życie codzienne i kulturę społeczeństw europejskich oraz pozaeuropejskich. Przygotuj na ten temat krótką wypowiedź ustną.

6. Jak – twoim zdaniem – wielkie odkrycia geograficzne, które wprawiły w dumę Europejczyków, mogą być oceniane z punktu widzenia mieszkańców Ameryki, Afryki i Azji?

7. Jakimi cechami charakteryzowali się kolonizatorzy? Czym się kierowali?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Okres w dziejach kontynentu amerykańskiego i zamieszkujących go ludów przed przybyciem Europejczyków określa się mianem **prekolumbijskiego**. s. 44

Najbardziej rozwiniętymi cywilizacjami prekolumbijskimi były w momencie odkrycia Ameryki kultury: **Majów i Azteków** na obszarze dzisiejszego Meksyku oraz **Inków** w zachodniej części Ameryki Południowej. s. 44

W wyniku odkryć geograficznych i europejskich podbojów zaczęły się tworzyć **imperia kolonialne**. Największe w pierwszym okresie stworzyli **Hiszpanie**. s. 47

Ameryka Łacińska została podzielona pomiędzy Hiszpanię a Portugalię. s. 50

Ameryka Północna była podporządkowywana przez Europejczyków w drugiej kolejności – znalazły się tam posiadłości hiszpańskie, angielskie, francuskie i holenderskie. s. 50

W **Indiach** ścierały się wpływy portugalskie, holenderskie, angielskie i francuskie. s. 52

Zajmowanie **wybrzeży afrykańskich** przez państwa europejskie służyło zwłaszcza rozwojowi **handlu niewolnikami**. s. 52

W **południowo-wschodniej Azji** Europejczycy prowadzili korzystne interesy handlowe. Tylko niektóre obszary zostały zajęte przez Portugalczyków, Hiszpanów i Holendrów. s. 53

Rywalizacja o kolonie stała się elementem polityki międzynarodowej w kolejnych stuleciach. **Europejczycy** zaczęli zdobywać **dominującą pozycję w świecie**. s. 54

Nastąpił **napływ kruszców** do Europy. Przyczyniło się to do **rozwoju gospodarczego** zwłaszcza zachodniej części kontynentu. Europa Środkowo-Wschodnia korzystała natomiast na wzroście cen żywności. s. 54

Mieszkańcy Europy poznali i zaczęli stopniowo stosować wiele **nowych roślin i produktów spożywczych**, jak ziemniaki, kukurydza, herbata, tytoń. s. 56

Zmieniły się **wyobrażenia Europejczyków o świecie** i zamieszkujących go ludach. s. 56

Zniszczono istniejące wcześniej **w Ameryce ośrodki cywilizacyjne**. s. 56

W wielu regionach świata **kultura europejska i chrześcijaństwo** wywarły bardzo poważny wpływ **na rozwój miejscowych społeczeństw**. s. 58

5. Reformacja

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz podłoże narodzin reformacji;
- zapoznasz się z najważniejszymi założeniami i przekonaniami religijnymi charakteryzującymi protestantyzm;
- dowiesz się, co różniło główne nurty reformacji;
- przeczytasz o konfliktach zbrojnych na tle religijnym w XVI w.

Geneza reformacji

zaniedbywanie obowiązków duszpasterskich

U progu nowożytności Kościół katolicki pozostawał w stanie kryzysu. Od czasów awiniońskich następowało jego **zeświecczenie**. Papież stawał się bardziej świeckim władcą niż duchowym przewodnikiem wiernych. Wiele zarzutów formułowano wobec **obyczajowości duchownych**, ich zainteresowania sprawami materialnymi i **zaniedbywania obowiązków duszpasterskich**. Problem stanowiło nieprzestrzeganie celibatu, symonia i nepotyzm (zob. podręcznik do klasy 1, rozdz. V.4.). Także życie niektórych **papieży** wywoływało oburzenie. Tak było w przypadku **Aleksandra VI** (papieża w latach 1492–1503), który uzyskał tron papieski dzięki przekupstwu i obietnicom rozdawania urzędów kościelnych. W trakcie pontyfikatu papieskiego zapewnił wysokie stanowiska swoim dzieciom. Wzrastało **bogactwo** całego Kościoła i jego hierarchów. Papieże początku XVI w. – **Juliusz II** (1503–1513) i **Leon X** (1513–1521) – wydawali wielkie sumy na przedsięwzięcia architektoniczne i mecenat związany z rozkwitem **sztuki renesansowej** w Rzymie (m.in. na budowę Bazyliki św. Piotra). Krytykowano przepych dworu papieskiego, który wymagał znacznych kwot pieniężnych. Pozyskiwano je

sprzedaż odpustów

między innymi ze **sprzedaży odpustów**, co budziło coraz silniejszy sprzeciw.

Odpust – darowanie kary za grzechy, uzyskanie skrócenia pobytu w czyśćcu w wyniku spełnienia pewnych warunków: modlitwy, pielgrzymki, dobrego uczynku. W omawianej epoce częstą praktyką było udzielanie odpustów w zamian za określoną sumę pieniędzy.

Hans Holbein, *Sprzedaż odpustów*, drzeworyt z 1. poł. XVI w.

Przedstawiciel papieża do spraw odpustów w krajach niemieckich Johann Tetzel (czytaj: tecel) powiedział: *Gdy tylko moneta zadzwoni w skrzyni, jedna dusza z czyśćca ulatuje*. Rynek sprzedaży odpustów stał się dochodowym interesem, w który byli zaangażowani także bankierzy.

Wiek XVI był epoką **żarliwej religijności**. Kwestie wiary wywoływały namiętne dyskusje, a poszukiwanie właściwej drogi do Boga traktowano z wielką powagą. Dlatego też, gdy pojawiły się **zarzuty, iż doktryna katolicka odeszła od prawdy Pisma Świętego**, wiele osób odczuło potrzebę gruntownego przemyślenia podstaw swojej wiary. Do podważenia autorytetu instytucji Kościoła wśród bardziej wykształconych grup społecznych przyczyniała się ponadto **myśl humanistyczna**. Jej krytycyzm wobec sposobu funkcjonowania Kościoła narastał, tymczasem papiestwo nie podejmowało oczekiwanych reform.

krytycyzm wobec instytucji Kościoła

Zwolennicy przeobrażenia życia religijnego oraz zmian w organizacji Kościoła znajdowali poparcie wśród różnych środowisk społecznych, w tym także wśród duchowieństwa. **Sytuacja społeczno-gospodarcza** sprzyjała ruchom reformatorskim, przyciągając do nich różne grupy. Część szlachty, rzemieślników i chłopstwa zubożała w wyniku przemian gospodarczych, więc gotowa była poprzeć każdy ruch, jaki przyniósłby im poprawę warunków życia. Natomiast nowe, bogacące się warstwy społeczne, składające się w dużym stopniu z ludzi przedsiębiorczych, aktywnych i niezależnych, skorzystały z pojawienia się ideologii, która wyrażała ich podejście do życia i uprawomocniała zdobytą przez nie pozycję społeczną.

Wystąpienie Marcina Lutra. Luteranizm

31 października **1517 r.** zakonnik i profesor uniwersytetu w Wittenberdze (Saksonia) **Marcin Luter** ogłosił **95 tez** skierowanych przeciwko handlowi odpustami. Głosił on, że zbawienie jest owocem głębokiej wiary oraz Bożego miłosierdzia, czego żadne kupione świadectwo nie może zastąpić. Wystąpienie to uważa się za początek **reformacji**, czyli ruchu dążącego do zmian w Kościele. Tezy Lutra zostały przez jego zwolenników wydane drukiem i w krótkim czasie stały się powszechnie znane. Stanowisko papieża wobec nich było jednoznacznie negatywne. Reformator zyskiwał jednak coraz szersze poparcie, w tym ze strony księcia Saksonii. Dlatego zakwestionował podczas dysputy z papieskimi reprezentantami autorytet zarówno papieża, jak i soborów w sprawie prawd wiary. Według Lutra **jedynym źródłem wiary jest Pismo Święte**. Wierni powinni przestrzegać tylko tych zasad, które w nim się znajdują, a nie tych, które ustanawiają hierarchowie Kościoła.

wystąpienie Marcina Lutra

Pismo Święte jako jedyne źródło wiary

Źródło historyczne

Niektóre spośród 95 tez Marcina Lutra przeciwko sprzedaży odpustów, 1517 r.

5. Papież nie chce, ani nie może odpuszczać innych kar za grzechy jak tylko te, które nałożył wedle rozumienia swego lub wedle ustaw kościelnych.
21. Mylą się [...] kaznodzieje odpustowi twierdząc, że przez odpust papieski człowiek staje się wolny od wszelkiej kary i zbawiony.
36. Każdy chrześcijanin, prawdziwie żałujący za swoje grzechy, ma i bez listu odpustowego zupełne odpuszczenie męki i winy.

46. Należy nauczać chrześcijan, że jeżeli nie są nadmiernie bogaci, powinni zachować grosz oszczędzony na potrzeby domowe, a nie marnować go na zakupienie odpustu.
50. Należy nauczać chrześcijan, że gdyby papież wiedział o wszystkich szachrajstwach kaznodziejów odpustowych, raczej by w stos popiołów zamienił katedrę św. Piotra, aniżeliby miała być budowana kosztem skóry, krwi i ciała jego owieczek.
82. [...] Dlaczego papież dla świętej miłości i dla cierpień, jakie dusze w czyśćcu ponoszą, dusz tych naraz nie wyzwoli z czyśćca; gdy tymczasem dla tak małej przyczyny, jaką jest budowa kościoła św. Piotra, za pieniądze tyle dusz wyzwala?

A. Rondthalter, *Doktor Marcin Luter,* Warszawa 1960, s. 34–38.

Marcin Luter (1483–1546) na portrecie autorstwa Lukasa Cranacha, (czytaj: kranacha), 1529 r.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jak Marcin Luter uzasadniał swój sprzeciw wobec stosowanej przez papiestwo praktyki sprzedaży odpustów.

Gdy Luter odmówił odwołania swoich poglądów, do czego wzywali go cesarz i **papież Leon X**, ten drugi wydał w 1520 r. **bullę** grożącą reformatorowi z Wittenbergi klątwą. Luter spalił papieską bullę, w odpowiedzi na co **cesarz Karol V Habsburg** skazał go na wygnanie z kraju. Wzrastające w społeczeństwie niemieckim poparcie dla haseł reformacji oraz słabość władzy cesarskiej spowodowały, że wyrok nie został wprowadzony w życie (schronienia udzielił Lutrowi książę saski). Kilka pierwszych lat następujących po wystąpieniu reformatora dowiodło, jak wielkie znaczenie miał w tej epoce wynalazek **druku**. Dzięki niemu pisma teologiczne zwolenników reformacji czy broszury krytykujące papieża rozprowadzano w ogromnych nakładach. Samych dzieł Lutra (w tym najbardziej popularnego *Małego katechizmu*) opublikowano w ciągu 3 lat 300 tysięcy egzemplarzy. Umożliwiło to **szerokie rozpropagowanie nowych idei** i zdobycie dla nich licznych sympatyków. W Kościele katolickim – nie tylko w Niemczech – zaczął narastać **rozłam (schizma)**.

Źródło historyczne

Fragmenty tekstu Marcina Lutra z 1520 r. zatytułowanego *Do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego o poprawie stanów chrześcijańskich*

Ani anioł, ani papież nie da ci tyle, ile daje ci Bóg w twojej parafii. Papież odwiedzie cię nawet od darów bożych, które masz za darmo, do swoich darów, które musisz kupować, i da ci ołów zamiast złota, skórę zamiast mięsa, powróz zamiast sakwy, wosk zamiast miodu [...]. Jeśli zechcesz na tym pergaminie i wosku zajechać do nieba, to niebawem wóz ci się połamie, i trafisz do piekła, a nie w objęcia Boga. Pamiętaj zawsze o jednym: to, co musisz kupować od papieża, to nie jest ani dobre, ani też nie pochodzi od Boga. [...]

Z dzieł teologicznych należy czytać nieliczne i najlepsze. Wiele książek nie czyni człowieka uczonym, dużo czytania także nie. Trzeba czytać rzeczy dobre, i to często (a mało ich jest), oto co czyni człowieka uczonym w piśmie i pobożnym. Tak więc, powinno się czytać dzieła ojców Kościoła tylko przez jakiś czas, abyśmy poprzez nie mogli dojść do Biblii [...], jedynie Pismo Święte jest bowiem naszą winnicą, w której powinniśmy się ćwiczyć i pracować.
Przede wszystkim najważniejszą i najpowszechniejszą lekcję w wyższych i niższych szkołach winna stanowić nauka Pisma Świętego, a u młodych chłopców Ewangelii. I chciałby Bóg, aby każde miasto miało także szkołę dla dziewcząt, w której codziennie przez jedną godzinę dziewczynka słuchałaby Ewangelii po niemiecku lub łacinie [...]. Teraz zaś nawet wielce uczeni biskupi i prałaci nie znają Ewangelii.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 125–126.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jaki był stosunek Marcina Lutra do papieża.

2. Zastanów się, dlaczego Luter tak mocno podkreślał w cytowanym tekście znaczenie Pisma Świętego, a zwłaszcza Ewangelii. Jakie mogło to mieć znaczenie dla reformy życia religijnego?

Źródło historyczne

Z edyktu cesarza Karola V z 26 maja 1521 r. skazującego Marcina Lutra na banicję

Nakazujemy wam wszystkim [...] abyście [...] Marcinowi Lutrowi nie udzielali dachu nad głową, schronienia, nie dawali mu jedzenia i picia, ani utrzymania, ani też mu [...] nie udzielali żadnej pomocy, wsparcia, [...] lecz gdy tylko [...] będziecie mogli go pojmać, to abyście go uwięzili i bez uszczerbku do nas przysłali [...]. Następnie nakazuje się wam wszystkim [...] abyście żadnego z pism wspomnianego Marcina Lutra, które wyklęte są przez naszego Ojca Świętego [...] nie kupowali, ani sprzedawali, ani czytali, ani przechowywali, ani przepisywali, ani drukowali [...] Nadto powinniście [...] pisma i księgi Lutra palić w ogniu.

Kronika chrześcijaństwa, Warszawa 1998, s. 235.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w jaki sposób cesarz Karol V miał zamiar zapobiec szerzeniu się nauk Marcina Lutra.

Zanegowanie przez Lutra autorytetu papieskiego i uprawnień Kościoła instytucjonalnego do określania praw wiary miało dalej idące konsekwencje. Reformator stworzył mianowicie odrębną od katolickiej doktrynę religijną. Jej najważniejszą tezą było usprawiedliwienie przez wiarę. Opierało się ono na przeświadczeniu, że **jedyny sposób uzyskania zbawienia to głęboka wiara,**

której rezultatem jest łaska Boża. Bóg udziela jej **niezależnie od dobrych uczynków** czy zasług człowieka (w tym uzyskanych odpustów). Nie są więc one podstawą zbawienia. Człowiek nie może czynić dobra sam z siebie, a jedynie dzięki Bożej łasce.

Ponieważ głównym obowiązkiem chrześcijanina jest wiara, winien on **znać** jej podstawę, czyli **Pismo Święte**. Dlatego też Luter przełożył je na język niemiecki. **Odrzucał** to, co w nauczaniu Kościoła miało źródła późniejsze niż Biblia (czyli **tradycję**), a także **kult Maryi i świętych** oraz **obrazów i posągów**, jak również wiarę w czyściec. Z siedmiu sakramentów **uznał** dwa – **chrzest** oraz **eucharystię** pod dwiema postaciami (chleba i wina). Stwierdzał, że **duchowieństwo nie jest koniecznym pośrednikiem pomiędzy wiernymi a Bogiem**. Dlatego odrzucał prawo stanu duchownego do zajmowania szczególnej roli w Kościele i w społeczeństwie. Postulował zniesienie celibatu księży oraz likwidację klasztorów. Duchowni protestanccy (**pastorzy**) mieli być jedynie obdarzonymi autorytetem moralnym przewodnikami dla członków swojej **gminy religijnej**.

odrzucenie kultu świętych

podważenie pozycji stanu duchownego

Rozwój reformacji w krajach niemieckich

Głoszone przez Lutra postulaty **konfiskaty majątków kościelnych** oraz jego przekonanie, że Kościołem w państwie powinien **kierować władca**, zapewniły mu poparcie wielu spośród niemieckich książąt. To właśnie oni przejmowali **sekularyzowane** (tzn. przechodzące do właścicieli świeckich) majątki kościelne. Byli także zadowoleni z faktu, że postępy reformacji osłabiają pozycję cesarza. Rzesza podzieliła się na dwa wzajemnie zwalczające się obozy: **luterański**, a przez to antycesarski i antypapieski, oraz **katolicki**, czyli zarazem procesarski.

sekularyzacja dóbr kościelnych

Sytuacji tej towarzyszyły niepokoje społeczne, których szczególnie gwałtownym przejawem była tak zwana **wojna chłopska** w latach **1524–1525**. Chłopscy, a także mieszczańscy powstańcy wystąpili wówczas przeciwko wzrostowi obciążeń narzucanych im przez panów, a jednocześnie pod hasłami reformy religijnej. Na czele ruchu stanął **Thomas Münzer** (czytaj: tomasz muncer), który był zwolennikiem **anabaptyzmu** oraz wzywał do utworzenia „królestwa Bożego na ziemi" i rozprawy z uprzywilejowanymi warstwami społecznymi. Bunt został stłumiony, potępił go także sam Luter.

wojna chłopska w Niemczech

anabaptyzm

> **Anabaptyzm** (gr. *anabaptistos* – powtórny chrzest) – nurt reformacji, który uznawał tylko chrzest dorosłych, i głosił radykalne poglądy społeczne. Anabaptyści uważali, że Bóg stworzył wszystkich ludzi równymi. Próbowali tworzyć wspólnoty na wzór gmin pierwszych chrześcijan. Rezygnowali nie tylko z przedmiotów kultu, lecz także ze świątyń. Większość z nich odrzucała przemoc i odmawiała służby w wojsku.

Na Sejmie Rzeszy w 1529 r. katolicka większość ponownie napiętnowała Lutra i jego stronników, nakazując ich wygnanie. Zwolennicy reformatora złożyli przeciwko temu protest – stąd pochodzi nazwa **protestanci**. Na kolejnym sejmie, odbywającym się w 1530 r. w Augsburgu, przedstawili natomiast tak zwaną ***Konfesję augsburską***, w której wyłożono podstawowe założenia doktryny reformacyjnej. W nawiązaniu do niej luteranizm zyskał miano wyznania **ewangelicko-augsburskiego**.

protestanci

Witraż ukazujący scenę zaprezentowania *Konfesji augsburskiej* na sejmie 1530 r. Dwudziestowieczne dzieło pochodzi z protestanckiego kościoła w Bischheim (czytaj: biszajm) w Alzacji (dziś Francja)

Napis w górnej części witraża przedstawia w skróconej formie treść artykułu IV *Konfesji augsburskiej* i brzmi: *Będziemy usprawiedliwieni przed Bogiem z łaski Chrystusowej woli, poprzez wiarę*. Artykuł ten zawiera kluczowe dla wyznań protestanckich przekonanie o roli wiary i łaski.

W 1531 r. sprzyjający reformacji książęta Rzeszy oraz opowiadające się za nią miasta zawiązali **związek szmalkaldzki** – porozumienie, mające na celu zbrojną obronę przed wrogami, a w praktyce – przed cesarzem. Obie strony konfliktu religijnego początkowo szukały jednak kompromisu. Dopiero gdy próby porozumienia nie przyniosły rezultatu, doszło na przełomie lat 40. i 50. do wybuchu wojny domowej między katolikami i protestantami w cesarstwie. Zakończył ją **w 1555 r. pokój augsburski**, na mocy którego przyjęto regułę, że o wyznaniu poddanych na obszarze danego księstwa, należącego do niemieckiej Rzeszy, zadecyduje jego władca – zgodnie z zasadą **„czyja władza, tego religia"**. Ci, którzy chcieli pozostać przy swojej wierze, odmiennej od religii panującego, mieli prawo opuścić kraj. Podział wyznaniowy w cesarstwie został tym samym oficjalnie uznany.

pokój augsbuski

Reformacja w Szwajcarii. Zwingli i Kalwin

Huldrych (Ulrich) **Zwingli** (czytaj: cwingli) był kaznodzieją w katedrze **w Zurychu**. Już w dwa lata po wystąpieniu Lutra przyjął podstawowe założenia jego nauki. Po uzyskaniu wsparcia rady miejskiej przystąpił do reform religijnych w mieście. Miały one przywrócić zasady obowiązujące w Kościele w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Rozwiązano zakony i skonfiskowano dobra kościelne, które przeznaczono na szkolnictwo i pomoc ubogim. Świątynie pozbawiono obrazów i rzeźb, a relikwie zniszczono. Zrezygnowano z postów, zakazano natomiast zabaw oraz muzyki. Zwingli domagał się likwidacji mszy świętej, a eucharystię uznawał jedynie za symboliczne upamiętnienie Wieczerzy Pańskiej, a nie akt nadprzyrodzonej przemiany chleba i wina w ciało i krew Chrystusa. Ten ostatni element jego nauki był sprzeczny nie tylko z doktryną katolicyzmu, lecz także z przekonaniami Lutra. W 1531 r. Zwingli został pochwycony podczas przegranej przez szwajcarskich protestantów bitwy z katolikami i zabity.

działalność Huldrycha Zwingliego

Jednym z najważniejszych ośrodków protestantyzmu stała się szwajcarska **Genewa**, gdzie zwolennicy reformacji bardzo szybko zdobyli przewagę. Rola tego miasta wzrosła szczególnie po przybyciu w 1536 r. z Francji **Jana Kalwina**. Podstawą jego nauczania, podobnie jak w przypadku luteranizmu, był postulat po-

nauczanie Jana Kalwina

koncepcja predestynacji

wrotu do Pisma Świętego jako jedynego źródła wiary. Cechą charakterystyczną kalwinizmu była natomiast nauka o **predestynacji**, czyli o przeznaczeniu. Jej istotą jest przekonanie, że jedni ludzie mocą **Bożego wyroku** zostali jeszcze **przed urodzeniem** przeznaczeni (predestynowani) do zbawienia, a inni pozbawieni tej łaski i skazani na wieczne potępienie. W przeświadczeniu Kalwina **cnotliwe życie** jest zatem nie przyczyną, a skutkiem posiadania Bożej łaski. Kościół kalwiński określa się jako **ewangelicko-reformowany**.

Jan Kalwin (1509–1564) na rycinie autorstwa holenderskiego grafika François Stuerhelta (czytaj: fransła sztuerhelta), 1. poł. XVII w.

Jan Kalwin urodził się w północnej Francji. Zdobył wykształcenie uniwersyteckie i ukończył studia prawnicze. Stopniowo coraz bardziej zbliżał się do protestantyzmu, przez co był zmuszony w wieku 25 lat uciec z Francji. W 1536 r. w szwajcarskiej Bazylei ogłosił dzieło pt. *Nauka religii chrześcijańskiej*. W tym samym roku został zaproszony do Genewy, gdzie współuczestniczył w organizacji życia religijnego. Nieprzejednanie Kalwina w kwestiach reform przysporzyło mu przeciwników i doprowadziło go do wygnania w 1538 r. z miasta. Powrócił jednak trzy lata później i zaprowadził w gminie genewskiej rygorystyczne porządki.

> ***Należy przyznać, że zbawienie nasze polega tylko na miłosierdziu Bożym, wcale zaś nie na zasłudze naszej lub na jakiejkolwiek rzeczy, która jest z nas, dlatego w nim należy pokładać całą nadzieję i głęboko jemu zaufać.***
>
> ~ Jan Kalwin

Według Kalwina ludziom przeznaczonym do zbawienia Bóg udziela także **doczesnego powodzenia**. Również bogactwo jest świadectwem Bożej przychylności, nie powinno być jednak źródłem uciech. Żyć należy skromnie i **oszczędnie**, koncentrując się na **pracy** i **wyrzekając przyjemności**. Kalwinizm narzucał zatem wiernym bardzo **surowe obyczaje**, nad których przestrzeganiem czuwał złożony z pastorów i zasłużonych członków gminy **konsystorz** (w Kościele katolickim słowo to oznaczało sąd biskupi). Zabawy, tańce i przedstawienia teatralne zostały zakazane, a życie mieszkańców Genewy skupiało się teraz na codziennym trudzie. Wobec osób wyłamujących się z narzuconych reguł stosowano surowe kary. Za poważniejsze przewinienia – bluźnierstwa lub podważanie dogmatów wiary – groziła ekskomunika, wygnanie lub nawet kara śmierci. Taki los spotkał między innymi hiszpańskiego humanistę **Michaela Serveta** (czytaj: miszela serweta), który za zaprzeczanie dogmatowi o Trójcy Świętej został w 1551 r. w Genewie spalony na stosie. Przywódcy religii reformowanych nie uznawali zasad tolerancji.

W przeciwieństwie do Lutra Kalwin nie uważał, że świeccy władcy powinni być zwierzchnikami Kościoła. W kalwinizmie to sama **wspólnota wiernych podej-**

muje decyzje, a w praktyce osoby obdarzone największym autorytetem w danej gminie religijnej.

Reformacja w Anglii. Kościół anglikański

W Anglii zwolennicy reformacji byli początkowo gorliwie zwalczani przez króla Henryka VIII. Sytuacja się zmieniła, gdy papież odmówił władcy unieważnienia małżeństwa niewygodnego dla niego ze względów dynastycznych i politycznych. **Henryk VIII** zerwał wówczas z papiestwem i nakłonił biskupów do obwołania go **głową Kościoła w Anglii**. Jak wielu innych europejskich władców wykorzystał przy tym rozwój ruchu reformacyjnego do umocnienia swojej pozycji względem Kościoła i przejęcia części jego majątku (dóbr klasztornych). W **1534 r.** parlament angielski uchwalił **akt supremacji**, na mocy którego oficjalnie powołano narodowy, niezależny od Rzymu **Kościół anglikański**.

◂ Henryk VIII Tudor

◂ **akt supremacji**

Henryk VIII (1491–1547, król Anglii od 1509 r.) na portrecie autorstwa Hansa Holbeina, 1537 r.

Władca ten był uznawany do czasu za wiernego syna Kościoła katolickiego. Za napisanie w 1521 r. traktatu, w którym bronił katolickiej nauki o sakramentach i krytykował poglądy Lutra, otrzymał od papieża tytuł „obrońcy wiary".

W 1527 r. podjął w Watykanie starania o anulowanie swojego małżeństwa z Katarzyną Aragońską. Spośród potomstwa narodzonego z tego związku pozostawała przy życiu jedynie córka Maria. Ponadto wiadomo było, że królowa nie będzie już mogła mieć więcej dzieci. Królowi zależało natomiast na męskim potomku, a co więcej – związał się już z Anną Boleyn (czytaj: bolejn) i chciał ją poślubić. Papież odmówił ogłoszenia pierwszego małżeństwa króla za nieważne, gdyż zależało mu na poparciu cesarza Karola V, który był siostrzeńcem Katarzyny Aragońskiej.

W zakresie **doktryny religijnej** wprowadzono niewielkie zmiany w stosunku do nauk Kościoła katolickiego. Uznano jednak Pismo Święte za stojące ponad wszelkimi autorytetami kościelnymi. Odrzucono ponadto wiarę w czyściec oraz kult świętych. Poważniejsze zmiany dotyczyły zasad funkcjonowania Kościoła. Wprowadzono język angielski do liturgii i komunię pod dwiema postaciami. Celibat przestał być obowiązkowy. Zlikwidowano zakony, a ich posiadłości przeszły na własność monarchy, który rozdzielił je między oddanych sobie możnych. Spośród innych Kościołów protestanckich wspólnota anglikańska wyróżniała się **zachowaniem** dotychczasowej **hierarchii kościelnej z biskupami**. Podkreślono przy tym sakralny charakter kapłaństwa. Biskupi podlegali odtąd królowi i musieli składać przysięgę na akt supremacji.

Przeciwnicy nowych porządków za panowania Henryka VIII byli prześladowani w sposób bezwzględny. Nawet kanclerz i przyjaciel króla – humanista **Thomas More** – został skazany na śmierć, kiedy odmówił złożenia przysięgi na akt supremacji. Sytuacja zmieniła się, gdy na tronie zasiadła w 1553 r. córka Henryka VIII i Katarzyny Aragońskiej – katoliczka **Maria Tudor**. Doszło wówczas do

prześladowań protestantów, którzy nazwali władczynię Krwawą Marią. Trwało to jednak krótko. Królowa zmarła po 5 latach panowania, a jej następczyni **Elżbieta I** przywróciła niezależny od Rzymu Kościół anglikański.

Thomas More na obrazie Hansa Holbeina z 1527 r.

More oskarżony przez króla o zdradę stanu pisał w więzieniu modlitwy oraz listy do rodziny, ukazujące jego niezachwiane przywiązanie do religii katolickiej. W 400. rocznicę śmierci został przez Kościół katolicki kanonizowany jako męczennik za wiarę – papież Jan Paweł II w 2000 r. ogłosił go patronem polityków.

Nie oznaczało to zakończenia sporów religijnych. W XVII w. byli prześladowani członkowie nowych radykalnych wyznań – **pu-**

purytanie i kwakrzy ▸ **rytanie** i wywodzący się od nich **kwakrzy**. Purytanie dążyli do zreformowania Kościoła anglikańskiego w duchu kalwińskim. Ich ideałem było życie poddane rygorystycznie pojętej moralności, wypełnione pracą i studiowaniem Biblii. Uciekający przed prześladowaniami w Anglii purytanie dotarli w 1620 r. do północnoamerykańskiej Zatoki Massachusetts (czytaj: masacziusets) i zapoczątkowali **osadnictwo w Nowej Anglii**. Kwakrzy między innymi zwalczali niewolnictwo i odrzucali wszelkie przejawy przemocy. Podkreślali wartość indywidualnego objawienia oraz zrezygnowali z obrzędów religijnych i sakramentów.

Konflikty religijne we Francji

hugenoci ▸ We Francji popularność zyskał przede wszystkim **kalwinizm**. Jego zwolenników nazywano tu **hugenotami**. Wkrótce stanowili oni już około 10% ludności kraju i odgrywali znaczną rolę polityczną oraz gospodarczą. Spory religijne były powiązane z rywalizacją wielkich rodów. Na czele Ligi Katolickiej stali Gwizjusze, a wśród protestantów czołową rolę odgrywali początkowo Kondeusze. Podziały polityczno-religijne doprowadziły **na początku lat 60. XVI w.** do krwawej **wojny domowej** we Francji. Stronnictwo katolickie uzyskało poparcie dworu królewskiego, a następnie przeprowadziło **w 1572 r.** w trakcie tak zwa-

noc św. Bartłomieja ▸ nej **nocy św. Bartłomieja** brutalną rozprawę z hugenotami w Paryżu, mordując większość ich przywódców. Wojna trwała jednak nadal, osłabiając kraj wewnętrznie. Decydującą rolę w państwie odgrywała w tym okresie **Katarzyna Medycejska** (wnuczka Wawrzyńca Wspaniałego), wdowa po zmarłym w 1559 r. królu Henryku II. Sprawowała ona **regencję** za małoletniości syna Karola IX, miała też duże wpływy w okresie rządów kolejnego ze swoich synów – Henryka III (będącego wcześniej, w latach 1573–1574 królem Polski).

François Dubois (czytaj: fransła dibła), *Noc świętego Bartłomieja*, obraz namalowany pomiędzy 1572 a 1584 r.

W 1589 r. Henryk III, ostatni władca Francji z rodu Walezjuszy, padł ofiarą zamachu. Głównym kandydatem do korony stał się król Nawarry **Henryk Burbon**, który był jednym z przywódców protestantów. Tron musiał sobie jednak wywalczyć zbrojnie, a **w 1593 r.** zdecydował się **przejść na katolicyzm**. Motywację decyzji o zmianie wyznania zawarł w sławnym zdaniu: „Paryż wart jest mszy". Oznaczało to, że sięgnięcie po koronę warte jest ceny odejścia od kalwinizmu i przyjęcia wiary większości poddanych, co miało pomóc w przywróceniu spokoju w państwie. Henryk został koronowany na króla w 1594 r. Aby zakończyć wojnę religijną, wydał **w 1598 r. edykt nantejski** gwarantujący hugenotom swobodę kultu religijnego, własne szkolnictwo wyznaniowe i dostęp do urzędów państwowych. Zabezpieczenie ich swobód stanowiła siła zbrojna, jaką mieli prawo utrzymywać, oraz udostępnione im twierdze. Po śmierci Henryka IV Burbona doszło jednak do kolejnych walk, które zakończyły się klęską protestantów. W XVII w. tracili oni stopniowo większość zagwarantowanych im praw.

dynastia Burbonów

edykt nantejski

Rozprzestrzenianie się wyznań protestanckich

Pierwszym europejskim państwem, w którym luteranizm stał się oficjalnie religią państwową, były **Prusy Książęce**. Wielki mistrz zakonu krzyżackiego Albrecht Hohenzollern w 1525 r. porzucił katolicyzm i dokonał sekularyzacji (zeświecczenia) państwa zakonnego, przekształcając je w świeckie księstwo pozostające lennem Polski. **Luteranizm** zwyciężył ponadto **w całej Skandynawii**. W **Danii** i znajdującej się z nią w unii **Norwegii** został uznany za religię państwową w 1537 r., a w **Szwecji** (wraz z należącą do niej **Finlandią**) – 7 lat później, choć reformy religijne rozpoczęto tam już wcześniej.

wyznania protestanckie w Europie

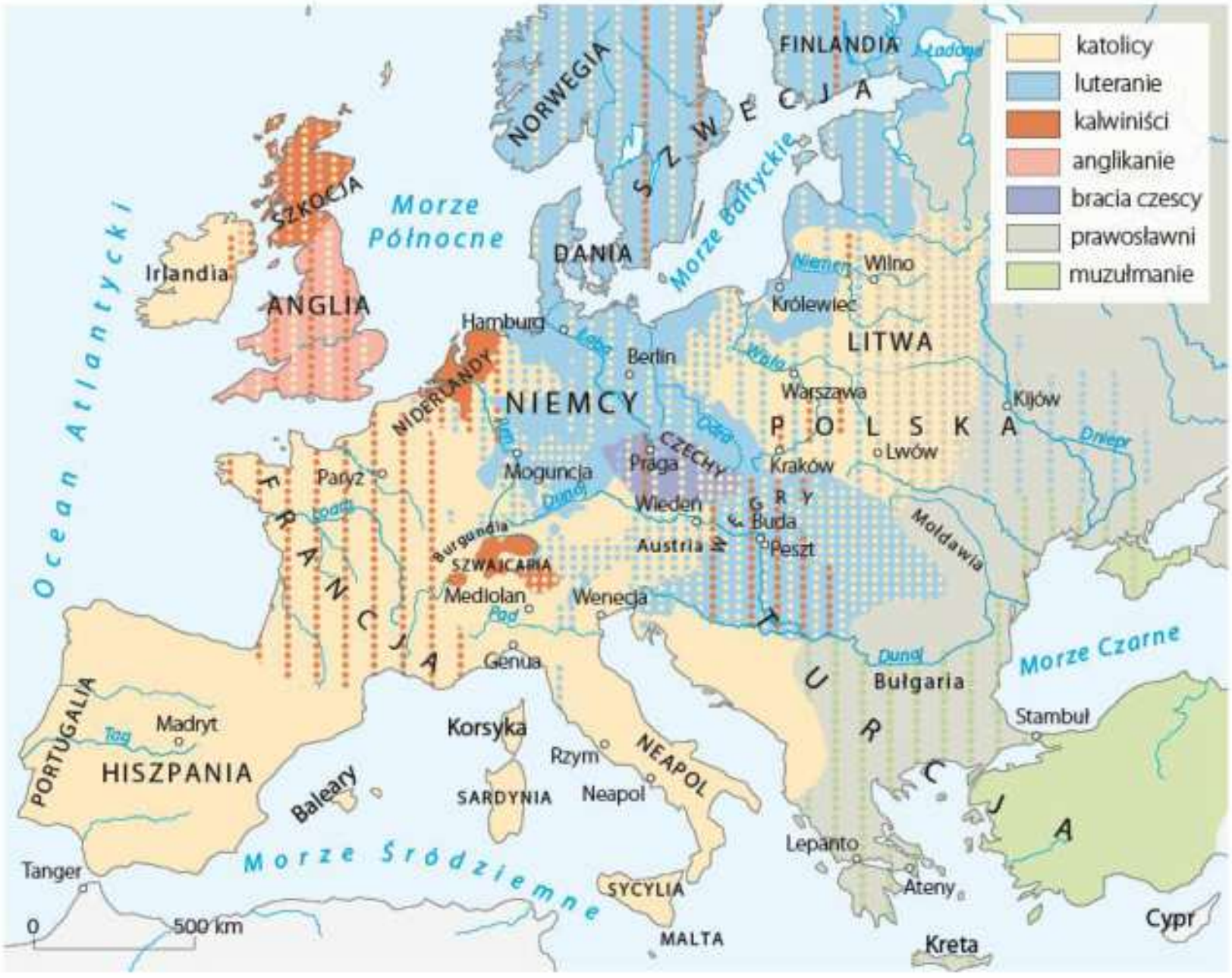
Kalwinizm stał się religią niektórych **kantonów Szwajcarii** (inne pozostały przy katolicyzmie) oraz **Szkocji**. Zdobył też, poczynając od XVII w., silną pozycję w koloniach angielskich w **Ameryce Północnej**. Natomiast o sytuacji religijnej w należących do korony hiszpańskiej **Niderlandach** zadecydował wybuch **w 1566 r. powstania** i narodziny unii utrechckiej skupiającej północne, kalwińskie prowincje. **W 1581 r.** ogłosiły one niepodległość, którą wywalczyły sobie ostatecznie w wyniku długoletniej, krwawej wojny. W efekcie nastąpił **podział** Niderlandów na **niepodległą kalwińską północ** (Republika Zjednoczonych Prowincji, nazywana w Polsce Holandią) i pozostające nadal pod **zwierzchnictwem Hiszpanii katolickie południe**.

Rzeź protestanckich mieszkańców Antwerpii 4 listopada 1576 r. – tzw. hiszpańska furia; grafika Fransa Hogenberga (czytaj: franca hohenberha), sprzed 1585 r.

Masakra mieszkańców Antwerpii i zniszczenia miasta dokonane samowolnie przez nieopłacone wojska hiszpańskie to jeden z najbardziej dramatycznych momentów powstania antyhiszpańskiego w Niderlandach.

W Europie Środkowo-Wschodniej reformacja zwyciężyła przejściowo w XVI w. na **Węgrzech** wraz z **Siedmiogrodem** oraz w **Czechach**. Wyznania protestanckie zyskały także wielu zwolenników w **Rzeczypospolitej** (w **Polsce** i na **Litwie**), choć zdecydowaną **przewagę utrzymały** tam **katolicyzm** i – na wschodzie – **prawosławie**.

Podział religijny Europy w 2. poł. XVI w.

Ćwiczenie

Wymień państwa, w których dominowały wyznania protestanckie, oraz te, w których panowała religia katolicka.

W sferze politycznej podziały wyznaniowe na Zachodzie, którym przyświecała zasada *cuius regio eius religio* (łac. czyja władza, tego religia), oraz fanatyzm i nietolerancyjne postawy wobec wyznawców odmiennej wiary prowadziły do **prześladowań** oraz licznych **wojen religijnych**. Trwały one ze szczególnym nasileniem do połowy XVII w. (do zakończenia wojny trzydziestoletniej). Na tym tle pozytywnie wyróżniała się Rzeczpospolita (państwo polsko-litewskie), w której w tym czasie polityczny naród szlachecki cieszył się możliwością swobodnego wyboru wyznania i w której panował pokój religijny.

Dirck van Delen (czytaj: dirk wan delen), *Ikonoklazm w kościele*, 1630 r.

Świątynie protestanckie (czyli zbory) były bardzo skromnie wyposażone. Odrzucono przepych charakterystyczny dla kościołów katolickich. Ze świątyń przejmowanych przez kalwinistów, anabaptystów i purytanów usuwano wizerunki (ikonoklazm), które wcześniej otaczano kultem.

Reformacja a mentalność i kultura europejska

Reformacja była ruchem społeczno-religijnym, który w bardzo poważnym stopniu zmienił **świadomość** mieszkańców Europy. Poprzez podważenie autorytetu Kościoła hierarchicznego i nakaz podjęcia indywidualnego trudu zrozumienia Biblii wymagała od człowieka **odpowiedzialności za kształt własnej wiary**. Otwierało to **drogę do większej swobody intelektualnej** i możliwości ścierania się różnych poglądów. Przywódcy ruchu **wcale nie byli skłonni akceptować takiej różnorodności** poglądów, gdyż każdy z nich uważał, że wyłącznie on poznał prawdę. Jednak podali w wątpliwość prawdziwość przyjętych dotąd dogmatów wiary katolickiej, więc sprawili, że nieustannie pojawiały się **nowe koncepcje religijne**. Procesu tego nic już nie mogło powstrzymać. Luter czy Kalwin nie uważali się za wynalazców w dziedzinie religii. Wprost przeciwnie – ich **intencją** był **powrót do jedynej, prawdziwej wiary**, jaka istniała u zarania chrześcijaństwa. Ponieważ jednak Pismo Święte było różnie interpretowane,

◂ **pobudzenie kultury intelektualnej**

Tak zwana Biblia genewska w wydaniu z 1581 r.

Biblia genewska to najpopularniejsze w XVI w. tłumaczenie Pisma Świętego na język angielski, opublikowane po raz pierwszy w 1560 r. Dokonali go uczeni protestanccy, którzy musieli uciekać z Anglii przed prześladowaniami ze strony królowej Marii. Znaleźli schronienie w Genewie.

a wiedza o pierwszych wyznawcach Chrystusa niewielka, każdy mógł nieco **inaczej postrzegać prawdy religijne**.

Jednym z paradoksów wyznań protestanckich było to, że z jednej strony nakładały na człowieka obowiązek samodzielnego zmierzenia się z Bożym przesłaniem i ukształtowania swojej wiary. Z drugiej jednak strony **postrzegały równocześnie osobę ludzką jako słabą i bardzo podatną na grzech**. To rozdwojenie sprawiało, że człowiek odczuwał **lęk** przed niemożnością realizacji postawionego przed nim zadania. Szczególnie mocno problemy te można dostrzec w kalwinizmie. Ten nurt protestantyzmu odbierał ponadto człowiekowi – poprzez doktrynę predestynacji – realny wpływ na swój los.

Postrzeganie człowieka jako istoty niezdolnej do samoistnego czynienia dobra, zdanej jedynie na Bożą łaskę, a także żądanie od wiernych pokory i wstrzemięźliwości w sprawach ziemskich **odsunęło od reformacji większość europejskich humanistów**. Wprawdzie bliski im był krytycyzm reformacji wobec Kościoła i postulat indywidualnego zgłębiania prawd wiary, jednak przedstawionej powyżej **protestanckiej wizji osoby ludzkiej** nie mogli przyjąć. Wynikało to z tego, że chcieli widzieć człowieka dumnym i ufnym w swoją moc oraz wzywali go do osobistego kierowania swoim losem (co było sprzeczne zwłaszcza z doktryną predestynacji).

Protestantyzm w znacznie większym stopniu niż katolicyzm traktował pracę (a nawet bogacenie się) jako samoistną wartość. Protestanci uważali, że jest ona właściwym celem życia człowieka. Postawę aktywną, nastawioną na **działanie**, przeciwstawiali bezproduktywnej kontemplacji. Był to jeden z powodów wrogości ruchu reformacyjnego wobec życia zakonnego i mnichów, których oceniano negatywnie, gdyż żyli na cudzy koszt. Przejmowane budynki klasztorne przeznaczano na cele komunalne (szpitale, przytułki) lub oświatowe. Protestantyzm, zwłaszcza kalwinizm, kładł nacisk na przykładne życie i **bycie użytecznym dla wspólnoty**, między innymi poprzez **działalność gospodarczą**. Idee te stały się wartościami awansujących – w warunkach rodzącego się **kapitalizmu** – grup społecznych, szczególnie **mieszczaństwa**.

rozwój oświaty ▸ Reformacja znacząco wpłynęła na rozwój **oświaty, słowa drukowanego** i **literackich języków narodowych**. Wiązało się to – po pierwsze – z naciskiem

kładzionym na poznawanie Pisma Świętego. **Tłumaczono** je na język zrozumiały dla ludzi świeckich, nieznających łaciny, czyli **na języki lokalne**. Przekłady takie stawały się niejednokrotnie kluczowe dla rozwoju języka literackiego. Tak też było z dokonanym przez Lutra tłumaczeniem Biblii na niemiecki (ściślej: używany w Saksonii wysokoniemiecki). Ponadto języki narodowe wprowadzano do **liturgii**. Po drugie – wystąpienia zwolenników reformacji zapoczątkowały ożywioną **debatę** w kwestiach religijnych, która zaowocowała licznymi **drukowanymi polemikami i traktatami** religijnymi, odnoszącymi się też do kwestii etycznych, społecznych i politycznych. Wraz z tekstami humanistów pobudzały one wymianę myśli i idei. Po trzecie – wspólnoty protestanckie zakładały własne **gimnazja** – wiele z nich wyróżniało się bardzo wysokim poziomem i konkurowało z humanistycznymi. Powstawały też **protestanckie uniwersytety**.

Następstwa reformacji były odczuwalne nie tylko w tych krajach, w których jej zwolennicy uzyskali przewagę, a wyznania protestanckie stały się religiami państwowymi. Ruch reformacyjny pobudził życie umysłowe także w krajach pozostałych przy katolicyzmie. Ponadto skłonił papiestwo i Kościół katolicki do odnowy i przeprowadzenia licznych reform.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż przyczyny wystąpień zwolenników reformacji przeciwko doktrynie i sposobowi funkcjonowania Kościoła katolickiego.
2. Jakie znaczenie w narodzinach i rozwoju reformacji miały – twoim zdaniem – uwarunkowania religijne i kulturowe, a jakie – społeczno-gospodarcze i polityczne?
3. Przedstaw najważniejsze założenia ruchu reformacyjnego, sposób, w jaki jego przywódcy rozumieli prawdy wiary, oraz zalecany przez nich model religijności. Wskaż elementy wspólne oraz te, które odróżniały od siebie poszczególne wyznania protestanckie.
4. Omów losy najważniejszych postaci reformacji w XVI w. Oceń motywację ich działań. Dodatkowych informacji poszukaj w literaturze popularnonaukowej i internecie.
5. W jakich okolicznościach doszło do walk religijnych w różnych krajach europejskich? Wyjaśnij, dlaczego konflikty i wojny religijne dotknęły tak wielu krajów Europy. Jaki mogły mieć one – twoim zdaniem – wpływ na życie społeczne?
6. Przedstaw znaczenie reformacji dla mentalności i kultury europejskiej.
7. Porównaj podstawowe założenia ruchu reformacyjnego i humanizmu renesansowego.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 60 ▸ Kapłani oraz dwór papieski byli krytykowani za skupianie się na sprawach materialnych, m.in. **sprzedaż odpustów**, niegodne osób duchownych **obyczaje** i **zaniedbywanie obowiązków duszpasterskich**.

s. 61 ▸ **Autorytet Kościoła podważały** także wątpliwości, czy doktryna katolicka jest wierna nauce zawartej w Piśmie Świętym. Krytyczny stosunek do Kościoła wyrażali zwłaszcza humaniści.

s. 61 ▸ Wystąpienie **Marcina Lutra** w **1517 r.** zapoczątkowało ruch społeczno-religijny nazywany **reformacją**.

s. 61 ▸ Luter przekonywał, że to **wiara i łaska Boża**, a nie dobre uczynki, są źródłem zbawienia.

s. 61 ▸ Protestanci za **jedyne źródło wiary** uznawali Pismo Święte, a nie tradycję będącą późniejszym dziełem hierarchów Kościoła. **Odrzucali kult** Maryi i świętych oraz wszelkich wizerunków.

s. 64 ▸ Zwolennicy reformacji uznali, że **kapłani nie są koniecznym pośrednikiem** pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Rezygnowali z rozbudowanej hierarchii kościelnej, likwidowali celibat, a także rozwiązywali zgromadzenia zakonne.

s. 64 ▸ Dzięki sekularyzacji dóbr kościelnych książęta Rzeszy trwale się wzbogacili.

s. 65 ▸ Reformacja **w Rzeszy** doprowadziła do **wojen** pomiędzy katolikami a protestantami. W wyniku **pokoju augsburskiego** (1555 r.) cesarstwo uległo trwałemu podziałowi religijnemu.

s. 65 ▸ W **Szwajcarii** rozwinęli działalność **Huldrych Zwingli** i **Jan Kalwin**.

s. 66 ▸ **Kalwinizm** stał się najważniejszym obok luteranizmu odłamem protestantyzmu. Kluczowe znaczenie w jego doktrynie miała koncepcja **predestynacji**.

s. 67 ▸ W **Anglii** król **Henryk VIII** ogłosił się głową Kościoła narodowego (1534 r.). Z czasem pojawiły się w tym kraju kolejne, radykalniejsze wyznania.

s. 69 ▸ We Francji rozpoczęła panowanie dynastia **Burbonów**.

s. 69 ▸ Wojnom religijnym, które toczyły się **we Francji**, położył kres **edykt nantejski** z 1598 r. Tolerancja wobec **hugenotów** okazała się jednak zjawiskiem nietrwałym.

s. 69 ▸ Wyznania protestanckie stały się **religią państwową** w wielu krajach, zwłaszcza **północnej Europy**.

s. 71–72 ▸ Rozwój reformacji oznaczał pojawianie się **ciągle nowych wyznań** i ścieranie się różnych przekonań religijnych i społecznych oraz światopoglądów. Działało to pobudzająco na **kulturę intelektualną**. Reformacja wpłynęła też m.in. na rozwój **oświaty** i obieg **słowa drukowanego** oraz **języków narodowych**.

6. Reakcja na reformację i reforma Kościoła katolickiego

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie środki podjął Kościół katolicki w rywalizacji z protestantyzmem;
- poznasz postanowienia soboru trydenckiego;
- przeczytasz o wewnętrznej reformie w Kościele katolickim.

Reakcja na reformację

Kościół katolicki tracił wpływy w kolejnych państwach Europy, a liczba zwolenników reformacji wzrastała. W obozie przeciwników protestantyzmu coraz wyraźniej zdawano sobie sprawę z **konieczności przeprowadzenia reform w obrębie Kościoła katolickiego**. Naciskał na to między innymi cesarz. Rozwiązaniem narastających problemów miał się zająć **sobór powszechny**. Papiestwo zwlekało z decyzją, obawiając się odrodzenia idei koncyliaryzmu, czyli dążeń do przyznania soborowi pozycji nadrzędnej nad papieżem. Nie zawsze też poprawnie układały się **relacje pomiędzy papiestwem a cesarstwem**. Pochodzący z rodu Medyceuszy papież Klemens VII, prowadzący szeroko zakrojoną politykę europejską, wdał się w poważny konflikt zbrojny z cesarzem Karolem V. Jego efektem było zdobycie i złupienie Rzymu (wł. *sacco di Roma*) przez wojska cesarskie w maju 1527 r. Autorytet papieski znów poważnie ucierpiał.

Do lat 40. XVI w. istniała jeszcze w Kościele silna grupa dopuszczająca możliwość kompromisu z protestantami. Toczono z nimi wciąż dyskusje, poszukując porozumienia w sprawach wiary. Stopniowo jednak **zwyciężyło nieustępliwe stanowisko** zmierzające do bezwarunkowej walki z reformacją. Jednocześnie przemiany religii reformowanych prowadziły do wyłaniania się ich kolejnych odłamów. Kościół przystąpił do aktywnego zwalczania wyznań protestanckich. Działania te są określane mianem **kontrreformacji**.

działania kontrreformacyjne

Ważną rolę w działaniach Kościoła odegrały zakony, zwłaszcza utworzone przez Hiszpana **Ignacego Loyolę** (czytaj: lojolę) w 1534 r. (zatwierdzone przez papieża w 1540 r.) Towarzystwo Jezusowe, czyli **jezuici**. Szczególnym zadaniem tego zgromadzenia było prowadzenie **polemik ze zwolennikami reformacji**. Ranga, jaką zyskali jezuici w dziejach Kościoła, wynikała z ich znakomitego wykształcenia. Wymagano od nich ukończenia wieloletnich studiów filozoficznych i teologicznych. Nie tylko potrafili osiągnąć wpływowe **stanowiska na dworach** katolickich monarchów Europy, lecz także zdobyć swoimi kazaniami popularność wśród znacznej części wiernych. W odróżnieniu od innych zakonników nie musieli nosić strojów zakonnych ani przebywać w klasztorze. Znajdowali się tam, gdzie Kościół ich potrzebował. Jezuici prowadzili

zakon jezuitów

ponadto **działalność misyjną** poza Europą, rozpowszechniając katolicyzm na nowo odkrytych lądach.

rozwój szkolnictwa ▸ Jezuici rozwinęli stojące na wysokim poziomie **szkolnictwo**. Stworzyli sieć szkół średnich (kolegia) i wyższych (akademie). Wprowadzili w nich nowoczesny program nauczania uwzględniający również zagadnienia typowe dla edukacji humanistycznej. Wykształcenie uzyskane w szkołach jezuickich uchodziło za elitarne. Dlatego też niektórzy protestanci posyłali do nich swoje dzieci. W wielu przypadkach efektem stawały się nawrócenia wychowanków na katolicyzm. Także inne zakony poza jezuitami wspomogły reformę wewnętrzną Kościoła katolickiego i jego starania o nawiązanie ściślejszego kontaktu z życiem wiernych. Już w 1524 r. w Italii założono zakon **teatynów**, który zajmował się kształceniem duchownych. **Kapucyni** (odłam franciszkanów) skoncentrowali się natomiast na pracy wśród ubogich i w parafiach wiejskich. Zajmowali się zarówno duszpasterstwem, jak i pomocą chorym i biednym, sami dając przykład surowego trybu życia. Żeński zakon **szarytek** podjął działalność charytatywną oraz prowadził szpitale. **Urszulanki** poświęciły się ewangelizacji poprzez nauczanie osób świeckich, przede wszystkim dziewcząt.

Inny charakter miało zgromadzenie **karmelitów bosych**, które jako odrębny zakon powstało w końcu XVI w. Reformę życia zakonnego, która doprowadziła do jego powstania, podjęli już w latach 60. **św. Teresa z Ávili** i **św. Jan od Krzyża**. Karmelici i karmelitanki bose spędzali życie w odosobnieniu w domach zakonnych, oddając się modlitwie i kontemplacji. Oboje wymienieni święci wywodzili się z nurtu **mistycyzmu hiszpańskiego**, który w XVI w. przeżywał szczególny rozwój. Kładł on nacisk na pogłębienie indywidualnego życia religijnego poprzez szukanie dróg duchowego zjednoczenia się z Bogiem.

Mistycyzm (gr. mystikós – tajemny) – występująca niemal we wszystkich religiach idea i praktyka osiągnięcia bezpośredniego, pozazmysłowego kontaktu człowieka (jego duszy) z rzeczywistością nadprzyrodzoną (w chrześcijaństwie i innych religiach monoteistycznych – z Bogiem).

Fragment obrazu z rzymskiego kościoła Il Gesù (czytaj: il dżezu), przedstawiający zatwierdzenie reguły zakonu jezuitów przez papieża Pawła III (klęcząca postać to Ignacy Loyola)

Ignacy Loyola (1491–1556), święty Kościoła katolickiego, urodził się w Kraju Basków będącym wówczas częścią Królestwa Kastylii. Pochodził z zamożnego, szlacheckiego rodu, w młodości podjął karierę dworską i wojskową. W 1521 r. podczas wojny hiszpańsko-francuskiej został poważnie ranny. Wracając do zdrowia, czytał książki religijne, które spowodowały u niego przełom duchowy. Porzucił zawód żołnierza i postanowił poświęcić się Bogu, a przez kilkanaście miesięcy wiódł życie pustelnika. Przez kolejnych 10 lat kształcił się, a jednocześnie głosił własną wizję rozwoju duchowości, co naraziło go na podejrzenia o herezje. Więziony nawet przejściowo przez inkwizycję, został oczyszczony z zarzutów.

W 1534 r. wraz z gronem podobnie myślących przyjaciół, przygotowujących się do kapłaństwa, złożył w Paryżu śluby zakonne. Był to zaczątek Towarzystwa Jezusowego. Jezuici składali dodatkowy ślub posłuszeństwa nie tylko bezpośrednim przełożonym, lecz także w sposób szczególny papieżowi. Bywali doradcami i spowiednikami królów, książąt i arystokratów oraz wychowawcami ich synów. Zyskiwali sobie dzięki temu silną pozycję i mogli oddziaływać na sferę polityczną zgodnie z interesami Kościoła. Spotykali się z tego powodu z zarzutami o intryganctwo i podstępne manipulowanie europejskimi dworami.

Źródło historyczne

Zalecenia i sentencje Ignacego Loyoli

Niech wszyscy [zakonnicy Towarzystwa Jezusowego] dokładnie znają te sprawy, które w dziedzinie dogmatów są zazwyczaj sporne między katolikami i heretykami, zwłaszcza w tym czasie i w tym miejscu, gdzie będą, i z tymi osobami, z którymi będą mieć kontakty. W razie potrzeby niech przedstawią i udowodnią prawdę katolicką, niech zbiją błędy, a wątpiących i wahających się niech umocnią zarówno przez wykłady i kazania, jak i przez spowiedź i rozmowy.

Niech więc w taki sposób bronią Stolicy Apostolskiej i jej autorytetu i w taki sposób pociągają ludzi do prawdziwego jej posłuszeństwa, by wskutek nierozważnej obrony nie uważano ich za „papistów" i nie odmawiano im zaufania. Ich gorliwość zaś w zwalczaniu herezji powinna być taka, by heretykom jako ludziom okazywać miłość, pragnienie ich zbawienia i współczucie.

Tak dalece powinniśmy być zgodni z Kościołem katolickim, ażeby uznać za czarne to, co naszym oczom wydaje się białe, jeśliby Kościół określił to jako czarne.

Tak Bogu ufaj, jakby całe powodzenie spraw zależało tylko od Boga, a nie od ciebie. Tak jednak dokładaj wszelkich starań, jakbyś ty sam miał to wszystko zdziałać, a Bóg nic zgoła.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 134–135.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, na czym miała się opierać skuteczność działań jezuitów według zaleceń Ignacego Loyoli.
2. Na podstawie analizy tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale wskaż cechy, których wymagano od osób należących do Towarzystwa Jezusowego.

Na początku lat 40. **papież Paweł III**, który rozpoczął swój pontyfikat w 1534 r., zreorganizował istniejącą od przełomu XII i XIII w. **inkwizycję**. Stworzył centralny urząd składający się z sześciu kardynałów zwany **Świętym Oficjum**. Jego zadaniem było zwalczanie herezji. Z czasem inkwizytorzy podejmowali też coraz więcej spraw związanych z oskarżeniami o niemoralność czy odprawianie czarów. Mieli prawo stosować tortury oraz karać oskarżonych więzieniem, konfiskatą majątku i śmiercią.

◂ Święte Oficjum

Giordano Bruno (czytaj: dżiordano bruno) przed sądem Świętego Oficjum, fragment pomnika na Campo de' Fiori (czytaj: kampo de fjori) w Rzymie

Giordano Bruno był włoskim filozofem przyrody. Wyrażał poglądy radykalnie sprzeczne z doktryną Kościoła katolickiego. Podważał też wartość religii. Po kilkuletnim procesie został skazany na śmierć na stosie. Wyrok wykonano 17 lutego 1600 r.

Sobór trydencki i jego rola w zwalczaniu reformacji

sobór trydencki

Decyzję o zwołaniu soboru powszechnego podjął ostatecznie **Paweł III**. Zebrał się on jednak dopiero w 10. roku jego pontyfikatu. Otwarcie obrad **soboru w Trydencie** nastąpiło w grudniu **1545 r.** Trwał on z przerwami **do 1563 r.** i objął pontyfikaty kilku kolejnych następców Pawła III. W tym czasie ogłoszono szereg postanowień dotyczących doktryny katolickiej, odrzucono idee religijne wysuwane przez protestantów i **potwierdzono ważność uznawanych dotychczas prawd wiary**, a także uznano za konieczną obronę tradycyjnych form religijności.

potwierdzenie założeń doktryny katolickiej

Sobór trydencki podkreślił zatem, że **papież** to głowa Kościoła i największy autorytet w sprawach religijnych. Stwierdził, że zbawienie **poza Kościołem katolickim nie jest możliwe**. Odnosząc się do kluczowego postulatu zwolenników reformacji, **wykluczył możliwość indywidualnej interpretacji Pisma Świętego** przez wiernych. Jednocześnie uznał **tradycję** Kościoła za źródło wiary na równi z Biblią. **Odrzucił postulat wprowadzenia języków narodowych do liturgii**. Jednak dopuścił tłumaczenie na nie Pisma Świętego, ale tylko pod ścisłą kontrolą Kościoła, zgodnie z jego interpretacją i na podstawie łacińskiej wersji Biblii (*Wulgata*).

Obrady soboru w Trydencie na fresku włoskiego malarza Pasquale Catiego (czytaj: paskale katiego)

Postaci na pierwszym planie nie mają charakteru realnego – stanowią alegorię Kościoła triumfującego, niszczącego herezję. Uczestników soboru artysta przedstawił na drugim planie.

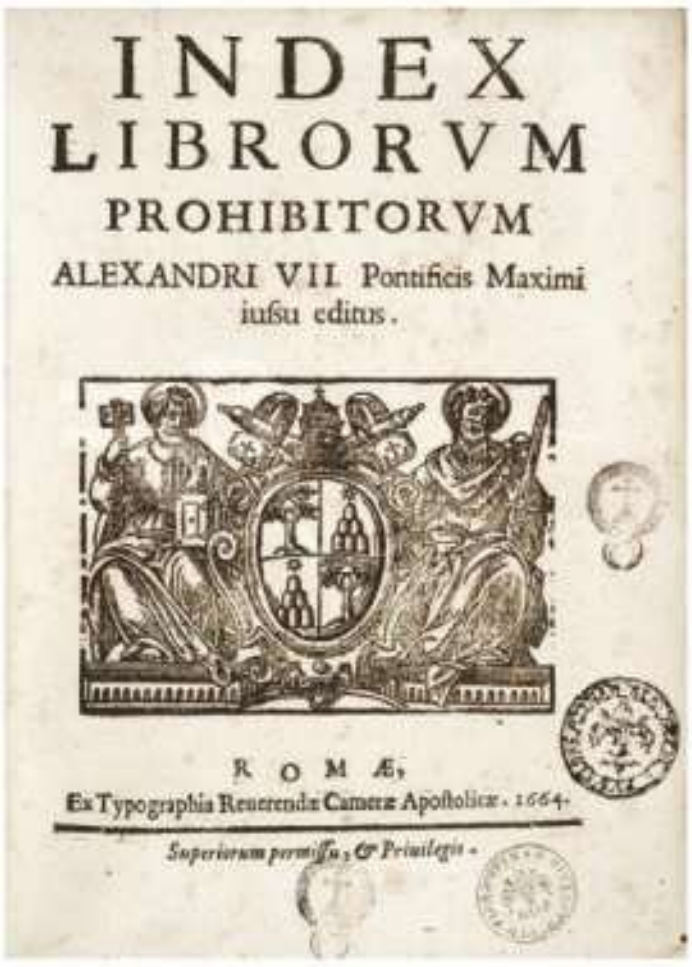
Sobór potępił luterańską naukę o „usprawiedliwieniu przez wiarę" oraz kalwińską doktrynę predestynacji. Podkreślił znaczenie **dobrych uczynków** dla zbawienia człowieka. Potwierdził wiarę we wszystkie **siedem** uznawanych dotąd **sakramentów**. Utrzymał **celibat** księży. Podkreślił ważność i znaczenie odpustów oraz **kultu świętych**, relikwii i obrazów.

El Greco (czytaj: el greko), *Ekstaza św. Franciszka*, ok. 1580 r.

Kościół katolicki stanął zdecydowanie w obronie kultu świętych, odrzucanego przez reformację. Dlatego też z jego polecenia w 2. połowie XVI i w XVII w. powstało bardzo dużo obrazów przedstawiających świętych. Zwracanie się do nich o pomoc w problemach życia codziennego było powszechną praktyką wśród wiernych katolickich.

Ekstaza (gr. *ekstasis* – bycie na zewnątrz siebie) – stan psychiczny lub mistyczny stan duchowy, polegający na intensywnym odczuciu rzeczywistości nadprzyrodzonej przy zawieszeniu doznań zmysłowych i odczuć, jakie są przedmiotem powszedniego doświadczenia.

INDEX
LIBRORVM
PROHIBITORVM
ALEXANDRI VII. Pontificis Maximi
iussu editus.

ROMÆ,
Ex Typographia Reverendæ Cameræ Apostolicæ. 1664.

Superiorum permissu, & Privilegio.

***Indeks ksiąg zakazanych* – edycja z 1664 r.**

Instrumentem służącym zwalczaniu poglądów uznanych za niezgodne z nauczaniem Kościoła katolickiego lub zagrażające moralności stał się opublikowany po raz pierwszy w 1559 r. ***Indeks ksiąg zakazanych***. Stanowił on listę dzieł, których katolikom nie wolno było czytać ani posiadać. Znalazły się na niej pisma nie tylko przywódców ruchu reformacyjnego, lecz także wielu filozofów, uczonych i pisarzy. Na początku XVII w. trafiło na nią między innymi *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaja Kopernika i pozostawało tam do początku XIX w. Stosowano tak zwaną cenzurę prewencyjną – na wydrukowanie książki należało uzyskać zgodę.

Indeks ksiąg zakazanych

Postanowienia soboru trydenckiego w zakresie reformy Kościoła (reformy katolickiej)

reforma wewnętrzna Kościoła

Na mocy postanowień soboru trydenckiego przeprowadzono także daleko idącą **reformę wewnętrzną Kościoła**. Kładła ona nacisk na zaostrzenie **dyscypliny wśród duchowieństwa**, wzrost poziomu jego **wykształcenia** i intensyfikację **działalności duszpasterskiej**. Miało to umożliwić sprawniejsze działanie Kościoła, zapewnić wyższy poziom etyczny i intelektualny kapłanów, a w konsekwencji zahamować proces odchodzenia wiernych od katolicyzmu ku wyznaniom protestanckim. Postanowienia soborowe umocniły też pozycję papieża względem podległych mu hierarchów.

Dyscyplinę miał zapewnić **zakaz łączenia stanowisk kościelnych** – hierarchowie nie mogli posiadać więcej niż jednego biskupstwa, co wcześniej było powszechną praktyką. Musieli co roku **wizytować parafie** w podległej im diecezji i systematyczne składać sprawozdania papieżowi. Mieli także regularnie zwoływać synody diecezjalne i prowincjalne. Postanowiono, że powstaną **seminaria** dla przyszłych duchownych, aby podnieść poziom ich wykształcenia. Nastąpiła rozbudowa szkolnictwa parafialnego, a od duchownych wymagano podjęcia powszechnej **katechizacji wiernych**. Proboszczowie (kierujący parafią) mieli osobiście odprawiać msze (a więc rezydować przy parafiach), a nie posługiwać się zastępcami. Obowiązującym strojem księży stała się sutanna. Większą wagę zaczęto przywiązywać do regularnego **udziału wiernych** w nabożeństwach, spowiedzi i przyjmowaniu sakramentów. Księża zostali zobowiązani do rejestracji w formie **ksiąg metrykalnych** najważniejszych wydarzeń w życiu człowieka – chrztu, ślubu, pogrzebu.

Potwierdzone na soborze dogmaty wiary znalazły się w opracowanej na nowo syntezie doktryny katolickiej – ***Trydenckim wyznaniu wiary*** oraz w pierwszym oficjalnym katechizmie katolickim – ***Katechizmie rzymskim***. Zostały one opublikowane wkrótce po zakończeniu obrad soboru. Ilość publikacji katolickich, które miały podtrzymywać w wierze wiernych i służyć kapłanom do prowadzenia nauczania, stale wzrastała.

Centrum katolicyzmu – Bazylika św. Piotra w Watykanie. Na zdjęciu jest widoczny baldachim nad grobem św. Piotra, dzieło Giovanniego Lorenzo Berniniego (czytaj: dżiowanniego lorenco berniniego), 1625–1633

Społeczeństwo i kultura europejska w dobie kontrreformacji

Zaciekłość konfliktu religijnego prowadziła w XVI–XVII w. do wielu przejawów **nietolerancji** i **fanatyzmu** po obu stronach – zarówno wśród katolików, jak i protestantów. Odstępstwo od panującego w danym kraju wyznania i jego dogmatów groziło surowymi represjami. Zacieśniała się współpraca Kościoła i państwa. Dramatyczne przemiany społeczne oraz konflikty zbrojne przełomu średniowiecza i nowożytności skutkowały poczuciem **braku stabilizacji oraz bezpieczeństwa**. Poczucie **grzeszności natury ludzkiej i bliskiej obecności szatana** nasiliło się w wyznaniach protestanckich, ale w tej epoce było bardzo silne także w katolicyzmie. Tworzyło atmosferę zagrożenia, lęku i niepewności.

Wszystko to stało u źródła zjawiska, które francuski historyk Jean Delumeau (czytaj: żan delumą) opisał jako **narastanie strachu w kulturze Zachodu**. Początki tego zjawiska sięgają schyłkowego średniowiecza – czasów czarnej śmierci w połowie XIV w. Jednak z największą siłą dało o sobie znać **w 2. połowie XVI i 1. połowie XVII w.** Przejawem „kultury strachu" stało się między innymi niespotykane nigdy wcześniej nasilenie **procesów o czary** i palenie na stosie dziesiątek tysięcy kobiet, którym zarzucono zajmowanie się czarną magią (oskarżenia wobec mężczyzn prawie się nie zdarzały). Dotyczyło to w równym stopniu Europy katolickiej i protestanckiej. **„Polowania na czarownice"** były inicjowane zarówno przez władze kościelne, jak i świeckie.

procesy o czary

Spalenie na stosie trzech czarownic w miejscowości Baden w Szwajcarii, 1585 r., ilustracja autorstwa protestanckiego duchownego Johanna Jakoba Wicka (czytaj: johana jakoba wika)

W Europie katolickiej represje wobec innowierców i przymus religijny mogły być stosowane skutecznie w tych krajach, których władcy byli **zwolennikami kontrreformacji i dysponowali silną władzą** (Hiszpania i jej posiadłości, katolickie kraje Rzeszy, państwa włoskie, w mniejszym stopniu Francja). Największych i najbardziej okrutnych prześladowań dopuściła się **inkwizycja hiszpańska**. Dotknęły one nie tylko osób podejrzanych o herezję i sprzyjanie wyznaniom pro-

inkwizycja hiszpańska

testanckim. Celem działań inkwizycji byli także Żydzi i muzułmanie oraz Moryskowie, czyli niedawni wyznawcy islamu, którzy świeżo przyjęli chrześcijaństwo. Oskarżano ich o potajemne praktykowanie dawnej wiary. Do początku XVII w. z Hiszpanii **wygnano** wszystkich niechrześcijan, powszechnie prześladowano konwertytów (nowych chrześcijan) i tępiono wszelką niezależną myśl.

Vincenzo Carducci (czytaj: winczenco karduczczi), *Wygnanie Morysków*, ok. 1627 r.

Opinia historyka

na temat mechanizmów represji wobec innowierców

Dla mocno centralistycznych władz politycznych i religijnych publicznie ujawniona rozbieżność – odchylenie od normy – wydawała się postępowaniem par excellence [w najwyższym stopniu] godnym potępienia, źródłem wszelkiego nieporządku. [...]

[...] władza polityczno-religijna, która czuje się wątła, zostaje wciągnięta w nadmierne dramatyzowanie i mnoży, jakby znajdując w tym przyjemność, liczbę wrogów wewnętrznych i zewnętrznych. Znamienny jest tytuł *Fortalicium fidei*, czyli „Forteca wiary: przeciwko heretykom, Żydom, mahometanom i demonom". W przestrzeni katolickiej protestancka secesja doprowadziła tylko do paroksyzmu strachu przed przewrotem religijnym, już i przedtem bardzo żywym, oraz tendencji do włączania w świat herezji wszystkich kategorii podejrzanych. Rzeczywiście stwierdzamy, że Żydzi, muzułmanie i bałwochwalcy [...] byli stopniowo coraz ściślej kojarzeni z heretykami, a jako tacy podlegli karaniu. [...] Nawróceni siłą Izraelici z krajów iberyjskich stają się podejrzani o herezję, kiedy tylko wydaje się, że wracają do dawnych wierzeń. Jeden przykład spośród tysiąca: w 1644 r., w Bahii pewien „nowy chrześcijanin" zostaje skazany przez inkwizycję, a wyrok jest umotywowany następująco:

„Jako ochrzczony ma obowiązek czynić to wszystko i w to wierzyć, co czyni i czego naucza Matka, Kościół Rzymski. Ale czyni przeciwnie, żyjąc na uboczu naszej świętej wiary katolickiej".

[...]

Postępowanie Kościoła i państw iberyjskich w stosunku do bałwochwalców z nowo włączonej w przestrzeń chrześcijańską Ameryki było podobne do tego, które stosowano wobec Żydów i muzułmanów. Chrzczono ich pospiesznie. Po czym ścigano jako heretyków tych, którzy, jak się wydawało, zachowali wiarę swych ojców.

[...]

Na Zachodzie strach przed herezją i heretykami osiągnął więc paroksyzm w XVI wieku i na początku XVII. [...]

Ustanowienie po trochu wszędzie cenzury prewencyjnej i skompilowanie indeksu książek zakazanych wpisują się w ten sam kontekst paniki wobec przypływu herezji i jej coraz szerszego upowszechnienia dzięki wynalazkowi druku.

J. Delumeau, *Strach w kulturze Zachodu. XIV–XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1986, s. 365–367 i 370.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie były – zdaniem Jeana Delumeau – źródła represji podjętych w okresie reformacji i kontrreformacji przeciwko wyznawcom innych religii i osobom uznawanym za heretyków.
2. Co łączyło opisane w cytowanym tekście poczynania podjęte w ramach działań kontrreformacyjnych?
3. Czy zgadzasz się z przekonaniem autora tekstu o kluczowej roli strachu jako motywacji opisywanych przez niego zjawisk? Uzasadnij swoją opinię.

Kultura katolickiej Europy w dużej mierze stała się odpowiedzią na zapotrzebowanie Kościoła prowadzącego walkę z reformacją. Realizowała je **sztuka baroku**. Sakralna architektura i malarstwo, a także muzyka stanowiły narzędzia kontrreformacji. W odróżnieniu od Kościołów protestanckich Kościół katolicki odwoływał się bardziej do **wyobraźni, uczuć i emocji** ludzkich niż do intelektu. Aby przyciągnąć wiernych do katolickich świątyń, przeciwstawił prostocie i surowości protestanckich zborów **wnętrza kościelne pełne przepychu i bogactwa**. Wypełniały je liczne rzeźby, płaskorzeźby, malowidła i ornamenty, a marmur i złocenia nadawały im blasku. Miały głosić potęgę i chwałę Bożego Kościoła na Ziemi.

◀ sztuka baroku

Przeciwnie niż w protestantyzmie, w Kościele katolickim zwrócono dużą uwagę na **zewnętrzne formy pobożności**. Liturgia została rozbudowana, a obrzędowość katolicka stawała się coraz bardziej różnorodna i atrakcyjna. Popularnością cieszyły się na przykład widowiska pasyjne przedstawiające mękę Chrystusa oraz jasełka (nieruchome inscenizacje bądź widowiska o charakterze teatralnym, ukazujące wydarzenia związane z narodzinami Jezusa). Ponadto zaczęto też organizować liczne procesje. W kościołach przybywało **kaplic**, w których można było oddawać się indywidualnej modlitwie przed **ołtarzami** świętych, męczenników i Maryi. Wszystkie te odrzucone przez protestantów formy kultu w społeczności katolickiej zyskiwały coraz większą popularność.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów wyzwania i zadania, które stanęły przed Kościołem katolickim w związku z rozwojem reformacji i wyznań protestanckich.
2. Wyjaśnij pojęcie kontrreformacji i opisz działania, które Kościół podejmował w celu zwalczania wpływów wyznań protestanckich.
3. Scharakteryzuj działalność i przedstaw znaczenie zakonu jezuitów.
4. Przedstaw postanowienia soboru trydenckiego w kwestiach doktrynalnych. W jakim stopniu stanowiły one odpowiedź na przekonania głoszone przez zwolenników reformacji? O jakich różnicach pomiędzy mentalnością oraz religijnością protestancką i katolicką one świadczą?
5. Na czym polegała wewnętrzna reforma Kościoła katolickiego zapoczątkowana przez sobór trydencki?
6. Oceń działania kontrreformacyjne i ich wpływ na społeczeństwo i kulturę Europy.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 75 Próby porozumienia pomiędzy katolikami a protestantami w kwestii prawd wiary się nie powiodły. **Kościół katolicki** podjął zarówno walkę z reformacją (**kontrreformacja**), jak i zadanie **wewnętrznej odnowy** (**reforma katolicka**).

s. 75–76 Ignacy Loyola założył w 1534 r. nowy zakon – Towarzystwo Jezusowe, którego członków nazywano **jezuitami**. Do jego zadań należało zwalczanie reformacji poprzez **polemikę** z jej zwolennikami. Zakon zdobył też znaczne **wpływy polityczne**. Jego zasługą był rozwój **szkolnictwa**.

s. 77 W ramach działań **kontrreformacyjnych** zreorganizowano między innymi **inkwizycję**, tworząc **Święte Oficjum**.

s. 78 W latach **1545–1563** trwały obrady **soboru trydenckiego** zwołanego przez papieża Pawła III.

s. 78 Sobór trydencki **potwierdził podstawowe założenia doktryny katolickiej**, które były atakowane przez protestantów.

s. 79 Zwalczaniu poglądów uznawanych przez Kościół za nieprawomyślne służył ***Indeks ksiąg zakazanych***.

s. 80 Sobór trydencki dokonał także wewnętrznej **reformy Kościoła.** Jej celem było podniesienie poziomu moralnego i intelektualnego kleru oraz skuteczniejsze oddziaływanie na wiernych.

s. 81 Przykłady **nietolerancji i fanatyzmu**, jakie przyniosła epoka konfliktów religijnych, były liczne zarówno w krajach katolickich, jak i protestanckich. Szczególnym zjawiskiem typowym dla epoki stały się **procesy o czary**.

s. 83 Nacisk, jaki Kościół katolicki położył na zewnętrzne formy pobożności, i oddziaływanie na emocje wiernych przepychem i wspaniałością sztuki sakralnej, przyczyniły się do rozwoju **sztuki baroku**.

7. Przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie XVI w.

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się o najważniejszych przemianach w życiu gospodarczym i społecznym w Europie w XVI w.;
- zapoznasz się ze zjawiskami, które przyczyniły się do przemian kapitalistycznych na Zachodzie;
- przeczytasz o największych mocarstwach europejskich i nowych formach rządów monarchicznych;
- prześledzisz przebieg konfliktów międzynarodowych w XVI w.

Przekształcenia w gospodarce Europy Zachodniej

Przemiany społeczne, jakie zaszły w XVI w., obejmowały nie tylko kwestie religijności, mentalności czy upowszechniania się nowych postaw i idei. Dotyczyły również zmian w życiu społeczno-ekonomicznym, organizacji produkcji, handlu czy operacji finansowych. Zachodziły stopniowo i stanowiły kontynuację zjawisk, które dały o sobie znać u schyłku średniowiecza. Zapowiadały jednocześnie pojawienie się nowoczesnych form gospodarowania i przyczyniały się do osłabiania tradycyjnych podziałów stanowych w społeczeństwie.

W XVI w. systematyczny rozwój ekonomiczny Europy powodował, iż **wzrastała liczba ludności miejskiej** i osób, które zajmowały się innymi zajęciami niż rolnictwo. W tej sytuacji produkcja rolnicza z trudem nadążała za **zapotrzebowaniem na żywność**. W niektórych regionach występowały wręcz jej znaczne niedobory. Dotyczyło to zwłaszcza obszarów najmocniej zurbanizowanych (czyli o największym procencie ludności miejskiej), przede wszystkim Niderlandów. Mimo że pod względem technologii i metod upraw kraj ten przodował w Europie, był zmuszony do sprowadzania żywności z innych państw (m.in. z Polski). **Ceny żywności** w Europie Zachodniej wzrosły w XVI w. kilkukrotnie.

Produkty rolne, a także surowce dla rozwijającego się rzemiosła oraz jego luksusowe wytwory stanowiły przedmiot **europejskiego handlu dalekosiężnego**. Obejmował on niejednokrotnie bardzo odległe kraje i był prowadzony na dużą skalę, przede wszystkim drogą morską. Bardzo ważną rolę odgrywał w nim Bałtyk, przy czym pośrednictwo w obrocie artykułami rolnymi i leśnymi przejmowali stopniowo kupcy holenderscy. Jeszcze więcej ryzyka finansowego, ale też szans na wielkie zyski, wiązało się z **handlem z koloniami**. Działalność kupiecka wymagała bardzo poważnych środków finansowych. W jej prowadzeniu dużą rolę odgrywali **bankierzy**, którzy albo sami organizowali wyprawy handlowe, albo udzielali kredytu na przedsięwzięcia podejmowane przez **grupy kupców**.

◂ wymiana handlowa

Kupcy tworzyli **spółki**, aby łatwiej zgromadzić środki potrzebne na duże projekty handlowe. Dzielili też w ten sposób pomiędzy siebie ryzyko wiążące się z możliwością utraty towarów w trakcie morskich wypraw. Około 1/3 statków padała łupem piratów bądź w niekorzystnych warunkach pogodowych tonęła. Średniowieczne gildie kupieckie traciły w tym okresie znaczenie, jakie miały w poprzednich stuleciach.

weksle i listy kredytowe

Dla ułatwienia handlu banki mające przedstawicielstwa w różnych miastach Europy wprowadzały **weksle i listy kredytowe**. Stanowiły one gwarancję, że kwotę wpłaconą lub pożyczoną w jednym mieście będzie można odebrać w innym. Rosła w ten sposób **rola usług finansowych**.

Widok Antwerpii na obrazie flamandzkiego malarza Jana Wildensa, przełom XVI i XVII w.

Antwerpia była w XVI w. najbogatszym miastem handlowym Europy i jednym z zaledwie kilku na kontynencie, których ludność sięgała 100 tysięcy mieszkańców. Przez jej port przechodziła znaczna część hiszpańskich i portugalskich towarów kolonialnych, trafiających następnie do innych krajów Europy. Tutaj dostarczano także sukna z Anglii. Miasto było więc wielkim pośrednikiem handlowym, a także miejscem przeprowadzania transakcji finansowych.

nowe formy produkcji

Bardzo duże znaczenie dla rozwoju ekonomicznego Europy miało także pojawienie się **nowych form produkcji**: nakładu oraz manufaktury. Zastępowały one mało wydolny system wytwarzania towarów w cechach rzemieślniczych. Reguły funkcjonowania cechów (zobacz podręcznik do klasy 1) ograniczały możliwości zwiększania produkcji.

system nakładczy

W systemie nakładczym produkcja była organizowana przez zamożnego **kupca**, który dostarczał rzemieślnikom nienależącym do cechu surowce, a często też narzędzia pracy, a następnie odbierał od nich gotowy towar i zajmował się

jego sprzedażą. Przejmował więc zadania, które w średniowiecznych cechach należały do właściciela warsztatu rzemieślniczego. W przypadku nakładu rzemieślnik mógł skupić się wyłącznie na produkcji i wytwarzać więcej towarów, przeznaczonych **nie tylko na rynek lokalny**. Jednocześnie jednak groziło mu uzależnienie od kupca-nakładcy, który dyktował mu swoje warunki i u którego często bywał zadłużony.

Manufaktura stanowiła system produkcji oparty na nowych elementach – **podziale i specjalizacji pracy**. Kolejnymi **etapami** wytwarzania danego produktu zajmowały się różne osoby. Początkowo funkcjonowały tak zwane **manufaktury rozproszone** – wykonawcy danej czynności zajmowali się nią we własnych domach lub warsztatach. Ewentualnie prace końcowe realizowano w jednym pomieszczeniu.

W **manufakturze scentralizowanej** cały proces produkcji odbywał się **pod jednym dachem**. Zgromadzenie wielu pracowników manufaktury w jednym miejscu dawało możliwość szerszego zastosowania **urządzeń mechanicznych** (na które nie byłoby stać małego warsztatu rzemieślniczego). Rozwiązanie takie pozwalało na zmniejszenie kosztów produkcji oraz podniesienie wydajności pracy. Proste czynności, na jakie podzielono wytwarzanie produktu, nie wymagały od wszystkich pracowników wysokich kwalifikacji. Często zatrudniano więc włóczęgów i więźniów. **Towary** wytwarzane w manufakturach stawały się **tańsze** i łatwiej dostępne, choć pod względem jakości nie dorównywały wytwarzanym przez warsztaty rzemieślnicze. Trzeba zauważyć, że manufaktury scentralizowane zaczęły odgrywać w gospodarce Europy Zachodniej istotniejszą rolę dopiero od XVII w.

manufaktura scentralizowana

Nowe formy produkcji znalazły zastosowanie początkowo głównie w sukiennictwie, a także w papiernictwie i drukarstwie oraz w produkcji metalurgicznej.

Organizacja systemu nakładczego

Organizacja manufaktury rozproszonej

Rozwój technologiczny w gospodarce

postęp technologiczny

Na rozwój gospodarki wpływał **postęp technologiczny**, który w głównej mierze wynikał nie z pojawienia się nowych wynalazków, ale z udoskonalenia już istniejących urządzeń.

Szczególnie szerokie zastosowanie znalazły **koła wodne** poruszane siłą spadającej wody, czyli **nasiębierne**, a nie jak dotąd jedynie przez prąd rzeki, w której były częściowo zanurzone – podsiębierne. W XVI w. w całej Europie rozpowszechniły się wyposażone w nie **młyny**, które można było teraz budować nawet nad niewielkimi strumieniami wodnymi o słabym nurcie. Należało tylko wybudować groble i spiętrzyć wodę. Koła wodne służyły ponadto w **tartakach** do poruszania pił, dzięki czemu mniejszym nakładem sił i szybciej uzyskiwano belki i deski potrzebne między innymi dla rozwijającego się **budownictwa okrętowego**. Koła zastępowały siłę ludzkich i zwierzęcych mięśni przy napędzaniu urządzeń wykorzystywanych **w hutnictwie i odlewnictwie**. Pozwalały uzyskiwać lepszej jakości **narzędzia żelazne i broń**. Ponadto koła wodne umożliwiły przełamanie zastoju w **górnictwie**, wynikającego z wyczerpania się płycej położonych złóż oraz niemożności wykorzystywania głębszych, które przy próbie eksploatacji były zalewane przez wody gruntowe. Zastosowanie kół wodnych jako **napędu pomp** wydobywających wodę na powierzchnię rozwiązało ten problem. W pracach górniczych spełniały one także inne funkcje, na przykład napędzały windy do wywożenia urobku na powierzchnię czy młoty do kruszenia wydobytej rudy.

Koło nasiębierne napędza młoty kruszące rudę. Ilustracja z dzieła niemieckiego uczonego i humanisty Georgiusa Agricoli zatytułowane *De re metallica* (*O górnictwie i hutnictwie*), 1556 r.

Również w **sukiennictwie nastąpił postęp**. Zastosowane usprawnienia w **budowie warsztatów tkackich** pozwoliły zwiększyć produkcję tkanin i ich dostępność dla uboższych warstw ludności.

Rozwój handlu kolonialnego sprawiał, że wzrastało zapotrzebowanie na **statki**. Potrzebne były **bardziej wytrzymałe** jednostki, które pozwalałyby bezpiecznie żeglować na trasach oceanicznych oraz mieściłyby **duże ilości towaru**. W tej dziedzinie udoskonalenia techniczne stale postępowały. Dzięki temu budownictwo statków handlowych, a także okrętów wojennych stanowiło ważną dziedzinę gospodarki niektórych nadmorskich miast.

W rolnictwie ważne było upowszechnienie **pługa koleśnego** o dwóch rękojeściach, wyposażonego w odkładnicę i żelazne części orzące. Pozwalał on na znacznie lepszą orkę i pełne wykorzystanie ziem żyznych, ale ciężkich, których uprawa była dotąd utrudniona. Udoskonalona **kosa** zaczęła powoli wypierać sierp, używany dotąd powszechnie przy zbiorze zbóż i traw. **Uprawy rozszerzano** na tereny będące dotąd nieużytkami poprzez karczowanie lasów i osuszanie bagien, a nawet w przypadku Niderlandów – wydzieranie terenów morzu.

◂ rozszerzenie upraw

Początek przemian kapitalistycznych

W Niderlandach i Anglii najszybciej postępował proces **konsolidacji kapitału**, czyli skupiania się dużych zasobów finansowych w rękach stosunkowo nielicznej grupy osób. Byli to mieszczanie – kupcy i bankierzy, a w przypadku Anglii także tak zwana **nowa szlachta**, czyli **gentry**. Zgromadzonego kapitału nie przeznaczali wyłącznie na luksusową konsumpcję i przyjemności, lecz na **inwestycje**. Stawali się właścicielami manufaktur, podejmowali przedsięwzięcia handlowe w Europie i koloniach, uczestniczyli w wymianie pieniężnej i towarowej na giełdzie. Tworzyli przy tym nowe miejsca pracy, co przyciągało do miast kolejnych mieszkańców.

◂ **konsolidacja kapitału**

◂ gentry

> **Gentry** (czytaj: dżentry) – niestanowiąca zamkniętej warstwy społecznej grupa angielskich posiadaczy ziemskich, żyjących na poziomie średniej szlachty (choć nieposiadających tytułu szlacheckiego). Bogaciła się w wyniku przeobrażeń gospodarczych (m.in. wzrostu zapotrzebowania na wełnę i rozwoju manufaktur tekstylnych).

Rozwojowi banków i handlu dalekosiężnego towarzyszyło kształtowanie się nowej instytucji – **giełdy pieniężnej**, na której obracano wekslami, akcjami, obligacjami państwowymi, dokonywano wymiany pieniędzy oraz zawierano transakcje towarowe. Giełdy umożliwiające pozyskanie środków na inwestycje zaczęły odgrywać coraz większą rolę w gospodarce (początkowo zwłaszcza w handlu międzynarodowym). Pierwsza giełda o zasięgu światowym powstała w 1531 r. w **Antwerpii** (przeniesiono ją następnie do Amsterdamu), a kolejna – w **Londynie**. Z czasem wydzieliły się z nich giełdy **towarowe**, na których dokonywano hurtowych zakupów i sprzedaży towarów. Towar, zanim trafiał do odbiorcy, mógł wielokrotnie zmieniać właściciela i cenę.

◂ giełdy pieniężne

Rozwijające się w tym okresie usługi finansowe, tworzone przez kupców spółki wypuszczające **akcje** oraz giełdy kapitałowe i towarowe stanowiły mechanizm

◂ akcje

napędzający gospodarkę. Kształtował się w ten sposób system ekonomiczny nazwany z czasem **kapitalizmem**.

> **Akcja** – papier wartościowy będący dowodem udziału jego właściciela w majątku spółki. Przynosił zysk z przedsięwzięcia podjętego przez spółkę zwany dywidendą, proporcjonalny do włożonego wkładu.

Przemiany gospodarcze a społeczeństwo zachodniej i wschodniej Europy

wzrost znaczenia mieszczaństwa

- **Na zachodzie** Europy **mieszczanie** (zwłaszcza bankierzy i kupcy) **odgrywali coraz większą rolę** gospodarczą, kulturową, a nieraz i polityczną. To ich dziełem stał się rozwój handlu, usług pieniężnych i nowych form produkcji, przy czym dziedziny te były ściśle ze sobą powiązane i finansowane często przez te same osoby.

bankierzy

- **Bankierzy** udzielali monarchom pożyczek na prowadzoną przez nich politykę, która była kosztowna, ale w przypadku sukcesu przynosiła zyski tym, którzy ją finansowali. Cesarz Karol V koronę cesarską zawdzięczał środkom finansowym otrzymanym od **Jakuba Fuggera**, największego XVI-wiecznego bankiera Europy. Pozwoliły one przekupić książąt-elektorów mających prawo wyboru cesarza. W zamian Fuggerowie otrzymali monopol na wydobycie złota, srebra i miedzi na terenach należących do imperium Karola V w Austrii oraz w hiszpańskich koloniach w Ameryce. Większość światowego wydobycia tych metali znajdowała się wtedy właśnie na tych obszarach. Jednak interesy prowadzone przez bankierów z królami były ryzykowne. Niewypłacalność Hiszpanii w 2. połowie XVI w. doprowadziła do upadku wielkich włoskich domów handlowych (również Fuggerowie z trudem uniknęli wtedy bankructwa).

Rynek w Augsburgu na obrazie niemieckiego malarza Heinricha Vogtherra (czytaj: hajnricha wogtera), ok. 1550 r.

Augsburg – wolne miasto niemieckiej Rzeszy – był jednym z najważniejszych centrów handlowych i finansowych Europy. To tutaj miał główną siedzibę ród Fuggerów. Jego członkowie zajmowali się operacjami kredytowymi oraz handlem tekstyliami i metalami, a także byli właścicielami kopalń i hut. Już na początku XVI w. uzyskali tytuł hrabiów cesarstwa.

osłabienie pozycji szlachty

- **Pozycja warstwy szlacheckiej** w Europie Zachodniej już u schyłku średniowiecza uległa zachwianiu. Przyczyniły się do tego takie czynniki, jak zastąpienie armii rycerskiej przez najemną oraz rozwój nowych zamożnych warstw społecznych, równoważących częściowo wpływy osób szlachetnie urodzonych.

Ponadto zwyżka cen, a tym samym spadek realnej wartości pieniądza spowodowały, iż **czynsze** płacone przez chłopów zaczęły przynosić szlachcie **coraz mniejsze dochody**. Zgodnie z dawnymi zasadami podniesienie raz ustalonej kwoty czynszu nie było z reguły możliwe.

Szlachcie zachodnioeuropejskiej udawało się do pewnego stopnia zapobiec spadkowi dochodów poprzez przeznaczanie posiadanej ziemi pod **nowe dzierżawy** o charakterze krótkoterminowym. Kiedy umowa dobiegała końca, możliwe było podpisanie kolejnej z wyższym czynszem. Wobec dobrej koniunktury na produkty rolne nie brakowało chłopów, których stać było na zawieranie takich umów. Metoda ta jednak nie wystarczała, by zagwarantować rodom szlacheckim dawną pozycję ekonomiczną. Bogacili się ci szlachcice, którzy potrafili skorzystać z **nowych form gospodarowania**, podejmując działalność handlową czy finansową. Pozostali ubożeli, a nawet ulegali **deklasacji** (tracili pozycję społeczną). Część opuszczała Europę, szukając możliwości wzbogacenia się w koloniach.

Prace rolne (siew) na miniaturze autorstwa niderlandzkiego malarza Simona Beninga (czytaj: simona benina), 1. poł. XVI w.

W zachodniej Europie poddaństwo chłopów praktycznie już nie istniało. Byli oni ludźmi osobiście wolnymi, którzy mogli swobodnie zawierać umowy dzierżawne. W warstwie tej nasilały się procesy **zróżnicowania społecznego**. Zamożniejsi chłopi dysponowali wystarczającymi środkami na inwestycje poprawiające dochodowość ich gospodarstw. Uzyskiwane nadwyżki gotówki mogli przeznaczać na zakup produktów rzemieślniczych. Przyczyniało się to do **rozwoju produkcji w miastach oraz handlu**.

Szczególna sytuacja była **w Anglii**, gdzie przemiany gospodarczo-społeczne wynikały między innymi ze wzrostu cen na **sukno** w krajach europejskich i w koloniach. Dzięki innowacjom technicznym oraz rozwojowi nakładu, a następnie manufaktur, możliwy był bardzo poważny wzrost jego produkcji. Anglia zyskiwała pozycję głównego producenta tkanin wełnianych. Oznaczało to gwałtowne narastanie **zapotrzebowania na wełnę, której ceny rosły**. W tej sytuacji właścicielom ziemskim bardziej opłacało się gromadzenie gruntów przeznaczonych na **pastwiska dla owiec** niż oddawanie ziemi w dzierżawę i pobieranie czynszu. Szlachcice powiększali obszar należących do nich pastwisk przez odbieranie gruntów drobnym dzierżawcom oraz zajmowanie łąk pozostających dotąd we wspólnym użytkowaniu mieszkańców wsi. Prowadziło to wielu chłopów do ruiny. Thomas More w *Utopii* nazwał to zjawisko „pożeraniem ludzi przez owce". Właściciele ziemscy pozyskane w opisany sposób grunty otaczali zwykle kamiennym murkiem. Stąd pochodzi nazwa całego procesu – **grodzenie**.

◂ grodzenie

W Europie Środkowo-Wschodniej sytuacja szlachty i chłopów wyglądała inaczej niż na Zachodzie. Umownie przyjmuje się, że **granica** oddzielająca **dwa europejskie systemy gospodarcze** przebiegała **na rzece Łabie** płynącej przez wschodnią Rzeszę (przecinała Czechy i Saksonię, po jej wschodniej stronie leżała Brandenburgia). Na wschód od tej linii nastąpił **powrót do poddaństwa chłopów** i oparcie szlacheckiej gospodarki na ich **pracy pańszczyźnianej**. Szlachta nie przeznaczała swojej ziemi pod dzierżawę, lecz przeciwnie, skupiała znaczną jej część w swoich rękach, tworząc **folwarki**. Uprawiała na nich przede wszystkim zboże, które eksportowała bardzo zyskownie na zachód Europy. Największe korzyści ekonomiczne odnosiła z tej sytuacji właśnie warstwa szlachecka, choć w XVI w. również położenie ekonomiczne mieszczan i zamożniejszych chłopów było jeszcze bardzo dobre. Dopiero w kolejnym stuleciu te grupy społeczne znalazły się w poważnym kryzysie.

system folwarczno-pańszczyźniany

dualizm gospodarczy

Wskazane powyżej różnice skutkowały zjawiskiem określanym jako **dualizm gospodarczy Europy**. Oznaczał on odmienne drogi przemian gospodarczych regionów na zachód i na wschód od Łaby. Przejawiał się w wielu dziedzinach. **Na zachodzie** kontynentu głównym ośrodkiem rozwoju gospodarczego stały się **miasta**, a umożliwiały go operacje handlowo-pieniężne i nowe formy produkcji. Mieszczanie awansowali społecznie. Warto zwrócić uwagę, że rejony, w których odgrywali oni szczególnie znaczącą rolę, przodowały z reguły również **w przemianach kulturowych** charakterystycznych dla epoki renesansu. Natomiast **w Europie Środkowo-Wschodniej** miasta **mniej się liczyły**, a z czasem ich pozycja jeszcze osłabła. Rola mieszczaństwa w przemianach społecznych, a także światopoglądowych nie była tu tak znaczna. Przeprowadzano tu mniej operacji handlowych. Z olbrzymim opóźnieniem pojawiały się nowe formy produkcji i usług bankowych. Z czasem powiększały się różnice w poziomie rozwoju ekonomicznego. Wschód kontynentu **pozostawał zapóźniony w przemianach gospodarczych**.

Imperium Habsburgów

imperium Habsburgów

Od połowy XV w. aż do początku XIX w. na kolejnych królów niemieckich i **cesarzy** Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego wybierano przedstawicieli **dynastii Habsburgów**. Choć ich władza w Rzeszy była słaba, a zwierzchność nad innymi monarchami Europy nie była możliwa, tytuł cesarski pozostawał nadal bardzo prestiżowy. **Karol V** marzył wprawdzie o odnowieniu uniwersalistycznej idei cesarskiej i przywództwie w katolickiej Europie, jednak próba realizacji tej koncepcji się nie powiodła. Okres panowania tego władcy przypadł bowiem na czas rozpadu jedności religijnej Zachodu w wyniku rozwoju reformacji.

Prawdziwa potęga Habsburgów wynikała z podporządkowania sobie **licznych terytoriów** i skupienia w swoich rękach **wielu tronów**. Centrum ich władania stanowiły posiadane od końca XIII w. dziedziczne ziemie leżące na obszarze dzisiejszej **Austrii**. Pod koniec XV w., w wyniku związku małżeńskiego, zyskali część ziem dawnej Burgundii, z których najcenniejsze były **Niderlandy**. Karol V Habsburg, jeszcze zanim w 1519 r. został cesarzem, objął tron **Hiszpanii**, ponieważ był synem hiszpańskiej królowej Joanny Szalonej. Formalnie współrządził z nią, a faktycznie – ze względu na jej chorobę psychiczną – sam sprawował

władzę. Do korony hiszpańskiej należały wówczas także: **Królestwo Neapolu**, czyli część Italii położona na południe od Państwa Kościelnego, oraz **Sycylia** i **Sardynia**. W 1535 r. przyłączono również **Księstwo Mediolanu** (Lombardia). Wkrótce włączono do niej także **Mediolan**. Wraz z koroną hiszpańską pod panowaniem Karola V znalazły się **hiszpańskie kolonie**.

W 1526 r. brat Karola V – **Ferdynand I** – uzyskał (dzięki układowi dynastycznemu z 1515 r. z Jagiellonami) korony **Czech** i **Węgier**. Już w XV w. Habsburgowie przejściowo władali w tych państwach, teraz jednak zawładnęli nimi na stałe – do początku XX w. W połowie XVI w. większość ziem węgierskich podporządkowali sobie jednak na półtora stulecia Turcy osmańscy.

Karol V na portrecie konnym autorstwa Tycjana, 1548 r.

Cesarz został przedstawiony jako zwycięzca w bitwie pod Mühlbergiem (czytaj: mulbergiem, 24 kwietnia 1547 r.). Jego wojska pokonały wówczas armię protestanckiego związku szmalkaldzkiego.

Europa w okresie panowania cesarza Karola V Habsburga

Ćwiczenie

Wymień największe państwa istniejące w Europie w XVI w. Opisz rozmieszczenie geograficzne posiadłości należących do Habsburgów.

załamanie się potęgi Hiszpanii

Rozrost posiadłości Habsburgów wynikał raczej z zawieranych związków małżeńskich niż prowadzonych wojen. Kierowali się zasadą: „Niech inni prowadzą wojny, ty szczęśliwa Austrio, żeń się". Karol V abdykował w 1556 r. **Tron hiszpański** objął jego syn **Filip II**. W Hiszpanii wraz z jej włoskimi posiadłościami wywodząca się od niego linia Habsburgów panowała **do końca XVII w.** W **Niderlandach północnych** utraciła władzę po ogłoszeniu przez nie **niepodległości w 1581 r.** Niderlandy **południowe** pozostały pod panowaniem Hiszpanii do początku XVIII w., gdy przeszły w ręce austriackiej linii Habsburgów – potomków Ferdynanda I.

W XVI i XVII w. posiadłości habsburskie były zatem rozdzielone pomiędzy dwie **linie rodu**: **hiszpańską** i **austriacką**, które jednak kierowały się wspólnymi interesami dynastycznymi i rywalizacją – przede wszystkim z Francją.

Formy rządów monarchicznych na Zachodzie

Hiszpania była w XVI w. mocarstwem, do czego przyczyniła się między innymi budowa przez nią imperium kolonialnego. Jednak napływających z Nowego Świata kruszców nie inwestowano w gospodarkę, lecz w znacznej mierze wydawano na **cele konsumpcyjne**. Ponadto ogromne koszty wiązały się z **wojnami** prowadzonymi przez Karola V i jego syna Filipa II, który panował w latach 1556–1598 (od roku 1581 był także królem Portugalii). Władca ten dążył do zniszczenia protestantyzmu i ugruntowania hiszpańskiej dominacji w Europie. Jednak podjęte przez niego działania militarne nie przyniosły zakładanych sukcesów, a ogromne wydatki wojenne doprowadziły od bankructwa finansów królewskich. Hiszpania w okresie jego rządów była nieustannie zadłużona, a trzykrotnie ogłaszała niewypłacalność. Bogactwa płynące z kolonii nie zapobiegły pojawieniu się **problemów gospodarczych**. Przyczyniło się do nich także wygnanie na przełomie XVI i XVII w. Żydów i Morysków, którzy odgrywali dużą rolę ekonomiczną w kraju.

Filip II uważał swoją władzę za **nieograniczoną** i starał się skupić w swoim ręku wszystkie sprawy państwowe. Rozbudował królewską **administrację**, która nie zawsze jednak sprawnie działała. Zrezygnował z odwoływania się do przedstawicielstw stanowych, a pomocą służyły mu **rady królewskie**.

dynastia Tudorów w Anglii

W **Anglii** długotrwały konflikt zbrojny z lat 1455–1485 (wojna **Dwóch Róż**) pomiędzy rywalizującymi ze sobą liniami dynastycznymi Plantagenetów doprowadził do wyniszczenia lub utraty znaczenia **starych rodów szlacheckich**. Ułatwiło to Henrykowi VII, który wyszedł zwycięsko z wojny i stał się założycielem dynastii **Tudorów**, umocnienie władzy królewskiej. Przemiany gospodarcze zachodzące w XVI w. i związany z nimi **awans nowych grup społecznych** utrwaliły ten proces. Kolejni władcy mieli bowiem możliwość oparcia się na nich przeciwko dawnym elitom. **Henryk VIII**, a także jego córka **Elżbieta I** sprawo-

wali **rządy silnej ręki**, choć nie mogli zupełnie ignorować **parlamentu** i starali się szukać z nim kompromisu. Panowanie Elżbiety I trwało długo (1558–1603) i jest uznawane za epokę świetności Anglii. Za jej czasów nastąpiło ostateczne podporządkowanie angielskiego Kościoła koronie, co bardzo wzmocniło pozycję monarchów w państwie.

◂ era elżbietańska

Elżbieta I na portrecie Nicholasa Hilliarda (czytaj: nikolasa hyljarda), ok. 1585 r.

W okresie rządów Elżbiety I Anglia znalazła się wśród krajów odgrywających pierwszoplanową rolę w polityce międzynarodowej. Królowa zbudowała potęgę morską Anglii, ponieważ dostrzegała szanse, jakie stwarzał handel oraz ekspansja kolonialna. W czasie jej panowania wzrastała zamożność kraju oraz wspaniale rozwijała się jego kultura. Elżbieta, wbrew naciskom ze strony otoczenia, nigdy nie wyszła za mąż, a dzięki temu zachowała niezależną pozycję. Nie pozostawiła potomstwa, więc stała się ostatnią przedstawicielką dynastii Tudorów na tronie angielskim.

We **Francji** silna w 1. połowie XVI w. władza **Walezjuszy** została następnie zachwiana w wyniku **wojen religijnych**. Dopiero pierwszy władca z dynastii **Burbonów** – **Henryk IV** – przywrócił na przełomie XVI i XVII w. autorytet władzy monarszej i podjął działania zmierzające do **centralizacji systemu rządów**. Zapewnił **wzrost dochodów** do skarbca królewskiego i rozbudował system urzędów związanych z władcą.

◂ dynastia Burbonów we Francji

◂ **centralizacja systemu rządów**

W XVI w. rozwijały się w Europie koncepcje wskazujące na **silną władzę monarszą** jako najlepszy sposób zapewnienia pomyślności państwa. Oprócz Niccola Machiavellego idee takie propagował między innymi Francuz **Jean Bodin** (czytaj: żan bodę), uważany za jednego z głównych teoretyków **absolutyzmu**, autor ***Sześciu ksiąg o Rzeczypospolitej*** (1576 r.). Forma rządów określana jako monarchia absolutna rozwinęła się w pełni dopiero w XVII w. Jednak już w XVI w. działania najwybitniejszych władców europejskich stanowiły jej zapowiedź (dobrym przykładem jest Hiszpania Filipa II).

Monarchia absolutna

- To ustrój państwa i system sprawowania władzy, który **zaczął się rozwijać w XVI-wiecznej** Europie; stał się natomiast **typowy dla XVII i XVIII w.**
- Wytworzyła się wraz z **kryzysem społeczeństwa stanowego** i postępującą **centralizacją państw narodowych**.
- Charakteryzowała się skupieniem **pełnej, niepodzielnej władzy w rękach monarchy**, który w swoich decyzjach nie był ograniczony przez przedstawicieli społeczeństwa.
- Wraz z umacnianiem się tej formy rządów rozbudowywano **aparat administracyjny**, który dawał jej oparcie.
- Wzrost liczebności **armii** zaciężnej, pozostającej w dyspozycji monarchów, umożliwiał im tłumienie ewentualnych buntów i zapanowanie nad ambicjami wielmożów.

Źródło historyczne

Fragmenty *Sześciu ksiąg o Rzeczypospolitej* Jeana Bodina

Suwerenność jest absolutną i nieustającą władzą rzeczypospolitej [...]. Otóż suwerenność nie jest ograniczona ani co do władzy, ani co do zakresu, ani co do pewnego czasu. [...] Trzeba, aby ci, którzy są suwerenni [władcy], nie byli w żaden sposób poddani rozkazodawstwu drugiego i aby mogli wydawać i znosić prawa dla poddanych, lub unicestwiać prawa nieużyteczne, aby w ich miejsce stanowić inne. Nie może tego czynić nikt, kto sam jest poddany prawom. [...] Ustawy suwerennego księcia, jakkolwiek są oparte na dobrych i żywotnych racjach, niemniej zależą tylko od jego wyłącznej wolnej woli. [...] Po tym poznaje się wielkość i majestat prawdziwego księcia suwerennego, gdy stany całego ludu są zgromadzone, przedstawiając wnioski i prośby swojemu księciu w całej pokorze, nie mając żadnej władzy niczego rozkazywać, polecać ani rozpatrywać i gdy to, co spodoba się księciu uznać lub odrzucić, nakazać lub zakazać, uważane jest za prawo, za edykt, za rozporządzenie. [...] Widać stąd, że zasadniczy punkt suwerennego majestatu i absolutnej władzy polega głównie na ustanawianiu praw dla poddanych w ogólności bez ich zgody.

Historia powszechna 1500–1648. Wybór tekstów źródłowych, oprac. S. Cynarski, Kraków 1981, s. 200–201.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jak Jean Bodin rozumie istotę władzy suwerennej i jaki nadaje jej zakres. Opisz charakter relacji pomiędzy suwerenem a poddanymi, które autor uważa za właściwe.
2. Przypomnij sobie, jak suwerenność monarchy rozumiano w średniowieczu. Czym różnią się poglądy J. Bodina od przekonań panujących w poprzednich wiekach?
3. Jaki wpływ na tezy Bodina mogła – twoim zdaniem – wywrzeć sytuacja wewnętrzna panująca we Francji w czasie, gdy opublikował on swoje dzieło?

Państwo moskiewskie – Rosja w XVI w.

Wielkie Księstwo Moskiewskie od schyłku średniowiecza prowadziło konsekwentną politykę **jednoczenia („zbierania") ziem ruskich**, konkurując na ich terenie z Litwą. Na przełomie XV i XVI w. **tatarska Wielka Orda przestała ubiegać się o zwierzchnictwo nad Rusią**. **W 1480 r.** władca moskiewski odmówił płacenia jej daniny, a podjęta w odpowiedzi tatarska wyprawa zbrojna zakończyła się niepowodzeniem. Wzrastały potęga i prestiż państwa. Upadek Bizancjum w połowie XV w. i zajęcie Bałkanów przez Turków spowodowały, że **Moskwa** zaczęła aspirować do miana stolicy **prawosławia**. Pojawiła się idea, zgodnie z którą stała się ona **„trzecim Rzymem"** (Konstantynopol miał być drugim) i zyskała prawo do sprawowania zwierzchnictwa nad wszystkimi ludami prawosławnymi.

Przełomowe znaczenie dla historii państwa moskiewskiego miały długoletnie
Iwan IV Groźny ▸ rządy **Iwana IV Groźnego**. Objął tron w wieku 3 lat, natomiast faktyczne rzą-

dy rozpoczął jako 16-latek w momencie koronacji na **cara** Wszechrusi (Rosji) **w 1547 r.** Był to nowy tytuł, wynoszący władcę do godności królewskiej (samo słowo nawiązywało do tytułu cesarzy bizantyńskich, nie należy go jednak rozumieć jako równoznacznego wówczas z godnością cesarską). Iwan IV panował do 1584 r. W trakcie swoich rządów przyłączył do Rosji tatarskie chanaty: kazański i astrachański, rozciągając w ten sposób granice państwa **po Morze Kaspijskie**. Nie zrealizował natomiast jednego z najważniejszych celów swojej polityki, jakim było uzyskanie silnej pozycji nad Bałtykiem. Miałoby to poważne znaczenie ekonomiczne, gdyż zdobycie bałtyckich portów otwarłoby Rosji możliwość pełniejszego udziału w handlu dalekomorskim. Aby to osiągnąć, Iwan IV podjął **wojnę o Inflanty** z państwem polsko-litewskim i Szwecją, jednak ją przegrał.

◂ Rosja

Car przeprowadził szereg **reform wzmacniających władzę centralną** i zapewniających wpływy do skarbca. W 1565 r. wprowadził na części terytorium państwa system rządów zwany **opriczniną**, który miał **zdławić opór wyższych warstw szlacheckich** niechętnych silnej władzy Iwana IV. Z podjętymi działaniami wiązało się użycie na ogromną skalę przemocy, której ofiarą padły tysiące poddanych cara – głównie **bojarów**, ale także **mieszczan** (zwłaszcza Nowogrodu Wielkiego, usiłującego zachować niezależną pozycję). Wśród ofiar znalazł się także metropolita kościoła prawosławnego w Rosji – Filip Kołyczew. Opricznina została zlikwidowana po 7 latach działalności. Doprowadziła do znacznego wyniszczenia kraju i przyniosła **negatywne skutki społeczno-gospodarcze**. Po śmierci Iwana IV kraj pogrążył się na przełomie XVI i XVII w. w chaosie politycznym, do którego przyczyniło się wygaśnięcie głównej linii dynastii Rurykowiczów, panujących w księstwach ruskich od 700 lat.

◂ opricznina

Iwan IV Groźny na rosyjskim znaczku pocztowym z 1996 r.

Po lewej stronie przedstawiono koronację cara, a po prawej – sceny terroru stosowanego z rozkazu władcy przeciwko nieposłusznym mu poddanym.

Zmiany układu sił międzynarodowych w XVI w.

Areną wojen między państwami europejskimi była już od schyłku XV w. Italia (tzw. **wojny włoskie** 1494–1559). Ten rozwinięty gospodarczo i cywilizacyjnie obszar stanowił atrakcyjny kierunek ekspansji, którą ułatwiało rozbicie polityczne półwyspu. W 1515 r. jego północne regiony stały się celem działań zbrojnych nowego **króla Francji Franciszka I Walezjusza**, który żywił wielkie ambicje i zaciekle rywalizował z **Karolem Habsburgiem**. Podjął on także starania o tron cesarski, mając nadzieję na odebranie Habsburgom tego tytułu. Jednak podczas elekcji w 1519 r. wybrano jego rywala (odtąd znanego jako Karol V). Franciszka I niepokoił ponadto fakt okrążenia Francji przez państwa będące we władaniu Habsburgów.

◂ wojny włoskie

◂ rywalizacja Habsburgów z Francją

W Italii wojska francuskie mimo początkowych sukcesów zostały rozbite w 1525 r. pod Pawią przez cesarza, a sam król dostał się do niewoli. Sukces Ka-

koalicja antyhabsburska

rola V spowodował powstanie skierowanej przeciwko niemu **koalicji państw, które obawiały się dalszego umacniania się dominującej pozycji Habsburgów** nie tylko na Półwyspie Apenińskim, lecz także w całej Europie. Znalazła się w niej obok Francji również Anglia oraz przyłączyło się do niej kilku władców włoskich, w tym papież. Sojusznicy ponieśli jednak znowu **klęskę w zmaganiach z cesarzem**. To wtedy (1527 r.) Rzym został złupiony przez wojska cesarskie. Półwysep Apeniński dostał się pod dominację Habsburgów. Również fakt, że Franciszek I, choć katolik, poparł walczących z Karolem V niemieckich protestantów (związek szmalkaldzki), nie przyniósł Francuzom zwycięstwa. Działania zbrojne prowadzone przez kolejnego króla Francji – Henryka II – również niewiele zmieniły. Podpisany w 1559 r. pokój oznaczał **wycofanie się Francuzów z Italii**. Do Hiszpanii należało południe półwyspu, a północ stała się od niej zależna.

Walka o prymat w Europie toczyła się także na jej najdalszych zachodnich krańcach. W tym czasie wzrosło na arenie międzynarodowej znaczenie **Anglii**, która za rządów Elżbiety I umocniła się i rozwijała ekonomicznie. Jej najpoważniejszym rywalem stała się **Hiszpania**. Hiszpański król Filip II początkowo brał pod uwagę małżeństwo z angielską królową, jednak ona odrzuciła ten pomysł. Jego realizacja była zresztą trudna, gdyż Elżbieta doprowadziła do ostatecznego zwycięstwa protestantyzmu w Anglii, a Filip był zagorzałym katolikiem. Dlatego za sojuszniczkę uznał w tych okolicznościach **królową Szkocji** – katoliczkę

Maria Stuart

Marię Stuart. Jej uwięzienie przez Elżbietę I, a po kilkunastu latach stracenie wzmogło wrogość pomiędzy Anglią i Hiszpanią. Powiększały ją także działania **korsarzy angielskich** rabujących statki hiszpańskie płynące ze skarbami Nowego Świata oraz **wsparcie Anglii dla rewolty niepodległościowej w Niderlandach** skierowanej przeciw hiszpańskim rządom.

wojna angielsko-hiszpańska

Filip II zdecydował się ostatecznie **w 1588 r.** na zaatakowanie Anglii. Zgromadził potężną flotę, która zyskała miano **Niezwyciężonej Armady**. Wbrew tej nazwie

Niezwyciężona Armada

czekała ją jednak **klęska**. Przegrała bitwę z okrętami angielskimi na kanale La Manche (czytaj: la mansz), a następnie uległa atakom burzy. Hiszpanie stracili blisko połowę okrętów. Porażka ta oraz utrata północnych Niderlandów pokazywały, że u schyłku XVI w. mocarstwowa pozycja Hiszpanii w Europie się załamała.

Obraz przedstawiający zagładę hiszpańskiej Niezwyciężonej Armady przypisywany (zapewne błędnie) Nicholasowi Hilliardowi, przełom XVI i XVII w.

Państwo **Turków osmańskich** kontynuowało rozpoczętą jeszcze w XIV w. ekspansję **w basenie Morza Śródziemnego** i **na Bałkanach**. Wojska tureckie zaczęły się wdzierać do **środkowej Europy.** W **1526 r.** nastąpił atak **na Węgry**, który zmienił układ sił w tej części kontynentu. W **bitwie pod Mohaczem** zginął król Czech i Węgier Ludwik Jagiellończyk, przez co po obie korony sięgnął Ferdynand I Habsburg (dzięki układowi dynastycznemu z 1515 r., o czym była mowa wcześniej w tym rozdziale). W kolejnych latach Węgry były nadal celem najazdów Turków, a także polem rywalizacji pomiędzy Ferdynandem I a Janem Zápolyą, wybranym równocześnie na króla przez stronnictwo antyhabsburskie. Turcy docierali nawet na ziemie austriackie, oblegając w 1529 r. po raz pierwszy Wiedeń. Na mocy układu z 1547 r. **centralne Węgry** zostały **przyłączone do Turcji**, a **Siedmiogród** stał się księstwem od niej **zależnym**. Natomiast **zachodnie i północne Węgry** pozostały we władaniu **Habsburgów**. Porozumienie to nie powstrzymało jednak Turków od kolejnych zbrojnych wypraw.

ekspansja Turków osmańskich

bitwa pod Mohaczem

Wojska tureckie i tatarskie w czasie kampanii na Węgrzech w 1566 r., miniatura turecka, 1579 r.

We wschodniej części Morza Śródziemnego Turcja opanowywała kolejne wyspy należące dotąd do Wenecji i Genui. W **1571 r.** papież, Hiszpania, Wenecja i zakon joannitów zawiązali **Świętą Ligę**. W tym samym roku zadała ona Turkom klęskę w **bitwie morskiej pod Lepanto**. Powstrzymało to dalszą ekspansję Turcji w basenie Morza Śródziemnego, zachowała ona jednak dominację w jego wschodniej części.

Święta Liga

bitwa morska pod Lepanto

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj przyczyny przemian w gospodarce europejskiej w XVI w.
2. W jaki sposób życie gospodarcze wiązało się z przeobrażeniami społecznymi? Przedstaw zmiany w położeniu poszczególnych grup ludności. W jaki sposób wpływały one – twoim zdaniem – na życie polityczne, a także na kulturę i mentalność na Zachodzie?
3. Wyjaśnij, jak rozumiesz pojęcie kapitału i zjawisko przemian kapitalistycznych, które zostały zapoczątkowane w gospodarce europejskiej.
4. Wytłumacz, na czym polegał dualizm gospodarczy w Europie. Jakie były jego następstwa?
5. Przedstaw kierunek zmian w sposobie sprawowania rządów w monarchiach europejskich w XVI w. Jakie elementy zapowiadające wykształcenie się systemu absolutystycznego dostrzegasz w tych przemianach?
6. Na podstawie literatury popularnonaukowej przygotuj biogram jednego z monarchów europejskich przedstawionych w rozdziale. Postaraj się ocenić jej/jego dokonania.

7. Scharakteryzuj źródła, przebieg i następstwa konfliktów międzynarodowych w XVI-wiecznej Europie.

8. Co decydowało o zmianach układu sił na arenie międzynarodowej w Europie XVI w.? W odpowiedzi uwzględnij kwestie ekonomiczne, religijne i politykę dynastyczną monarchów. Zastanów się, w jakim stopniu na losach kontynentu mogła zaważyć osobowość poszczególnych władców.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 85 W XVI w. bardzo dużą rolę w gospodarce Europy odgrywała **wymiana handlowa** – zarówno w obrębie kontynentu, jak i z koloniami. Na operacjach finansowych i towarowych bogacili się **kupcy** i **bankierzy**.

s. 86 W dziedzinie wytwarzania towarów nierolniczych cechy rzemieślnicze były wypierane przez nowe, wydajniejsze formy organizacji produkcji – **nakład** i **manufakturę**.

s. 88 **Rozwój technologiczny** odegrał bardzo znaczącą rolę w wielu dziedzinach gospodarki, m.in. w sukiennictwie, górnictwie, hutnictwie, budowie statków oraz w rolnictwie.

s. 89 **Początek przemian kapitalistycznych** wiązał się z **inwestycjami** w handel i produkcję podejmowanymi przez bogacące się warstwy społeczne. Ważną rolę odegrał rozwój różnorodnych **operacji finansowych** i powstanie pierwszych **giełd**.

s. 90 **Na Zachodzie Europy** mieszczaństwo odgrywało coraz większą rolę, podczas gdy znaczna część szlachty przeżywała trudności ekonomiczne i nie potrafiła utrzymać swojej dawnej pozycji społecznej. Chłopi byli osobiście wolni.

s. 92 **W Europie Środkowo-Wschodniej** miasta i mieszczaństwo nie odegrały tak wielkiej roli. Korzyści z eksportu zboża na Zachód czerpała głównie szlachta rozbudowująca folwarki oparte na pracy pańszczyźnianej poddanych chłopów.

s. 92 W XVI w., zwłaszcza za czasów cesarza Karola V, **Habsburgowie stworzyli ogromne imperium**.

s. 92 Państwem, które dominowało w XVI-wiecznej Europie, była habsburska **Hiszpania**, choć u schyłku stulecia dały o sobie znać pierwsze zapowiedzi załamania się jej potęgi.

s. 95 W Hiszpanii **Filipa II Habsburga**, Anglii **Henryka VIII** i **Elżbiety I Tudorów**, Francji **Henryka IV Burbona** wyraźne były dążenia monarchów do **wzmocnienia władzy i centralizacji państwa**. Tendencje te zapowiadały rozwój systemu ustrojowego monarchii absolutnych.

s. 96 W 1547 r. **Iwan IV Groźny** przyjął tytuł **cara Wszechrusi**. Państwo rosyjskie pod jego panowaniem **rozwinęło się terytorialnie**. Dążenia cara do umocnienia władzy (**opricznina**) odbiły się jednak negatywnie na życiu społecznym i gospodarczym kraju.

s. 97–98 W XVI w. do najważniejszych konfliktów politycznych kontynentu można zaliczyć: rywalizację **Habsburgów z Francją** (m.in. wojny włoskie) oraz **Hiszpanii z Anglią**. Duże znaczenie miało także ogłoszenie niepodległości przez **północne Niderlandy**.

s. 99 **Turcy osmańscy** kontynuowali podjętą w XIV w. ekspansję w Europie i podporządkowali sobie większość **Węgier**. Ponieśli natomiast porażkę w bitwie morskiej **pod Lepanto** (1571 r.), co zahamowało ich postępy na Morzu Śródziemnym.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

I. U początków nowożytnej Europy

Kolebką humanizmu były, poczynając już od XIV w., **republiki miejskie północnej Italii**. Tam też narodziła się wkrótce **sztuka renesansowa**. s. 8

Wielką rolę w upowszechnianiu nowych idei odegrał wynalazek **druku** (połowa XV w. – **Jan Gutenberg**). s. 9

Humaniści odwoływali się do **dziedzictwa antyku** – zwłaszcza w zakresie sztuki, filozofii, literatury i wartości etycznych i obywatelskich. s. 10

Myśl humanistyczna cechowała się **antropocentryzmem** – stawiała w centrum zainteresowań człowieka jako indywidualność, jego życie doczesne i relacje z naturą i otoczeniem społecznym. s. 12

Do najważniejszych twórców **kultury umysłowej** epoki należeli m.in.: Giovanni Pico della Mirandola, Niccolò Machiavelli, Erazm z Rotterdamu, Thomas More i Michel de Montaigne. s. 12

Ludzie renesansu nie postrzegali życia na tym świecie jako marności. Ich wizja człowieczeństwa **łączyła perspektywę religijną i świecką**. s. 12

Szczególnym osiągnięciem stało się dzieło **Mikołaja Kopernika *O obrotach sfer niebieskich***. s. 17

W czasach renesansu nastąpił rozkwit **literatury pięknej w językach narodowych**. s. 18

Sztuka renesansu rozwijała się **w Italii od lat 20. XV w.**, a **w innych krajach europejskich – w wieku XVI**. s. 21

Twórcami, którzy najbardziej przyczynili się do ukształtowania się stylu renesansowego, byli: **Filippo Brunelleschi** – w architekturze, **Masaccio** – w malarstwie oraz **Donatello** – w rzeźbie. s. 21

Jednym z największych osiągnięć renesansu było zastosowanie w malarstwie **perspektywy linearnej**. s. 21

Sztukę renesansu cechowały: **harmonia, spokój i prostota**. Korzystała ze **wzorów antycznych** i **obserwacji natury**. s. 22

Najważniejszym **tematem** sztuki renesansowej był **człowiek** – jego fizyczne piękno i przeżywane przez niego emocje. Choć wciąż dominowały dzieła o charakterze **religijnym**, coraz większe znaczenie zyskiwała tematyka **świecka – portrety, sceny rodzajowe, krajobrazy**. s. 23

Do najwybitniejszych twórców **dojrzałego renesansu** zalicza się: **Leonarda da Vinci**, **Rafaela**, **Michała Anioła** i **Tycjana**. s. 25

Poza Italią tworzyli m.in. Niemcy: **Albrecht Dürer, Lukas Cranach i Hans Holbein** oraz Niderlandczyk **Pieter Bruegel**. s. 28

Manieryzm w sztukach plastycznych rozwijał się od lat 20. XVI w. s. 29

Przyczyną podjęcia **dalekomorskich wypraw** była chęć odnalezienia **morskiego szlaku handlowego do Indii** oraz krajów wschodniej Azji, zasobnych w cenne przyprawy i kruszce. s. 35

XV- i XVI-wieczne odkrycia stały się możliwe m.in. dzięki innowacjom technicznym w zakresie **konstrukcji statków** i **urządzeń nawigacyjnych**. s. 37

Portugalczycy od 2. dekady XV w. posuwali się wzdłuż zachodniego wybrzeża Afryki ku jej południowemu krańcowi. s. 38

W **1492 r.** Krzysztof Kolumb, pozostający na służbie dworu **hiszpańskiego**, dotarł do nieznanego Europejczykom kontynentu (**Ameryki**). s. 38

W **1498 r.** Vasco da Gama odkrył drogę morską **do Indii**. s. 40

W latach **1519–1522** jeden z okrętów Magellana **opłynął kulę ziemską**. s. 41

Najbardziej rozwiniętymi cywilizacjami prekolumbijskimi były w momencie odkrycia Ameryki kultury: **Majów**, **Azteków** oraz **Inków**. s. 44

Od XVI w. kraje europejskie zaczęły tworzyć **imperia kolonialne**. Największe w pierwszym okresie stworzyli **Hiszpanie**. s. 47

Ameryka Łacińska została podzielona pomiędzy Hiszpanię i Portugalię. s. 50

W **Ameryce Północnej** znalazły się posiadłości: hiszpańskie, angielskie, francuskie i holenderskie. s. 50

Zajmowanie **wybrzeży afrykańskich** służyło zwłaszcza rozwojowi handlu niewolnikami. s. 52

W **Indiach** ścierały się wpływy portugalskie, holenderskie, angielskie i francuskie. s. 52

W **Azji południowo-wschodniej** Europejczycy prowadzili korzystne interesy handlowe. Niektóre jej obszary zostały bezpośrednio podporządkowane przez Portugalczyków, Hiszpanów i Holendrów. s. 53

W wyniku odkryć geograficznych nastąpił **napływ kruszców** do Europy. Przyczyniło się to do jej **rozwoju gospodarczego**, a zarazem było powodem wzrostu cen. s. 54

Mieszkańcy Europy zaczęli stopniowo stosować w swojej kuchni nowe, sprowadzone z kolonii **rośliny i produkty spożywcze**. s. 56

Uległy zmianie **wyobrażenia Europejczyków o świecie**. s. 56

Zniszczone zostały istniejące wcześniej **w Ameryce ośrodki cywilizacyjne**. s. 56

Nastąpił rozwój **niewolnictwa** – mieszkańców Afryki wykorzystywano do pracy na plantacjach w koloniach. s. 57

Kultura europejska i chrześcijaństwo wywarły bardzo poważny wpływ na wiele lokalnych społeczności poza Europą. s. 58

U progu nowożytności duchowieństwo i Kościół katolicki były krytykowane za skupianie się na sprawach materialnych (m.in. **sprzedaż odpustów**) i naganne etycznie zachowania. s. 60

Zarzucano także Kościołowi **odejście od** religii pierwszych chrześcijan i przekazu zawartego w Piśmie Świętym. s. 60

Wystąpienie **Marcina Lutra** w **1517 r.** zapoczątkowało ruch społeczno-religijny nazywany **reformacją**. s. 61

Luter przekonywał, że to **wiara i łaska Boża**, a nie dobre uczynki, są źródłem zbawienia. s. 61

Protestanci za **jedyne źródło wiary** uznawali **Pismo Święte**, a nie tradycję będącą późniejszym dziełem hierarchów Kościoła. Stwierdzili, że **kapłani nie są koniecznym pośrednikiem** pomiędzy Bogiem a człowiekiem. s. 61

Sekularyzacja dóbr kościelnych trwale wzbogaciła książąt Rzeszy. s. 64

Wojny religijne pomiędzy katolikami i protestantami w cesarstwie zakończył **pokój augsburski** (1555 r.), który przypieczętował jego podział religijny. s. 65

Najważniejszym, obok luteranizmu, odłamem protestantyzmu stał się **kalwinizm**. Kluczowe znaczenie w jego doktrynie miała koncepcja **predestynacji**. s. 66

W 1534 r. król **Henryk VIII** wydał **akt supremacji** i ogłosił się głową Kościoła narodowego (anglikańskiego). s. 67

Wojnom religijnym, jakie toczyły się **we Francji**, miał położyć kres **edykt nantejski** z 1598 r. Tolerancja wobec **hugenotów** okazała się jednak zjawiskiem nietrwałym. s. 69

Kościół katolicki podjął zarówno walkę z reformacją (**kontrreformacja**), jak i zadanie **wewnętrznej odnowy**. s. 75

Ignacy Loyola założył w 1534 r. **Towarzystwo Jezusowe** – zakon, którego zadaniem było zwalczanie reformacji poprzez polemikę z jej zwolennikami. **Jezuici** zyskali też duże wpływy polityczne. s. 75

W ramach działań określanych jako **kontrreformacja** zreorganizowano między innymi **inkwizycję**. s. 77

W latach **1545–1563** trwały obrady **soboru trydenckiego**, który potwierdził podstawowe założenia doktryny katolickiej podważone przez protestantów. s. 78

Zwalczaniu poglądów uznawanych przez Kościół za nieprawomyślne służył ***Indeks ksiąg zakazanych***. s. 79

Sobór trydencki dokonał także wewnętrznej **reformy Kościoła** – jej celem było podniesienie poziomu moralnego i intelektualnego kleru oraz skuteczniejsze oddziaływanie na wiernych. s. 80

Epoka konfliktów religijnych związana była z licznymi aktami **nietolerancji i fanatyzmu**, występującymi zarówno w krajach katolickich, jak i protestanckich. s. 81

Rozwój **handlu** i **operacji finansowych** powodował bogacenie się mieszczaństwa, głównie **kupców** i **bankierów**. s. 85

Znaczącą rolę w gospodarce Europy zaczęły odgrywać nowe, wydajniejsze formy produkcji: **nakład** i **manufaktura**. s. 86

Rozwój technologiczny przyczynił się do rozwoju m.in. sukiennictwa, górnictwa, hutnictwa, budowy statków oraz rolnictwa. s. 88

Początek przemian kapitalistycznych był związany z **inwestycjami** nagromadzonego **kapitału** w handel, produkcję i operacje finansowe. Ważną rolę odegrały **giełdy**. s. 89

Umowna **granica Łaby** oddzielała **Europę Zachodnią**, gdzie coraz większą rolę odgrywały mieszczaństwo i nowe, **wczesnokapitalistyczne** formy gospodarowania, od **Europy Środkowo-Wschodniej**, gdzie miasta były słabsze, a korzyści z gospodarki **folwarczno-pańszczyźnianej** czerpała głównie szlachta. s. 92

Największe imperium stworzyli w XVI w. **Habsburgowie**, a państwem dominującym na kontynencie była rządzona przez nich **Hiszpania**. s. 92

Monarchowie europejscy podjęli skuteczne działania na rzecz **wzmocnienia swojej władzy i centralizacji państwa**. Były to tendencje zapowiadające rozwój monarchii absolutnych. s. 95

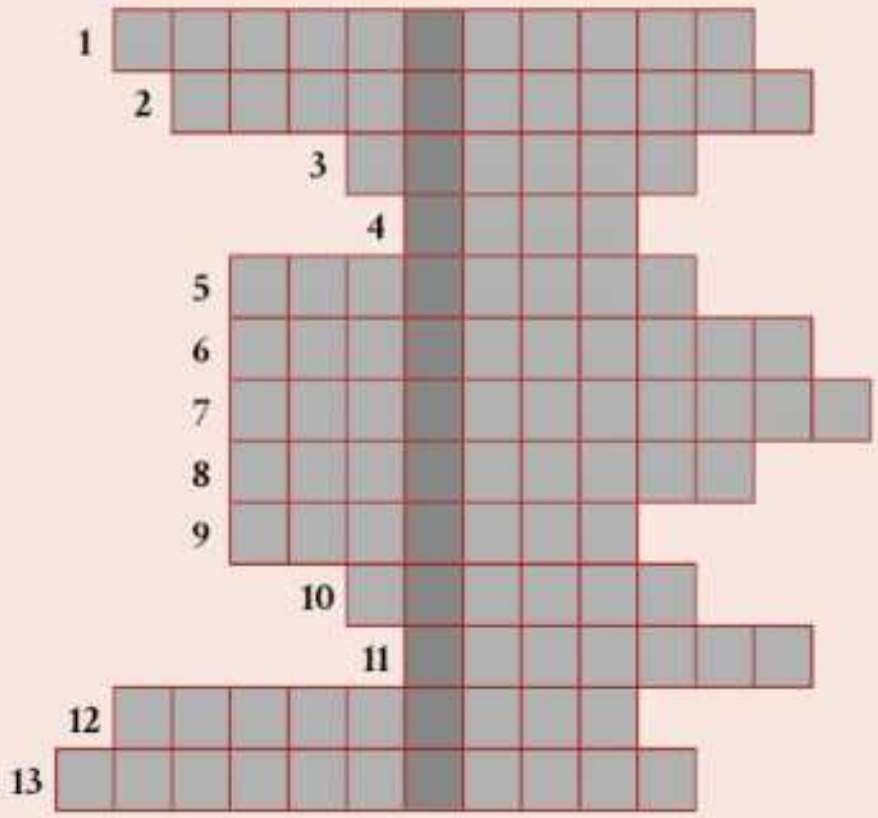
W 1547 r. **Iwan IV Groźny** przyjął tytuł **cara Wszechrusi**. Państwo rosyjskie **rozwinęło się terytorialnie**. Jednak metody, jakimi car dążył do umocnienia swojej władzy (**opriczнina**), przyniosły negatywne skutki. s. 96

W XVI w. do najważniejszych konfliktów politycznych w Europie należała rywalizacja **Habsburgów z Francją** oraz **Hiszpanii z Anglią**. s. 97–98

Turcy osmańscy podporządkowali sobie większość **Węgier**. Ponieśli natomiast porażkę w 1571 r. w bitwie morskiej **pod Lepanto**, co zahamowało ich postępy na Morzu Śródziemnym. s. 99

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Reformacja i narodziny nowych wyznań

1.1. Przerysuj do zeszytu krzyżówkę. Rozwiąż ją i podaj hasło.

1. Uznawali tylko chrzest dorosłych i głosili radykalne poglądy społeczne; uważali, że Bóg stworzył wszystkich ludzi równymi; większość z nich odrzucała wszelką przemoc i odmawiała służby w wojsku.

2. Kościół kalwiński, to inaczej Kościół ewangelicko-...

3. Hiszpański humanista, który zaprzeczał dogmatowi o Trójcy Świętej (czyli był zwolennikiem antytrynitaryzmu), spalony na stosie w Genewie – Michael...

4. Wynalazek, który ułatwił upowszechnienie idei humanistycznych, a także pism zwolenników reformacji i samego Pisma Świętego w językach narodowych.

5. Zwolennicy kalwinizmu we Francji.

6. Kościół luterański, to inaczej Kościół ewangelicko-... (również nazwa pokoju z 1555 r.).

7. Nazwa wydarzenia z 1572 r., podczas którego doszło we Francji do brutalnej rozprawy z tamtejszymi zwolennikami kalwinizmu – noc św. ...

8. Dążyli do zreformowania Kościoła anglikańskiego w duchu kalwińskim. Uciekając przed prześladowaniami, będącymi konsekwencją ich radykalnych poglądów, zapoczątkowali w 1620 r. osadnictwo w północnoamerykańskiej Nowej Anglii.

9. Szwajcarski reformator działający w Zurychu, który uznawał eucharystię jedynie za symboliczne upamiętnienie Wieczerzy Pańskiej, a nie akt nadprzyrodzonej przemiany chleba i wina w ciało i krew Chrystusa, co było sprzeczne zarówno z doktryną katolicyzmu, jak i naukami Lutra.

10. Działał przede wszystkim w Genewie. Głosił doktrynę mówiącą o tym, że jedni ludzie mocą Bożego wyroku zostali jeszcze przed urodzeniem przeznaczeni do zbawienia, a inni skazani na wieczne potępienie.

11. Zasada obowiązująca duchownych Kościoła katolickiego, która została zniesiona w Kościołach powstałych w wyniku reformacji.

12. Edykt z 1598 r. gwarantujący hugenotom swobodę kultu religijnego, własne szkolnictwo wyznaniowe i dostęp do urzędów państwowych.

13. Kościół niezależny od Rzymu, ustanowiony oficjalnie w 1534 r. przez parlament angielski aktem supremacji.

2. Europa Zachodnia na przełomie XV i XVI w.

2.1. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij. Określ kolejność chronologiczną wydarzeń – najdawniejsze oznacz cyfrą 1, a kolejne – od 2 do 8. Dopisz do wydarzeń odpowiednie daty wybrane spośród podanych: 1492, 1494, 1498, 1517, 1522, 1524–1525, 1527, 1530.

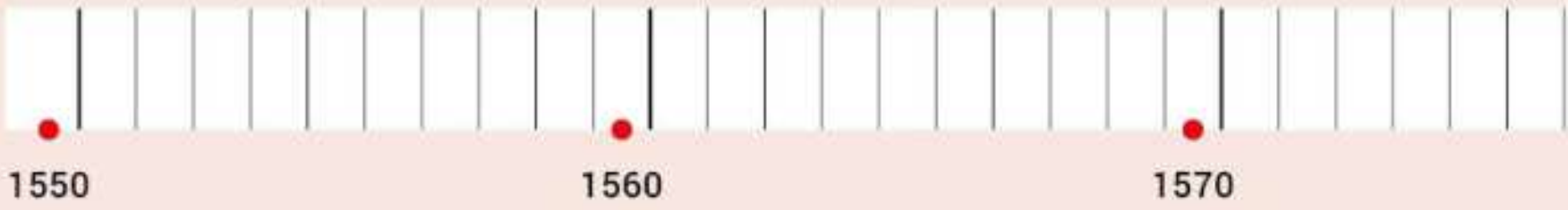
a)	Ogłoszenie tzw. *Konfesji augsburskiej* na sejmie Rzeszy, zawierającej założenia doktryny nowego wyznania ewangelicko-augsburskiego (luterańskiego).		
b)	*Sacco di Roma* – zdobycie i złupienie Rzymu przez wojska cesarskie.		
c)	Wojna chłopska w Rzeszy o charakterze społecznym i religijnym, na czele ze zwolennikiem anabaptyzmu Thomasem Münzerem.		
d)	Jeden z okrętów Magellana kończy wyprawę, opływając kulę ziemską.		
e)	Wystąpienie Marcina Lutra w Wittenberdze (95 tez), uważane za początek reformacji.		
f)	Vasco da Gama, opływając Afrykę, odkrywa drogę morską do Indii.		
g)	Traktat z Tordesillas, ustalający linię rozgraniczającą posiadłości Hiszpanów i Portugalczyków w nowo odkrywanych zamorskich terytoriach.		
h)	Krzysztof Kolumb odkrywa nieznany Europejczykom kontynent (Amerykę).		

3. Działania kontrreformacyjne Kościoła katolickiego

3.1. Oceń prawdziwość poniższych stwierdzeń. Wybierz P, jeśli stwierdzenie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe. Trzy stwierdzenia są fałszywe.

a1	Założycielem zakonu jezuitów (Towarzystwa Jezusowego) był Hiszpan Ignacy Loyola. Najważniejszym zadaniem zakonu, zatwierdzonego przez papieża w 1540 r., było zwalczanie wpływów wyznań protestanckich i pozyskiwanie innowierców do Kościoła katolickiego.	
a2	Zakon jezuitów został powołany przez papieża głównie dla prowadzenia działalności misyjnej poza Europą, w celu rozpowszechniania katolicyzmu na nowo odkrytych lądach.	
b1	Zreformowana w latach 40. XVI w. przez papieża Pawła III inkwizycja, na czele ze Świętym Oficjum, zajmowała się zwalczaniem heretyków (innowierców), osób podejrzanych o czary czy też niemoralne prowadzenie się.	
b2	Inkwizycja miała prawo stosować tortury, karać oskarżonych więzieniem, konfiskatą majątku oraz śmiercią. Wyrok był wykonywany przez władze świeckie.	
c1	Sobór w Trydencie potwierdził, że papież jest głową Kościoła i największym autorytetem w sprawach religijnych, a poza Kościołem katolickim zbawienie nie jest możliwe. Utrzymał celibat księży oraz potwierdził znaczenie odpustów, kultu świętych, relikwii i obrazów.	
c2	Sobór w Trydencie wprowadził języki narodowe do liturgii i uznał za dopuszczalne tłumaczenie, pod ścisłą kontrolą Kościoła katolickiego, Pisma Świętego.	
d1	Instrumentem służącym zwalczaniu poglądów uznanych za niezgodne z nauczaniem Kościoła katolickiego był od 1559 r. *Indeks ksiąg zakazanych.*	
d2	Jedną z pierwszych ksiąg, jaka trafiła na *Indeks ksiąg zakazanych*, było dzieło *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaja Kopernika.	

4. Europa w 2. połowie XVI w. – taśma chronologiczna

4.1. Przerysuj taśmę chronologiczną do zeszytu i zaznacz na niej pod odpowiednią datą podane wydarzenia.

– pokój augsburski – „czyja władza, tego religia"

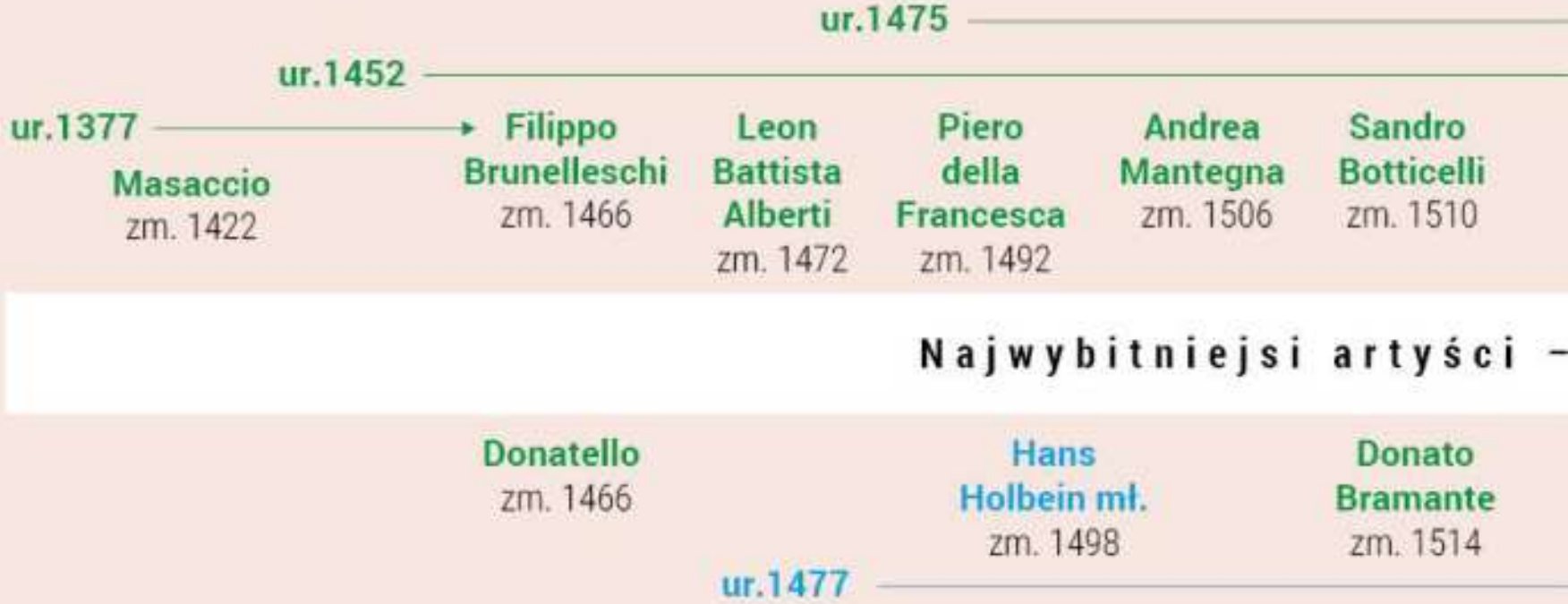
– objęcie tronu Anglii przez Elżbietę I

– pierwsza publikacja *Indeksu ksiąg zakazanych*

– zakończenie tzw. wojen włoskich – Francuzi wycofują się z Italii

– zakończenie obrad soboru trydenckiego

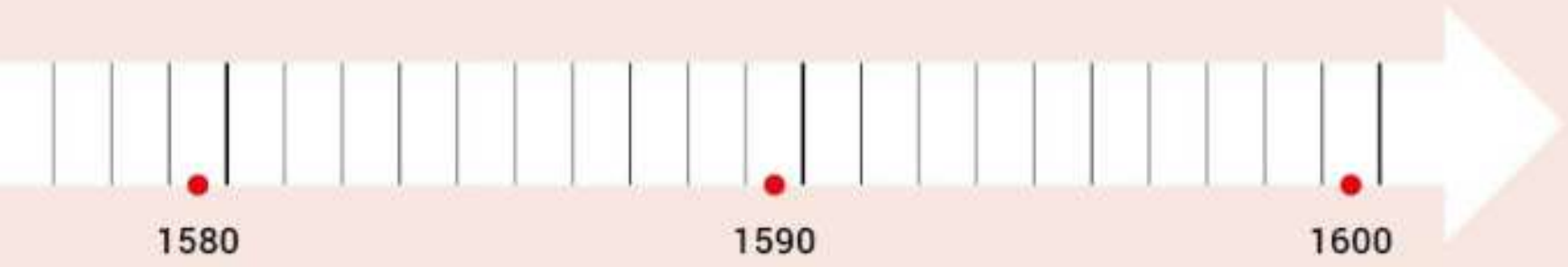
5. Artyści epoki renesansu

Artysta: włoski, niemiecki, niderlandzki, hiszpański (pochodzenia greckiego)

5.1. Artyści renesansowi byli wszechstronnymi twórcami. Wymień dziedziny charakterystyczne dla twórczości: Filippa Brunelleschiego, Leonarda da Vinci, Michała Anioła, Albrechta Dürera i El Greca, oraz ich najważniejsze dzieła.

5.2. Wybierz kilku artystów renesansowych i zapoznaj się z ich twórczością, korzystając z literatury lub źródeł internetowych

– Iwan Groźny wprowadza system rządów zwany opriczniną

– wybuch powstania w północnych, kalwińskich Niderlandach

– Święta Liga zwycięża pod Lepanto, powstrzymując ekspansję Turcji

– noc św. Bartłomieja – rzeź hugenotów w Paryżu

– ogłoszenie niepodległości przez północne prowincje Niderlandów

– klęska Niezwyciężonej Armady króla Hiszpanii i Portugalii Filipa II

– Henryk IV Burbon przechodzi na katolicyzm

– edykt nantejski, gwarantujący hugenotom swobody religijne

Leonardo da Vinci zm. 1519 → **Michał Anioł Buonarotti** zm. 1564

Tycjan zm. 1576

Andrea Palladio zm. 1580

humaniści epoki renesansu

Rafael Santi zm. 1520

Albrecht Dürer zm. 1528 →

Lukas Cranach st. zm. 1553

Pieter Bruegel st. zm. 1569

ur.1541 → **El Greco** zm. 1614

Paulo Veronese zm. 1588

Jacopo Tintoretto zm. 1594

manieryzm

6. Sztuka włoskiego renesansu

6.1. Obejrzyj fragment fresku z Kaplicy Sykstyńskiej, a następnie odpowiedz na poniższe pytania.

a) Jakie wydarzenie przedstawia fresk?

b) Kto jest autorem fresku i kiedy on powstał?

c) Wymień widoczne na ilustracji, charakterystyczne cechy sztuki tego artysty. Które z nich określisz jako typowe dla renesansu, a które – za zapowiadające manieryzm w sztuce?

7. Opinie historyków na temat epoki renesansu w Europie

Renesans według francuskiego historyka Jeana Delumeau

Dzisiaj termin Odrodzenie, nawet w wąskim znaczeniu, jaki nadali mu humaniści, którzy stosowali je zasadniczo do literatury i sztuk plastycznych, uznać trzeba za niewystarczający. [...] Nie uwzględnia ani Dantego, ani Villona, ani flamandzkiego malarstwa wieku XV. [...]

Powrót do starożytności nie odegrał żadnej roli w wynalezieniu druku i mechanizmu zegarowego, w udoskonaleniu artylerii, w wypracowaniu systemu podwójnej księgowości i weksla oraz organizacji rynków pieniężnych. [...]

Każdy z historyków wyznacza Odrodzeniu inny czas trwania. W moim ujęciu [...] wszystko, co stanowiło element postępu, [...] od końca XIII w. do początku XVII, od Bretanii po państwo moskiewskie. [...] Rzecz jasna, Odrodzenie, ujęte w tak szerokie ramy, nie może ograniczyć się ani do spraw sztuki, ani do tego tylko, co włoskie. Akcent położono na dynamizm całej Europy. Wiedza malarska van Eycka i miniatury króla Renégo, skonstruowanie wielkiego pieca i karaweli, prorocze antycypacje [przewidywania] Mikołaja z Kuzy i irenizm [dążenie do likwidacji różnic pomiędzy wyznaniami chrześcijańskimi] Erazma świadczą o rozwoju Zachodu w tej samej mierze, co studia nad perspektywą, jakie przeprowadzili Piero Della Francesca i Leonardo. Niemniej prawdą jest, że Włochy dzięki swoim humanistom, artystom, ludziom interesu, inżynierom i matematykom stanowiły awangardę i one głównie przyczyniły się do wielkiego rozkwitu europejskiej kultury. [...]

Historia Renesansu to [...] zakwestionowanie klerykalnej myśli średniowiecza, powstrzymanie ubytku ludności, postęp techniczny, ryzyko wypraw morskich, nowa estetyka, na nowo przemyślany i odmłodzony chrystianizm [...].

Czas nienawiści, okrutnych walk, bezsensownych procesów, epoka Sinobrodego i Torquemady, masowych mordów w Ameryce i stosów [...]. Rozpoczęła ona nie tylko deportacje Murzynów do Nowego Świata, ale także pogłębiła w samej Europie przepaść pomiędzy uprzywilejowanymi a maluczkimi. [...]

Pozorny powrót [do starożytności] do źródeł piękna, wiedzy, poznania i religii był tylko jedną z form postępu. [...] Obalono Arystotelesa [...]. Luter i Kalwin [...] nadali chrześcijaństwu nowe oblicze. [...] Odrodzenie dokonało ogromnego skoku naprzód. Nigdy jeszcze żadna cywilizacja nie wyznaczyła tyle miejsca malarstwu i muzyce, [...] nie wprowadziła do literatury pięknej tylu języków narodowych [...] tylu wynalazków. Odrodzenie było bowiem w szczególności postępem technicznym; dało człowiekowi Zachodu większą władzę nad lepiej znanym światem. Nauczyło go przebywać oceany, drukować, korzystać [...] z weksla [...]. Równocześnie – jest to postęp duchowy [...] Odrodzenie zapoczątkowało wyzwalanie jednostki wprowadzając ją ze średniowiecznej anonimowości i uwalniając od presji wywieranej przez zbiorowość. [...] Cywilizacja zachodnia stała się mniej antyfeministyczna, [...] bardziej wrażliwa na słabość i delikatność dziecka. Laicyzacja i humanizacja religii nie oznaczają w wieku XV i XVI jej dechrystianizacji.

J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1987, s. 21–26.

Renesans według polskiego historyka Stanisława Grzybowskiego

To właśnie jego [człowieka] przemiany wewnętrzne stają się najistotniejszym elementem nowej, rodzącej się kultury Odrodzenia i humanizmu. [...] wzorce humanistyczne są już w pełni rozwinięte w XIV stuleciu, w twórczości Boccaccia i Petrarki, a swój wyraz stylistyczny, czyli swój porządek myślowy i wizualny, znajdują w XV w. w renesansie. Patronują one również żądzy poznania, wyrażającej się w rozwoju nowych badań naukowych [...].

Religijność Odrodzenia i reformacji rodzi się z myśli humanistycznej, z jej indywidualizmu, z jej przekonania, że człowiek jest lepszy od ludzi. Ale wiąże się ona też z narodzinami nowożytnego państwa. U podstaw tej religijności stanęło nie tylko *Naśladowanie Chrystusa* [tytuł dzieła Tomasza à Kempis] właśnie w jego człowieczej doli, ale i męczeństwo Jana Husa [...].

Renesans [...] ukazuje nam szereg wielkich, ambitnych, kultem otoczonych, kształtujących świat jednostek przez pryzmat ich niepowtarzalnej indywidualności, górującej nad światem im współczesnym [...]. Wybór własnej indywidualności, a zarazem własne drogi życiowej, był dla ludzi ówczesnych wyborem świadomym i pociągał za sobą świadome tej indywidualności kształtowanie.

S. Grzybowski, *Narodziny świata nowożytnego 1453–1605* [w:] *Wielka Historia Świata*, t. VI, Kraków-Warszawa 2005, s. 6–7.

7.1. Na podstawie cytowanych tekstów oraz informacji zawartych w podręczniku wykonaj poniższe polecenia.

a) Wymień najważniejsze cechy renesansu wskazane przez francuskiego historyka Jeana Delumeau.

b) Wymień idee, które zdaniem polskiego historyka Stanisława Grzybowskiego są najbardziej charakterystyczne dla epoki renesansu.

c) Określ różnice w sposobach ukazania epoki renesansu przez Delumeau i Grzybowskiego.

II. „Złoty wiek” państwa polsko-litewskiego

- Państwo polsko-litewskie i jego społeczeństwo u progu epoki nowożytnej
- Polska ostatnich Jagiellonów – dzieje wewnętrzne
- Polska ostatnich Jagiellonów i jej stosunki z sąsiadami
- Kultura renesansu w Polsce
- Unia lubelska i narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów
- Pierwsze wolne elekcje i ich wpływ na kształtowanie się systemu ustrojowego Rzeczypospolitej
- Społeczeństwo i gospodarka państwa polsko-litewskiego w XVI w.

1. Państwo polsko-litewskie i jego społeczeństwo u progu epoki nowożytnej

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z polityką wewnętrzną i przemianami ustrojowymi na przełomie XV i XVI w.;
- poznasz pojęcie demokracji szlacheckiej i dowiesz się, jak funkcjonował sejm;
- przeczytasz o podstawach rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

Rządy Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka

Męscy potomkowie Kazimierza Jagiellończyka

rządy Jana Olbrachta

W 1492 r. zmarł Kazimierz Jagiellończyk, który zasiadał na tronie Królestwa Polskiego przez 45 lat (jeszcze dłużej był wielkim księciem litewskim). Jego najstarszy syn Władysław był już wówczas królem Czech i Węgier. Kazimierz przed śmiercią wskazał jako swojego następcę na **tronie litewskim Aleksandra**, a starszego od niego **Jana Olbrachta** proponował jako kandydata do **korony polskiej**. Mimo iż stronnictwo skupione wokół arcybiskupa gnieźnieńskiego Zbigniewa Oleśnickiego wysuwało inne kandydatury, senatorowie opowiedzieli się za Olbrachtem, a zgromadzeni przedstawiciele szlachty i mieszczaństwa wybór ten zaaprobowali. Rozwiązanie takie oznaczało rozdzielenie tronu polskiego i litewskiego pomiędzy dwóch synów Kazimierza Jagiellończyka. Można to było odczytywać jako zerwanie polsko-litewskiej unii personalnej. Jednak król Polski Jan Olbracht przyjął jednocześnie tytuł *supremus dux Lithuaniae* (najwyższy książę Litwy) – tak jak niegdyś Władysław Jagiełło, gdy chciał podkreślić swoją władzę zwierzchnią wobec wielkiego księcia Witolda.

Jan I Olbracht, król w latach 1492–1501 na rycinie pochodzącej z dzieła Macieja z Miechowa *Chronica Polonorum*, 1519 r.

Herb Mołdawii na ścianie klasztoru w miejscowości Putna w Rumunii, koniec XV w.

Wkrótce po wstąpieniu na tron polski Jana Olbrachta podjęto decyzję o **zwołaniu sejmu**. Zebrał się on w styczniu 1493 r. W jego ramach wybrani na sejmikach ziemskich przedstawiciele szlachty tworzyli odrębną izbę poselską (zasada ta ustaliła się prawdopodobnie już w 1468 r.). **W 1496 r. na sejmie w Piotrkowie** król, w zamian za zgodę szlachty na udział w planowanej przez władcę wyprawie zbrojnej do Mołdawii, zaakceptował nowe, korzystne dla niej rozwiązania. Szlachta została **zwolniona z opłat celnych** za wywóz wytwarzanych w jej gospodarstwach produktów oraz przywóz towarów na domowe potrzeby. Wzmocniono **podporządkowanie chłopów panom**, gdyż odtąd tylko jeden syn chłopski rocznie mógł opuścić wieś, co określa się jako „przypisanie chłopów do ziemi" (**poddaństwo osobiste**). **Mieszczanom zabroniono posiadać dobra ziemskie**. Ponadto odsunięto ich od najwyższych urzędów kościelnych. W ten sposób szlachta zdobywała coraz silniejszą pozycję w społeczeństwie kosztem innych warstw oraz zyskiwała ułatwienia w prowadzeniu zyskownej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

przywileje piotrkowskie

W polityce zagranicznej ważną rolę odgrywała kwestia **Mołdawii**, która była polskim lennem, jednak za rządów hospodara **Stefana Wielkiego** starała się wyrwać spod tej zależności. Jednocześnie o zyskanie wpływów na tym terenie rywalizowali z Polską **Węgrzy** i **Turcy osmańscy**. W **1497 r.** Jan Olbracht podjął wyprawę zbrojną, której celem było odbudowanie polskiej pozycji w Mołdawii oraz odbicie z rąk Turków zajętych przez nich portów mołdawskich nad Morzem Czarnym. Ekspedycja zakończyła się niepowodzeniem, a **na Bukowinie** wojska polskie (głównie pospolite ruszenie) wspierane przez krzyżackich i mazowieckich lenników zostały zaatakowane przez oddziały mołdawskie, węgierskie, tureckie i tatarskie, po czym poniosły **dotkliwą klęskę**. Wrażenie, jakie wywarły na rycerstwie poniesione straty opisuje powiedzenie: „Za króla Ol-

brachta wyginęła szlachta" – którego nie należy oczywiście rozumieć dosłownie. Polska **utraciła zwierzchność lenną nad Mołdawią**, która znalazła się wkrótce pod zwierzchnictwem tureckim. Słabo bronione południowe ziemie polskie były natomiast w następnych latach pustoszone przez najazdy tatarskie.

Jan Olbracht panował w Polsce **do 1501 r.** Nie pozostawił po sobie potomstwa, więc znowu pojawił się problem następstwa tronu. Na przełomie XV i XVI w. w polskiej polityce wewnętrznej kluczową rolę odgrywało **ścieranie się interesów możnowładztwa i średniej szlachty** (najuboższa nie miała większych możliwości działania i często pozostawała zależna od możnych). Nie było jeszcze wiadomo, która z tych grup zdobędzie decydującą pozycję w państwie. Atutem w ręku możnych był fakt, że to reprezentujący ich **senat** (wywodzący się ze średniowiecznej rady królewskiej) rozstrzygał w praktyce o wyborze króla. Możnowładcy poparli najbardziej narzucającą się kandydaturę wielkiego księcia litewskiego **Aleksandra Jagiellończyka**, uczynili to jednak w zamian za **zagwarantowanie senatowi faktycznych rządów w kraju**. Przywilej, jaki nadał nowy władca w październiku **1501 r. w Mielniku**, między innymi zapewniał senatowi prawo wypowiadania posłuszeństwa władcy, gdyby ten nie przestrzegał ustanowionych praw.

panowanie Aleksandra Jagiellończyka

przywilej mielnicki

Na Litwie, której księciem był Aleksander od 1492 r., możnowładztwo już na początku jego panowania zapewniło sobie bardzo duże uprawnienia. Kontrolowało rozdawanie urzędów przez władcę oraz finanse państwa litewskiego. Poważnym zagrożeniem dla państwa litewskiego było Wielkie Księstwo Moskiewskie, w zmaganiach z którym ponosiło ono klęski. Na mocy rozejmu z 1505 r. Litwa utraciła około 1/3 swoich ruskich posiadłości.

Przywilej mielnicki osłabiał pozycję Aleksandra jako króla Polski. Władca zmierzał więc do ograniczenia jego skutków i zahamowania wzrostu roli możnowładztwa. Naturalnego sojusznika znalazł w **średniej szlachcie**, która również nie zaprzestała dążeń do ograniczenia wpływów możnych rodów. Porozumienie to doprowadziło do uchwalenia w **1505 r. konstytucji** (jak wówczas określano wszystkie ustawy sejmowe) ***Nihil novi*** (łac. nic nowego). Unieważniała ona przywilej mielnicki dla senatorów. Zgodnie z jej postanowieniami **żadne nowe prawa i przywileje nie mogły być odtąd wydawane bez wspólnej zgody reprezentantów szlachty, możnowładztwa oraz króla**. Formalnie uzyskiwano w ten sposób prawną równowagę pomiędzy ogółem szlacheckim, największymi rodami możnych i autorytetem monarchy. Rok uchwalenia konstytucji *Nihil novi* uznaje się często za początek **demokracji szlacheckiej** w Królestwie Polskim. Przyjęte rozwiązania były jedną z przyczyn, dla których w Polsce możnowładztwo (inaczej: magnateria) nie oddzieliło się pod względem prawnym od szlachty jako odrębny stan. Formalnie byli oni sobie równi, a rozróżnienie między tymi dwiema grupami dotyczy ich odmiennej pozycji ekonomicznej i społecznej. Nie rozdzielały ich natomiast żadne formalne granice i niejedna rodzina średnioszlachecka, bogacąc się, mogła z czasem znaleźć się pośród magnackich.

konstytucja *Nihil novi*

demokracja szlachecka

Aleksander Jagiellończyk zmarł **w 1506 r.**, a tron po nim objął kolejny z synów Kazimierza Jagiellończyka – **Zygmunt I** (nazwany później **Starym**).

Zygmunt I Stary

Źródło historyczne

Przywilej mielnicki króla Aleksandra Jagiellończyka dla możnowładztwa z 1501 r.

Nie byłoby rzeczy bardziej pożądanej na świecie, niż żyć pod dobrym i sprawiedliwym panującym. Jednakże częste doświadczenie nauczyło, że panujący rządzić chcą tylko samowolnie, a gdy przedniejsi spośród doradców sprzeciwiają się ich zamachom, wtedy srożą się bezmiernie, zwracając wszystkie swe siły i myśli przeciw ich prawu, osobom i mieniu. Lepiej więc poddanym być radzie ludzi roztropnych i prawom, niż dowolności i namiętności panującego, a póki senat powagą swą rozstrzyga i stanowi, póty państwo w sile swej się utrzymuje.

P. Wiszewski, *Aleksander i jego czasy*, Wrocław 2003, s. 23.

Źródło historyczne

Konstytucja *Nihil novi* z 1505 r.

Ponieważ prawa ogólne i ustawy publiczne dotyczą nie pojedynczego człowieka, ale ogółu narodu, przeto na tym walnym sejmie radomskim, wraz z wszystkim królestwa naszego prałatami [biskupami], panami rad [senatorami] i posłami ziemskimi, za słuszne i sprawiedliwe uznaliśmy, jako też postanowiliśmy, iż odtąd na potomne czasy nic nowego [*nihil novi*] stanowionym być nie ma przez nas i przez naszych następców, co by było z ujmą i uciemiężeniem Rzeczypospolitej oraz ze szkodą i krzywdą czyjąśkolwiek, tudzież zmierzało ku zmianie prawa ogólnego i wolności publicznej.

K. Baczkowski, *Rady Kallimacha*, Kraków 1989, s. 18.

Ćwiczenie

1. Porównaj cytowane dokumenty. W jaki sposób uzasadniano w nich wprowadzane regulacje ustrojowe?
2. Wskaż fragmenty, które w każdym z dokumentów określają, kto ma stanowić i gwarantować system prawny państwa. W jaki sposób konstytucja *Nihil novi* zmieniała postanowienia przywileju mielnickiego?

Król Aleksander Jagiellończyk otrzymuje spisane prawa z rąk kanclerza Jana Łaskiego; ilustracja według *Statutu Łaskiego* z 1506 r.

Kanclerz Jan Łaski (w przyszłości arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski) przygotował na polecenie władcy zbiór obowiązujących w Polsce praw i przywilejów szlacheckich. Został on wydrukowany i rozesłany do starostw i niektórych kościołów. *Statut Łaskiego* mógł stanowić oparcie dla starań szlachty o gwarancję silnej pozycji w państwie.

Charakter demokracji szlacheckiej

Demokracja szlachecka

- To popularne w historiografii określenie **systemu ustrojowego** panującego w I Rzeczypospolitej.
- Zgodnie z jej zasadami wszyscy **przynależący do stanu szlacheckiego** posiadali takie same **przywileje** oraz **prawa polityczne.**
- Oznaczała, że szlachta wspólnie z królem decyduje o sprawach dotyczących całego państwa oraz kwestii lokalnych poprzez **sejmiki**, **sejm** oraz **sądownictwo**.

Utrwalenie się w Rzeczypospolitej w XVI w. ustroju demokracji szlacheckiej było konsekwencją wzrostu znaczenia politycznego szlachty, wzbogaconej dzięki rozwojowi gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. **Wyjątkowa pozycja stanuszlacheckiego**wynikałazlicznych**przywilejów**uzyskanychjeszczeuschyłku średniowiecza – nadawanych przez takich władców, jak Ludwik Węgierski, Władysław Jagiełło i Kazimierz Jagiellończyk. Szlachta na ich mocy została zwolniona z większości podatków i zagwarantowano jej **nietykalność osobistą i majątkową** (zasada *neminem captivabimus* mówiła, że bez wyroku sądowego szlachcic nie mógł być uwięziony lub pozbawiony majątku). Dawało jej to dużą niezależność i możliwość zarówno bogacenia się, jak i zyskiwania wpływów poprzez swobodną działalność publiczną.

stan szlachecki ▸

Nadanie herbu Odrowąż protoplaście rodu Szydłowieckich na miniaturze autorstwa Stanisława Samostrzelnika z *Liber geneseos illustris familie Schidlovicie*, przed 1532 r.

Ilustracja ta znalazła się w księdze genealogicznej powstałej na zlecenie kanclerza wielkiego Krzysztofa Szydłowieckiego herbu Odrowąż. Herby stanowiły prestiżowy wyróżnik przynależności do stanu szlacheckiego i określonego rodu. Pozwalały odwoływać się do tradycji dokonań i zaszczytów, jakie były udziałem szlachetnie urodzonych przodków.

Od chwili uchwalenia konstytucji *Nihil novi* bez zgody całego **sejmu** (czyli **króla, senatu** i **izby poselskiej**) nie mogły zostać podjęte żadne decyzje dotyczące państwa. W ten sposób **szlachta** (stanowiąca kilka procent społeczeństwa) stawała się **suwerenem** w państwie – była jego **narodem politycznym**. Państwo polskie stawało się **Rzecząpospolitą** (odpowiednik łacińskiego *res publica* – rzecz publiczna, wspólna) – dobrem wspólnym członków uprzywilejowanego stanu. Na razie dotyczyło to **Korony Polskiej**, jednak po unii lubelskiej z 1569 r. prawa polityczne zostały rozciągnięte także na szlachtę Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mimo gwarancji prawnych zawartych w konstytucji *Nihil novi* do połowy XVI w. monarcha wraz z grupą najsilniej związanych ze sobą senatorów potrafił utrzymywać w sejmie przewagę nad reprezentantami szlachty. Co nie znaczy, że mógł się z nimi nie liczyć.

◂ **uprawnienia sejmu**

Sejm **stanowił prawo**, w tym uchwalał **podatki** i wyrażał zgodę na zwołanie **pospolitego ruszenia**. Podejmował decyzje o **wypowiedzeniu wojny i zawarciu pokoju**, a także o szczególnie ważnych misjach dyplomatycznych (wysyłanie tzw. wielkich poselstw). Przejął również od króla **prawo nobilitacji**, czyli nadawania szlachectwa. Nie obradował stale, lecz był zwoływany przez króla na sesje. W XVI w. sejmy odbywały się najczęściej w Krakowie oraz Piotrkowie.

◂ prawo nobilitacji

Sejm polski, karta ze *Statutu Łaskiego*

Na drzeworycie ukazano króla Aleksandra Jagiellończyka w otoczeniu świeckich i duchownych senatorów (zasiadających wokół niego) oraz posłów szlacheckich (stojących poniżej). Pośród herbów znajdują się: w centrum – herby Polski i Litwy, po bokach – herby poszczególnych ziem oraz lenn polskich. Wyobrażenie to stanowi zarazem alegorię Rzeczypospolitej.

uprawnienia senatu

W **senacie** zasiadały osoby sprawujące najwyższe godności centralne (marszałkowie wielcy i nadworni, kanclerze wielcy i podkanclerze oraz podskarbiowie wielcy), a także terytorialne (wojewodowie i kasztelanowie) oraz arcybiskupi i biskupi katoliccy. Senat, poza tym, że stanowił jeden z trzech „stanów sejmujących", sprawował funkcje doradcze wobec króla.

sejmiki ziemskie

Członków **izby poselskiej**, reprezentujących stan szlachecki, wybierano na **sejmikach ziemskich**, czyli zebraniach ogółu szlachty danego województwa lub ziemi. Sejmiki uchwalały dla wybranych przez siebie posłów **instrukcje** na sejm, określające, jakie mają oni zająć stanowisko w kluczowych sprawach. Następnie wysłuchiwały ich **relacji** z odbytego sejmu. Posłowie nie byli więc swobodni w podejmowaniu decyzji, choć instrukcje poselskie nigdy nie nabrały mocy bezwzględnie obowiązującej. Na sejmikach decydowano też o wielu sprawach lokalnych, związanych na przykład z **sądownictwem ziemskim** (szlacheckim) czy lokalnymi podatkami. W XVI w. znaczną rolę odgrywały też **sejmiki generalne** poszczególnych prowincji – Małopolski, Wielkopolski, Prus Królewskich, a później także Mazowsza oraz Litwy. Zbierali się na nich zarówno posłowie, jak i senatorowie reprezentujący dany obszar (w przypadku Prus Królewskich także przedstawiciele miast królewskich). Celem ich spotkania było uzgodnienie wspólnego stanowiska prowincji wobec propozycji królewskich, które miały być rozpatrywane podczas obrad sejmu.

sejmiki generalne

zasada jednomyślności

Podczas uchwalania praw obowiązywała w izbie poselskiej **zasada jednomyślności**. Oznaczało to, że postanowień nie podejmowano większością głosów, lecz że powinni się na nie zgodzić wszyscy posłowie. Teoretycznie sprzeciw kilku czy nawet jednego z nich mógłby zaprzepaścić ustawę, jednak w XVI w. tak się nie zdarzało. Prowadzono dyskusje i negocjacje tak długo, aż nieprzekonanych posłów pozostało niewielu i ci powstrzymywali się od dalszych sprzeciwów. Takie rozwiązanie wymagało szukania kompromisu, zamiast narzucania przez większość swojego zdania mniejszości. Było to konieczne, gdyż posłowie reprezentowali różne ziemie Rzeczypospolitej, których mieszkańcy mieli nieraz sprzeczne interesy. Dopiero od połowy XVII w. zasada jednomyślności w postaci formalnie zgłoszonego sprzeciwu (***liberum veto***) stała się przyczyną zrywania sejmów i uniemożliwiała uchwalanie nowych ustaw.

Polscy żołnierze z 1. połowy XVI w. w wyobrażeniu Jana Matejki

Król, mimo że był tylko jednym z trzech „stanów sejmujących", nadal dysponował znaczną władzą – **zwoływał sejm** i **sejmiki**, wyznaczał program obrad, zatwierdzał i **ogłaszał uchwały**, które bez takiego ogłoszenia nie miały mocy prawnej. Bez jego zgody (podobnie jak bez zgody senatu lub izby poselskiej) nie mogło być uchwalone żadne prawo. W odróżnieniu od sejmu zwoływanego na kil-

kutygodniowe sesje król stale wypełniał swoje obowiązki. Do kompetencji monarchy należała **nominacja** wszystkich urzędników – od najważniejszych: ministrów, wojewodów i kasztelanów, po niższych urzędników lokalnych, a także mianowanie biskupów. Ponadto mógł rozdzielać w formie dożywotnich nadań dobra koronne (**królewszczyzny**). W ten sposób zjednywał sobie stronników. W jego rękach pozostawała władza prawodawcza dotycząca **miast królewskich** oraz wyodrębnionych prawnie **grup religijnych i etnicznych** (Żydów, Ormian, Tatarów). W rękach monarchy spoczywało **kierowanie polityką zagraniczną**, jednak **bez możliwości wypowiadania wojny**. Do jego kompetencji należało wysyłanie posłów i przyjmowanie zagranicznych ambasadorów. Król był **naczelnym wodzem** oraz wydawał listy upoważniające oficerów do tworzenia oddziałów.

Podłoże rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

Na **rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej** złożyło się wiele czynników. W **1466 r.** Polska odzyskała **Pomorze Gdańskie**, zdobywając w ten sposób bezpośredni dostęp do Morza Bałtyckiego. Umożliwiło to rozwój handlu, w tym najbardziej opłacalnego eksportu zboża, transportowanego **Wisłą do Gdańska** i sprzedawanego na zachodzie Europy. Wiązało się to z opisanymi w poprzednim rozdziale różnicami w zakresie przemian społeczno-gospodarczych między zachodnią a wschodnią Europą (**dualizm gospodarczy**). W XVI w. relacje pomiędzy cenami eksportowanej z Polski żywności i surowców a kosztami importowanych artykułów rzemieślniczych stawały się coraz korzystniejsze dla polskiej szlachty. Stanowiło to dla niej zachętę do **rozwoju produkcji rolnej**.

eksport produktów rolnych

Nabrzeże Motławy w Gdańsku z Żurawiem – ogromnym dźwigiem portowym wybudowanym w latach 40. XV w.

Kupcy gdańscy kupowali zboże od szlachty polskiej, a następnie sprzedawali je kupcom z Zachodu, głównie holenderskim.

W XIV–XV w. gospodarstwa szlacheckie były zwykle niewielkie, a ich produkcja służyła głównie wyżywieniu rodziny właściciela. Natomiast w wieku XVI w. nastąpił ich rozrost i zwiększenie **produkcji na sprzedaż**. Szlachta wykorzystała możliwość czerpania zysków ze zbytu towarów rolnych na rynkach zachodnioeuropejskich. U progu nowożytności źródłem jej utrzymania, podobnie jak wcześniej w zachodniej Europie, przestała być wojna.

pańszczyzna ▸

Szlacheckie dochody pochodziły z własnych gospodarstw rolnych (**folwarków**). Ich uzyskiwanie było możliwe dzięki **pańszczyźnie** – darmowej pracy chłopów, którzy wykonywali ją w zamian za prawo do użytkowania swoich działek. **Przywilej piotrkowski** z 1496 r. oznaczał poważne ograniczenie wolności osobistej chłopów – ich „przywiązanie do ziemi", której nie mogli opuszczać bez zgody pana. Ułatwiło to szlachcie stopniowe podnoszenie wymiaru pańszczyzny i tym samym osiąganie dzięki darmowej sile roboczej większych zysków. Powiększanie obszarów gospodarstw folwarcznych odbywało się natomiast głównie poprzez zagospodarowywanie nieużytków. Ponadto już w XV w. (na mocy statutu wareckiego z 1423 r.) szlachta wykupywała ziemię należącą do sołtysów, co znacznie zwiększyło powierzchnię należących do niej gruntów.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw wydarzenia, które na przełomie XV i XVI w. kształtowały polski system ustrojowy. Na czym polegała rywalizacja pomiędzy możnowładztwem a średnią szlachtą?
2. Jak rozumiesz pojęcia: *demokracja szlachecka, naród polityczny*? Jakie elementy składały się na wyjątkową pozycję stanu szlacheckiego w państwie? Co decydowało o jego przewadze nad innymi stanami?
3. Jakie czynniki umożliwiły szlachcie uzyskanie praw i przywilejów stanowych? W jakim stopniu jej sytuacja różniła się – twoim zdaniem – na przełomie średniowiecza i nowożytności od sytuacji szlachty zachodnioeuropejskiej? Aby odpowiedzieć na pytania, przypomnij sobie informacje z poprzednich rozdziałów oraz z podręcznika do historii średniowiecznej.
4. Omów uprawnienia króla, senatu i izby poselskiej oraz sposób funkcjonowania sejmu polskiego.
5. Wyjaśnij, jakie były źródła rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.
6. Wskaż najważniejsze zmiany, jakie zaszły w polskim życiu politycznym za czasów Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka. Jakie były ich związki z życiem społecznym i gospodarczym kraju?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Na tronie polskim po śmierci Kazimierza Jagiellończyka zasiadł **Jan Olbracht** (1492–1501), a po nim **Aleksander Jagiellończyk** (1501–1506). ◂ s. 112

Sejm z **1496 r.** ustanowił szereg praw (**przywileje piotrkowskie**), które umacniały **pozycję społeczną i ekonomiczną stanu szlacheckiego**. ◂ s. 113

Aleksander Jagiellończyk w zamian za wybór przez senat na króla polskiego wydał w **1501 r.** przywilej **mielnicki** oddający znaczną część władzy w państwie w ręce **możnowładztwa**. ◂ s. 114

Konstytucja ***Nihil novi* z 1505 r.** unieważniała porządek ustrojowy ustanowiony przywilejem mielnickim i wprowadzała formalną równowagę pomiędzy królem, możnymi a ogółem szlachty. Jej uchwalenie stanowiło sukces **średniej szlachty**. ◂ s. 114

Stan szlachecki, ponieważ posiadał prawa dające mu udział w sprawowaniu władzy, stanowił **naród polityczny** I Rzeczypospolitej. ◂ s. 116

Sejm polski składał się z trzech „stanów sejmujących": **króla**, **senatu** i **izby poselskiej**. Senatorami byli wysocy **urzędnicy** i **biskupi**. Posłów wybierały **szlacheckie sejmiki ziemskie**. ◂ s. 118

Król zachował wiele **uprawnień** zapewniających mu decydującą rolę w polityce państwowej. Zwoływał sejm i sejmiki oraz ogłaszał uchwały. Bez jego zgody nie można było stanowić nowych praw. Mianował urzędników świeckich i biskupów oraz dysponował królewszczyznami. ◂ s. 118

Popyt na zboże na zachodzie Europy oraz uprzywilejowanie gospodarcze, społeczne i polityczne szlachty pozwoliły jej na zwiększenie **produkcji rolnej na eksport**, którą rozwijano na **folwarkach** dzięki pracy **pańszczyźnianej** chłopów. ◂ s. 119

2. Polska ostatnich Jagiellonów – dzieje wewnętrzne

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o stosunkach wewnętrznych w państwie polsko-litewskim za panowania Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta;
- dowiesz się, w jaki sposób szlachta w ramach ruchu egzekucyjnego starała się zrealizować założenia stojące u podstaw demokracji szlacheckiej;
- zapoznasz się z postępami reformacji i jej głównymi nurtami na ziemiach polsko-litewskich.

Panowanie Zygmunta I Starego

objęcie tronu przez Zygmunta I Starego

Medal z podobizną Zygmunta I Starego, 1526 r.

Zygmunt I Stary objął tron w **1506 r.** i panował aż do **1548 r.** Był władcą, który starał się w pełni wykorzystać uprawnienia przysługujące królowi, a nawet je przekraczał. Niejednokrotnie nie respektował woli stanów sejmujących i uniemożliwiał szlachcie pełne korzystanie ze współuczestnictwa we władzy wprowadzonego przez konstytucję *Nihil novi*. Gromadził wokół siebie stronników wspierających jego politykę, rozdając im królewszczyzny i nadając ważne urzędy państwowe. Nie wszyscy pochodzili z najmożniejszych rodów, choć król w większym stopniu opierał się **na możnowładztwie** niż średniej szlachcie. Nie zamierzał przy tym dopuścić do nadmiernego wzrostu znaczenia żadnej z tych grup.

małżeństwo z Boną Sforzą

W 1518 r. król pojął za żonę **Bonę Sforzę** wywodzącą się z rodu książąt Mediolanu. Jego małżonka, bardzo aktywna w polskiej polityce, wspierała go w dążeniach do wzmocnienia władzy królewskiej. Czyniła zwłaszcza starania o **zapewnienie skarbowi królewskiemu dochodów** niezależnych od uchwalanych przez sejm podatków. Wykupywała między innymi zastawione królewszczyzny na rzecz dynastii, przez co znajdowały się one poza kontrolą sejmu. Wspólnym osiągnięciem pary królewskiej było doprowadzenie **w 1529 r.** do elekcji, a w kolejnym roku do koronacji ich dziewięcioletniego wówczas syna – **Zygmunta Augusta na króla Polski**. Dokonanie takiego aktu ***vivente rege*** (to znaczy za życia króla) było sprzeczne z istniejącą w Polsce od schyłku XIV w. zasadą elekcyjności tronu (ograniczonej do członków panującej dynastii Jagiellonów).

Zygmunt August

elekcja *vivente rege*

Ważnym wydarzeniem za rządów Zygmunta Starego było włączenie w **1526 r.** do Korony ostatniej części będącego dotąd lennem **Mazowsza wraz z Warszawą**. Nastąpiło to po wygaśnięciu tamtejszej linii książąt mazowieckich, wywodzących się z dynastii Piastów. W 1529 r. rozciągnięto na szlachtę mazowiecką wszystkie przywileje, które posiadała szlachta koronna, i utworzono na obszarze Mazowsza sejmiki. Obszar ten, choć formalnie włączony do Wielkopolski, miał jednak własny sejmik generalny, na którym wypracowywano wspólne stanowisko na sejm polski. Prawo koronne Mazowsze przyjęło dopiero w 1577 r.

Królowa Bona na drzeworycie pochodzącym z dzieła Ludwika Decjusza *De vetustatibus Polonorum* (*O starożytnościach polskich*), 1521 r.

IN BONAE REGINAE EFFIGIEM

Bona Sforza d'Aragona (czytaj: sforca; 1494–1557) była córką Giana Galeazza Sforzy (czytaj: dżiana galeacca sforcy), księcia Mediolanu, który zmarł, gdy miała zaledwie kilka miesięcy. W kilka lat później jej matka Izabela Aragońska (córka króla Neapolu) objęła władzę w księstwach Bari i Rossano na południu Włoch i tam wychowywała się Bona. Zyskała wszechstronne, humanistyczne wykształcenie, a także zapoznała się z mechanizmami władzy. Gdy w 1515 r. zmarła pierwsza żona Zygmunta Starego – Barbara Zápolya, król za pośrednictwem cesarza Maksymiliana I Habsburga zwrócił się o rękę Bony. 18 kwietnia 1518 r. została koronowana na królową Polski.

Polityka wewnętrzna władcy doprowadziła do **zatargu ze szlachtą** i narodzin w ostatnim okresie jego panowania tak zwanego **ruchu egzekucyjnego**. Rozwijał się on następnie w okresie panowania Zygmunta II Augusta oraz pierwszych wolnych elekcji w latach 70. Skupiał **średnią szlachtę**, która za cel postawiła sobie doprowadzenie do **wykonania**, czyli egzekucji (łac. *executio*) nierespektowanych przez króla **praw**.

◂ ruch egzekucyjny

Szlachta protestowała zwłaszcza przeciwko nieprzestrzeganiu uchwał sejmowych zakazujących **łączenia w jednym ręku kilku urzędów** oraz naruszaniu prawa dotyczącego rozdawania **królewszczyzn**. Król mógł je oddawać tylko w użytkowanie dożywotnie, tymczasem niektóre z nich znalazły się w rękach rodów możnowładczych na zasadzie wieczystej. Rody te gromadziły dużą liczbę królewszczyzn, co wraz z uzyskiwanymi urzędami umacniało ich pozycję w państwie. Szlachta obawiała się tego oraz ich sojuszu z królem. Królewszczyzny traktowała przy tym jako dobra państwowe. Odzyskanie przez skarb kontroli nad nimi miało **uzdrowić finanse państwa**, w którym brakowało środków między innymi na wojsko. Było to jedno z następstw przywileju koszyckiego wydanego dla szlachty w 1374 r., który poprzez obniżenie podatków doprowadził do trwałych braków w skarbcu. Król starał się te braki rekompensować, między innymi oddając królewszczyzny w zastaw, co było prawnie zakazane. Szlachta uchwalała co jakiś czas podatki, nie była jednak skłonna zgodzić się na wprowadzenie obciążenia podatkowego o charakterze stałym.

Ruch egzekucyjny domagał się także reformy w takich dziedzinach, jak **wojskowość** i **sądownictwo**. Żądał też **utrzymania zasady elekcyjności tronu**. Postulował ponadto, aby władze państwowe nie były wykonawcami wyroków

kościelnych wobec szlachty i aby duchowieństwo zostało obciążone podatkami. Opowiadał się również za tolerancją religijną. Egzekucjoniści dążyli do usprawnienia zarządzania krajem między innymi poprzez likwidację odrębności prowincji Korony oraz jej **silniejszy związek z Litwą**.

Szlachta miała pretensje do króla o dążenia do umocnienia władzy z pominięciem interesów szlacheckich, o działania królowej Bony w kwestiach skarbowych, a nawet o sposób wychowywania młodego Zygmunta Augusta. **W 1537 r.** doszło do **rokoszu lwowskiego**. Kiedy król zwołał pod Lwów pospolite ruszenie na wyprawę przeciwko Mołdawii, zgromadzona szlachta przedstawiła mu w 35 punktach najważniejsze postulaty ruchu egzekucyjnego. Mowy szlacheckie oraz debaty z senatorami trwały przez kilka tygodni. Na czoło ruchu wysunęli się wówczas między innymi Jan Sierakowski oraz bracia Piotr i Marcin Zborowscy. Bunt wobec władcy nie miał krwawego charakteru, a ponieważ – jak mówiono – ofiarą padło jedynie mnóstwo zjedzonego przy okazji drobiu, wydarzenie nazwano ironicznie **wojną kokoszą**.

rokosz lwowski

wojna kokosza

Rokoszanie usłyszeli z ust króla zapewnienia o realizacji najważniejszych postulatów, ale w praktyce do tego nie doszło. Nie osiągnęli swoich celów i byli zmuszeni przeprosić króla. Jednak Zygmunt Stary zrezygnował z dalszego wzmacniania władzy królewskiej. Na sejmach w latach 1538–1539 złożył ważne zapewnienie, że elekcja *vivente rege* w przyszłości się nie powtórzy, a po śmierci Zygmunta Augusta odbędzie się elekcja z udziałem całej szlachty.

Rokosz – zbrojne wystąpienie przeciw królowi szlachty, która chciała realizować własne cele polityczne i bronić swobód stanowych.

Zygmunt II August na tronie polsko-litewskim i sukcesy ruchu egzekucyjnego

Barbara Radziwiłłówna, druga żona Zygmunta Augusta na portrecie z warsztatu Lukasa Cranacha, ok. 1565 r.

W 1545 r. zmarła pierwsza żona Zygmunta Augusta Elżbieta Habsburżanka. Przyszły król sprawował wówczas w imieniu ojca rządy na Litwie. Latem 1547 r. poślubił swoją wielką miłość – Barbarę Radziwiłłównę – przedstawicielkę najmożniejszego rodu litewskiego. Małżeństwo zawarte z poddaną, a nie z członkinią którejś z europejskich dynastii panujących wykraczało poza przyjęte wówczas reguły. Odbyło się ponadto bez zgody sejmu i wbrew woli królewskich rodziców Zygmunta Augusta. Okoliczności te zaciążyły na początkach panowania nowego króla. Zygmunt August długo walczył o akceptację swojego małżeństwa. Koronacja Barbary na królową Polski odbyła się dopiero w grudniu 1550 r. Chora na raka władczyni zmarła 5 miesięcy później. Latem 1553 r. król poślubił Katarzynę Habsburżankę – siostrę swojej pierwszej żony.

panowanie Zygmunta II Augusta

W 1548 r. objął władzę **ostatni z Jagiellonów** na tronie polskim – **Zygmunt II August**. Przez znaczną część panowania prowadził podobną politykę jak ojciec

– **opierał się na możnowładztwie**, rezygnując nawet ze zwoływania sejmów. Pozostawał ze szlachtą w konflikcie zarówno w kwestiach polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej (sojusz z Habsburgami). Dopiero **w latach 60.**, w okresie wojny o Inflanty i podejmowanych starań o zacieśnienie unii Polski z Litwą, zdecydował się **współpracować z** rosnącym w siłę **ruchem egzekucyjnym**, do którego przywódców należeli między innymi Mikołaj Sienicki, Hieronim Ossoliński i Rafał Leszczyński. Król był zmuszony do zmiany stanowiska, gdyż tylko w ten sposób mógł uzyskać zgodę szlachty na podatki pozwalające kontynuować wojnę. Wpływ na jego decyzję miała również niechęć możnych litewskich do zacieśnienia unii, na którym coraz bardziej zależało władcy w ostatnich latach panowania. Zygmunt August zwołał **w 1562 r. sejm**, który przypieczętował jego zgodę ze szlachtą i podjął realizację postulatów ruchu egzekucyjnego.

Zygmunt August na portrecie nieznanego autora, ok. 1554 r.

Arras wawelski z herbami Polski i Litwy, ok. 1555 r.

Źródło historyczne

Postanowienia sejmu z 1562 r. dotyczące egzekucji dóbr królewskich

Oznajmujem wszem wobec i każdemu z osobna [...], że skarb koronny przez zbytnie upraszanie dóbr stołu naszego bardzo umniejszon a wyniszczon jest, o co się wszystkie ziemie Korony naszej ustawicznie najwięcej uskarżały, przypisując i poczytując to nam za krzywdę i szkodę pospolitą, gdzie by upraszania takowe, bądź i zastawy, które by przeciw statutom koronnym dane i zapisane, zasię ku skarbowi i pożytkowi koronnemu przywrócone nie były. Chcąc już więc tedy tak ciężkiemu uskarżaniu pospolitemu, najwięcej czasu tego tak niebezpiecznego i zatrudnionego koniec uczynić, żądając i pragnąc tego, aby uspokojenie pospolite na wszem i we wszem zachowane było, [...] te wszystkie rzeczy i namowy tu niżej napisane tak ustanawiamy i skazujemy [...].
Statut króla Aleksandra, stryja naszego, tak go wykładać i rozumieć najdujemy, jako słowa tego statutu same w sobie brzmią i obmawiają, w mocy swej go zostawujemy. A tak wszystkie po tym statucie daniny, darowizny wieczne, feuda albo lenna, też i przedania nasze, przodków naszych,

także też fundusze i nadania wszystkich duchowieństw jakożkolwiek zapisane, mają być i są tym statutem kasowane a w niwecz obrócone, jako te, które są prawu pospolitemu przeciwne nalezione i osądzone we wszystkich państwach i księstwach do Korony należących, [...] Takowe [dobra ziemskie] przypadają w ręce nasze i Rzeczypospolitej.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 96–97.

Ćwiczenie

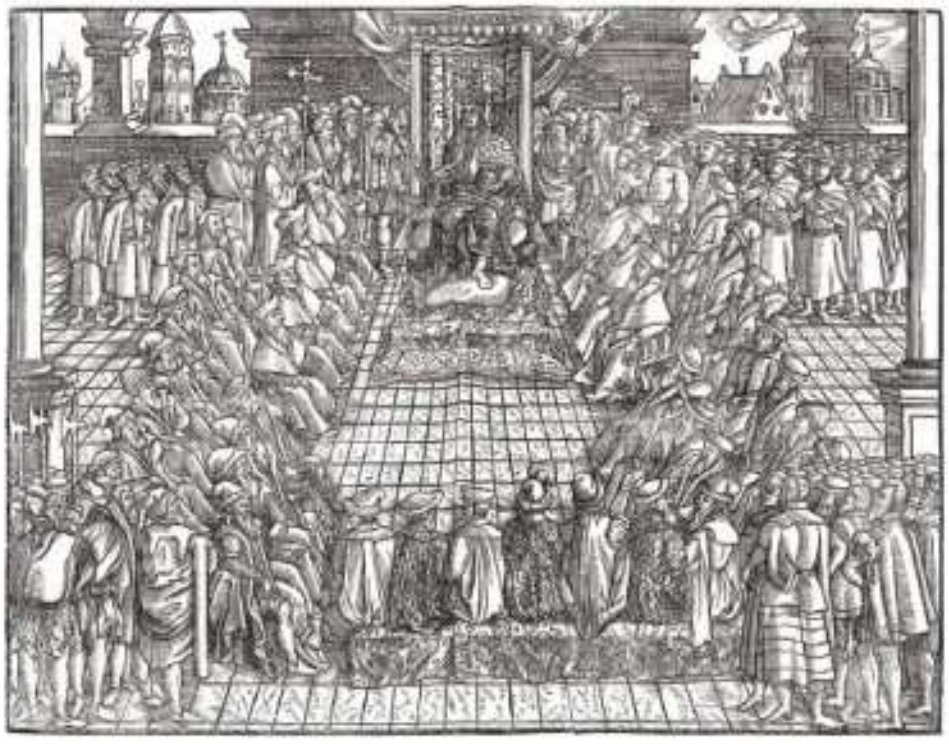
Wyjaśnij, dlaczego tak dużą wagę przywiązywano do egzekucji dóbr królewskich.

Zmiana postawy króla i wsparcie postulatów ruchu egzekucyjnego doprowadziły w latach 60. do **odzyskania większości królewszczyzn** rozdanych i zastawionych bez zgody sejmu lub zagarniętych przez możnowładców. Ustalono wówczas zasadę, że królewszczyzny, które będą legalną drogą przekazywane w dzierżawę, mają być odtąd objęte kontrolą wysokości dochodów. **Dzierżawca** będzie zatrzymywał dla siebie **20%** zysków, a **80%** trafi do **skarbca królewskiego**. Zastrzeżono przy tym, że **1/4** (kwarta) **z dochodów królewskich** zostanie przeznaczona na utrzymanie stałych oddziałów zaciężnych, nazywanych **wojskiem kwarcianym**. Liczyło ono zaledwie kilka tysięcy żołnierzy, miało jednak znaczenie w obronie południowo-wschodnich granic przed Tatarami, do czego zostało przeznaczone.

wojsko kwarciane

Egzekucja królewszczyzn doprowadziła do faktycznego przekształcenia dóbr królewskich w dobra państwowe i **chwilowego osłabienia pozycji możnych**. W ten sposób ustrój określany mianem **demokracji szlacheckiej w 2. połowie XVI w. wzmocniono** – to szlachta (poprzez izbę poselską sejmu) w porozumieniu z królem odgrywała w tym czasie najważniejszą rolę w państwie. Sukcesem stronnictwa egzekucyjnego stało się także doprowadzenie w sojuszu z królem do zawarcia **unii realnej polsko-litewskiej w 1569 r.** Część postulatów ruchu, jak **zagwarantowanie tolerancji religijnej** czy **utworzenie sądownictwa szlacheckiego najwyższej instancji**, zrealizowano już po śmierci Zygmunta Augusta. Działo się to w nowej sytuacji politycznej, kiedy ta formacja ulegała już rozpadowi.

wzmocnienie pozycji szlachty

Obrady sejmu za czasów Zygmunta Augusta. Grafika z dzieła Jana Herburta *Statuta i przywileje koronne*, 1570 r.

Reformacja w państwie polsko-litewskim

Państwo polsko-litewskie – w odróżnieniu od krajów Europy Zachodniej – jeszcze przed epoką reformacji w bardzo znacznym procencie było zamieszkane przez ludność wyznań **innych niż katolickie**. Bardzo liczni byli prawosławni Rusini (w Koronie zamieszkujący Podole oraz Ruś Czerwoną, przyłączone w czasach Kazimierza Wielkiego, a w Wielkim Księstwie Litewskim stanowiący większość mieszkańców). W miastach dużą grupę stanowili wyznający judaizm Żydzi. Mieszkali też na ziemiach polskich Ormianie wyznający monofizytyzm (wiarę w tylko jedną – boską – naturę Chrystusa), a także muzułmańscy Tatarzy.

reformacja w państwie polsko-litewskim

Reformacja już w kilka lat po wystąpieniu Lutra zwyciężyła w stanowiącym polskie lenno państwie zakonu krzyżackiego, które zostało w 1525 r. przekształcone w księstwo protestanckie. Na ziemiach Korony Polskiej w pierwszej kolejności objęła **Prusy Królewskie** i **Wielkopolskę**, a rozprzestrzeniała się głównie wśród **mieszczan** i **ludności niemieckojęzycznej**. Znajdowała wielu zwolenników także wśród mieszkańców **Krakowa** i **Lwowa**. Dotyczyło to również stolicy Litwy – **Wilna**.

Niechętny ideom reformacji, Zygmunt Stary chciał ograniczyć ich szerzenie się w Rzeczypospolitej. W tym celu między innymi wydawał od 1520 r. edykty zakazujące przywożenia książek protestanckich pod karą konfiskaty mienia i wygnania. Praw tych jednak nie przestrzegano i do kraju napływały liczne protestanckie publikacje. Silnie oddziaływał również na Rzeczpospolitą ośrodek luterański w Prusach Książęcych, zwłaszcza od chwili powstania w 1544 r. protestanckiego uniwersytetu w Królewcu. Natomiast **miasta Prus Królewskich**, w których **luteranizm** stał się wyznaniem dominującym, uzyskały na przełomie lat 50. i 60. **przywileje gwarantujące im swobody wyznaniowe**. W Elblągu, Gdańsku i Toruniu znajdowały się protestanckie gimnazja reprezentujące wysoki poziom nauczania.

Szlachta polska już od dłuższego czasu dążyła do reformy Kościoła katolickiego i ograniczenia jego uprawnień. Domagała się między innymi odebrania mu przywilejów podatkowych oraz zniesienia wykonywania wyroków kościelnych przez władze świeckie. Pragnęła także likwidacji obciążającej ją dziesięciny. Podobnie jak na Zachodzie, również w Polsce zarzucano duchowieństwu niski poziom moralny oraz brak wykształcenia i zaangażowania w sprawach wiary. Reformacja znalazła pośród szlachty bardzo licznych zwolenników. Nastąpiło to jednak nieco później niż wśród mieszczan, bo na większą skalę dopiero **około połowy XVI w.** Szlachta zmieniała wyznanie głównie na **kalwinizm**, ponieważ luteranizm uważano za religię pogardzanego stanu mieszczańskiego. Ponadto kalwinizm był postrzegany przez szlachciców jako bardziej „demokratyczny", gdyż nie oddawał gminy religijnej pod zwierzchność władzy świeckiej. Odpowiadało to wolnościowym ideom szlacheckim.

kalwinizm polskiej szlachty

Źródło historyczne

Dokument kapituły krakowskiej z 1551 r. dotyczący sytuacji w Kościele katolickim w Polsce

Przede wszystkim należy wyznać, że te wszystkie przeciwności i prześladowania Kościoła i służebników Bożych [rozwój reformacji] słusznym wyrokiem boskim spadły na Kościół i sługi jego z po-

wodu grzechów, zgorszeń i złych obyczajów kapłanów i biskupów, dalej z powodu ich próżności i zbytniej chciwości. [...] I nie tylko ci sami biskupi nie powstrzymują heretyków od swej owczarni, lecz powiadają, że sami oni wykonywają czyny heretyckie i bałwochwalcze i że do tego stopnia mają w pogardzie święte postanowienia Kościoła, iż nie zachowują świąt od Kościoła ustanowionych, pobożnych uroczystości i postów, spożywają publicznie mięso z świeckimi w Wielki Post, udzielają im komunii pod obiema postaciami, a niektórzy tylko trzy sakramenty pozostawiają w Kościele, resztę odrzucają...

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 31: *Zygmunt August i rozkwit reformacji w Polsce (1548–1572)*, w świetle źródeł przedstawił S. Kot, Warszawa 1929, s. 4.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj stan Kościoła katolickiego w Polsce przedstawiony w dokumencie kapituły krakowskiej.

Informacja o źródle

Dokument ten został przygotowany przez kanoników krakowskich na synod kościelny zwołany do Piotrkowa, gdzie miała się odbyć debata nad wewnętrzną reformą w Kościele i sposobami przeciwstawienia się reformacji. Stanowił rodzaj instrukcji dla biorących w nim udział przedstawicieli kapituły krakowskiej. Nie miał być rozpowszechniany poza środowiskiem kościelnym. Autorami dokumentu były osoby mocno zaangażowane w zwalczanie reformacji w Polsce, wśród których znalazł się sekretarz króla Zygmunta Starego, późniejszy biskup warmiński Marcin Kromer.

Przyjmowanie nowej wiary przez szlachtę nie oznaczało radykalnej zmiany jej mentalności i sposobu życia. Nie naśladowała surowości obyczajów charakteryzującej gminy kalwińskie na Zachodzie i swoim zachowaniem niewiele różniła się od katolickich sąsiadów. Także wiele zagadnień teologicznych, na przykład nauka o predestynacji, w Rzeczypospolitej nie wzbudzało większego zainteresowania. Przyjmowanie nowych idei było przede wszystkim świadectwem szlacheckiego dążenia do niezależności, niechęci do podległości władzy, w tym kościelnej i do ponoszenia na jej rzecz ciężarów finansowych. Wydaje się, że dla znacznej części szlachty najatrakcyjniejsze było zaprzestanie płacenia dziesięciny, która znacznie obciążała jej gospodarstwa.

Kalwinizm stał się popularny zarówno wśród średniej szlachty, jak i **możnowładztwa**, zwłaszcza w **Małopolsce** i na **Litwie**. Szczególnie ważnym ośrodkiem kalwinizmu w Koronie był należący do **Oleśnickich Pińczów**, gdzie odbywały się regularnie synody zwolenników tego wyznania i funkcjonowała kalwińska drukarnia. Przy organizacji gimnazjum działał tu wybitny działacz reformacji **Jan Łaski (młodszy)**. Na Litwie podobną rolę odgrywał **Nieśwież Radziwiłłów**. Także inne wielkie rody, jak **Stadniccy** (Małopol-

Jan Łaski (młodszy) ▸

ska), **Górkowie** (Wielkopolska) czy **Chodkiewiczowie** (Litwa) związały się z kalwinizmem.

W okresie szczytowego powodzenia reformacji w Rzeczypospolitej protestantyzm stał się wyznaniem około **15–20% szlachty** oraz jeszcze większej części możnowładztwa. Grupa ta obejmowała najbardziej wykształconą i aktywną politycznie elitę stanu. W latach 60. XVI w. 2/3 przedstawicieli Małopolski i Wielkopolski w izbie poselskiej było protestantami. Wśród przywódców ruchu egzekucyjnego protestanci stanowili około 30%. Na ziemiach litewskich, gdzie dominowało prawosławie, kalwinizm zajął drugą pozycję przed katolicyzmem.

Ludność chłopska w niewielkim stopniu ulegała wpływom reformacji, ponieważ z reguły nie interesowała się kwestiami teologicznymi. Jej szlacheccy panowie, którzy przeszli na protestantyzm, nie odczuwali natomiast potrzeby nawracania swoich poddanych.

Dawny zbór kalwiński w Oksie, niedaleko Kielc, ufundowany w latach 60. XVI w. przez właściciela miasta – pisarza Mikołaja Reja, rysunek J.G. Olszewskiego, 1902 r.

Mikołaj Rej, uważany za najważniejszego obok Jana Kochanowskiego twórcę polskiego języka literackiego w epoce renesansu, przeszedł na kalwinizm w latach 40. XVI w. Brał udział w dysputach teologicznych, w swoich dobrach zakładał protestanckie szkoły i zbory. Był kilkukrotnie posłem na sejm, zwolennikiem ruchu egzekucyjnego.

Jan Łaski (1499–1560), określany jako najwybitniejszy polski działacz reformacyjny, na holenderskiej rycinie z 1720 r.

Jan Łaski (młodszy) był bratankiem kanclerza i prymasa Polski, twórcy *Statutu* z 1506 r. Jana Łaskiego (starszego). Początkowo był księdzem katolickim. Wiele podróżował za granicę i kształcił się na kilku europejskich uniwersytetach. Zawarł przyjaźń z Erazmem z Rotterdamu. Na początku lat 40. porzucił katolicyzm i został organizatorem Kościoła protestanckiego we Fryzji (część Niderlandów). Następnie przeniósł się do Londynu, gdzie został przełożonym zborów skupiających protestantów uciekających do Anglii przed prześladowaniami w swoich krajach. Po powrocie w 1556 r. do Polski próbował doprowadzić do stworzenia Kościoła narodowego i do porozumienia między różnymi odłamami protestanckimi. Jego poglądy i działalność organizacyjna wywarły olbrzymi wpływ na oblicze polskiego kalwinizmu.

bracia polscy (arianie)

W 2. połowie XVI w. bardziej radykalnie nastawieni zwolennicy kalwinizmu w Polsce odłączyli się od współwyznawców. Stworzyli zbór mniejszy i nazwali się **braćmi polskimi**. Byli też nazywani **arianami**, a także antytrynitarzami (gdyż większość z nich odrzucała dogmat o Trójcy Świętej, przyjmując jedność istoty Boga). Ich przywódcy głosili równość ludzi, potępiali pańszczyznę i poddaństwo, a nawet wzywali do wspólnego posiadania ziemi. Odrzucali również służbę w wojsku. Takie poglądy podważały porządek społeczny, wzbudzając niechęć wśród szlachty. W rzeczywistości jednak znaczna część braci polskich nie była tak radykalna. Brała udział w wojnach, sprawowała urzędy i korzystała z pracy pańszczyźnianej chłopów – nie wyróżniała się spośród ogółu szlachty.

Na przełomie XVI i XVII w. intelektualną stolicą braci polskich, wpływającą także na protestantów w innych krajach europejskich, stał się **Raków**. Działała tam drukarnia oraz Akademia Rakowska, przyciągająca uczniów również spoza Rzeczypospolitej. Dzieła braci polskich opublikowane w latach 60. XVII w. w Amsterdamie w serii ***Bibliotheca Fratrum Polonorum*** odegrały znaczącą rolę, gdyż poważnie wpłynęły na myślicieli wczesnego oświecenia europejskiego.

Sytuacja wyznaniowa na ziemiach polsko-litewskich w 2. poł. XVI w.

Ćwiczenie

1. Nazwij obszary, na których reformacja zyskała szczególnie duże wpływy.
2. Wskaż na mapie wymienione w tekście podręcznika ośrodki protestantyzmu.

idea polskiego Kościoła narodowego

Byli w Rzeczypospolitej zwolennicy, w tym wśród biskupów katolickich, utworzenia **Kościoła narodowego** na wzór Kościoła anglikańskiego. Do urzeczywistnienia tych planów jednak nie doszło. Projekt ten nie znalazł poparcia króla Zygmunta Augusta, na co początkowo liczono. Realizacja postulatów ruchu egzekucyjnego przyniosła natomiast **przejściowe osłabienie pozycji Kościoła katolickiego**. Przejawem tego była między innymi przyjęta przez sejm w latach 60. konstytucja zakazująca wykonywania przez władzę świecką wyroków sądów duchownych. Starano się także zmniejszyć zależność Kościoła w Polsce od papiestwa – sejm zabronił mu wysyłania pieniędzy do Rzymu.

ugoda sandomierska

Niepowodzeniem zakończyła się próba zjednoczenia wyznań protestanckich w jeden Kościół. W **1570** r. doszło natomiast do podpisania **ugody sandomierskiej** między **kalwinistami**, **luteranami** i wywodzącymi się z husytyzmu **braćmi czeskimi**. Ze względu na negowanie Trójcy Świętej zostali z niej **wykluczeni bracia polscy**. Zawarta umowa zakładała wspólne działanie na rzecz wolności religijnej i uzyskania dla protestantów praw równych z katolikami. Takiego porozumienia nie zawarto w żadnym innym kraju europejskim. Celem tej umowy było wzmocnienie środowisk sprzyjających reformacji (w dużym stopniu z obawy przed rozwojem sytuacji politycznej po spodziewanej w najbliższym czasie śmierci Zygmunta Augusta).

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw cele polityki wewnętrznej Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta oraz metody, jakimi się posługiwali.
2. Wyjaśnij, co stanowiło podłoże konfliktów w stosunkach wewnętrznych w państwie polsko-litewskim za ostatnich Jagiellonów.
3. Scharakteryzuj i oceń działania podejmowane przez szlachtę w ramach ruchu egzekucyjnego. W jakim pozostawały one związku z regułami stojącymi u podstaw demokracji szlacheckiej? Jak wpłynęły na jej funkcjonowanie?
4. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej i internecie więcej informacji na temat wystąpień przedstawicieli ruchu egzekucyjnego w sejmie i ich postulatów. Czy dążenia średniej szlachty były – twoim zdaniem – zbieżne z interesem państwa polsko-litewskiego? Uzasadnij swoją opinię.
5. Omów rozwój reformacji w państwie polsko-litewskim. Uwzględnij wielość nurtów i zróżnicowanie grup społecznych, które objęła.

6. Przedstaw sytuację wyznaniową, która wytworzyła się w Rzeczypospolitej w 2. połowie XVI w.

7. Wyjaśnij, dlaczego tak duża część stanu szlacheckiego przyjęła w XVI w. kalwinizm. Jaki był związek pomiędzy rozwojem protestantyzmu w Polsce a ideałami polskiej szlachty?

8. Poszukaj wiadomości o wybitnych postaciach wyznających protestantyzm, które pochodziły z twojego regionu. Przygotuj krótką informację na temat ich działalności.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 122 **Zygmunt I Stary**, panujący w latach **1506–1548**, w trakcie swoich rządów opierał się na **grupach możnowładców**. Ważną rolę w polityce państwowej odgrywała jego żona **Bona Sforza**.

s. 122 W 1529 r. nastąpiła – jedyny raz w historii Polski – **elekcja** króla (Zygmunta Augusta) za życia – ***vivente rege*** – panującego władcy.

s. 123 **Żądania ruchu egzekucyjnego** obejmowały egzekucję praw i dóbr królewskich oraz usprawnienie finansów państwa, wojskowości i administracji. Pozycję szlachty miały wzmocnić reformy w sądownictwie oraz relacjach z Kościołem.

s. 124 W **1537 r.** miał miejsce **rokosz lwowski**, który zahamował dążenia Zygmunta Starego do umocnienia władzy.

s. 124 Ostatni z Jagiellonów, **Zygmunt II August**, panował w latach **1548–1572**. Początkowo kontynuował założenia polityki ojca, jednak **w latach 60.** doszedł do **porozumienia ze szlachtą**.

s. 126 Sejm zadecydował o **odebraniu** większości nieprawnie posiadanych przez możnych **królewszczyzn**. Dochody z ich dzierżaw miały odtąd zasilać skarb królewski, a w części być przekazywane na **wojsko kwarciane**.

s. 126 W ostatnich latach panowania Zygmunta Augusta zrealizowano wiele postulatów ruchu egzekucyjnego, a część z żądań spełniono po jego śmierci. **Umocniło to pozycję szlachty** w systemie ustrojowym kraju.

s. 127 **Reformacja** znalazła początkowo zwolenników głównie wśród **mieszczan** i ludności niemieckojęzycznej, zwłaszcza Prus Królewskich, a także Wielkopolski.

s. 127 Około połowy XVI w. narastało zainteresowanie **szlachty kalwinizmem**, który stał się wyznaniem znacznej części członków stanu. Zdobył też wielką popularność wśród możnowładztwa, zwłaszcza na Litwie i w Małopolsce.

s. 130 Specyficznym dla Rzeczypospolitej ruchem religijnym byli **bracia polscy** (arianie).

s. 131 Próby utworzenia **polskiego Kościoła narodowego**, a także zjednoczenia wyznań protestanckich się **nie powiodły**.

s. 131 W **1570 r.** doszło do zawarcia **ugody sandomierskiej** między protestantami, z której byli jednak wykluczeni bracia polscy.

3. Polska ostatnich Jagiellonów i jej stosunki z sąsiadami

NA TEJ LEKCJI:

- prześledzisz, jak układały się stosunki państwa polsko-litewskiego z sąsiadami i przeczytasz o wojnach, jakie toczyła Rzeczpospolita;
- dowiesz się, w jaki sposób dobiegło kresu istnienie państw zakonnych w Prusach i Inflantach.

Państwo polsko-litewskie oraz jego sąsiedzi przed 1525 r.

Traktat wiedeński z Habsburgami

Na przełomie średniowiecza i nowożytności ważnym elementem polityki międzynarodowej była **rywalizacja** pomiędzy dynastiami **Jagiellonów** i **Habsburgów** w **Europie Środkowo-Wschodniej**. Habsburgowie wspierali wówczas Wielkie Księstwo Moskiewskie toczące wojny z Litwą oraz państwo zakonu krzyżackiego pragnące uniezależnić się od Polski. **Zygmuntowi I Staremu** zależało więc na tym, aby porozumieć się z Habsburgami i zerwać w ten sposób to groźne dla państwa polsko-litewskiego przymierze. Z kolei król Czech i Węgier

Władysław II Jagiellończyk

Władysław II Jagiellończyk potrzebował wsparcia Habsburgów w związku z zagrożeniem, jakie stanowiła dla niego ekspansja turecka.

zjazd wiedeński
Maksymilian I Habsburg

W **1515 r.** w **Wiedniu** miało miejsce spotkanie Zygmunta i Władysława z cesarzem **Maksymilianem I Habsburgiem**, zakończone zawarciem **traktatu**. Cesarz zobowiązywał się do zaprzestania działań wspierających pozycję państwa zakonnego w konfliktach z Polską. Potwierdzono istniejące już wcześniej plany

układy małżeńskie między dynastiami

podwójnego układu małżeńskiego pomiędzy dynastiami. W związku z tymi postanowieniami (układ dynastyczny, o którym była mowa w rozdz. I.7.) Anna, córka Władysława Jagiellończyka, zawarła klika lat później małżeństwo z Ferdynandem Habsburgiem (wnukiem cesarza Maksymiliana). Natomiast siostra Ferdynanda, Maria, poślubiła Ludwika, syna Władysława Jagiellończyka. Otwierało to drogę do wzajemnego **dziedziczenia tronów** na wypadek wymarcia austriackiej linii Habsburgów lub czesko-węgierskiej Jagiellonów. Już niedługo urzeczywistniła się ta druga możliwość. Król Władysław Jagiellończyk zmarł rok po zawarciu traktatu wiedeńskiego. Natomiast **w 1526 r. zginął** w bitwie z Turkami **pod Mohaczem** jego syn **Ludwik**. Ponieważ Ludwik nie pozostawił dziedzica, **Czechy** i **Węgry** przeszły w ręce **Ferdynanda Habsburga**.

Grafika Albrechta Dürera przedstawiająca władców biorących udział w zjeździe w Wiedniu i ich potomstwo

Od lewej ukazani są: cesarz Maksymilian I Habsburg, jego wnuczka Maria, syn Władysława II Jagiellończyka – Ludwik, sam Władysław II Jagiellończyk, jego córka Anna i Zygmunt I Stary. Na drzeworycie brak jest Ferdynanda Habsburga – przyszłego króla Czech i Węgier.

Sekularyzacja państwa zakonu krzyżackiego i hołd pruski 1525 r.

Zakon krzyżacki w Prusach podjął pod koniec XV w. starania o uniezależnienie się od Polski, której **lennikiem** pozostawał od czasu II pokoju toruńskiego z 1466 r. Początkowo mógł liczyć na pomoc cesarza, ale po zawarciu przez Habsburgów i Jagiellonów traktatu wiedeńskiego utracił to poparcie. W latach **1519–1520** trwała kolejna **wojna polsko-krzyżacka** (Litwa nie wzięła w niej udziału), która przyniosła zakonowi wiele porażek i zakończyła się podpisaniem czteroletniego rozejmu.

wojna polsko-krzyżacka

Zamek w Kwidzyniu na obszarze państwa zakonnego

Zdobycie Kwidzynia (oraz Pasłęka) było ważnym etapem w wojnie 1519–1520. Sam zamek nie należał do Krzyżaków, lecz do miejscowych biskupów.

Władza wielkiego mistrza, którym był **Albrecht Hohenzollern** (siostrzeniec króla Zygmunta Starego), uległa w tym okresie dalszemu osłabieniu na rzecz stanów pruskich – szlachty i mieszczaństwa. W trakcie trwania rozejmu na terenie państwa zakonnego doszło do **rozwoju reformacji** – luteranizm szybko zyskiwał wyznawców, co mogło grozić wybuchem wojny domowej. Sam wielki mistrz był zainteresowany naukami Marcina Lutra i dwukrotnie się z nim spotkał. Ostatecznie postanowił przyjąć luteranizm, dokonać **sekularyzacji zakonu** w Prusach, a jego ziemie zamienić w świeckie księstwo. Spodziewał się, że umocni przez to swoją władzę. W następstwie podjętej decyzji stał się **dziedzicznym księciem** państwa zwanego odtąd **Prusami Książęcymi**.

Albrecht Hohenzollern

sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach

Prusy Książęce

Sekularyzacja – w tym kontekście: wyjęcie urzędów, wszelkich uprawnień i majątku spod kontroli kościelnej i przekazanie ich władzom świeckim.

Herb miasta Bad Mergentheim (czytaj: bad mergenthajm) – siedziby wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego w latach 1525–1809 i zamek krzyżacki w tej miejscowości, przebudowany w końcu XVI w. w stylu renesansowym na rezydencję o charakterze pałacowym

Sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach nie oznaczała końca jego istnienia. Jego gałąź w Inflantach funkcjonowała do 1561 r. (gdy została zsekularyzowana). Przetrwało natomiast wiele domów zakonnych w Rzeszy, które podlegały wielkim mistrzom rezydującym w Bad Mergentheim na terenie Wirtembergii. Obecnie siedziba zakonu znajduje się w Wiedniu. Prowadzi on głównie działalność duszpasterską i dobroczynną.

Jako lennik korony polskiej Albrecht zwrócił się o potwierdzenie dokonanego aktu do króla Zygmunta Starego. W **1525 r.** podpisano w Krakowie odpowiedni traktat. Na jego mocy „książę w Prusiech", jako lennik króla polskiego, zobowiązywał się do niesienia mu pomocy zbrojnej i służenia radą. Polscy monarchowie mieli prawo rozstrzygać spory pomiędzy księciem a jego poddanymi. Książęta pruscy stawali się polskimi senatorami, ale w rzeczywistości nie zostali nigdy dopuszczeni do zasiadania w senacie. Równocześnie z podpisaniem traktatu odbyła się na rynku krakowskim, w obecności reprezentantów stanów pruskich,

hołd pruski ▸ uroczysta ceremonia nazwana później **hołdem pruskim**. Ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego w Prusach, będąc już świeckim księciem, złożył hołd lenny królowi Polski. Zygmunt Stary, mimo że był gorliwym katolikiem i przeciwstawiał się rozwojowi reformacji na obszarze swojego państwa, obejmował opieką luterańskiego władcę. Był to pierwszy taki przypadek w Europie.

Jan Matejko, Hołd pruski, 1879–1882

Artysta przedstawił wydarzenia z 10 kwietnia 1525 r. Na podwyższeniu przed siedzącym na tronie królem Zygmuntem Starym klęczy książę Albrecht Hohenzollern. W jednej ręce trzyma proporzec otrzymany od króla na znak nadania lenna. Drugą rękę kładzie w geście przysięgi na leżącej na kolanach monarchy otwartej Biblii. Po złożeniu przez Albrechta przysięgi król trzykrotnie uderzył go mieczem, pasując w ten sposób na swojego wasala.

Zależność władcy Prus Książęcych od korony polskiej była tym silniejsza, że Albrecht po zmianie wyznania i sekularyzacji zakonu nie mógł już szukać oparcia w dawnych sojusznikach – cesarzu i papieżu. Tylko państwo Jagiellonów zapewniało teraz bezpieczeństwo jemu samemu oraz jego luterańskiemu księstwu. Wspólnota interesów dynastycznych łączyła natomiast Prusy Książęce z **Brandenburgią**, gdzie panowała **inna linia Hohenzollernów**. W 1539 r. również ten kraj stał się protestancki.

Rozwiązanie problemu państwa zakonnego w Prusach poprzez przekształcenie go w lenno świeckie było **różnie oceniane przez potomnych**. Zygmuntowi Staremu zarzucano, że nie skorzystał z okazji, aby zlikwidować pruską odrębność i włączyć kraj do Rzeczypospolitej. W przyszłości władcy Prus – czego nikt oczywiście nie mógł przewidzieć – uniezależnili się, a w końcu wzięli udział w rozbiorach Polski. Jednak traktat krakowski z 1525 r. w chwili zawierania wydawał się korzystny, a Prusy Książęce były początkowo słabe i z konieczności wierne Królestwu Polskiemu. Polska dzięki zaistniałej sytuacji uzyskiwała **pokój na** tak niespokojnej przez stulecia **północnej granicy** i umacniała swoją **pozycję w basenie Morza Bałtyckiego**. W razie wygaśnięcia pruskiej linii Hohenzollernów ich państwo miało być włączone bezpośrednio do Polski, do czego jednak nigdy nie doszło.

Relacje z Turcją

W złożony sposób układały się stosunki Polski z **Turcją osmańską**. Oba te kraje były zainteresowane wpływami **w Mołdawii**, która tym samym stawała się polem rywalizacji. Ważnym epizodem zmagań w regionie było zwycięstwo **hetmana Jana Tarnowskiego** nad armią mołdawską w 1531 r. **pod Obertynem**. Doprowadziło ono do odzyskania przez Polskę utraconego kilka lat wcześniej Pokucia (zobacz mapa na s. 133). Przyczyniło się też do uregulowania relacji **z Turcją** poprzez zawarcie **traktatu pokojowego w 1533 r.**, powtórzonego 20 lat później. Oznaczał on praktyczną rezygnację Polski ze zwierzchności lennej nad Mołdawią. Porozumienie przetrwało **do początku XVII w.**, zabezpieczając państwo polsko-litewskie przed najgroźniejszym południowym sąsiadem. Ostatni Jagiellonowie, mimo starań podejmowanych przez Habsburgów i papiestwo, nie zaangażowali się w ich konflikt z Turcją. Problemem pozostawały natomiast najazdy **Tatarów krymskich**, którzy wprawdzie pozostawali pod zwierzchnością turecką, ale wielokrotnie samowolnie podejmowali niszczące najazdy na południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej.

rywalizacja o wpływy w Mołdawii

Jan Tarnowski

najazdy Tatarów krymskich

Hetman Jan Tarnowski (1488–1561) na portrecie autorstwa Marcella Bacciarellego (czytaj: marczello bacziarellego), tworzącego w Warszawie w XVIII w.

Jan Tarnowski wielokrotnie sprawował urząd hetmana wielkiego koronnego, czyli głównodowodzącego wojskami zaciężnymi. Funkcja ta pojawiła się na początku XVI w. i początkowo była sprawowana okresowo. Dopiero od lat 80. urząd hetmański stał się dożywotni.

Wojny z Moskwą i konflikt o Inflanty

wojny polsko-litewskie z Moskwą

W XVI w. państwo polsko-litewskie kilkakrotnie toczyło wojny **z Wielkim Księstwem Moskiewskim**, które starało się oderwać od Litwy pograniczne tereny. Moskwa korzystała przy tym na początku stulecia z poparcia Krzyżaków i cesarza Maksymiliana. Podjęte działania militarne przyniosły jej sukces w postaci zdobycia **w 1514 r. Smoleńska**. Jednak jeszcze w tym samym roku armia polsko-litewska, którą dowodził należący do wielkiego prawosławnego rodu możnowładczego hetman Konstanty Ostrogski, rozbiła **w bitwie pod Orszą** oddziały moskiewskie. Mimo zwycięstwa nie udało się wówczas odzyskać ziemi smoleńskiej. Walki toczyły się do 1522 r. i ponownie w latach 1534–1537, ale nie przyniosły rozstrzygającego zwycięstwa żadnej ze stron.

utrata Smoleńska przez Moskwę

bitwa pod Orszą

Oblężenie Smoleńska przez wojska moskiewskie w 1514 r. na ilustracji z rosyjskiej kroniki historycznej z 2. poł. XVI w.

Bitwa pod Orszą (fragment), obraz nieznanego artysty, ok. 1530 r.

Zwycięstwo w bitwie pod Orszą w 1514 r. wzmocniło również pozycję Jagiellonów w rozmowach prowadzonych z Habsburgami, którzy pozostawali wówczas w sojuszu z Moskwą. Ułatwiło to zawarcie traktatu wiedeńskiego.

konflikt o Inflanty

Za panowania Zygmunta Augusta doszło do wojny, która zapoczątkowała długotrwały **konflikt o panowanie w basenie Morza Bałtyckiego**. Przedmiotem rywalizacji stały się bogate **Inflanty**, podzielone pomiędzy posiadłości **miejscowej gałęzi zakonu krzyżackiego** (inflanckiego) oraz czterech biskupów, z których najpotężniejszy był **arcybiskup Rygi**. Zygmunt August zmierzał do rozciągnięcia na ten obszar wpływów **państwa polsko-litewskiego**. Natomiast celem **Rosji** Iwana IV Groźnego było opanowanie kluczowych dla niej z punktu widzenia handlu dalekomorskiego portów nad Morzem Bałtyckim (była już o tym mowa w rozdz. I.7.).

Inflanty przed 1561 r.

Ćwiczenie

Opisz położenie geopolityczne Inflant. Jakie znaczenie mógł mieć ten obszar dla państwa polsko-litewskiego i Moskwy?

Zaatakowanie Inflant przez wojska moskiewskie w 1558 r. i zajęcie przez nie Narwy i Dorpatu spowodowało, że przedstawiciele stanów inflanckich oddali się pod protekcję Zygmunta Augusta. Przekazali w ręce litewskie zamki na lewym brzegu Dźwiny. W **1561** r. podpisano w **Wilnie układ**, na mocy którego nastąpiło uznanie zwierzchności Zygmunta Augusta i złożenie mu przysięgi przez zakon inflancki, arcybiskupa ryskiego i stany inflanckie. Inflanckie państwo zakonne zostało zsekularyzowane, a **wielki mistrz Gotthard Kettler** przeszedł na luteranizm. Jako świecki już, dziedziczny książę, otrzymał w **lenno Kurlandię i Semigalię**, czyli południowo-zachodnią część Inflant.

◂ układ w Wilnie

Rozstrzygnięcie korzystne dla państwa polsko-litewskiego stanowiło cios dla moskiewskich planów zdobycia ważnych ekonomicznie portów nad Bałtykiem. Do wspomnianej powyżej rywalizacji o panowanie w basenie Morza Bałtyckiego włączyły się ponadto **Dania** i **Szwecja**. Konflikt zbrojny pomiędzy tymi czterema państwami – **I wojna północna** – trwał w latach **1563–1570**. Przy czym układ sojuszy się zmieniał – Polska pozostawała najpierw w przymierzu z Danią, a potem ze Szwecją. Sukcesem Rosji było zdobycie w 1563 r. należącego do Litwy **Połocka**.

W latach 60. Zygmunt August podjął działania zmierzające do stworzenia floty, która blokowałaby moskiewski handel morski odbywający się poprzez Narwę. Zaciągał na swoją służbę **kaprów** – dowódców prywatnych okrętów, którzy odtąd pod prawną ochroną króla rabowali statki handlujące z Narwą. Brali też udział w operacjach wojennych poprzez blokowanie obleganych portów.

Komisja Morska ▸ W 1568 r. Zygmunt August utworzył **Komisję Morską** nadzorującą flotę kaperską. Działała ona tylko do jego śmierci w 1572 r. I Rzeczpospolita nigdy nie stworzyła floty wojennej, choć w XVII w. władcy znów podejmowali próby jej zorganizowania.

I wojnę północną zakończył pokój pomiędzy Danią a Szwecją oraz rozejm między Rzecząpospolitą a Rosją. Ta ostatnia zatrzymała w swoim ręku wschodnią część Inflant z Dorpatem. **Większość Inflant z Rygą** pozostała **wspólną własnością Polski i Litwy**, a **Księstwo Kurlandii i Semigalii** – ich **wspólnym lennem**. Północne Inflanty, czyli **Estonia**, znalazły się w rękach **Szwecji**. **Dania** zatrzymała przybrzeżne wyspy, w tym największą z nich – Ozylię (dziś Saremа). Do odnowienia działań wojennych w Inflantach pomiędzy Rzecząpospolitą a Rosją doszło już kilka lat później, za panowania Stefana Batorego.

lenne księstwo Kurlandii ▸

Panorama Rygi w 1572 r. na sztychu pochodzącym z atlasu świata wydanego w Kolonii w końcu XVI w.

Ryga pozostawała pod panowaniem Rzeczypospolitej do 1621 r.

Negatywną dla państwa polko-litewskiego konsekwencją wojny o Inflanty była zgoda wyrażona przez Zygmunta Augusta na **dopuszczenie brandenburskich Hohenzollernów do dziedziczenia Prus Książęcych** w razie wygaśnięcia tamtejszej linii dynastii. Za tę cenę król zyskał poparcie Hohenzollernów w toczącym się konflikcie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało zawarcie traktatu wiedeńskiego pomiędzy Habsburgami a Jagiellonami w 1515 r.

2. Przedstaw okoliczności, które doprowadziły do hołdu pruskiego, i reguły zawarte w traktacie krakowskim z 1525 r.

3. Jak oceniasz podjętą przez Zygmunta Starego decyzję o akceptacji przekształcenia ziem państwa zakonnego w lenno świeckie? Jakie było znaczenie sekularyzacji zakonu krzyżackiego i powstania Prus Książęcych?

4. Wymień wojny toczone przez Rzeczpospolitą za panowania ostatnich Jagiellonów.

5. Przypomnij sobie informacje dotyczące przemian zachodzących w początkach epoki nowożytnej w państwie moskiewskim omówionych w rozdziale I.7. W jaki sposób te zmiany wpływały – twoim zdaniem – na stosunki między Rzecząpospolitą a Moskwą? Jaką rolę mogły odgrywać moskiewska polityka „zbierania ziem ruskich" oraz koncepcja „Trzeciego Rzymu"?

6. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały Inflanty w polityce Zygmunta Augusta oraz dlaczego stały się one w 2. połowie XVI w. przedmiotem rywalizacji kilku państw.

7. Omów przebieg i następstwa konfliktu o Inflanty.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Porozumienie zawarte w Wiedniu **w 1515 r.** pomiędzy **Jagiellonami** a **Habsburgami** poprawiło międzynarodową pozycję państwa polsko-litewskiego, szczególnie w konfliktach z Krzyżakami i Moskwą. ◂ s. 134

Układy małżeńskie pomiędzy obiema dynastiami spowodowały, że po bezdzietnej śmierci Ludwika Jagiellończyka trony Czech i Węgier przeszły w ręce Habsburgów. ◂ s. 134

Przegrana wojna z Polską, osłabienie władzy wielkiego mistrza i rozwój reformacji skłoniły **Albrechta Hohenzollerna** do przeprowadzenia **w 1525 r. sekularyzacji zakonu krzyżackiego w Prusach**. Przeszedł on na **luteranizm** i stał się dziedzicznym księciem i lennikiem Korony Polskiej (**hołd pruski**). Jego świeckie państwo zaczęto nazywać **Prusami Książęcymi**. ◂ s. 135–136

Przedmiotem rywalizacji pomiędzy **Polską a Turcją** była Mołdawia. Polskim sukcesem stało się zwycięstwo nad armią mołdawską pod Obertynem w 1531 r. ◂ s. 137

Od czasów pokoju z 1533 r. do końca XVI w. stosunki Turcji z państwem polsko-litewskim **układały się pokojowo**. Zagrożeniem były natomiast najazdy **Tatarów krymskich**. ◂ s. 137

Wojny państwa polsko-litewskiego z Moskwą w 1. połowie XVI w. nie przyniosły decydującego zwycięstwa żadnej ze stron, choć Litwa utraciła część swojego terytorium (m.in. Smoleńsk). Dużym sukcesem wojsk polsko-litewskich była wygrana bitwa pod Orszą w 1514 r. ◂ s. 138

W 2. połowie XVI w. trwała międzynarodowa rywalizacja o pozycję **w basenie Morza Bałtyckiego**. Związane z nią były wojny o Inflanty. ◂ s. 138

Konflikt o **Inflanty**, jaki toczył się za panowania Zygmunta Augusta, doprowadził do sekularyzacji tamtejszego państwa zakonnego, **przyłączenia większości Inflant z Rygą** do państwa polsko-litewskiego i utworzenia lennego **księstwa Kurlandii**. Swoje zdobycze uzyskały też **Rosja**, **Szwecja** i **Dania**. ◂ s. 138–140

4. Kultura renesansu w Polsce

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak kultura humanistyczna rozwijała się w Królestwie Polskim;
- poznasz ośrodki kultury renesansowej i humanizmu;
- przeczytasz o twórcach epoki odrodzenia.

Oddziaływanie kultury humanistycznej w Królestwie Polskim u schyłku średniowiecza

źródła polskiej myśli humanistycznej

Początki humanizmu renesansowego w Polsce sięgają **2. połowy XV w.**, czasów panowania Kazimierza Jagiellończyka. Nowe prądy umysłowe docierały w tym czasie do **Akademii Krakowskiej**, skupiającej międzynarodowe środowisko złożone z profesorów i studentów z różnych krajów Europy, zwłaszcza Czech, krajów niemieckich i Węgier. Do Polski zaczęły w tym czasie napływać drukowane dzieła autorów starożytnych oraz ówczesnych humanistów. Do najwybitniejszych przedstawicieli polskiej myśli humanistycznej tego okresu, którzy byli zarazem wykładowcami Akademii Krakowskiej, można zaliczyć arcybiskupa lwowskiego **Grzegorza z Sanoka** i wojewodę poznańskiego **Jana Ostroroga**. Wśród obcokrajowców byli to przybyły z Italii **Filippo Buonaccorsi** (czytaj: buonakkorsi), zwany **Kallimachem**, jeden z wybitniejszych przedstawicieli włoskiego humanizmu XV w., i sławny niemiecki poeta **Konrad Celtis**.

Kallimach

Grzegorz z Sanoka był poetą i mecenasem sztuki, a także myślicielem, który postulował uniezależnienie polityki, etyki i pedagogiki od teologii. Głosił potrzebę reformy średniowiecznych form nauczania, jakimi były wykład i nauka na pamięć. Na jego dworze w Dunajowie pod Lwowem powstał jeden z pierwszych ośrodków myśli humanistycznej w Polsce. Od 1470 r. przebywał tam **Kallimach** – poeta, pedagog i dyplomata w jednej osobie. W swoich pracach o charakterze polityczno-historycznym: *Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka* oraz *Żywot Zbigniewa Oleśnickiego arcybiskupa gnieźnieńskiego* upowszechnił wzór nowej renesansowej biografii. Wkrótce Kazimierz Jagiellończyk przyznał mu stanowisko królewskiego sekretarza i powierzył wychowanie synów.

Płyta nagrobna Kallimacha z kościoła dominikanów w Krakowie

Kallimach był włoskim pisarzem i dyplomatą. Oskarżony o udział w spisku przeciwko papieżowi Pawłowi II opuścił Rzym i udał się do Polski. Przebywał na dworze Kazimierza Jagiellończyka, a następnie Jana Olbrachta. Zmarł w 1496 r.

Memorial o urządzeniu Rzeczypospolitej

Jan Ostroróg w ***Memoriale o urządzeniu Rzeczypospolitej*** (powstałym w latach 70. XV w.) zawarł program poprawy ustroju państwa i Kościoła. Jego wizja spójnego organizmu państwowego obejmowała postulat silnej władzy, jednolitego prawa i jednorodności religijnej. Postulował podporządkowanie życia społeczno-politycznego prawu państwowemu o czysto świeckim charakterze, które powinno zostać ujednolicone i spisane w języku polskim. Występował przeciwko głoszeniu w kościołach kazań w języku niemieckim (co było wciąż częste w miastach zdominowanych od paru stuleci przez kulturę niemiecką, o czym była mowa w podręczniku dotyczącym średniowiecza). Był zwolennikiem wzmocnienia władzy królewskiej względem Kościoła. Uważał, że należy opodatkować duchowieństwo świeckie i zakonne oraz znieść wszelkie opłaty Kościoła polskiego na rzecz Rzymu. Zarówno dzieło Ostroroga, jak i jego idee stały się powszechnie znane dopiero w XVI w. Odegrały wówczas ważną rolę w toczących się wtedy sporach o charakter władzy królewskiej, kwestie społeczne oraz relacje państwa i Kościoła.

Źródło historyczne

Fragmenty dzieła Jana Ostroroga *Memoriał o urządzeniu Rzeczypospolitej*

O opłatach na rzecz papieża

Bolesna i nieludzka uciążliwość dręczy Królestwo Polskie, skądinąd wolne, i w tym również, że nieustanną chytrością Włochów tak dalece łudzić się dajemy, iż pod pozorem pobożności i fałszywej nauki, a raczej istotnego zabobonu, tak wielkie sumy pieniędzy do dworu, jak go nazywają, rzymskiego corocznie dozwalamy wyprowadzać, płacąc ogromną daninę, którą sakrą, czyli annatami zowią. [...] Potrzeba więc całkowicie zaprzestać tej zmyślonej pobożności, a papież nie powinien być tyranem pod płaszczykiem wiary, lecz przeciwnie, łaskawym ojcem, jak jest miłosierny ten, którego on się mieni być namiestnikiem na ziemi.

[...]

O rozmaitości praw

Nie jest wcale dobra taka rozmaitość praw, iż innym szlachta, innym plebejusze się sądzą, iż jedno polskim, drugie niemieckim się zowie, i to znowu jeszcze jest różnorodne, a tak zacięcie bywa zachowywane, jak gdyby sami tylko Niemcy wszelki rozum posiedli. Takowa mieszanina w jednym państwie nie zgadza się z rozumem. Niech więc będzie jedno prawo wszystkich obowiązujące, bez żadnej osób różnicy; na rany i zabójstwa kara pieniężna i kryminalna niech będzie taż sama zachowana, jaka dawnego była zwyczaju. Jeśliby zaś poczytywano za potrzebne prawo odmienne dla plebejuszów, odmienne dla szlachty, a to dla różności tych stanów, niech przecie i tamto pierwsze cywilnym, a nie niemieckim się zowie; jak wszelako mniemam, że jednym i tym samym prawem zarówno wszyscy mieszkańcy kraju mogą i powinni by się rządzić.

O powinności szlachty

Jest powinnością szlachty być zawsze na pogotowiu do obrony ojczyzny i nawet za nią życie poświęcić, jeżeli tego potrzeba. Gdyby w czasie przeglądu zbroi i wojska, który corocznie koniecznie odbywać się powinien, znalazł się ktokolwiek nie mający broni, taki powinien zaszczyt szlachectwa utracić.

[...]

O wyrokach z zeznań torturowanych

Ponieważ z powodu zeznań czynionych na mękach wielu niewinnych ponosi kary, przeto gdy wielką jest zbrodnią krew niewinną toczyć, niechże nie będzie dawana wiara takim zeznaniom innych

obciążającym: potrzeba w tym jawnego dowodu. Niech zatem nikt nie będzie skazywany na śmierć, jak tylko na zasadzie jawności oskarżenia i prawnego wykazania winy.

K. Baczkowski, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Kraków 1999, s. 175.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale przedstaw kwestie istotne dla siły i jedności państwa według Jana Ostroroga.

Nadwiślańskie Bractwo Literackie

W 1489 r. powstało w Krakowie pierwsze polskie towarzystwo humanistyczne – *Sodalitas Litteraria Vistulana*, czyli **Nadwiślańskie Bractwo Literackie**, utworzone przez Celtisa i Kallimacha. Jego członkowie zaznajamiali się z kulturą starożytną, zwłaszcza poezją antyczną oraz poglądami Erazma z Rotterdamu. Propagowali nowe renesansowe prądy umysłowe oraz wzory kulturowe, literackie i osobowe. Krótka działalność stowarzyszenia nie wywarła jednak większego wpływu na życie intelektualne kraju.

Ośrodki kultury renesansowej i humanizmu

mecenat królewski

ośrodki kultury renesansowej

Pierwszoplanowym ośrodkiem renesansu w Polsce był **Kraków**. Początkowo, **pod koniec XV w.**, nowe idee były znane jedynie na dworze królewskim i w Akademii Krakowskiej. **Rozwój** renesansowej kultury nastąpił **za panowania Zygmunta Starego**. Ideały włoskiego odrodzenia, renesansowa filozofia humanistyczna i sztuka upowszechniły się na dobre na ziemiach polskich **w ciągu XVI w.** Przenikały one na teren państwa polsko-litewskiego różnymi drogami. Szerzyli je cudzoziemcy rezydujący na **dworze królewskim** i niektórych dworach **biskupich** i **możnowładczych**. Mecenasami artystów bywali też patrycjusze najbogatszych **miast**. Mieszkańcy Rzeczypospolitej zapoznawali się z kulturą odrodzenia i myślą humanistyczną także dzięki **podróżom** po Europie Zachodniej, odbywanym tam **studiom** i przywożonym stamtąd **drukowanym książkom**.

Początki sztuki renesansowej w Polsce wiążą się z przybyciem włoskich artystów Franciszka Florentczyka i Bartolomea Berrecciego (czytaj: bereczcziego). Przebywający od 1502 r. na dworze królewskim architekt i rzeźbiarz **Franciszek Florentczyk** wykonał pierwsze w Polsce dzieło w stylu renesansowym – **arkadową oprawę nagrobka króla Jana Olbrachta**. Od 1516 r. na dworze królewskim przebywał jako nadworny architekt i rzeźbiarz **Bartolomeo Berrecci**. Jego najwybitniejszymi dziełami są **kaplica Zygmuntowska** oraz kaplica św. Tomasza przy katedrze na Wawelu. Kaplica Zygmuntowska znalazła liczne naśladownictwa – chociaż w mniejszych i mniej wspaniałych formach – w całym kraju. Z warsztatu Berrecciego pochodzi również **nagrobek Barbary z Tęczyńskich Tarnowskiej** w katedrze w Tarnowie, uznawany często za najpiękniejszy wizerunek kobiety w renesansowej rzeźbie polskiej.

Dziełem sprowadzonych z Italii architektów była przebudowa w latach 1506–1536 **w stylu renesansowym zamku wawelskiego**, który kilka lat wcześniej częściowo spłonął. Z inicjatywy Zygmunta Starego także Włosi odpowiadali za pierwotnie renesansowy kształt **Zamku Dolnego** w **Wilnie** w Wielkim Księstwie Litewskim.

Ważną rolę w upowszechnieniu kultury odrodzenia odegrało zwłaszcza przybycie w 1518 r. **Bony Sforzy**. Stworzony przez nią renesansowy dwór przypominał dwory istniejące na zachodzie Europy i upowszechniał nowe gusta w zakresie sztuki. W pewnym stopniu odnosiło się to także do strojów czy przyzwyczajeń kulinarnych. Jednak szlachta przyjmowała je z rezerwą, podobnie jak samą królową Bonę.

Zamek Dolny w Wilnie

Zamek wileński rozbudowany w XVI w. w stylu renesansowym został na początku XVII w. odnowiony w stylu manierystycznym, a następnie częściowo we wczesnobarokowym. Na przestrzeni kolejnych stuleci uległ prawie całkowitemu zniszczeniu. Zrekonstruowano go na mocy decyzji Sejmu Republiki Litewskiej z 2001 r.

Jednorożec – fragment arrasu *Ryś i jednorożec*, utkanego w Brukseli, należącego do wawelskiej kolekcji arrasów Zygmunta Augusta

Arrasy to barwne tkaniny wykonane w znanych warsztatach we Flandrii. Ich nazwa pochodzi od miasta Arras – jednego z centrów tkactwa. Arrasy wawelskie wykonano na zlecenie Zygmunta Augusta. Zostały przez niego w testamencie zapisane Rzeczypospolitej i stanowią do dziś wyposażenie wnętrz Wawelu. Zachowało się ich 142 spośród 170, jakie sprowadzono do Polski. Przedstawiają sceny biblijne, krajobrazy oraz fantastyczne zwierzęta i kompozycje.

Kopuła Kaplicy Zygmuntowskiej przy katedrze na Wawelu

Kaplica została zbudowana w latach 1519–1533 dla króla Zygmunta Starego. Jej podstawa ma formę sześcianu. Nad nią znajduje się ośmioboczny bęben z okrągłymi oknami, przykryty kopułą pokrytą złoconymi łuskami. Wnętrze kaplicy wykonano z białego piaskowca i czerwonego marmuru. Zawiera ono m.in. sarkofagi i posągi Zygmunta Starego oraz Zygmunta Augusta i jego siostry Anny Jagiellonki.

dzieła malarskie

Najbardziej znanym polskim artystą był **Jan Michałowicz z Urzędowa**, twórca **nagrobków** w katedrze poznańskiej i krakowskiej. Dzięki nagrobkom i płytom nagrobnym umieszczanym w kościołach estetyczne wzory renesansowe stawały się coraz powszechniejsze. **Dzieł malarskich** w stylu renesansowym powstawało niewiele. Do nielicznych ich twórców można zaliczyć cystersa z Mogiły koło Krakowa **Stanisława Samostrzelnika** (autora miniatur książkowych i polichromii) oraz działającego w Polsce, choć pochodzącego z należącego wówczas do Czech Wrocławia, portrecistę **Marcina Kobera**. Ważną formą malarstwa pozostawały miniatury ilustrujące książki. Do najcenniejszych dzieł tego rodzaju należy ***Kodeks Baltazara Behema***, iluminowany przez nieznanych artystów krakowskich.

Bednarze przy pracy – karta z *Kodeksu Baltazara Behema*, ok. 1505 r.

Kodeks Baltazara Behema jest dziełem nie tylko o wysokim poziomie artystycznym, lecz także o dużej wartości historycznej. To księga zawierająca przywileje i statuty miejskie Krakowa oraz ustawy cechowe. Znajduje się w niej 27 miniatur wzorowanych na malarstwie niderlandzkim. Stanowią one niepowtarzalne świadectwo życia codziennego rzemieślników krakowskich. Zawierają ponadto przedstawienia o tematyce religijnej.

renesans w architekturze

W 2. połowie XVI w. kultura i sztuka renesansowa stały się zjawiskami obecnymi na terenie całego Królestwa Polskiego, dotarły również na Litwę. Było to zasługą zarówno licznych możnowładców i hierarchów kościelnych, jak i bogatych rodzin mieszczańskich oraz szlacheckich, które oprócz monarchy odgrywały rolę mecenasów. Renesans na ziemiach polskich najsilniej wpłynął na **architekturę** – głównie **świecką** (pałace magnackie, ratusze i kamienice miejskie), a w mniejszym stopniu – na kościelną. W 2. połowie stulecia największy wpływ na architekturę wywarł rzeźbiarz i architekt Santi Gucci (czytaj: guczczi), przybyły z Florencji.

Powstające budowle były świadectwem bogactwa i pozycji społecznej ich właścicieli. W stylu renesansowym powstawały lub były przebudowywane liczne zamki i pałace, między innymi w **Pieskowej Skale**, **Baranowie Sandomierskim, Krasiczynie i Książu Wielkim**. Za wzór przy ich projektowaniu służył zamek wawelski, zwłaszcza jego charakterystyczny dziedziniec wewnętrzny z piętrowymi, **arkadowymi krużgankami**. Możni przeznaczali też duże środki na wyposażenie swych siedzib pięknymi przedmiotami. Wzrastał dzięki temu nie tylko import **dzieł artystycznego rzemiosła i sztuki** z zagranicy, lecz także produkcja lokalnych warsztatów i twórców.

Arkada – element architektoniczny składający się z dwóch podpór (kolumn, filarów) i łączącego je łuku. Arkady najczęściej występują w szeregu.

Krużganek – obiegający budynek (przeważnie wewnętrzny dziedziniec) korytarz, pełniący funkcję komunikacyjną.

Arkadowe krużganki wokół dziedzińca zamku w Pieskowej Skale

Zbudowany w XV w. gotycki zamek, będący własnością rodu Szafrańców, został w XVI w. przebudowany na renesansową rezydencję. W wyniku przebudowy dominującym elementem stały się trzykondygnacyjne arkadowe krużganki biegnące wokół wewnętrznego dziedzińca.

Późnorenesansowy (zawierający elementy manierystyczne) zespół pałacowo-parkowy w Krasiczynie, 1590–1621

Zamek Krasickich w Krasiczynie był rezydencją magnacką, łączącą funkcje mieszkalne i reprezentacyjne z obronnymi. Mury budowli i znajdujące się w narożnikach cztery wieże zwieńczono piękną **attyką** i pokryto charakterystycznymi dla renesansu **sgraffitami**. Dwa skrzydła mieszkalne otwarto za pomocą arkadowych krużganków na wewnętrzny dziedziniec. Delikatne attyki, wykonane przez lwowskie warsztaty, są uważane za najpiękniejsze w Polsce.

Attyka – ścianka wieńcząca elewację budynku i przesłaniająca dach, mająca ozdobny charakter.

Sgraffito – technika zdobienia ścian budynku polegająca na nakładaniu na mur kilku warstw różnokolorowych tynków, a następnie zeskrobywaniu warstw wierzchnich według ustalonego wzoru, tak aby powstał barwny ornament.

architektura miejska

Zmienił się wygląd wielu miast – bogacące się mieszczaństwo wznosiło lub przebudowywało dotychczasowe ratusze, kamienice, bramy miejskie i świątynie różnych wyznań. **W Krakowie** przebudowano między innymi **Sukiennice**. Renesansowy charakter zyskały **ratusze** w Poznaniu, Tarnowie, Sandomierzu i Chełmnie. Perłą sztuki renesansowej stał się **Zamość** – miasto, którego fundatorem był kanclerz i hetman wielki koronny **Jan Zamoyski**. **We Lwowie** powstały w okresie **renesansu** liczne budowle, które należą do symboli tego miasta. Są to między innymi **kamienice**: **Czarna** i **Królewska** oraz prawosławna **cerkiew Wołoska**, a także **kaplica Boimów** znajdująca się w pobliżu katedry katolickiej. Ta ostatnia nosi już cechy stylu **manierystycznego**, w którym wzniesiono także na początku XVII w. **kościół i klasztor bernardynów**. W Prusach Królewskich, zwłaszcza w Gdańsku, przeważyły wpływy manieryzmu niderlandzkiego i związanej z nim mieszczańskiej kultury Niderlandów. W tym stylu powstały **Wielka Zbrojownia** i **Złota Brama**.

Zamość, plan miasta z końca XVI w. (opublikowany w 1618 r.)

Układ Zamościa zaprojektował włoski architekt Bernardo Morando. Jego plan zrealizowano w latach 1579–1603. Miasto było ważnym ośrodkiem gospodarczym i kulturalnym, pełniło przy tym funkcje reprezentacyjne. Nowoczesne fortyfikacje i arsenał sprawiały, że miasto stanowiło zarazem twierdzę. Wszystkie ulice zaprojektowano pod kątem prostym. Wzniesione zostały również świątynie w stylu renesansowym: kolegiata katolicka, cerkiew prawosławna, synagoga żydowska i kościół ormiański. Wydzielony teren zajmowały pałac będący rezydencją Zamoyskiego oraz ufundowana przez niego akademia wraz z budynkami bursy i drukarnią.

Renesansowy ratusz w Poznaniu

Ratusz w obecnym renesansowym kształcie powstał w latach 1550–1560. Słynny zegar z koziołkami, dzieło poznańskiego mistrza ślusarskiego, pochodzi z 1551 r. Między łukami arkad parteru umieszczono parami kobiece alegorie cnót: cierpliwość (z owcą) i roztropność (z lustrem), miłość (z dwojgiem dzieci) oraz sprawiedliwość (z wagą i mieczem), wiara (z kielichem i mieczem) oraz nadzieja (z kadzielnicą i słońcem), męstwo (ze złamaną kolumną) oraz umiarkowanie (przelewające wodę z dzbana do misy). Klasycystyczny hełm wieńczący wieżę pochodzi z XVIII w.

Kamienica Królewska (Korniaktowska) we Lwowie, 1580 r.

Kamienicę tę wybudował dla pochodzącego z Krety greckiego kupca architekt włoskiego pochodzenia Piotr Barbon. Później znalazła się ona w posiadaniu króla Jana III Sobieskiego, który przebudował ją na pałacową rezydencję.

Fasada i fragment wnętrza kopuły kaplicy Boimów we Lwowie, 1609–1615

Pod względem stylu kaplica łączy elementy późnego renesansu i manieryzmu niderlandzkiego (zwłaszcza w dekoracji rzeźbiarskiej fasady). Jej fundatorem był Jerzy (György, czytaj: gjorg) Boim, zamożny kupiec z Siedmiogrodu, który przybył do Polski ze Stefanem Batorym i osiadł we Lwowie.

Wielka Zbrojownia, nazywana Arsenałem, w Gdańsku, początek XVII w.

Zbudowana z drobnej, czerwonej holenderskiej cegły zdobionej dekoracjami z piaskowca oraz bogatymi złoceniami – jest najokazalszym świeckim budynkiem w stylu manierystycznym w Gdańsku.

Pisarze i myśliciele polskiego odrodzenia

rozwój literatury w języku narodowym

przekłady Pisma Świętego

Biblia brzeska

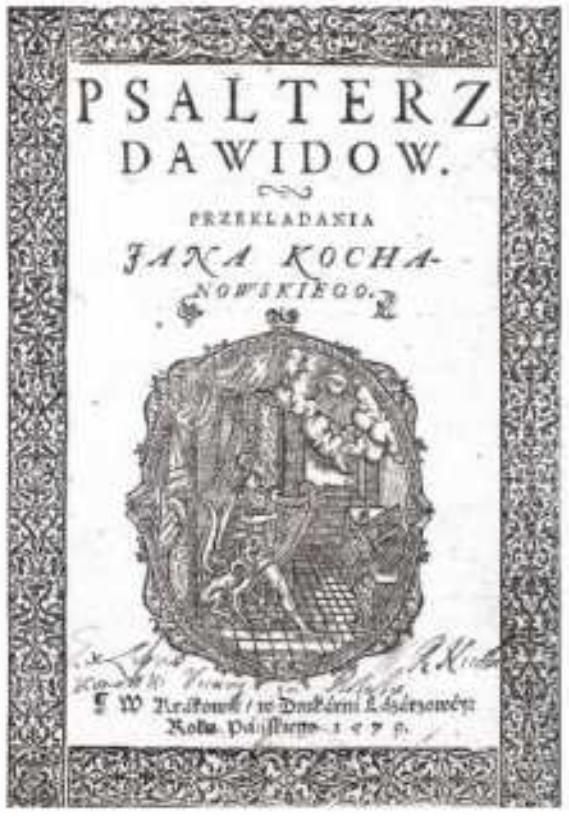
Okres renesansu to **złoty wiek** rozwoju **kultury polskiej**, między innymi czas **narodzin literatury** tworzonej **w języku narodowym**. Przyczyniła się do tego także reformacja z jej postulatem tłumaczenia tekstów biblijnych. Ważnym wydarzeniem było ukazanie się **polskiego przekładu *Psałterza Dawidowego*** autorstwa kalwinisty **Mikołaja Reja** oraz tłumaczenia całości **Pisma Święte-go** dokonanego przez polskich protestantów (tzw. **Biblia brzeska**). Pod koniec XVI w. wydano oparty na Wulgacie **katolicki przekład Biblii** w tłumaczeniu je-

zuity **Jakuba Wujka**. Odegrał on doniosłą rolę w nauczaniu Kościoła katolickiego w Polsce (obowiązywał do XX w.) i w kształtowaniu się polszczyzny.

Ważne funkcje spełniały drukarnie, których liczba szybko wzrastała. Pierwsza z nich powstała w Krakowie w 1473 r. Początkowo publikowały druki łacińskie. Pierwszym **drukiem w języku polskim** była prawdopodobnie *Historyja umęczenia Pana naszego Jezusa Chrystusa* nieznanego autora, wydana w 1508 r. Jako kolejny opublikowano 5 lat później modlitewnik *Raj duszny* **Biernata z Lublina**, autora utworu *Żywot Ezopa Fryga*. Dzieło *Żywot Ezopa Fryga* zawierało liczne bajki i przysłowia i stanowiło pierwszy tak dużych rozmiarów polskojęzyczny tekst literacki o tematyce świeckiej.

polscy pisarze epoki renesansu

Wśród pisarzy polskich epoki renesansu należy wymienić między innymi poetów: **Jana Dantyszka**, tworzącego w języku łacińskim i polskim, oraz **Klemensa Janickiego**, piszącego wyłącznie po łacinie. **Łukasz Górnicki** ogłosił własną wersję *Dworzanina* Baldassare'a Castiglionego zatytułowaną ***Dworzanin polski***. Przedstawił w niej ideał życia dworskiego przystosowany do polskich realiów. Dokonywanie tego typu **parafraz** (przeróbek, a nie dosłownych tłumaczeń) dzieł innych autorów było typowe dla omawianej epoki. Parafrazy starotestamentowego ***Psałterza Dawidowego*** dokonał Jan Kochanowski. Dzieło to uznaje się za jedno z największych osiągnięć XVI-wiecznej literatury polskiej. Kochanowski tworzył również żartobliwe fraszki, poważne treny poświęcone zmarłej córce oraz filozoficzno-patriotyczne pieśni. Wybitnym dziełem rodzącej się literatury narodowej, dorównującym swoim poziomem ówczesnej twórczości europejskiej, okazała się jego ***Odprawa posłów greckich***. Tragedia ta, przestrzegająca przed upadkiem państwa polskiego i wzywająca do reform, została nie tylko wydana drukiem, lecz także wystawiona na scenie.

***Psałterz Dawidów* Jana Kochanowskiego, 1579 r.**

Kochanowski pracował nad 150 psalmami wiele lat i później uznawał je za najdoskonalsze w swoim dorobku.

Pierwszym pisarzem, który tworzył wyłącznie w języku polskim, był **Mikołaj Rej**. W opublikowanej w 1543 r. ***Krótkiej rozprawie między trzema osobami, Panem, Wójtem i Plebanem*** zaprezentował szlachecki program reformy państwa, krytykując przy tym nadużycia duchowieństwa i zamiłowanie szlachty do życia w zbytku.

W XVI w. zaczęły się ukazywać pierwsze słowniki języka polskiego i podręczniki gramatyki. **Język polski wypierał łacinę** z życia publicznego – po polsku zaczęto ogłaszać konstytucje sejmowe i wyroki sądów.

dzieła o tematyce społeczno-ustrojowej

Ważne miejsce wśród ukazujących się publikacji zajęły dzieła o **tematyce ustrojowej i społecznej**. Polscy myśliciele podzielali zainteresowania europejskich humanistów. Międzynarodowy rozgłos zdobyła publicystyka społeczno-polityczna **Andrzeja Frycza Modrzewskiego**, zwłaszcza napisane po łacinie i opublikowane w 1551 r. dzieło *De Republica emendanda*, czyli ***O poprawie*** *O poprawie Rzeczypospolitej*

Rzeczypospolitej. Ów traktat polityczny zawierał program przebudowy państwa, w którym miały obowiązywać rozumne rządy i obyczaje, równość obywateli wobec prawa, tolerancja, wolność myślenia, rozwój nauki i świeckie szkolnictwo. Modrzewski opowiadał się także za utworzeniem polskiego Kościoła narodowego. W swoich rozważaniach odwoływał się do myślicieli antycznych (w tym Arystotelesa i Cycerona) oraz sobie współczesnych (Erazma z Rotterdamu).

Źródło historyczne

Fragmenty dzieła Andrzeja Frycza Modrzewskiego *O poprawie Rzeczypospolitej* mówiące o tym, jakie wartości stanowią podstawę pomyślnego rozwoju kraju

Aby tedy rzeczpospolita w całości a w zacności sobie przystojnej zawżdy zostawała, trzech rzeczy do tego trzeba, to jest: uczciwych obyczajów albo zwyczajów, srogości sądu, a biegłości w rzeczach wojennych; które trzy rzeczy tak się w sobie mają, aby rzeczpospolita biegłością rzeczy wojennych od postronnego nieprzyjaciela na Ukrainie była obroniona, a uczciwemi obyczajami i sprawiedliwemi sądy w swoim porządku zachowana i rządzona była. Ale nie jednako tych obyczajów i sądów używać trzeba, gdyż to są różne rzeczy; albowiem w tym towarzystwie albo spólnym mieszkaniu ludzkim każdy człowiek obyczaje swoje ma, któremi wedle woli a upodobania swego sam siebie i sprawy tak swoje, jak i cudze sprawuje z pochwaleniem albo wszytkich, albo wiela ludzi, albo na ostatek tylko dobrych a mądrych; bo ja tu mówię o obyczajach dobrych a uczciwych. Ale sądów albo praw przeciwko tym, którzy z drogi dobrych obyczajów ustąpili, dla tego używają, aby wżdy oni po niewoli to czynili, czego z dobrej woli swej a za powodem uczciwych obyczajów czynić nie chcieli. A tak gdy te trzy rzeczy między sobą zgodnie się mają, tedy też i sama rzeczpospolita w dobrym porządku bywa; [...]. Acz wiem, iż o tych rzeczach może się inaczej mówić, bo miasto obyczajów może używać albo tego słowa: cnota lub męstwo, albo uczynność, albo którego inszego temu podobnego [...].

Ale też niekiedy dali się [posłowie szlacheccy] w tym uznać, iż nazbyt stan swój miłują, a nie tak dalece o rzeczpospolitą dbają, jako pilnie wolności swoich bronią, [...]. A tak niechaj tego pilnie strzegą posłowie, aby dla nich kiedy rzeczpospolita wielkiej szkody nie wzięła z wielką stanu ich sromotą i nędzą. Ale Panie Boże! tego uchowaj, a racz wszytkiemu szlacheckiemu stanowi takie serce dać, aby oni, odrzuciwszy na stronę miłość samych siebie, wszytkę rzeczpospolitą, to jest: wszytkie ludzie w tym społecznego życia towarzystwie z nami mieszkające miłowali, o wszytko się starali, wszytkich gardła, pożytków i zacności bronili. Co kiedy będzie, tedy się okaże sprawiedliwa przyczyna, dlaczego tak panowie rada [senat], jako i szlachecki stan przydan jest do wolności królewskiej. Bo to mamy za pewną rzecz mieć, że nie jest żaden, któryby jeden sam albo radą swą albo staraniem swym mógł wszytkiej rzeczypospolitej dosyć uczynić a jej brzemiona znosić. A jako każdy więcej dwiema oczyma ujrzy, lepiej dwiema uszyma usłyszy, a dwiema rękami i dwiema nogami więcej sprawi, niźli kiedyby tylko jednego oka, jednego ucha, jednej nogi i jednej ręki używał: takci wszyscy, którzy wiele ludu i niezliczone sprawy poruczone sobie mają, potrzeba, aby wiela ludzi oczu, uszu i nóg i rad używali, chcąc dobrze a porządnie rzeczy wszytkie sprawować.

A.F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, tłum. C. Bazylik, Skultuna 2009, s. 8 i 29.

Ćwiczenie

1. Przeanalizuj tekst źródłowy i wyjaśnij, jakie zasady i wartości są ważne – zdaniem A.F. Modrzewskiego – dla życia społecznego i funkcjonowania Rzeczypospolitej.
2. Jakiego postępowania wymaga od szlachty autor cytowanego źródła?
3. Jak rozumiesz ostatnie zdanie cytowanego tekstu? W jak sposób odnosi się ono do systemu ustrojowego ówczesnej Polski?

Powodzeniem cieszyła się także publicystyka polityczna i religijna **Stanisława Orzechowskiego**. Odrzucał on równościowe koncepcje Modrzewskiego i był zwolennikiem ideologii szlacheckiej, dostrzegającej jedynie we własnym stanie prawdziwych obywateli kraju. W początkowym okresie swojej działalności wsławił się jako krytyk obyczajowości panującej w Kościele. Ponadto opowiadał się za zniesieniem celibatu duchowieństwa. Mimo że był księdzem katolickim, sympatyzował z luteranizmem i związał się z działaniami kontrreformacyjnymi. Sławę przyniosły mu *Turcyki* – wydane drukiem mowy nawołujące do krucjaty przeciwko Turcji.

Nastąpił także rozwój wiedzy i publikacji z zakresu **geografii, kartografii i historii**. **Maciej z Miechowa** był autorem ***Traktatu o dwóch Sarmacjach***, opisującego tereny Europy Środkowo-Wschodniej i zamieszkujące je niegdyś ludy. **Marcin Bielski** stworzył ***Kronikę wszystkiego świata*** – dzieło historyczno-literackie z elementami baśniowymi, przedstawiające po raz pierwszy w języku polskim dzieje powszechne. Historię Polski opisał po łacinie sekretarz królewski, późniejszy biskup warmiński **Marcin Kromer**. Inne ze swoich dzieł poświęcił obyczajom mieszkańców Rzeczypospolitej, jej gospodarce i ustrojowi. Autorem pierwszych map wschodniej Europy i Polski był **Bernard Wapowski**. Teoria heliocentryczna wyłożona przez **Mikołaja Kopernika** w dziele ***O obrotach sfer niebieskich*** zajęła z czasem istotne miejsce w rozwoju europejskiej myśli naukowej.

Marcin Bielski, replika drzeworytu z XVI w.

teoria heliocentryczna

Rozwój szkolnictwa

rozwój szkolnictwa średniego

kolegia jezuickie

W XVI w. zwiększyła się liczba szkół parafialnych. Dynamiczny rozwój objął natomiast przede wszystkim szkolnictwo średnie – dotyczyło to zwłaszcza **protestanckich gimnazjów**. Pod koniec XVI w. zaczęło się prężniej rozwijać **szkolnictwo katolickie**. Od 1565 r., kiedy to biskup Stanisław Hozjusz sprowadził do Polski jezuitów, powstawały **kolegia jezuickie**. Poziomem nauczania dorównywały one szkołom protestanckim, a nawet je przewyższały. Do końca wieku było ich już kilkanaście. Zarówno gimnazja, jak i kolegia podejmowały w znacznej mierze program edukacji humanistycznej.

Pieczęć Akademii Zamojskiej

Planowano założenie nowych szkół wyższych, ale starania te zakończyły się sukcesem jedynie w przypadku **Akademii Wileńskiej** (powstała w 1579 r. poprzez przekształcenie kolegium jezuickiego). Podjęta przez Jana Zamoyskiego pod koniec wieku próba założenia **Akademii w Zamościu** zakończyła się tylko częściowym sukcesem. Mimo uzyskanego przywileju papieskiego akademia nie zdołała szerzej rozwinąć swojej działalności. **Akademia Krakowska**, po okresie świetności w XV i na początku XVI w., od połowy stulecia przeżywała kryzys – zaczęła tracić międzynarodowe znaczenie i przeobrażać się w uczelnię lokalną. Chętniej studiowali na niej synowie mieszczan niż szlachty, którzy za to często udawali się na **studia zagraniczne**, zwłaszcza do Włoch.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób humanizm i kultura renesansowa dotarły na ziemie polskie. Na czym polegało oddziaływanie odrodzenia europejskiego i w jakich dziedzinach kultury było ono szczególnie wyraźne?
2. Wymień najważniejszych twórców i dzieła sztuki renesansowej w Polsce. Korzystając z treści i ilustracji zawartych w podręczniku, scharakteryzuj epokę renesansu w architekturze polskiej. Dodatkowych informacji poszukaj w literaturze popularnonaukowej.
3. Poszukaj informacji na temat zabytków architektury renesansowej na terenie regionu, w którym mieszkasz. Przygotuj na ich temat krótką prezentację.
4. Scharakteryzuj rozwój literatury w Polsce w epoce odrodzenia. Wyjaśnij, jakie miejsce zajmowała twórczość w języku łacińskim i polskim. W jakim stopniu XVI w. wpłynął na znaczenie polszczyzny w kulturze i życiu publicznym? Odpowiadając na te pytania, wykorzystaj również wiedzę uzyskaną na lekcjach języka polskiego.

5. Przedstaw pisarzy politycznych polskiego renesansu i ich poglądy. Przygotuj wypowiedź ustną na temat ideałów, jakie odzwierciedlały ich dzieła.
6. Na podstawie tego i poprzednich rozdziałów przedstaw wpływ reformacji na kulturę polską w XVI w.
7. Wymień twórców kultury odrodzenia w Polsce, których osiągnięcia uważasz za szczególnie ważne. Uzasadnij swój wybór.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Myśl humanistyczna oddziaływała na ziemie polskie **od 2. połowy XV w.** Jej propagatorami byli wówczas m.in.: Włoch **Kallimach** oraz polscy pisarze i myśliciele, jak **Grzegorz z Sanoka** i **Jan Ostroróg**. Duża rolę odegrało wówczas środowisko **Akademii Krakowskiej**. s. 142

Ośrodkami kultury renesansowej, z których promieniowały kultura humanistyczna i sztuka renesansowa, były dwór królewski w Krakowie, dwory możnowładcze i biskupie oraz największe miasta. s. 144

Sztuka renesansowa zaczęła się rozwijać pod patronatem **dworu Zygmunta Starego i Bony Sforzy**. Prowadzona przez **włoskich artystów** w latach 1506–1536 **przebudowa zamku wawelskiego** dostarczyła wzorów dla innych przedsięwzięć architektonicznych. s. 144

Za wybitne dzieła **architektury renesansowej** w Polsce uważa się m.in.: Zamek Królewski i Kaplicę Zygmuntowską przy katedrze na Wawelu, Sukiennice w Krakowie, pałace w Krasiczynie, Baranowie Sandomierskim, Pieskowej Skale, Książu Wielkim. W stylu renesansowym powstawały też miejskie ratusze i kamienice. s. 146

Największy wkład w rozwój **literatury w języku polskim** wnieśli **Mikołaj Rej** i **Jan Kochanowski**. Do rozwoju polszczyzny przyczyniły się ponadto liczne **przekłady Pisma Świętego** na język polski, w tym katolicka Biblia Jakuba Wujka. s. 150

Do wybitnych **pisarzy renesansowych** należeli m.in.: Biernat z Lublina, Jan Dantyszek, Klemens Janicki i Łukasz Górnicki. s. 151

Najwybitniejszymi przedstawicielami **myśli społeczno-politycznej** epoki renesansu na ziemiach polskich byli **Andrzej Frycz Modrzewski** (autor *O poprawie Rzeczypospolitej*) i **Stanisław Orzechowski**. s. 151

W epoce renesansu powstały ważne dzieła dotyczące **geografii i historii**. Swoją teorię **heliocentryczną** opracował **Mikołaj Kopernik**. s. 153

W połowie XVI w. nastąpił rozwój **szkolnictwa** średniego, najpierw protestanckiego, a pod koniec wieku – katolickiego (jezuici). Powstały wyższe szkoły w Wilnie i Zamościu. s. 154

5. Unia lubelska i narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów

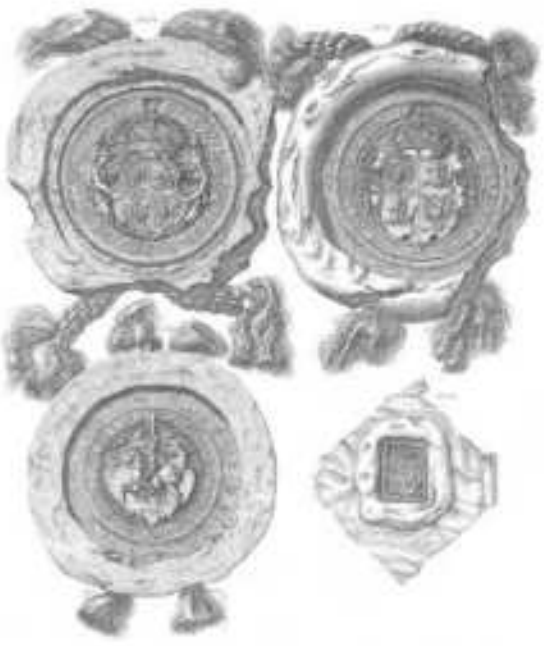
NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny i okoliczności zawarcia unii realnej polsko-litewskiej (unia lubelska);
- dowiesz się, w jaki sposób postanowienia unii lubelskiej określiły zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów;
- przeczytasz o następstwach unii lubelskiej dla Polski oraz mieszkańców ziem ruskich i litewskich.

Przyczyny zawarcia unii realnej Polski i Litwy

W pierwszym okresie swojego panowania **Zygmunt August** był przeciwny zacieśnieniu unii pomiędzy Polską a Litwą, które stanowiło jeden z **postulatów ruchu egzekucyjnego**. Modyfikacja zasad, na jakich opierał się związek obu państw, oznaczałaby zmianę charakteru uprawnień Jagiellonów do tronu litewskiego. Dotychczas na Litwie, przeciwnie niż w Koronie, byli oni władcami dziedzicznymi. Po zmianach staliby się monarchami elekcyjnymi także i w Wielkim Księstwie Litewskim, co osłabiłoby ich pozycję w państwie. Kiedy jednak z czasem król zaczął sobie zdawać sprawę, iż może nie doczekać się dziedzica tronu, zmienił stanowisko. Wsparcie idei ściślejszego zespolenia obu państw zbliżyło go wówczas do ruchu egzekucyjnego. Ponadto władca potrzebował poparcia szlachty polskiej w toczącym się konflikcie o Inflanty, musiał więc brać pod uwagę jej postulaty, w tym te dotyczące **zawarcia w miejsce unii personalnej – unii realnej** z Litwą.

postulaty ruchu egzekucyjnego

Pieczęcie, którymi posługiwał się Zygmunt August. Widoczne są na nich herby Polski (orzeł w koronie) i Litwy (Pogoń, czyli rycerz na koniu).

Unia realna – związek dwóch lub większej liczby państw, które prowadzą wspólnie politykę międzynarodową i których część instytucji władzy państwowej jest wspólna.

Wobec **braku męskiego potomka Zygmunta Augusta** przed państwem polsko-litewskim pojawiła się perspektywa wygaśnięcia dynastii jagiellońskiej. Ponieważ związek obu państw opierał się dotąd na osobie monarchy, **oznacza-**

łoby to jego rozpad. Nie chciała do tego dopuścić **strona polska** oraz **średnia szlachta litewska**, które widziały swój interes w istnieniu wspólnego państwa. Dla szlachty litewskiej ważna była perspektywa wydobycia się spod dominacji warstwy możnowładczej Wielkiego Księstwa i uzyskania praw równych prawom szlachty polskiej. **Możnowładcy litewscy** pragnęli pełnej odrębności Litwy, gotowi byli jedynie wyrazić zgodę na wybór wspólnego władcy i sojusz przeciwko wspólnym wrogom (zwłaszcza zagrażającej Litwie Moskwie). Oni także nie chcieli całkowicie zrywać z Królestwem Polskim, między innymi w związku z zagrożeniem Litwy ze strony Moskwy.

zwolennicy i przeciwnicy unii realnej

Możnowładztwo i szlachta polska liczyły, że dzięki nowej unii zyskają **prawo nabywania dóbr ziemskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego** (dotąd jako uznawane za cudzoziemskie nie mogły tego czynić). Natomiast **średnia szlachta litewska** chciała uzyskać takie same **prawa polityczne**, jakie posiadała polska szlachta. Za rządów Zygmunta Augusta następowało stopniowe upodabnianie systemu ustrojowego Litwy do wzorów polskich. Powstał tam odrębny szlachecki system sądownictwa ziemskiego. Natomiast w 1566 r. utworzono sejmiki, na których szlachta miała wybierać posłów na sejm litewski. Król pozyskiwał w ten sposób dla swojej polityki średnią szlachtę na Litwie. Aby doprowadzić do ściślejszego zespolenia obu państw, trzeba było natomiast przełamać **opór wielkich panów litewskich** – faktycznie rządzących Litwą i **obawiających się utraty wpływów**.

Źródło historyczne

Andrzej Lubieniecki, dziejopisarz z początku XVII w., o perspektywie bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta

Obywatele krajów naszych, i wielcy ludzie i mali, zwątpiwszy o potomku królewskim, tak wyglądali i oczekiwali z bojaźnią tego tam interregnum [bezkrólewia], jako sądnego dnia zwykli ludzie, złe sumienie mający, wyglądać. Bo kilka lat przed śmiercią królewską, gdzie się jeno zjechało kilka ludzi duchownych, świeckich, bądź to senatorów, bądź to szlachty, nawet kupców, nigdy nie chybiło, aby nie mieli o przyszłym interregnum mówić, a to z wielką bojaźnią i struchleniem. [...] Wątpiąc, aby ludzie swawolni, możni, jakich była pełna Polska, mogli być kiedy od kogo do spólnej kupy, do sprawy rządu i obrony przywiedzieni i owszem, rozbojów i najazdów domowych [...] wszyscy wyglądali, potym od nieprzyjaciół rozszarpania.

A. Lubieniecki, *Poloneutychia*, Warszawa-Łódź 1982, s. 58.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie nastroje i niepokoje związane ze spodziewaną bezpotomną śmiercią Zygmunta Augusta wyraża autor cytowanego tekstu.

Przebieg rokowań

negocjacje w Lublinie

Na początku 1569 r. zebrał się **w Lublinie sejm Królestwa Polskiego**, na który przybyli także **posłowie litewscy** wybrani przez szlachtę na sejmikach ziemskich. Przywódcy polskiego ruchu egzekucyjnego wysunęli **postulat inkorporacji (włączenia) Litwy** do Królestwa Polskiego, czemu sprzeciwili się możni litewscy, a także część litewskiej szlachty. Próby wywierania nacisku ze strony króla Zygmunta Augusta spowodowały, iż demonstracyjnie opuścili oni Lublin.

postulat inkorporacji Litwy

inkorporacja terenów wschodnich do Korony

Cztery dni po tym wydarzeniu Zygmunt August, powołując się na swoje prawa dziedzicznego pana Litwy, odłączył od niej **Podlasie**, wcielając je do **Królestwa Polskiego**. W niecałe dwa miesiące później to samo uczynił z ogromnymi obszarami Wołynia, wschodniego Podola i Ukrainy, czyli **województwami: wołyńskim, bracławskim i kijowskim**. Szlachta litewsko-ruska zamieszkująca te południowe województwa Wielkiego Księstwa Litewskiego nie sprzeciwiła się decyzji króla i masowo składała mu przysięgę jako królowi Polski. Z przynależnością do Królestwa Polskiego wiązała nadzieję na większą pomoc w obronie przed najazdami tatarskimi. Ponadto Zygmunt August pozyskał liczną w tych województwach szlachtę prawosławną, doprowadzając w poprzednich latach do zrównania jej w prawach ze szlachtą katolicką.

Pod presją zaistniałej sytuacji reprezentanci strony litewskiej powrócili do rokowań. Ostatecznie zgodzili się na unię realną obu państw, uzyskując przy tym gwarancję, iż Wielkie Księstwo Litewskie w okrojonych granicach nie zostanie włączone do Korony Polskiej. **1 lipca 1569 r. nastąpiło uroczyste zaprzysiężenie unii lubelskiej** przez polskich oraz litewskich senatorów i posłów.

zaprzysiężenie unii lubelskiej

Zamek w Lublinie – fragment dziedzińca, widok współczesny

Na zamku lubelskim odbywały się w 1569 r. obrady sejmu, w trakcie którego zawarto unię realną z Litwą. Obecny kształt zamku jest wynikiem wielokrotnej przebudowy. W czasach Zygmunta Augusta stały pochodzące z czasów średniowiecza, widoczne na zdjęciu: wieża (donżon) z XIII w. i kaplica Trójcy Świętej z XIV w. Łączące je zabudowania są dużo późniejsze, pochodzą z XIX w.

Jan Matejko, *Unia lubelska*, 1869 r.

Artysta przedstawił na obrazie zaprzysiężenie unii lubelskiej w trzechsetną rocznicę tego wydarzenia. W centrum obrazu z uniesionym krzyżem stoi król Zygmunt August. Wokół niego są zgromadzeni hierarchowie kościelni oraz panowie polscy i litewscy sprawujący najwyższe godności świeckie. Podobnie jak inne dzieła Matejki obraz ma charakter symboliczny. Niektórych z wyobrażonych postaci nie było w Lublinie, a niektóre nawet już wówczas nie żyły, jednak poprzez swoją działalność miały związek z tym historycznym aktem politycznym.

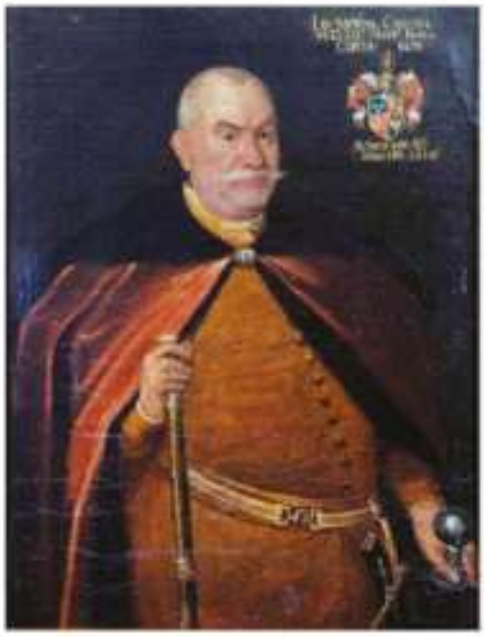
Postanowienia unii lubelskiej

postanowienia unii lubelskiej

W wyniku zawartej **unii** powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**. Składała się ona z dwóch krajów: **Królestwa Polskiego** i **Wielkiego Księstwa Litewskiego** – połączonych odtąd nie tylko osobą **monarchy**, lecz także **wspólnym sejmem** i prowadzących **wspólną politykę zagraniczną**. W izbie poselskiej zasiadali posłowie koronni i litewscy, a w senacie – biskupi, ministrowie oraz wojewodowie i kasztelanowie z Korony i Litwy. Do sejmu weszli też przedstawiciele **Prus Królewskich**, które dotąd zachowywały daleko idącą odrębność, a teraz zostały silniej zespolone z Koroną. Izba poselska liczyła po zawarciu unii od 140 do 170 posłów (w tym 48 z Litwy), a w XVII w. blisko 200. Przyszli **władcy Rzeczypospolitej** mieli być **wybierani wspólnie** przez szlachtę koronną i litewską.

III statut litewski

Oddzielne pozostały **urzędy centralne** oraz **język urzędowy** – na Litwie był to wówczas język ruski, a w Koronie – łacina, wypierana jednak coraz bardziej przez język polski. Na Litwie dopiero w końcu XVII w. język ruski został zastąpiony polskim. **Prawo** litewskie, choć upodabniało się pod wieloma względami do polskiego, pozostawało odrębne. Zbiór praw, jaki został przyjęty w 1588 r. – **III statut litewski**, obowiązywał na Litwie aż do 1840 r., a więc nawet na początku panowania Rosji po rozbiorach Rzeczypospolitej. Korona i Litwa miały odrębne **armie**. Najwyższa władza nad całością wojsk spoczywała przy tym w rękach wspólnego monarchy. Wprowadzono jedną monetę, ale zachowano odrębny **skarb** koronny i litewski.

Karta tytułowa III statutu litewskiego z 1588 r.

Lew Sapieha (1557–1633) – jeden ze współtwórców statutu, redaktor i wydawca jego ostatecznej wersji; portret nieznanego autorstwa z 1616 r.

Lew Sapieha pochodził z Witebszczyzny. Urodzony w wierze prawosławnej, przeszedł następnie na kalwinizm, a ostatecznie na katolicyzm. Jako przedstawiciel stanów litewskich negocjował z Zygmuntem III Wazą uznanie jego elekcji przez Litwę. Ceną była m.in. aprobata przez króla III statutu litewskiego. Sapieha uzyskał wkrótce godność kanclerza wielkiego litewskiego, a w 1625 r. został hetmanem wielkim litewskim.

Akt unii lubelskiej, 1 lipca 1569 r.

W wyniku zawarcia unii lubelskiej szlachta litewska została w pełni zrównana z polską (koronną) w zakresie praw i przywilejów. Tworzyły one **szlachecki naród polityczny**, rządzący Rzecząpospolitą wspólnie z monarchą. Różnice wyznaniowe i etniczne nie miały większego znaczenia, liczyła się przynależność stanowa. Członkowie stanu szlacheckiego zyskali możność nabywania ziemi i osiedlania się w obu krajach. Na Litwie, tak jak to było w Polsce, uznano pełną równość prawną w obrębie stanu – bez formalnego rozróżnienia na magnatów i szlachtę. Możnowładztwo litewskie uzyskało jednak gwarancję nierozciągania na Litwę egzekucji królewszczyzn. Ponadto litewskie rody książęce mogły nadal używać swoich tytułów, mimo że z zasady Rzeczpospolita nie uznawała tytułów arystokratycznych.

Źródło historyczne

Fragmenty aktu unii lubelskiej

W Imię Pańskie, Amen. Ku wiecznej pamięci sprawy niżej opisanej. My, prałaci i panowie, rada tak duchowna, jako i świecka, i posłowie ziemscy Korony Polskiej, na tym walnym a z pany rada-

mi i posły i inszymi stany Wielkiego Księstwa Litewskiego spólnym lubelskim sejmie będący [...] oznajmujemy [iż] takie niżej opisane traktaty i namowy między sobą uczyniliśmy: [...]
3. Iż już Korona i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spólna Rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła.
4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznymi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spólny rozkazywał, który spólnymi głosy od Polaków i Litwinów obran [...].
8. Sejmy i rady [senat] ten oboj naród ma zawżdy mieć spólne koronne pod królem polskim panem swym i zasiadać tak panowie między pany osobami swemi, jako posłowie między posły i radzić o spólnych potrzebach, tak na sejmie, jako i bez sejmu w Polszcze i w Litwie [...].
9. Też [...] aby J[ego] K[rólewska] Mość prawa, przywileje, tak wszem ziemiom i narodom tak Korony Polskiej, jako i W[ielkiego] Księstwa Litewskiego i ziemiom do nich należącym wszelakim pismem nadane i wolności, dostojeństwa, prerogatywy, urzędy wszystkie obojga narodu całe i nieporuszone zachował.

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, nr 20: *Ustrój Polski w XVI–XVIII wieku*, oprac. W. Szczygielski, Warszawa 1960, s. 19.

Ćwiczenie

Omów zasady ustrojowe zawarte w cytowanych punktach aktu unii lubelskiej.

Rzeczpospolita Obojga Narodów po unii lubelskiej z 1569 r.

Ćwiczenie

1. Omów zasięg terytorialny Rzeczypospolitej Obojga Narodów po unii lubelskiej i wskaż, jakie obszary znajdowały się w granicach Korony, a jakie – Litwy.
2. Jakie konsekwencje dla Korony miało wcielenie do niej części terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego przez króla Zygmunta Augusta?

Następstwa unii i powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Choć o państwie polsko-litewskim po unii lubelskiej mówimy jako o Rzeczypospolitej Obojga Narodów, nie jest łatwo określić, czy zamieszkiwał je w istocie **jeden czy dwa narody polityczne**. Szlachta litewska silne podkreślała swoją odrębność i była dumna z własnych tradycji państwowych. Jednocześnie jednak stanowiła wraz ze szlachtą koronną część tej samej politycznej wspólnoty i nigdy nie podjęła poważnych starań o oderwanie się od Rzeczypospolitej, z którą była związana wspólnymi interesami.

Polski znaczek pocztowy z 1938 r. upamiętniający unię lubelską. Należał do serii historycznej wydanej w 20. rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości.

Panorama Grodna w 1575 r. na sztychu pochodzącym z atlasu świata wydanego w Kolonii w końcu XVI w.

Grodno, leżące w województwie trockim Wielkiego Księstwa Litewskiego, niedaleko granicy z Koroną Polską, przeżywało rozwój ekonomiczny i kulturalny. Było ważnym ośrodkiem politycznym. Od 2. połowy XVII w. do końca istnienia Rzeczypospolitej co trzeci sejm odbywał się w Grodnie.

Włączenie się szlachty litewskiej w obręb **jednolitego dla całej Rzeczypospolitej systemu społeczno-ustrojowego** ułatwiło przenikanie w krąg elit litewskich nie tylko ideałów politycznych, lecz także szeroko rozumianej kultury oraz języka

polskiego. Procesy te nabrały tempa dopiero z czasem, ale oznaczały stopniową **polonizację** szlachty (a w mniejszym stopniu także mieszczaństwa) na Litwie.

polonizacja litewskich elit

Na co dzień, a także na przykład na sejmikach, szlachta Rzeczypospolitej posługiwała się różnymi językami (polskim, ruskim, w Prusach Królewskich też niemieckim). Wciąż językiem urzędowym pozostawała łacina. Jednak dla najbardziej aktywnych politycznie przedstawicieli szlachty posługiwanie się **językiem polskim** stawało się stopniowo warunkiem pełnego, swobodnego udziału w życiu publicznym i kulturze. W ciągu 100 lat następujących po zawarciu unii lubelskiej prawie połowa książek, jakie zostały wydane w Wielkim Księstwie Litewskim, ukazała się po polsku, ponad 1/3 po łacinie, a zaledwie 10% w języku ruskim. Z jednej strony z ziem polskich przenikały na wschód **prądy reformacyjne**, a później **religia katolicka**, rozprzestrzeniająca się kosztem prawosławia. Oddziaływały idee humanistyczne i **sztuka renesansowa**, a później **barokowa**. Z drugiej strony natomiast wschodnie terytoria Rzeczypospolitej stanowiły pomost, poprzez który docierała **na ziemie polskie kultura orientu** – głównie turecka. Pogłębiło to istniejące już wcześniej w polskiej kulturze wpływy Wschodu.

wpływy kultury orientu

Prawosławny metropolita kijowski Piotr Mohyła na portrecie z XVII w.

Nadbramna cerkiew św. Trójcy w Ławrze Peczerskiej w Kijowie, początek XVII w.

Kijów należał do Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1363–1569, a do Królestwa Polskiego w latach 1569–1667. Ławra Peczerska to najstarszy zespół klasztorny w Kijowie. W 1. połowie XVII w. jej archimandryta (odpowiednik opata w klasztorach katolickich), a następnie prawosławny metropolita kijowski Piotr Mohyła stworzył tu prężny ośrodek kultury prawosławnej. Miał szczególnie duże zasługi w rozwoju szkolnictwa (m.in. kolegium przekształcone po jego śmierci w Akademię Mohylańską) i drukarstwa. Był też autorem dzieł teologicznych i liturgicznych. Uważano go za wielkiego odnowiciela prawosławia na ziemiach ukraińskich (jest świętym kościoła prawosławnego). Jednocześnie był zwolennikiem pojednania między wyznaniami, a kultury łacińska i polska miały na niego znaczny wpływ.

sposoby gospodarowania

Korona Polska oddziaływała na wschodnie ziemie Rzeczypospolitej również w zakresie **sposobów gospodarowania**, a także w pewnym stopniu – kształtowania relacji społecznych. Jeszcze za czasów ostatnich Jagiellonów rozpoczęto w Wielkim Księstwie Litewskim reformę struktury wsi i sposobu uprawy gruntów określaną jako **pomiara włóczna**. Początkowo obejmowała ona dobra monarsze, później też inne. Ziemię dzielono na włóki (odpowiednik polskich łanów), z których część była uprawiana przez chłopów, a na resztę organizowano folwark. Grunty orne dzielono na trzy niwy – wprowadzono tym samym trójpolówkę. Ponadto ujednolicano świadczenia chłopskie oparte głównie na czynszu. Pańszczyzna i funkcjonująca na jej podstawie gospodarka folwarczno-pańszczyźniana odgrywały na Litwie mniejszą rolę. Brakowało tu bowiem możliwości transportowych, przez co opłacalność produkcji zboża była ograniczona. Na ziemiach litewskich i ruskich **lokowano wiele nowych miast oraz przenoszono stare na prawo magdeburskie**. Te rozwiązania znano od dawna w Koronie.

pomiara włóczna

Opinie historyków

na temat konsekwencji unii lubelskiej dla kultury oraz społeczeństwa Polski i Litwy

Juliusz Bardach:

Współżycie Polski z Litwą i Rusią, związki – poprzez tą ostatnią – z tatarsko-tureckim Orientem, wzbogaciły w niejednym kulturę polską, rozszerzyły jej horyzonty. Asymilacja, która przywiodła do polskości niemal całą szlachtę litewską i ruską, przysporzyła wiele talentów, wybitnych postaci historycznych – Kościuszkę, Mickiewicza, Słowackiego i Moniuszkę, Piłsudskiego i Narutowicza, Paderewskiego i Conrada – narodowi, do którego przodkowie ich weszli z wolnego wyboru. [...] Dla Litwinów i Rusinów (późniejszych Ukraińców i Białorusinów) unia z Polską miała wiele plusów. Przyśpieszyła procesy formowania się stanów – nie tylko szlachty, ale też mieszczaństwa i chłopstwa. Dostarczyła wzorców samorządowych miast na prawie magdeburskim, zainspirowała model reformy agrarnej wsi poddańczej [...]. Związała polietniczną kulturę Rzeczypospolitej Obojga Narodów z kulturą zachodnioeuropejskiego odrodzenia i baroku, co poświadczają dziś choćby pomniki architektury. Upowszechniła na ziemiach nad Niemnem, Dźwiną i Dnieprem koronne zasady praw obywatelskich, samorządności ziem i miast, reprezentacji przez organy obieralne – z sejmem na czele.

J. Bardach, *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów*, Warszawa 1998, s. 65.

Grzegorz Błaszczyk:

Szczegółowe skutki tej unii można wymienić następująco:

[...]

7. Polonizacja szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego, co pociągnęło za sobą dwojakie konsekwencje: wzbogacenie kultury polskiej oraz osłabienie elit politycznych i kulturalnych zwłaszcza na Rusi, w mniejszym stopniu w Litwie.

W konsekwencji utrudniło to procesy narodowotwórcze Litwinów, Białorusinów i Ukraińców w okresie późniejszym.

8. Ekspansja kultury polskiej w Europie Wschodniej, przejmowanie zdobyczy Zachodu przez mieszkańców tych ziem, głównie za pośrednictwem Polski. Była to tak zwana okcydentalizacja kultury. Rozkwit kulturalny tych ziem.

9. Ekspansja magnatów i szlachty polskiej na Wschodzie, zwłaszcza na Ukrainie, gdzie powstały korzystne warunki dla kolonizacji kresów prawie bezludnych wskutek najazdów tatarskich. W konsekwencji doprowadziło to do zaostrzenia stosunków wewnętrznych na Ukrainie w połowie XVII w.

G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 157–158.

Jūratė Kiaupienė* (czytaj: jurate kaupjenie):

Formalnie rzecz ujmując, wydawałoby się, że unia lubelska była dobrowolnie zawartą umową międzypaństwową. Realnie był to akt częściowego podporządkowania Wielkiego Księstwa Litewskiego Polsce. Państwo litewskie, zawierając unię, było zmuszone pójść na ustępstwa, które ograniczyły suwerenność szybko modernizującego się, dynamicznego społeczeństwa.

[...]

Przedstawiciele „politycznego narodu" wielonarodowego Wielkiego Księstwa Litewskiego [...] czuli się pokrzywdzeni z powodu zaprzepaszczenia ukształtowanych jeszcze przez ich pradziadów tradycji suwerenności państwa litewskiego.

[...]

Skutki zawarcia unii w zakresie polskich wpływów kulturowych na życie Wielkiego Księstwa Litewskiego były różnorodne. Napływ kultury polskiej był większy niż napływ ludności polskiej – liczba Polaków osiedlających się w Wielkim Księstwie Litewskim rosła dość powoli.

[...] Pod koniec XVII w. nie tylko wyżsi urzędnicy, ale także przedstawiciele zwykłej szlachty lepiej lub gorzej znali język polski. Na mocy decyzji sejmu z 1697 r. został on uznany za oficjalny język kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednak przez wiele jeszcze lat większość szlachty nadal była dwujęzyczna, posługując się swym językiem rodzimym – litewskim lub miejscową odmianą języka ruskiego – oraz napływowym językiem polskim.

Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, tłum. P. Grablunas i in., Warszawa 2007, s. 229–230 i 288.

* Od 2. połowy XIX w., kiedy to nastąpił rozwój narodowego ruchu litewskiego, wśród jego członków, a później też w historiografii litewskiej dominująca stała się bardzo negatywna ocena unii lubelskiej. Litwini uznali, że zahamowała ona ich rozwój narodowy w epoce nowożytnej, gdyż doprowadziła do polonizacji ich elit. Litewskie ambicje narodowe, a następnie państwowe opierały się w dużej mierze na odrzuceniu tradycji związków z Polską, które potraktowano jako historyczne obciążenie. Do dzisiaj litewskie spojrzenie na unię jest całkowicie rozbieżne w stosunku do przeważającego w historiografii polskiej.

Ćwiczenie

1. Na podstawie informacji zawartych w podręczniku i cytowanych pracach historycznych określ wzajemne wpływy, jakie wywierały na siebie w Rzeczypospolitej po unii lubelskiej kultury: polska, litewska oraz ruska.
2. Porównaj oceny wyrażone przez historyków polskich i historyczkę litewską dotyczące skutków, jakie unia lubelska i następujące po niej przemiany społeczno-kulturalne przyniosły Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. W jakim zakresie te oceny się pokrywają, a w jakim różnią?
3. Przedstaw własną ocenę następstw unii lubelskiej w odniesieniu do przemian cywilizacyjnych w Polsce i na Litwie.

wzrost znaczenia polityki wschodniej

Wielu historyków wskazuje na **negatywne** z punktu widzenia interesów Korony Polskiej **konsekwencje włączenia do niej południowych ziem litewskich** (Ukrainy). Przesuwało to **punkt ciężkości polskiej polityki zagranicznej na wschód**, narażało na ciągłe konflikty z Rosją i Turcją oraz Tatarami. Także zainteresowanie szlachty możliwością ekspansji ekonomicznej na tych terenach powodowało, że więcej zabiegów czyniono na tym kierunku niż w odniesieniu do polskich interesów zachodnich (Śląsk) czy północnych (Morze Bałtyckie).

umocnienie pozycji magnaterii

Nie nastąpiło w Rzeczypospolitej spodziewane **osłabienie pozycji możnowładztwa** względem ogółu szlachty. Rody koronne i litewskie wchodziły w związki rodzinne i budowały **wielkie kompleksy dóbr**, głównie **na ziemiach wschodnich**, które stanowiły podstawę ich pozycji politycznej. Zwłaszcza na Litwie dominacja magnatów nad ogółem szlachty pozostała faktem.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego doszło do zawarcia unii realnej polsko-litewskiej (unii lubelskiej) i dla kogo takie rozwiązanie było korzystne.
2. Omów okoliczności, w jakich toczyły się polsko-litewskie rokowania. Co było przyczyną opuszczenia na pewien czas miejsca obrad przez przedstawicieli Litwy? Dlaczego Zygmunt August dokonał inkorporacji znacznej części Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony? Oceń podjętą przez niego decyzję.
3. Scharakteryzuj zasady ustrojowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów określone w akcie unii lubelskiej.
4. Przedstaw następstwa społeczne i polityczne unii oraz powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wyjaśnij, jak rozumiesz pojęcie szlacheckiego narodu politycznego Rzeczypospolitej w okresie po unii lubelskiej.

5. Wytłumacz, jaki wpływ na kulturę ziem polskich oraz litewskich i ruskich miało zawarcie unii i następujące po niej zmiany cywilizacyjne. Czy – twoim zdaniem – Polska pełniła funkcję pomostu, poprzez który wzorce cywilizacji zachodniej docierały na wschodnie ziemie Rzeczypospolitej? Uzasadnij swoje zdanie.

6. Zastanów się, jaką rolę odegrała unia lubelska w dziejach Rzeczypospolitej i zamieszkujących ją narodów. Które z jej następstw: pozytywne czy negatywne można – twoim zdaniem – uznać za dominujące?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Zygmunt August poparł w latach 60. XVI w. **postulaty ruchu egzekucyjnego zacieśnienia unii z Litwą**. Wiązało się to m.in. z **perspektywą wygaśnięcia dynastii Jagiellonów**, ponieważ król nie pozostawił męskiego potomka. s. 156

Średnia szlachta litewska popierała projekt zastąpienia unii personalnej unią realną, gdyż dążyła do uzyskania takich samych praw politycznych jak szlachta polska (koronna). **Możnowładztwo litewskie** sprzeciwiało się unii, gdyż obawiało się utraty swojej pozycji politycznej. s. 157

W 1569 r. zebrał się **w Lublinie** sejm, na który przybyli także posłowie litewscy. W jego trakcie prowadzono **negocjacje w sprawie nowych zasad unii polsko-litewskiej**. s. 158

Zygmunt August, aby wywrzeć nacisk na stronę litewską, odłączył od Wielkiego Księstwa Litewskiego i **przyłączył do Korony Polskiej województwa: podlaskie, wołyńskie, bracławskie i kijowskie**. s. 158

Ostatecznie **akt unii realnej** został zaprzysiężony 1 lipca **1569 r.** Powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**. s. 158

Polska i Litwa były połączone odtąd nie tylko osobą monarchy, lecz także **wspólnym sejmem** i **polityką zagraniczną**. s. 159

Oddzielne pozostały **urzędy centralne, prawo, armia** i **skarb**. s. 159

Po unii lubelskiej nasilił się proces przenikania kultury i języka polskiego na Litwę oraz ruskie województwa Korony. **Tamtejsze elity społeczne** ulegały stopniowo **polonizacji**. s. 163

Na ruskie i litewskie ziemie Rzeczypospolitej oddziaływały **przenikające z Korony wzorce** ideowe, religijne i artystyczne. Z kolei **kultura ziem polskich** ulegała wpływom **orientalnym**. s. 163

Z ziem polskich przenoszono na wschód Rzeczypospolitej także zasady **gospodarowania oraz organizacji wsi i miast**. s. 164

Polska była odtąd **silniej zaangażowana w politykę wschodnią** – zmagania z Rosją i Turcją. s. 166

Polska i litewska **magnateria** umocniły z czasem swoją pozycję ekonomiczną, a w konsekwencji polityczną poprzez **rozbudowę posiadłości ziemskich** na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. s. 166

6. Pierwsze wolne elekcje i ich wpływ na kształtowanie się systemu ustrojowego Rzeczypospolitej

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, w jaki sposób ukształtowano reguły obowiązujące w czasie bezkrólewia oraz na czym polegała wolna elekcja;
- dowiesz się, czym były akt konfederacji warszawskiej oraz artykuły henrykowskie;
- przeczytasz o okolicznościach towarzyszących trzem pierwszym wolnym elekcjom;
- zapoznasz się z działaniami Stefana Batorego w zakresie polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Pierwsze bezkrólewie

W 1572 r. zmarł król **Zygmunt August**. Nie pozostawił po sobie syna. W czasach Jagiellonów o wyborze nowego władcy Polski decydowali głównie możni zgrupowani w radzie królewskiej, a następnie – w **senacie**. Tron litewski natomiast był dziedziczny. Panujący władca wyznaczał spośród synów swojego następcę, choć bywało i tak, że we wskazaniu nowego wielkiego księcia rolę odgrywało możnowładztwo litewskie. Decyzje podjęte w związku z unią lubelską ustanawiały **nowe zasady elekcji**. Już wcześniej Zygmunt August przekazał swoje prawa dziedziczne do korony litewskiej sejmowi polskiemu. Postanowienia unii z 1569 r. mówiły o **wspólnym wyborze monarchy przez Polaków i Litwinów**. Nie precyzowały jednak, jak to ma się odbywać ani kto będzie miał prawo oddać swój głos podczas elekcji.

interrex ▸ okres bezkrólewia ▸ konfederacja szlachecka ▸ sądy kapturowe ▸

Do pierwszych decyzji podjętych po śmierci Zygmunta Augusta należało ustalenie, iż funkcję **interrexa**, czyli osoby zastępującej tymczasowo władcę w okresie **bezkrólewia**, ma pełnić **prymas Polski**. Był nim wówczas arcybiskup gnieźnieński **Jakub Uchański**. Nie miał on jednak wszystkich uprawnień króla. Władza w poszczególnych regionach kraju spoczywała w rękach zawiązanych w każdym województwie **konfederacji szlacheckich** zwanych **kapturami**. Stały one na straży bezpieczeństwa wewnętrznego. Ważną kwestią była sprawa **sądownictwa**. Ponieważ zgodnie z prawami Rzeczypospolitej sądy orzekały w imieniu króla, w sytuacji, gdy brak było panującego, zaprzestały one działalności. Skonfederowane sejmiki szlacheckie powołały zatem **sądy kapturowe**, które spełniały funkcję wymiaru sprawiedliwości w czasie bezkrólewia. Orzeka-

ły przede wszystkim w odniesieniu do spraw kryminalnych i związanych z zagrożeniem porządku publicznego.

> **Bezkrólewie** – okres od śmierci (lub abdykacji) króla do koronacji jego następcy. Podczas pierwszego bezkrólewia ustalono, że instytucjami władzy tymczasowej mają być interrex i sądy kapturowe. Zasady te obowiązywały w czasie wszystkich kolejnych okresów bezkrólewia.

> **Konfederacja** – związek zawiązywany na określony czas w celu wymuszenia na władcy jakiegoś celu politycznego, ewentualnie działający w jego zastępstwie. Decyzje podczas konfederacji podejmowano większością głosów, a nie jednogłośnie.

sejm konwokacyjny

Na początku 1573 r. zebrał się **sejm konwokacyjny**. Był to nowy rodzaj sejmu, zwoływany odtąd zawsze przed wyborem kolejnych władców Rzeczypospolitej, mający za zadanie przygotować elekcję, a przede wszystkim wskazać jej termin. Pierwszy sejm konwokacyjny musiał przy tym ostatecznie ustalić zasady, na podstawie których odbędzie się wybór króla. Pod naciskiem reprezentujących średnią szlachtę zwolenników ruchu egzekucyjnego uzgodniono, że uprawnieni do udziału w elekcji są **wszyscy członkowie stanu szlacheckiego**, a nie tylko senatorowie albo posłowie. Na wyznaczone **w pobliżu Warszawy** miejsce przeprowadzenia wyboru króla (**pole elekcyjne**) mógł przyjechać każdy polski i litewski szlachcic. W ten sposób ustalono regułę **wolnej elekcji** określanej inaczej jako elekcja ***viritim***, czyli dosłownie „przez [wszystkich] mężów". Stała się ona odtąd **stałym elementem ustroju I Rzeczypospolitej** aż do uchylenia elekcyjności tronu w Konstytucji 3 maja 1791 r.

wolna elekcja (elekcja *viritim*)

Jan Matejko, *Potęga Rzeczypospolitej u zenitu. Złota wolność. Elekcja R.P. 1573*, 1889 r.

Matejko w swoim dziele nie odtworzył przebiegu konkretnego zdarzenia, lecz ukazał ideę decydowania o najważniejszych sprawach kraju przez szlachecki naród polityczny.

akt konfederacji warszawskiej

Na sejmie szlachta zapewniła **pokój religijny w kraju**, uchwalając **akt konfederacji warszawskiej**. Przedstawiciele stanu szlacheckiego w dokumencie tym deklarowali, że nie będą występować przeciwko sobie z powodu różnic w wierze. Ponadto zobowiązywali się przeciwdziałać próbom karania kogokolwiek za wyznawanie odmiennej wiary. Był to sukces **szlachty protestanckiej**, która zyskiwała gwarancje bezpieczeństwa. Dokument stanowił też przykład **tolerancji religijnej**, jaka zwyciężała w Rzeczypospolitej w XVI w. Inne przyjęte rozwiązania oznaczały jednak porażkę protestantów. Dotyczyło to wskazania prymasa jako interrexa (kontrkandydatem był marszałek wielki koronny – kalwinista Jan Firlej). Także wybór okolic Warszawy jako miejsca elekcji był dla nich niekorzystny, gdyż Mazowsze zamieszkiwała liczna katolicka drobna szlachta, która mogła tłumnie stawić się na wybory. Tereny, gdzie przeważali protestanci, znajdowały się w znacznie większej odległości.

Akt konfederacji warszawskiej, 1573 r.

W dokumencie napisano m.in.: *A iż w Rzeczypospolitej naszej jest niezgoda niemała w sprawie religii chrześcijańskiej, zapobiegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi bunt jaki szkodliwy nie wszczął, które po innych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie wspólnie, za nas i potomnych naszych [...], iż którzy jesteśmy rozróżnieni w wierze, pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościele krwie nie przelewać, ani się penować [karać] konfiskatą dóbr, poczciwością [pozbawieniem czci], więzieniem i wygnaniem, i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego postępowania żadnym sposobem nie pomagać.*

Pod dokumentem znalazło się 206 pieczęci przedstawicieli szlachty i możnych, poświadczających akt zawarcia konfederacji warszawskiej. Spośród hierarchów Kościoła katolickiego jako jedyny złożył swój podpis biskup krakowski Franciszek Krasiński.

Pierwsza wolna elekcja. Artykuły henrykowskie i *pacta conventa*

pierwsze bezkrólewie

W trakcie **pierwszego bezkrólewia** najpoważniejszym kandydatem do korony wydawał się początkowo **Ernest Habsburg**, **syn cesarza** Maksymiliana II. Z czasem zaczęły rosnąć szanse **Henryka Walezjusza** (w Polsce zwanego

Walezym), **brata króla Francji**. Za Habsburgiem opowiadali się senatorowie. Kandydatury tej obawiali się natomiast przedstawiciele ruchu egzekucyjnego i szlachty protestanckiej. Spodziewano się, że – podobnie jak cesarz – opierałby swoje rządy na największych rodach możnowładczych i Kościele katolickim. Pod uwagę brano również inne kandydatury, zwłaszcza **cara Rosji Iwana Groźnego** oraz **króla Szwecji Jana III**.

Źródło historyczne

Pismo polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia opisujące zalety i wady kandydatów do tronu Rzeczypospolitej

Ernest [Habsburg]

Commoda [korzyści]: 1. że zacny cesarski syn, 2. że czeski [a więc słowiański] język rozumie, 3. że wino z Węgier bez cła, 4. że ma być sto ślachciców [w] Wiedniu na nauce, 5. że ma być staranie o pokój [ze] strony Prus, Inflant, o Bar [umocnienie twierdzy w Barze na Podolu] i nawigacyą narewską.
Incommoda [niedogodności]: 1. że pan młody, musiałby mieć gubernatory, 2. że z narodu niemieckiego, nam zawżdy przeciwnego, [...] 5. niepokój z Turkiem, z Tatary, z Moskwą, z Wołochy, [...] 7. już by się Polakom nie nadziewać [spodziewać] elekcyej, boby oni z nas sobie dziedzictwo uczynili [...]

Moskwa [Iwan Groźny]

Commoda: 1. pokój dożywotny z nim samym, 2. język rozumie.
Incommoda: 1. wojna z Turki, z Tatary, z Niemcy, z Wołochy, bo by on z pokojem nie siedział, 2. morza byśmy przecię nie mieli, bo port nerewski wielki jego klejnot, 3. tyrańskwo a bestialitas [okrucieństwo] wrodzona., 4. volumtatem suam pro lege didicit [wolę swą uważa za prawo] [...]

Piast [kandydat rodzimy]

Commoda: 1. język polski, 2. wiadomość rzeczy koronnych.
Incommoda: 1. wzgarda u królów postronnych [...], 2. wielka trudność w obieraniu jego: łacniej chwalić, niźli mianować, 3. skoro sowa zjastrzębieje, wyżej chce latać, niż sokół, 7. wojna zewsząd, a doma defekt [brak siły].

Francuz [Henryk Walezjusz]

Commoda: 1. zacny królewic, dorosły, ćwiczony, waleczny, [...] 3. musi nam być powolny prze[z] dalekość przyjaciół swych, 4. mając armatę [tu: flotę], kosztem swym dominium maris [panowanie na morzu] nam wydźwignie [...], 6. prowentów [dochodów] niemałych pewnie do Korony przybędzie, 7. sto ślachciców do roku od roku w Krakowie albo w Paryżu in studiis et militia [na studiach i w wojsku] sumptem jego ćwiczyć [się będzie], 8. pokój z Turkiem [...], 10. naród francuski [że] naszemu jest podobien we wszem, nemo negat [nikt nie zaprzeczy], skąd i to niemałe commodum pana nam z obyczajami podobnego i do wszytkich spraw naszych pochopnego.
Incommoda: 1. niepokój z Moskwą [...], 2. język, ale łaciński i włoski umie, o polski jemu łacno, gdy uźrzy, że mu go będzie potrzeba.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 106–107.

Ćwiczenie

1. Na podstawie tekstu źródłowego określ, jakie były oczekiwania szlachty wobec przyszłego króla i jakie żywiła ona niepokoje. Uwzględnij odrębnie kwestie polityki wewnętrznej i zagranicznej.
2. Którego z kandydatów popierał – twoim zdaniem – autor tekstu? Uzasadnij swoją odpowiedź.

wybór Henryka Walezego

Elekcja odbyła się wiosną 1573 r. we wsi Kamień koło Warszawy, gdzie zebrało się około 40 tysięcy szlachty. **Na króla wybrano Henryka Walezego**, który okazał się kandydatem kompromisowym. Miał poparcie katolików na czele z prymasem. Jednak również protestanci zostali przekonani, że będzie on prowadził politykę tolerancyjną. Zadecydowało o tym zgodne podjęcie przez szlachtę decyzji, że przyszły król będzie musiał zaprzysiąc pokój religijny ustanowiony przez konfederację warszawską. Do wyboru Walezjusza przyczyniła się skuteczna agitacja ze strony ambasadora francuskiego. Potrafił on nawet rozwiać niepokoje szlachty związane z udziałem francuskiego kandydata w wydarzeniach nocy św. Bartłomieja (zobacz rozdz. I.5.). Wybranemu na króla Henrykowi Walezemu postawiono przed objęciem tronu warunki sformułowane w tak zwanych **artykułach henrykowskich** oraz w ***pacta conventa***.

artykuły henrykowskie

W artykułach henrykowskich określono **zasady ustrojowe Rzeczypospolitej**. Każdy nowo wybrany władca musiał w przyszłości złożyć przed koronacją przysięgę, że będzie ich przestrzegał. Zobowiązywał się w nich do przestrzegania zasad **wolnej elekcji** i zapewniał, że nie podejmie starań, by uczynić tron polski dziedzicznym. Przyrzekał zachować wszystkie dotychczasowe **przywileje szlacheckie**. Ustalano, że **sejm** ma być zwoływany **co 2 lata** na trwającą **6 tygodni** sesję. Ta precyzyjna reguła pojawiła się dopiero w artykułach henrykowskich. Wcześniej częstotliwość zwoływania sejmów i czas ich obrad nie były ściśle

Henryk Walezy na XVI-wiecznej rycinie

określone. Król zobowiązywał się **nie podejmować bez zgody sejmu** decyzji w kwestii nakładania podatków, zwoływania pospolitego ruszenia czy też wypowiadania wojny. Było to powtórzenie obowiązujących dotąd w Rzeczypospolitej reguł prawnych. W dokumencie znalazł się też zapis o **prawie szlachty do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi** w wypadku, gdyby nie przestrzegał on praw Rzeczypospolitej i przywilejów szlacheckich. Artykuły henrykowskie zawierały również **potwierdzenie postanowień aktu konfederacji warszawskiej**.

Ponadto przedstawiono Henrykowi listę zobowiązań w postaci ***pacta conventa*** (łac. umowy uzgodnione), które miały charakter indywidualnych przyrzeczeń składanych przez nowego władcę szlachcie. O ile treść artykułów henrykowskich była stała, o tyle *pacta conventa* były formułowane na nowo przy każdej kolejnej elekcji i zawierały obietnice wynikające z aktualnych potrzeb kraju i oczekiwań szlachty. W przypadku Henryka Walezego były to zobowiązania, że Francja nie tylko zawrze sojusz z Rzecząpospolitą, lecz także na potrzeby wojny z Rosją przyśle 4000 piechoty. Ponadto sam król miał przeznaczyć środki finansowe na budowę floty na Bałtyku, spłatę długów poprzedniego władcy, Akademię Krakowską i stypendia dla 100 Polaków na kształcenie się we Francji.

◂ *pacta conventa*

***Pacta conventa* Henryka Walezego**

Rządy Henryka Walezego w Rzeczypospolitej trwały w praktyce zaledwie kilka miesięcy. Wybrany w maju 1573 r., przybył do kraju dopiero w styczniu **1574 r.** Już **w czerwcu** tego samego roku potajemnie **opuścił Polskę** na wieść o śmierci brata i możliwości odziedziczenia korony francuskiej. Przyjął ją jako Henryk III, ostatni Walezjusz na tronie Francji. W Rzeczypospolitej nastąpiło zatem **drugie bezkrólewie**, które trwało ponad rok, gdyż Henryk nie zrzekł się tronu polskiego i brano początkowo pod uwagę możliwość jego powrotu.

◂ drugie bezkrólewie

Stefan Batory władcą Rzeczypospolitej

Kolejna elekcja nastąpiła ostatecznie **w grudniu 1575 r.** Senatorowie poparli tym razem kandydaturę samego **cesarza Maksymiliana II Habsburga** i prymas Uchański bez zgody szlachty ogłosił go królem. Zgromadzeni członkowie stanu szlacheckiego, którym przewodzili **Mikołaj Sienicki** i **Jan Zamoyski**, początkowo nie umieli wskazać własnego kandydata. W obliczu decyzji senatorów zdecydowali się powołać na tron **Annę Jagiellonkę** (siostrę Zygmunta Augusta). Obwołano ją królem Polski (jak niegdyś Jadwigę) i zadecydowano jednocześnie, że jej mężem zostanie **Stefan Batory, książę Siedmiogrodu**.

Zwolennicy Batorego okazali się bardziej energiczni w staraniach o wprowadzenie go na tron niż stronnicy Habsburga. Szlacheckie pospolite ruszenie opanowa-

koronacja Stefana Batorego

ło Kraków. 1 maja **1576 r. Stefan Batory** poślubił w krakowskiej katedrze Annę Jagiellonkę i został **koronowany na króla**. Zwolennicy Maksymiliana Habsburga stopniowo przechodzili na stronę Batorego. Jako ostatni spośród senatorów dał się przekonać prymas Uchański. Wkrótce zmarł cesarz Maksymilian uważający się wciąż za polskiego króla. Jedynie **Gdańsk** bardzo długo opierał się przed uznaniem nowego króla i próbował wymusić na nim ustępstwa korzystne dla miasta i rządzącego nim patrycjatu. Batory ogłosił blokadę Gdańska, a polski handel skierował przez Elbląg. Zdecydował się też sięgnąć po siłę zbrojną. Konflikt trwał ponad rok. W jego trakcie doszło do oblężenia miasta i walk między wojskami koronnymi a gdańszczanami, którzy uzyskali wsparcie floty duńskiej. Dopiero w grudniu 1577 r. zawarto kompromis i Gdańsk złożył królowi przysięgę.

Jan Zamoyski na obrazie nieznanego autora z przełomu XVI i XVII w.

Jan Zamoyski (1542–1605) pochodził z niezbyt zamożnej szlachty, sięgnął jednak po najwyższe godności w kraju i zgromadził w ciągu swojej kariery wiele majętności, zyskując status magnata. W młodości studiował na kilku zagranicznych uczelniach, w tym w Padwie. W 1563 r. został rektorem uczelni w Padwie. Uzyskał tam doktorat obojga praw (kanonicznego i rzymskiego). Był sekretarzem króla Zygmunta Augusta, a później najbliższym doradcą Stefana Batorego i współtwórcą sukcesów króla. Po śmierci swojej żony Krystyny Radziwiłłówny poślubił bratanicę króla. Przewodził szlachcie w okresie pierwszych elekcji i miał decydujący udział w kształtowaniu się przyjętych wówczas zasad ustrojowych (w tym elekcji *viritim*). Po śmierci Batorego doprowadził do wyboru i koronacji Zygmunta III Wazy, jednak bardzo szybko znalazł się wobec niego w opozycji.

Anna Jagiellonka w stroju koronacyjnym na obrazie Marcina Kobera, 1576 r.

Stefan Batory na obrazie Marcina Kobera, 1583 r.

Stefan Batory okazał się znakomitym wodzem, czego dowód dał w związku z **odnowionym konfliktem z Rosją o Inflanty**. W 1577 r. Iwan Groźny rozpoczął na dużą skalę działania wojenne mające na celu przyłączenie całego tego terytorium do państwa rosyjskiego. Przeciwstawiły mu się wojska Rzeczypospolitej oraz Szwecji. Kampania rosyjska – choć prowadzona z sukcesami – się przedłużała. Batory sam planował już wcześniej wojnę z Rosją, gdyż zamierzał odzyskać wschodnią część Inflant i tereny utracone w poprzednich wojnach przez Litwę.

Aby sfinansować działania wojenne, król potrzebował zgody szlachty na uchwalenie przez sejm podatków. Mimo iż była ona początkowo niechętna wojnie, zyskał jej przychylność, zgadzając się na **reformę sądownictwa**. Było to ostatnie wielkie zwycięstwo ruchu egzekucyjnego i realizacja jego postulatu wprowadzenia **najwyższej odwoławczej instytucji sądowej obieranej przez szlachtę**. Dotąd odwołania od sądów niższych instancji rozpatrywał osobiście król w trakcie obrad sejmu. Ponieważ nie był on w stanie podołać wielkiej ilości wnoszonych przed jego oblicze spraw, wydawanie przez niego wyroków przeciągało się latami.

W 1578 r. król wyraził zgodę na powołanie **Trybunału Koronnego** dla ziem Korony Polskiej, a w 3 lata później analogicznego Trybunału Litewskiego dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obradował on na zmianę w Wilnie, Trokach, Nowogródku i Mińsku. Trybunał Koronny zbierał się na przemian w **Piotrkowie** (gdzie rozpatrywano sprawy dotyczące prowincji wielkopolskiej) i **Lublinie** (dla prowincji małopolskiej). Członkowie trybunałów byli wybierani przez szlachtę na sejmikach (odtąd zwoływano w tym celu specjalne sejmiki deputackie) oraz przez kanoników niektórych kapituł katedralnych Kościoła katolickiego. Od tego czasu król sprawował najwyższe sądownictwo tylko w odniesieniu do najpoważniejszych spraw i nie indywidualnie, ale poprzez zasiadanie w sądzie sejmowym (w jego skład wchodzili oprócz króla senatorowie oraz od 1588 r. 8 posłów). Do kwestii rozpatrywanych przez sąd sejmowy należały: zdrada państwa, obraza majestatu monarchy, nadużycia i przestępstwa urzędnicze oraz niektóre sprawy skarbowe.

◂ Trybunał Koronny

Uzyskane środki finansowe pozwoliły Batoremu na zorganizowanie licznej i nowoczesnej armii. Siły Rzeczypospolitej liczyły w trakcie wojny z Rosją około 50 tysięcy żołnierzy. Król **przeprowadził reorganizację wojska**, rozbudował artylerię oraz utworzył oddziały saperskie i inżynieryjne zdolne do budowy mostów, dróg i pomocy przy zdobywaniu twierdz. Zwiększył również liczbę piechoty, tworząc oddziały najemne złożone z Węgrów, Niemców oraz Szkotów. Porozumienie króla ze szlachtą zaowocowało także decyzją sejmu w sprawie utworzenia oddziałów zbrojnych złożonych z chłopów i mieszczan z dóbr królewskich – tak zwanej **piechoty wybranieckiej**. Z każdych 20 łanów królewszczyzn powoływano do służby wojskowej jednego piechura, o którego uzbrojenie i wyposażenie musieli zadbać pozostali mieszkańcy majętności. Formacja ta była jednak niewielka, jej liczebność tylko nieznacznie przekraczała 2000 żołnierzy.

◂ piechota wybraniecka

W 1579 r. Batory postanowił uderzyć nie w Inflantach, ale w kierunku należących do Rosji twierdz – **Połocka**, a w następnym roku **Wielkich Łuków**. Obie zostały **zdobyte po krótkim oblężeniu**. Pozwoliło to stronie polsko-litewskiej przystąpić **w 1581 r. do oblężenia Pskowa**. Jednocześnie inne oddziały pustoszyły pograniczne ziemie rosyjskie. Wszystkie te działania miały na celu odizolowanie wojsk carskich operujących w Inflantach od ich zaplecza. W tym czasie Szwedzi zajęli Narwę, odcinając Rosję od Bałtyku, a Tatarzy krymscy dokonali łupieżczych wypraw na południu kraju. W tej sytuacji Iwan Groźny uznał się za pokonanego i przyjął warunki strony polsko-litewskiej kończące wojnę. **W 1582 r.** podpisano **rozejm z w Jamie Zapolskim**. W wyniku jego postano-

◂ rozejm w Jamie Zapolskim

wień Rosja wycofywała się z Inflant i zwracała Litwie ziemię połocką. Starania Rosji o zdobycie swobodnego dostępu do Bałtyku zostały powstrzymane na ponad 100 lat.

Oblężenie Połocka przez wojska Stefana Batorego w 1579 r., ilustracja z epoki

Rzeczpospolita po zawarciu rozejmu w Jamie Zapolskim w 1582 r.

Król zapewnił sobie szerokie poparcie w kraju, wyznaczając na urzędy zarówno swoich dotychczasowych zwolenników, jak i tych przeciwników, których chciał pozyskać. Jego najbliższym współpracownikiem stał się sojusznik z czasów elekcji – **Jan Zamoyski** – mianowany kolejno: kanclerzem wielkim koronnym, starostą krakowskim i hetmanem wielkim koronnym (od 1581 r. był to urząd dożywotni). Małżeństwo z Krystyną Radziwiłłówną przypieczętowało jego sojusz z tym wielkim litewskim rodem. Do najważniejszych osób w Rzeczypospolitej zaczęli się też zaliczać dawni przeciwnicy Batorego – marszałek wielki koronny **Andrzej Opaliński** (mianowany starostą generalnym dla Wielkopolski) i **Radziwiłłowie**: wojewoda wileński, kanclerz i hetman wielki litewski **Mikołaj** zwany **Rudym** i jego syn **Krzysztof** zwany **Piorunem**.

◂ Jan Zamoyski

Faktyczną władzę w kraju sprawował król wraz z grupą najwyższych dostojników z Janem Zamoyskim na czele. Wśród części szlachty zaczął narastać niepokój związany z umacnianiem się władzy królewskiej i podejrzeniami, że władca będzie się starał wskazać swojego następcę na tronie, ignorując zasady wolnej elekcji. Nieufność szlachty wobec króla dała o sobie znać w związku ze sprawą **braci Zborowskich**. Przedstawiciele tego rodu weszli w ostry konflikt z władcą oraz Janem Zamoyskim i podejrzewano ich o spiskowanie przeciw królowi. Ostatecznie Samuel Zborowski został pojmany i ścięty, a jego brat Krzysztof skazany przez sąd sejmowy na wygnanie, konfiskatę mienia i utratę szlachectwa. Znaczna część szlachty uważała, że ukarani nie byli winni najcięższych zbrodni, a o ich skazaniu zadecydowały względy polityczne.

Trzecia wolna elekcja

Śmierć Stefana Batorego w końcu **1586 r.** spowodowała, iż po raz kolejny na przestrzeni kilkunastu lat szlachta musiała dokonać wyboru władcy. Ponownie doszło też do **podwójnej elekcji**. Stronnictwo **antyhabsburskie** wysuwało koncepcję, która pojawiła się już i przy poprzednich elekcjach – wyboru tak zwanego Piasta, czyli rodzimego kandydata. Najbardziej oczywista kandydatura Jana Zamoyskiego nie miała dostatecznego poparcia. W rezultacie zamysł ten porzucono na rzecz kandydatury **Zygmunta Wazy**. Był on **synem króla Szwecji** Jana III i **Katarzyny Jagiellonki** (najmłodszej siostry Zygmunta Augusta). Jego też podczas elekcji w sierpniu 1587 r. ogłosił królem nowy prymas Polski Stanisław Karnkowski. Stronnictwo **prohabsburskie**, wrogie Zamoyskiemu, a skupione wokół rodziny Zborowskich, ogłosiło 3 dni później wybór **arcyksięcia Maksymiliana Habsburga** (syna cesarza Maksymiliana II).

◂ podwójna elekcja

◂ **kandydatura Zygmunta Wazy**

O tym, że władcą Rzeczypospolitej został ostatecznie Zygmunt Waza, zadecydowała postawa szlachty i energiczne działania Jana Zamoyskiego. Zgromadzenie zwolenników szwedzkiego kandydata okazało się o wiele liczniejsze niż odpowiedni zjazd zwołany przez stronników Habsburga. Natomiast hetman Zamoyski postarał się o szybkie zajęcie przez podległe mu oddziały Krakowa, gdzie w grudniu 1587 r. nastąpiła **koronacja Zygmunta III Wazy**. Ostateczne rozstrzygnięcie przyniosło zwycięstwo wojsk Zamoyskiego nad siłami arcyksięcia Maksymiliana w **bitwie pod Byczyną** (styczeń 1588 r.). Sam arcyksiążę trafił na półtora roku do niewoli hetmana.

◂ koronacja Zygmunta III Wazy

◂ bitwa pod Byczyną

Katarzyna Jagiellonka – matka Zygmunta III Wazy na portrecie z warsztatu Lukasa Cranacha, ok. 1565 r.

Fakt, że Zygmunt Waza był poprzez matkę Katarzynę Jagiellonkę wnukiem Zygmunta I Starego, miał istotne znaczenie dla szlachty. Wykazywała ona duże przywiązanie do dynastii jagiellońskiej w osobach Katarzyny i jej siostry Anny Jagiellonki, wdowy po Stefanie Batorym.

Zygmunt III Waza w stroju koronacyjnym na portrecie namalowanym prawdopodobnie przez holenderskiego malarza Pietera Soutmana w 1624 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jak funkcjonowało państwo w okresie bezkrólewia. Jakie nowe rozwiązania zostały przyjęte?
2. Omów reguły wolnej elekcji władców obowiązujące w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Scharakteryzuj przebieg trzech pierwszych wolnych elekcji. Jakie problemy były z nimi związane?
3. Dlaczego doszło do przyjęcia aktu konfederacji warszawskiej i jakie znaczenie miał on dla szlachty?
4. Przedstaw znaczenie wolnej elekcji, artykułów henrykowskich oraz Trybunałów Koronnego i Litewskiego w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej. W jaki sposób wpływały one – twoim zdaniem – na relacje pomiędzy królem, magnaterią i średnią szlachtą?

5. Przedstaw trzech pierwszych władców Rzeczypospolitej wybranych w wyniku wolnej elekcji. Poszukaj w internecie informacji o ich życiu przed objęciem tronu polskiego. Kim byli ich kontrkandydaci do tronu? Zastanów się, dlaczego szlachta nie wysunęła poważnego rodzimego kandydata (tzw. Piasta).

6. Jak układały się relacje pomiędzy szlachtą a królem w okresie rządów Stefana Batorego? Na czym polegała rola Jana Zamoyskiego?

7. Omów zmagania polsko-rosyjskie o Inflanty w czasach Stefana Batorego i znaczenie polskiego zwycięstwa.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Po **śmierci Zygmunta Augusta w 1572 r.** i wygaśnięciu dynastii Jagiellonów nastąpiło **bezkrólewie**. Władzę w zastępstwie króla sprawował **interrex**, którym został **prymas Jakub Uchański**, a w terenie – konfederacje szlacheckie (**kaptury**) i sądy kapturowe. ◂ s. 168

Zadecydowano, że nowy władca zostanie wybrany na zasadzie **wolnej elekcji**, to znaczy, że w jego wyborze będzie mógł uczestniczyć **każdy polski i litewski szlachcic** (elekcja *viritim*). Postanowieniem **sejmu konwokacyjnego** na miejsce elekcji wybrano okolice **Warszawy**. ◂ s. 169

W okresie pierwszego bezkrólewia szlachta przyjęła **akt konfederacji warszawskiej**, ustanawiający pokój i tolerancję religijną w Rzeczypospolitej. ◂ s. 170

W 1573 r. królem został **Henryk Walezy**. W momencie koronacji musiał zaprzysiąc najważniejsze reguły ustrojowe Rzeczypospolitej zebrane w **artykułach henrykowskich**. To samo czynili odtąd **kolejni królowie**. Osobiste, za każdym razem inne zobowiązania władców były zawarte w ***pacta conventa***. ◂ s. 172

W 1575 r. w wyniku drugiej wolnej elekcji na króla została obrana **Anna Jagiellonka** wraz ze **Stefanem Batorym** jako jej przyszłym mężem (koronowano go w maju 1576 r., panował do 1586 r.). Obwołanemu królem przez senatorów cesarzowi **Maksymilianowi II Habsburgowi** nie udało się objąć tronu. ◂ s. 174

Aby uzyskać środki finansowe na prowadzenie wojny z Rosją, Stefan Batory zgodził się na powołanie **Trybunału Koronnego i Trybunału Litewskiego**, co było ważnym ustępstwem na rzecz szlachty. ◂ s. 175

Król dokonał reorganizacji armii. **Wojna polsko-rosyjska o Inflanty** zakończyła się **rozejmem w Jamie Zapolskim (1582 r.)**, w wyniku którego Rzeczpospolita odzyskała Inflanty i ziemię połocką. Starania Rosji o zdobycie swobodnego dostępu do Bałtyku zostały powstrzymane na ponad 100 lat. ◂ s. 175

W 1587 r. miała miejsce trzecia wolna elekcja i podobnie jak poprzednia miała ona charakter podwójny (królami ogłoszono dwóch kandydatów). Ostatecznie władcą został **Zygmunt Waza**, a konflikt o koronę zakończyła bitwa pod Byczyną. ◂ s. 177

Piotrków (obecnie: Piotrków Trybunalski)

Piotrków – po raz pierwszy wzmiankowany w źródłach w 1217 r. – był w średniowieczu ważnym miastem targowym. Prawa miejskie otrzymał na przełomie XIII i XIV w. Za czasów Kazimierza Wielkiego ogłoszono tutaj statuty kodyfikujące prawo ziemskie dla Wielkopolski. Od połowy XV w. w Piotrkowie zbierały się zgromadzenia stanowe, które przekształciły się w sejm walny. Przyjęcie uchwał podczas sejmu w 1496 r. (przywileje piotrkowskie) stanowiło ważny moment w procesie umacniania się pozycji społeczno-ekonomicznej szlachty. Od czasu ustanowienia Trybunału Koronnego przez Stefana Batorego miasto stało się miejscem jego obrad na przemian z Lublinem. Stąd też po II wojnie światowej do jego nazwy dodano określenie „Trybunalski".

Fragment murów obronnych Piotrkowa wraz ze znajdującym się za nimi zespołem klasztornym dominikanek. Mury miejskie zaczęto wznosić w XIV w., za czasów Kazimierza Wielkiego. Ukończono je na początku XV w. dzięki fundacji królowej Jadwigi. Zespół klasztorny dominikanek pochodzi z XVII w. i był fundacją szlachecką.

W 1565 r. odbyła się w Piotrkowie dysputa teologiczna między braćmi polskimi a kalwinistą, marszałkiem wielkim koronnym Janem Firlejem. Dotyczyła ona Trójcy Świętej. Firlej liczył na osiągnięcie porozumienia między tymi odłamami protestantyzmu, jednak uzgodnienie kwestii doktrynalnych okazało się niemożliwe.

Kościół farny Piotrkowa, pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła, gotycki – obecny wygląd XIV–XV w. z XVII-wiecznymi elementami barokowymi. W tym najstarszym w Piotrkowie kościele, którego początki sięgają XIII w., odbywały się nabożeństwa poprzedzające obrady Trybunału Koronnego.

Zamek Królewski w Piotrkowie z początku XVI w.
Zamek powstał na polecenie Zygmunta I Starego w pierwszym okresie jego panowania. Łączy w sobie elementy gotyckie i renesansowe.

Matka Boża Trybunalska, obraz nieznanego włoskiego artysty z XVI w. Obraz stanowił własność Trybunału Koronnego. Obecnie znajduje się w kościele jezuitów pod wezwaniem św. Franciszka Ksawerego. W 2006 r. obraz został koronowany przez papieża Benedykta XVI. Matka Boska Trybunalska jest patronką polskich parlamentarzystów.

Polski znaczek pocztowy wydany z okazji 400. rocznicy ustanowienia Trybunału Koronnego w Piotrkowie

Zamożne miasto podupadło w połowie XVII w., kiedy to podczas potopu szwedzkiego było dwukrotnie zdobywane przez Szwedów i odbijane przez Polaków. W wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej w 1793 r. znalazło się w zaborze pruskim, następnie w Księstwie Warszawskim, wreszcie po 1815 r. w związanym z Rosją Królestwie Polskim. W 1867 r. stało się stolicą guberni – najbardziej uprzemysłowionej w zaborze rosyjskim (w jej granicach znajdowała się m.in. Łódź).

Panorama Piotrkowa z czasów potopu szwedzkiego w połowie XVII w., grafika autorstwa Erika Dahlbergha (czytaj: dalberja)

7. Społeczeństwo i gospodarka państwa polsko-litewskiego w XVI w.

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się ze strukturą terytorialną i ludnościową Rzeczypospolitej w XVI w.;
- zrozumiesz, jak funkcjonowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana;
- dowiesz się, czym charakteryzowały się poszczególne stany społeczne;
- przeczytasz o zróżnicowaniu etnicznym i wyznaniowym oraz o tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej.

Rzeczpospolita XVI w. – terytorium i ludność

obszar Królestwa Polskiego i Litwy

Około 1580 r., za panowania Stefana Batorego **terytorium** Rzeczypospolitej Obojga Narodów obejmowało **865 tysięcy km²**. W Europie ustępowało wielkością jedynie Rosji i miało zbliżone rozmiary do europejskiej części Turcji. Od czasów włączenia w 1569 r. południowych województw litewskich do Korony przewyższyła ona obszarem Litwę. Polska obejmowała około 565 tysięcy km², a Litwa – 300 tysięcy. W XVI w. terytorium Korony powiększyło się ponadto o takie tereny, jak **Mazowsze, Pokucie** oraz śląskie księstwa: **oświęcimskie** i **zatorskie**, które przyłączono formalnie w latach 60. (wcześniej stanowiły polskie lenna). **Inflanty** zostały włączone jako wspólne terytorium Polski i Litwy. Najpoważniejszym ubytkiem była **utrata przez Litwę ziemi smoleńskiej**. Odrębny statut w ramach Korony Polskiej zachowywała przyłączona na mocy II pokoju toruńskiego (1466) **Warmia**. Biskupi warmińscy posiadali tytuł książęcy i reprezentowali ten region w sejmie. Polskimi **lennami** były **Prusy Książęce** oraz od 1526 r. **ziemia lęborsko-bytowska**, przylegająca od zachodu do Prus Królewskich. **Kurlandia** stanowiła wspólne lenno Polski i Litwy.

Szeląg lenny Albrechta Hohenzollerna, bity na stopę polską w mennicy w Królewcu do 1560 r.

Rzeczpospolita Obojga Narodów pod koniec XVI w. i jej województwa

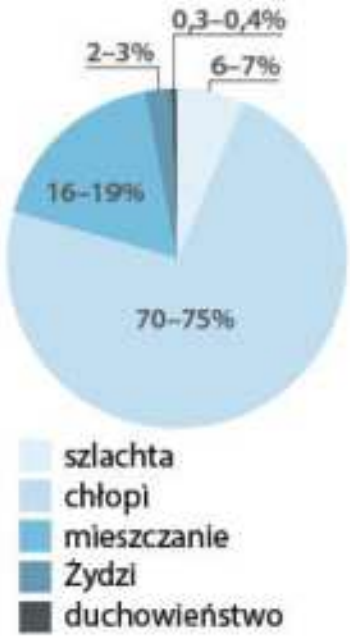
Mapa Rzeczypospolitej opracowana przez Wacława Grodzieckiego w latach 60. XVI w., opublikowana m.in. w atlasie Abrahama Orteliusa *Theatrum orbis terrarum* w 1570 r.

Pierwowzorem dla tego opracowania kartograficznego była mapa Bernarda Wapowskiego i dzieło Grodzieckiego niewiele się od niej różniło. Mapa Wapowskiego nie przetrwała jednak do naszych czasów.

liczba ludności ▸ Ówczesną **liczbę ludności** państwa polsko-litewskiego szacuje się na **7,5 do 8 milionów**. Pod tym względem należało ono do średnich krajów (najludniejsza Francja miała ponad dwa razy więcej mieszkańców). Rozmieszczenie ludności było bardzo nierównomierne. Gęstość zaludnienia na Litwie i ziemiach ruskich Korony była o wiele mniejsza niż na obszarach etnicznie polskich (Małopolska, Wielkopolska, Mazowsze) czy polsko-niemieckich (Prusy Królewskie).

Społeczeństwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI w. z podziałem na stany

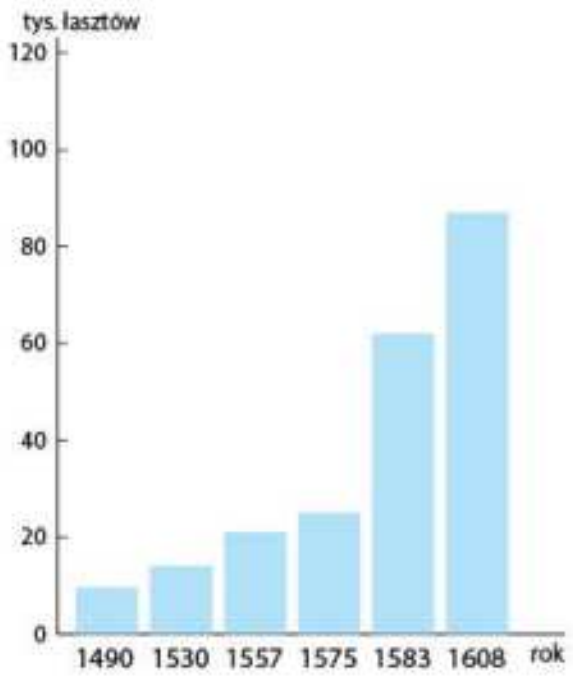

- Przyjmowano dawniej, że **szlachta** stanowiła w Rzeczypospolitej ok. 10% ludności. Obecnie uważa się, że było jej znacznie mniej – prawdopodobnie 6–7%. Mimo to stanowiła grupę znacznie liczniejszą niż w większości krajów europejskich, gdzie stan szlachecki obejmował od 1 do 3% ludności. Jedynie w Hiszpanii i na Węgrzech szlachta była równie liczna. Zróżnicowanie terytorialne zamieszkiwania szlachty w Rzeczypospolitej było przy tym bardzo duże. W Małopolsce i Wielkopolsce grupa ta nie przekraczała 5% mieszkańców i przeważała w niej średnia szlachta. Na Mazowszu jej liczebność zbliżała się do 25%, przy czym dominowała szlachta drobna. Liczna była szlachta na ziemiach etnicznie litewskich, natomiast niewiele jej zamieszkiwało na południowych ziemiach ruskich.
- **Mieszczan** było o wiele więcej na ziemiach polskich wraz z Prusami Królewskimi niż litewsko-ruskich. Prawie wszystkie **duże miasta** leżały na obszarze Korony w granicach sprzed unii lubelskiej. Z punktu widzenia prawnego **Żydzi**, zamieszkujący jeszcze w tym okresie prawie wyłącznie miasta, stanowili odrębny stan i zostali na wykresie uwzględnieni odrębnie.
- **Duchowieństwo** stanowiło liczniejszą grupę w Koronie w jej granicach sprzed 1569 r. niż na ziemiach litewsko-ruskich. Wynikało to z gęstszej sieci parafii na ziemiach polskich. Oprócz katolickich duchownych funkcjonowała w Rzeczypospolitej również spora grupa duchownych prawosławnych oraz mniejsza – protestanckich.
- Procent **ludności chłopskiej** był znacznie wyższy na Litwie niż w Koronie.
- Wykres nie uwzględnia kategorii osób pozostających w praktyce poza systemem stanowym, niemieszczących się w jego instytucjach prawnych. Byli to tzw. **ludzie luźni** – zarówno wędrujący po kraju w poszukiwaniu pracy robotnicy sezonowi, jak i służba domowa, a także ludzie marginesu, żebracy i przestępcy.

Funkcjonowanie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej ▸ Najważniejszą gałęzią gospodarki pozostawało w opisywanej epoce **rolnictwo**. Korzystne zwłaszcza dla produkcji zbożowej relacje pomiędzy cenami produktów rolnych i rzemieślniczych w Europie stanowiły podstawę rozwoju w Polsce **gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**. Duże zyski czerpane przez szlachciców z produkcji folwarcznej spowodowały, że stała się ona w XVI w. **dominującą formą organizacji produkcji w rolnictwie** w Koronie (natomiast na Litwie nie

odgrywała pierwszoplanowej roli). Opłacalność folwarków opierała się przede wszystkim na dwóch czynnikach. Pierwszym były **wysokie ceny zboża na rynkach zachodnich**, a drugim – **dostępność darmowej siły roboczej** w postaci odrabianej przez chłopów **pańszczyzny**. Szlachta zatrudniała wprawdzie na folwarkach dodatkowo pracowników najemnych, jednak nie na nich opierała większość prac rolnych. W utrzymaniu dochodowości handlu zbożem pomagało też szlachcie **zwolnienie z ceł wywozowych**.

Eksport zboża przez Gdańsk w latach 1490–1608

Ćwiczenie

Określ na podstawie wykresu, ile razy wzrósł eksport zboża przez Gdańsk w zaprezentowanym czasie.

Komięga – tratwa

Szlachta spławiała swoje zboże do portów morskich rzekami. Służyły do tego celu dwa główne typy jednostek – szkuty i komięgi. Szkuty były niewielkimi statkami rzecznymi zaopatrzonymi w maszt, żagiel i wiosła. Natomiast komięgi to płaskodenne czworoboczne tratwy, zwykle jednorazowego użytku. Po dotarciu na miejsce komięgi sprzedawano na drewno.

Spichlerz Mikołaja Przybyły z lat 90. XVI w. w Kazimierzu nad Wisłą

Kazimierz nad Wisłą (Kazimierz Dolny) rozwijał się dzięki położeniu na wiślanym szlaku handlowym. Zboże magazynowano w kilkudziesięciu zbudowanych w tym celu spichlerzach, położonych nad rzeką. Następnie spławiano je do Gdańska.

Folwarki opierające swoje zyski **głównie na produkcji zbożowej** funkcjonowały w **Małopolsce**, **Wielkopolsce** i **na Mazowszu**. Z obszarów tych zboże **spławiano rzekami** do Gdańska (w mniejszym stopniu też do Elbląga). Transport lądowy był zbyt drogi i z dala od spławnych rzek produkcja zbożowa przestawała być tak

◂ eksport zboża

opłacalna. W regionach, gdzie znajdowały się duże miasta, zyski czerpano nie z eksportu za granicę, ale ze sprzedaży zboża mieszczanom. **Wydajność** upraw zbożowych była **w XVI w.** w Koronie **wysoka** (ok. pięć ziaren z jednego wysianego), nie ustępowała średniej europejskiej. Dopiero następne stulecie przyniosło załamanie. Na Litwie uzyskiwano natomiast jedynie około trzech ziaren z jednego.

Szlachta zarabiała na sprzedaży nie tylko zboża, lecz także **innych produktów rolnych**. Na **Wołyniu**, **Podolu** i **Kijowszczyźnie** rozwinęła się **hodowla wołów**, które przepędzano przez Małopolskę i Śląsk na sprzedaż do krajów niemieckiej Rzeszy. Na Litwie i Ukrainie hodowano też na handel **konie**. Właściciele folwarków eksportowali ponadto **len** wykorzystywany do produkcji płótna żaglowego czy **konopie** na liny. Szlachta sprzedawała również **surowce leśne**: drewno, smołę do uszczelniania statków oraz potaż, czyli popiół wykorzystywany między innymi przy wybielaniu płótna. Specjalizowała się w tym zwłaszcza szlachta **litewska i inflancka**. Niektóre gospodarstwa folwarczne rozwijały dochodową **hodowlę ryb**, inne **owiec**, z których pozyskiwano **wełnę**. Ich produkcja była przeznaczona **na rynki lokalne**.

W **Koronie** dochody szlacheckie **z produkcji folwarcznej** wielokrotnie **przewyższały** te czerpane **z chłopskich czynszów i danin w naturze**. Natomiast **na Litwie** sytuacja była odwrotna. Szlachta uzyskiwała dochody ponadto z **monopolu**, czyli wyłączności na prowadzenie młyna czy sprzedaż soli, a także na produkcję i sprzedaż alkoholu. To ostatnie źródło zysków (monopol propinacyjny) nabrało jednak bardzo dużego znaczenia dopiero w następnym stuleciu.

Na własne potrzeby uprawiano w gospodarstwach groch, cebulę, ogórki czy kapustę oraz hodowano na mięso krowy, owce i drób, a ze świń pozyskiwano przede wszystkim tłuszcz. Najważniejszym składnikiem pożywienia pozostawał **chleb**, a niemal jedynym napojem było **piwo** o bardzo niskiej zawartości alkoholu produkowane na miejscu. Ważną pozycję w diecie zajmowały też **kasze**, **rośliny strączkowe**, a także **inne warzywa**. Ilość spożywanego **mięsa** i trudno dostępnych **serów** zależała od **zamożności**. Tylko bogatsi mogli pozwolić sobie na **wino**. Opisane zwyczaje żywieniowe dotyczyły wszystkich zamożniejszych grup społecznych – zarówno szlachty folwarcznej, jak i magnaterii, wyższego duchowieństwa, zamożnego mieszczaństwa oraz najbogatszych chłopów. Dieta ludności uboższej, niezależnie od przynależności stanowej, była znacznie skromniejsza, natomiast w szczegółach nie jest znana.

Szlachta

stan szlachecki

Stan szlachecki miał formalnie charakter **zamknięty**, to znaczy szlachcicem trzeba się było urodzić – ojciec i matka musieli być szlachcicami. Wyjątek stanowiła **nobilitacja**. Doczekały się jej niektóre bogate **rody mieszczańskie**. Najsławniejszym tego przykładem była zamieszkująca w Krakowie niemiecka rodzina **Bonerów**. Z kolei Marcin Kromer i Łukasz Górnicki uzyskali szlachectwo w uznaniu ich zasług w zakresie piśmiennictwa. Żydom drogę do szlachectwa otwierało przejście na katolicyzm, choć nie odbywało się to automatycznie, lecz w każdym przypadku na mocy odrębnej decyzji.

nobilitacje rodów mieszczańskich

Herby ziemskie (trzy pierwsze), herb Jagiellonów oraz herby szlachty polskiej na karcie z *Herbarza Złotego Runa* powstałego w Burgundii, ok. poł. XV w.

Herby szlacheckie, które wykształciły się w epoce średniowiecza, były dla posługujących się nimi osób ważnym wyróżnikiem przynależności stanowej.

Od 1578 r. na wszystkie nobilitacje **musiał wyrazić zgodę sejm**. Król mógł nadać szlachectwo jedynie za zasługi wojenne na polu bitwy. W praktyce osoby należące do innych stanów mogły wejść w obręb warstwy szlacheckiej poprzez sprytne wykorzystanie istniejących praw. Musiały w tym celu dysponować środkami finansowymi pozwalającymi na przekupienie odpowiedniej ilości świadków – szlachciców, którzy fałszywie potwierdziliby przed sądem ich przynależność do uprzywilejowanego stanu. Takich przypadków było bardzo dużo.

Ruiny zamku Ogrodzieniec w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej

Zamek Ogrodzieniec, powstały w XIV–XV w., został rozbudowany w stylu renesansowym w latach 30. i 40. XVI w., gdy jego właścicielami byli Bonerowie. Budowla w 1. połowie stulecia kilkakrotnie zmieniała właścicieli. Na dłużej trafiła od lat 60. w ręce Firlejów. Pierwszym przedstawicielem rodu, który stał się jej właścicielem, był Jan – marszałek wielki koronny z czasów unii lubelskiej i pierwszego bezkrólewia.

Stan szlachecki był **silnie rozwarstwiony**. Największą jego część stanowiła średnia szlachta, choć na Mazowszu dominowała szlachta drobna. Choć **formalnie** wśród szlachty panowała **równość** („szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie"), to hierarchia majątkowa oraz towarzyska i w zakresie wpływów politycznych była wyraźnie dostrzegalna. Na jej szczycie stali wywodzący się z możnowładztwa **magnaci** – właściciele setek wsi i wielu miast, należący do rodzin regularnie mających swoich przedstawicieli w senacie. Większość **średniej szlachty** posiadała od połowy do 10 wsi.

magnaci

średnia szlachta

Zamek Ostróg w województwie wołyńskim – w XVI w. własność magnackiego rodu Ostrogskich oraz pochodzący z późniejszego okresu zamkowy kartusz herbowy z herbami Ostrogskich i Sanguszków, którzy z czasem weszli w posiadanie zamku.

Na pograniczu pomiędzy szlachtą średnią a drobną znajdowała się **szlachta cząstkowa** – niezbyt zamożna, ale posiadająca fragment wsi, a przez to chłopskie ręce do pracy. Istniała ponadto szlachta nieposiadająca poddanych chłopów i samodzielnie uprawiająca ziemię – tak zwana **szlachta zagrodowa**. W odróżnieniu od szlachciców dysponujących poddanymi, jej przedstawiciele nie byli zwolnieni z podatków. Od chłopów różnili się posiadaniem praw obywatelskich, politycznych i honorowych. Część szlachciców wiązała się z dworami magnackimi i tam szukała źródeł utrzymania. Dotyczyło to przede wszystkim tych przedstawicieli stanu, którzy nie posiadali ziemi – była to **szlachta gołota**. Możliwości zrobienia kariery otwierało ponadto uzyskanie

szlachta cząstkowa

szlachta zagrodowa

szlachta gołota

wykształcenia uniwersyteckiego oraz wejście do stanu duchownego. Zawód żołnierza wybierali tylko niektórzy.

Opinia historyka

na temat wzorców osobowych XVI-wiecznej szlachty

Człowiek XVI w., w naszym przypadku szlachcic, odziedziczył po średniowieczu wzorzec życiowy rycerza. Pojawiał się on nie tylko we frazeologii politycznej, ale – co ważniejsze – na nagrobkach renesansowych o rzeźbie figuralnej. Były one

modne, wzorowano je na nagrobkach królewskich z kaplicy Zygmuntowskiej, ale wraz z oprawą architektoniczną stanowiły duży wydatek. Stąd wypływa wniosek, że ludziom musiało bardzo zależeć, aby następne pokolenia widziały w nich zakutych w zbroję rycerzy. Wzorzec ten okazał się jednak chyba celowo tworzonym mitem, który nie odpowiadał rzeczywistości. Niewielu ze szlachty naprawdę wojowało, wyrzeźbione zbroje były bardziej paradne niż użytkowe, niechęć do zawodowego żołnierza znana, a zabawy rycerskie na ogół zapomniane. Śpiący rycerz w zbroi miał stanowić wzór dla innych, dla potomnych, a nie zapis najważniejszych funkcji i osiągnięć zmarłego.

Jeżeli wzorzec rycerski dla szlachty był raczej „na pokaz" i przeznaczony dla potomnych, a nie dla współczesnych, to można spytać, czy i na ile akceptowano wzorzec proweniencji włoskiej, przedstawiony w *Dworzaninie polskim* Łukasza Górnickiego. Wykształcony, intelektualista, trochę polityk, trochę pisarz, z pewnością gawędziarz, uosabiał humanizm europejski, ale wydaje się wątpliwe, aby mógł znajdować szeroki oddźwięk wśród szlachty.

Pozostał nam wzorzec społeczny ziemianina, zachwalany przez Reja, opiewany przez Kochanowskiego i chyba realizowany przez większość szlachty. Wzorzec ten zakładał kształcenie, staranne wychowanie dzieci, a zobowiązywał do pilnego gospodarowania, dbałości o rolę, o bydło, a także o wieś i chłopów. Jednocześnie zaś nie zwalniał z odpowiedzialności za kraj i jego organy: sejmik, sejm, skarb i wojsko, sądy i sprawiedliwość, a niekiedy nawet Kościół.

A. Wyczański, *Szlachta polska w XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 33–34.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie wartości były zdaniem autora cytowanego tekstu najważniejsze dla polskiej szlachty i w jakich dziedzinach życia chciała się ona realizować.
2. Jaką rolę odgrywała tradycja rycerska w życiu szlachty? Dlaczego – twoim zdaniem – autor tekstu uważa ideał rycerski za „celowo tworzony mit", a nie wzorzec osobowy rzeczywiście realizowany przez szlachtę?

Duchowieństwo

duchowieństwo

Duchowieństwo katolickie było grupą co najmniej równie zróżnicowaną pod względem zamożności i pozycji społecznej jak szlachta. Ze względu na obowiązujący celibat przynależność do stanu kapłańskiego nie była dziedziczna. Jego członkami stawali się zarówno potomkowie szlachty, jak i mieszczan oraz chłopów. Najwyższe godności były jednak zarezerwowane praktycznie wyłącznie dla synów szlacheckich, a nawet magnackich, choć w XVI w. bywały od tego wyjątki. Z mieszczan wywodzili się dwaj kolejni biskupi warmińscy: Stanisław Hozjusz i Marcin Kromer. Biskupi zasiadali w senacie, obejmowali też najwyższe urzędy państwowe, na czele ze stanowiskiem kanclerza wielkiego koronnego. **Do biskupstw** oraz **opactw** należały liczne i bogate majątki ziemskie. Duże zna-

czenie mieli także **kanonicy** – członkowie kolegiów kapłańskich (kapituł) doradzających biskupom. Natomiast **duchowieństwo parafialne** było bardzo niejednolite pod względem poziomu zamożności i wykształcenia. Zamożniejsze parafie powierzano zwykle synom szlacheckim, a najbiedniejsze obejmowali kapłani wywodzący się z chłopstwa.

Renesansowy nagrobek Mikołaja Ligęzy, kasztelana wiślickiego, zm. w 1603 r. Kolegiata Bożego Ciała w Bieczu

Duchowni prawosławni i protestanccy odróżniali się tym od katolickich, że wchodzili w związki małżeńskie. W tym wypadku przynależność do tej grupy mogła być więc dziedziczona (co dotyczyło zwłaszcza kapłanów prawosławnych). Wśród pastorów protestanckich przeważali synowie mieszczan. Przedstawiciele innych Kościołów poza katolickim nie wchodzili do senatu.

Mieszczanie

rola dużych miast w rozwoju gospodarczo-społecznym państwa

Największym i najbogatszym miastem XVI-wiecznej Rzeczypospolitej był **Gdańsk**, liczący pod koniec stulecia około 40 tysięcy mieszkańców. Dobrobyt zawdzięczał przy tym głównie rozwojowi handlu – skupiał blisko 80% morskiego eksportu i importu Korony. Ważną rolę odgrywał **Kraków**, pozostający prawie do końca wieku siedzibą monarchów. Liczył wówczas około 22 tysięcy mieszkańców. Do kluczowych ośrodków życia gospodarczego, kulturalnego i politycznego należały **Lwów** i **Wilno**. Dużymi miastami (**powyżej 10 tysięcy ludności**) były ponadto: Poznań, Elbląg, Toruń, Lublin oraz Warszawa (włączona do Królestwa Polskiego w 1526 r.). Ogromną większość miast Rzeczypospolitej stanowiły natomiast ośrodki niewielkie – liczące poniżej 2000 mieszkańców.

mieszczanie

Mieszczanie korzystali z XVI-wiecznego rozwoju gospodarczego w stopniu mniejszym niż szlachta, ale znaczącym. Wzrost zamożności kraju wiązał się ze wzrostem zapotrzebowania na wyroby rzemieślnicze i przedmioty zbytku, pozwalał bogacić się rzemieślnikom i kupcom. O zamożności większych miast świadczą powstałe wtedy reprezentacyjne budowle. W miastach utrzymywał się podział na patrycjat, pospólstwo i plebs (zobacz podręcznik do klasy 1 – średniowiecze).

Dwór Artusa w Gdańsku, XIV–XVII w.

Dwór Artusa był budowlą świadczącą o potędze i bogactwie Gdańska. Odbywały się w nim zebrania i skupiało się tam życie towarzyskie gdańskiego patrycjatu naśladującego obyczaje szlacheckie, a nawet tradycje średniowiecznego rycerstwa.

Źródło historyczne

Juliusz Ruggieri (nuncjusz papieski w Polsce) o Gdańsku w 2. połowie XVI w.

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odległymi krajami. Całe atoli prawie handlu skupienie jest w Gdańsku [...]. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark, od św. Dominika czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy, Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu, drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy rozładowane swoje okręty na powrót ładują [...]. Zboże zaś i inne płody zbywające od potrzeb krajowych spławiają do Gdańska na wiosnę i przedają hurtem kupcom gdańskim, którzy składają je w swych magazynach na następny jarmark, a że oni tylko sami mogą prowadzić ten handel, są niezmiernie bogaci...

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 73.

Ćwiczenie

Wymień produkty, które były przedmiotem międzynarodowej wymiany handlowej w Gdańsku w XVI w.

Warsztat snycerza (rzemieślnika produkującego wyroby z drewna) na karcie z *Kodeksu Baltazara Behema*, ok. 1505 r.

W Rzeczypospolitej, inaczej niż na Zachodzie, produkcja rzemieślnicza wciąż była zdominowana przez organizacje cechowe.

W interesy stanu mieszczańskiego uderzały **uzyskane przez szlachtę** w 1496 r. **przywileje** piotrkowskie, zakazujące między innymi mieszczanom nabywania dóbr ziemskich. Zwolnienie szlachciców z ceł powodowało, że stawali się oni konkurencją dla kupców. Towary sprowadzane przez tych drugich podlegały cłu, więc kosztowały więcej niż te, które szlachta przywoziła na własne potrzeby, a w istocie częściowo na sprzedaż. Niekorzystne dla mieszczan było również wprowadzanie tak zwanych **taks wojewodzińskich**, czyli cenników na wyroby rzemieślnicze ustalanych przez wojewodów, którzy reprezentowali interesy szlachty. W miastach królewskich lub w ich pobliżu zaczęły

jurydyki ▸ ponadto powstawać coraz liczniejsze **jurydyki**. Były to obszary będące własnością szlachty lub Kościoła, wyłączone spod władzy miasta. Na ich terenie działali rzemieślnicy nieobjęci organizacją cechową oraz organizowano tam targi. Stanowiło to konkurencję dla aktywności gospodarczej obywateli miasta.

Chłopi

ludność chłopska ▸ Chłopi pozostawali w stanie **poddaństwa osobistego** (nie mogli swobodnie opuszczać gospodarstwa) oraz **sądowego** wobec świeckich (król bądź szlachta) i duchownych (biskupstwa, opactwa) właścicieli wsi. Ich panowie nie mieli natomiast prawa sprzedawać swoich poddanych ani nie mogli swobodnie pozbawiać ich ziemi, którą użytkowali. Chłopi byli wobec nich zobowiązani do świadczeń w postaci czynszów, danin i robocizny.

Obciążenie chłopów pracą pańszczyźnianą na folwarku systematycznie **wzrastało**. W 1520 r. sejm uchwalił obowiązek odrabiania minimum jednego dnia pańszczyzny tygodniowo z jednego łana użytkowanej ziemi (1 łan to 17 lub 24 hektary, w zależności od regionu). W przypadku zamożniejszych chłopów odrabianie pańszczyzny (do czego najmowali oni zwykle parobków) wiązało się z użyciem ich własnych narzędzi rolniczych oraz zwierząt pociągowych. W **2. połowie XVI w.** wymiar pańszczyzny wzrósł do **3–4 dni**. Jednak w oma-

wianym stuleciu praca na pańskim folwarku nie stanowiła jeszcze bardzo dotkliwego obciążenia dla chłopów. Nadmierne ich wyzyskiwanie oznaczało dla właściciela majątku ryzyko ucieczki rodziny chłopskiej. Takich uciekinierów mógł na swojej ziemi osadzić inny posiadacz ziemski, co – choć nielegalne – chętnie czyniono. Chłopi stanowili dla folwarku najcenniejszą wartość, cenioną wyżej niż sama ziemia. Bez ich darmowej pracy opłacalna produkcja folwarczna nie była możliwa. Większość panów starała się więc o nich dbać.

Zamożniejsza część ludności chłopskiej miała możliwość sprzedaży nadwyżek żywności na rynkach lokalnych i korzystała z XVI-wiecznego rozwoju gospodarczego. Mogła dzięki temu pozwolić sobie na zakup lepszych narzędzi, rozwój hodowli zwierząt, zwiększanie plonów upraw i przez to dalsze bogacenie się. Dotyczyło to zwłaszcza **gburów** – posiadaczy dużych gospodarstw rolnych, mieszkających w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Podstawową grupę ludności chłopskiej stanowili **kmiecie**, mający dziedziczne prawo użytkowania ziemi należącej do pana. Większość z nich dysponowała gospodarstwami liczącymi od pół do jednego łana. Dalsze grupy ludności chłopskiej to **zagrodnicy** (mający zbyt małą ilość ziemi, by mogła ich ona wyżywić) oraz **bezrolni**. Jedni i drudzy wynajmowali się do pracy u bogatszych sąsiadów.

Odrębną grupę tworzyli chłopi niebędący poddanymi. Osobistą wolność posiadała większość gburów oraz nowi osadnicy – **olędrzy** (początkowo protestanccy uchodźcy z Niderlandów i Fryzji), **wołosi** (przybysze z Mołdawii i Wołoszczyzny, zajmujący się hodowlą bydła i owiec) oraz **Kurpie** (osadnicy na Kurpiowszczyźnie, trudniący się bartnictwem, smolarstwem i wytapianiem rud żelaza).

Zróżnicowanie etniczne i religijne Rzeczypospolitej

zróżnicowanie etniczne i religijne Rzeczypospolitej

Mieszkańcy Rzeczypospolitej posługiwali się różnymi językami i wyznawali różne religie. To **wieloetniczne, wielowyznaniowe** i **wielokulturowe społeczeństwo** potrafiło w XVI w. funkcjonować bez większych wewnętrznych konfliktów. Także członkowie **szlacheckiego narodu politycznego** mieli zróżnicowane korzenie etniczne, odwoływali się do odrębnych tradycji historycznych i przynależeli do kilku wyznań. Te odmienności mogły stanowić źródło dumy, ale nie prowadziły do konfrontacji. Mimo różnic wśród szlachty dominowało poczucie wspólnoty. Największe znaczenie miała dla niej bowiem przynależność stanowa, a nie różnice językowe czy religijne.

Językiem polskim posługiwała się blisko połowa ludności Rzeczypospolitej i zdecydowanie dominował on na ziemiach Korony w jej granicach sprzed 1569 r. Przy czym mieszkańcy województwa ruskiego byli przeważnie **ruskojęzyczni**, a w Prusach Królewskich (zwłaszcza w miastach) wiodącą rolę odgrywał język **niemiecki**. Na terenach włączonych do Korony po unii lubelskiej oraz w południowej i wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego przeważały różne dialekty języka **ruskiego**. W północno-zachodniej części Księstwa głównym językiem był **litewski**, a dla zamożniejszej szlachty w coraz większym stopniu stawał się nim polski. W Inflantach używano **łotewskiego**, a wśród warstw wyższych – niemieckiego. Żydzi mówili w **jidysz**. Szlachta posługiwała się też

mniej lub bardziej sprawnie **łaciną**. W tak wielojęzycznym społeczeństwie wiele osób znało z konieczności kilka języków.

> **Jidysz** – język Żydów środkowoeuropejskich wykształcony na podstawie średniowiecznych dialektów niemieckich z dużymi domieszkami języka hebrajskiego i języków słowiańskich.

tolerancja religijna ▸

Państwo polsko-litewskie było w XVI w. krajem wyróżniającym się na tle europejskim **tolerancją religijną**. Choć **katolicyzm** uznawano za religię państwową, innych wyznań i religii nie zwalczano. Reformacja zyskała wielu zwolenników, a przedstawiciele wyznań **protestanckich**, prześladowanych na Zachodzie, znajdowali na terenie Rzeczypospolitej schronienie. Podobnie było z Żydami, którzy w Polsce swobodnie mogli wyznawać swoją religię (**judaizm**). **Prawosławie** stanowiło natomiast wyznanie zakorzenione na ziemiach polsko-litewskich od stuleci.

Rzeczpospolita uniknęła tak częstych w zachodniej Europie gwałtownych konfliktów wewnętrznych i wojen związanych z pojawieniem się wyznań protestanckich. Nazywana była **„krajem bez stosów"**. Akt **konfederacji warszawskiej** (stanowiący następnie część artykułów henrykowskich) był zarówno wyrazem postaw tolerancyjnych, jak i przejawem troski o wolności szlacheckie. Według szlachetnie urodzonych swoboda wyboru wyznania stanowiła konieczną część wolności obywatelskich.

> ***Kiedy by to mogło być, abyście wszyscy byli papieżnikami [katolikami], dałbym za to połowę zdrowia mojego, żebym drugą połowicą żyjąc, cieszył się z tej świętej jedności. Ale jeśli wam kto będzie gwałt czynił, dam wszystko swe zdrowie przy was, abym na tę niewolę nie patrzył.***
>
> ~ Jan Zamoyski

Prawosławna cerkiew św. Jerzego, Drohobycz koło Lwowa, XV/XVI w.

Biblia brzeska – protestancki przekład Pisma Świętego na język polski wydany w 1563 r. w Brześciu Litewskim przez Mikołaja Radziwiłła

Źródło historyczne

Izaak z Trok o tolerancji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, koniec XVI w.

W Anglii dopuszczano się w tych czasach wielkich okrucieństw; każą srogą śmiercią wszystkich księży wiary papieskiej, wszystkich wyznawców i zwolenników tejże religii, a nawzajem tak samo postępują w Hiszpanii i we Francji, gdzie wyznawców nauki Marcina Lutra tak okrutną śmiercią mordują, że każdemu, który o tym słyszy, włosy na głowie powstają. Lecz zdaje się, że to wszystko jest karą za ich grzechy, we wspomnianych bowiem trzech państwach, przelewano wiele krwi Izraelitów, bez najmniejszej przyczyny i prześladowano niewinnych do tego stopnia, że ich wygnano z krajów, gdzie się urodzili i przemieszkiwali tak, że ani jeden Izraelita tam nie pozostał. Podobne postępowanie nigdy nie miało miejsca w tutejszym kraju, gdzie obecnie się znajdujemy. I owszem, tutaj pociągają do odpowiedzialności i surowo karzą tych, którzy im [Żydom] źle czynią lub szkodzą; tu nawet wspierają Żydów przychylnymi przywilejami, aby mogli mieszkać szczęśliwie i spokojnie. Królowie ziem tutejszych i ich dygnitarze (oby Bóg powiększył ich szczęście!) są miłośnikami wspaniałomyślności i prawości – toteż nie wyrządzają żadnego bezprawia lub krzywdy Żydom w ich krajach mieszkającym i dlatego też Bóg użyczył ziemi tej wielkiej potęgi i spokoju, tak dalece, że różniący się wiarą nie tchną ku sobie nienawiścią i nie wytępiają się jedni drugich.

P. Fijałkowski, *Dzieje Żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych XI–XVIII wiek*, Warszawa 1993, s. 86.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w jaki sposób autor cytowanego tekstu postrzega kwestie tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej i przeciwstawia ją sytuacji panującej w krajach zachodniej Europy.

Informacja o źródle

Cytowany tekst pochodzi z dzieła *Chizuk emuna* (hebr. utwierdzanie wiary) – traktatu będącego równocześnie obroną i pochwałą judaizmu. Jego autor Izaak z Trok (1533–1594), lekarz i myśliciel, był karaimem. Karaimi byli ludnością o pochodzeniu tureckim, wyznającą jednak judaizm. Uznawali jedynie nauki zawarte w Biblii hebrajskiej, natomiast odrzucali Talmud (zobacz podręcznik do klasy 1 – starożytność). Wyznanie to narodziło się w VIII w. na obszarze Bliskiego Wschodu. W 2. połowie XIV w. Karaimi zostali sprowadzeni z Krymu na Litwę. Największe ich gminy znajdowały się w Wilnie, Trokach i Poniewieżu. Mieszkali także na ziemiach ruskich – w Łucku i we Lwowie. W XVI w. żyło ich w Rzeczypospolitej mniej niż 2000.

Żydzi od czasów średniowiecza zamieszkiwali **w większych miastach Korony Polskiej**. Natomiast w epoce nowożytnej głównym miejscem ich życia stawały się **małe miasteczka na wschodzie Rzeczypospolitej**. Wkrótce w wielu z nich

stanowili ponad 1/4 mieszkańców. Liczebność ludności żydowskiej wzrosła w ciągu XVI w. z około 30 tysięcy do blisko 200 tysięcy osób. Wynikało to z trwającej wciąż **imigracji z Zachodu**, głównie z krajów niemieckich, gdzie Żydzi bywali prześladowani i wypędzani. Niektóre duże miasta królewskie w Rzeczypospolitej uzyskały przywileje ***de non tolerandis Judaeis*** (o nieakceptowaniu Żydów w obrębie murów miejskich). Ludność żydowska osiedlała się w takich przypadkach w najbliższej okolicy miasta. Żydzi zajmowali się handlem, w mniejszym stopniu rzemiosłem, a także udzielali na procent pożyczek pieniężnych. Coraz częściej pojawiali się również **na wsiach**, gdzie brali w dzierżawę należące do szlachty młyny czy karczmy.

imigracja ludności żydowskiej

Późnorenesansowa synagoga w Zamościu, początek XVII w.

Jan Zamoyski zaczął sprowadzać Żydów do Zamościa od 1588 r. Byli to Żydzi sefardyjscy (z Hiszpanii, Włoch i Turcji), podczas gdy zdecydowaną większość na ziemiach Rzeczypospolitej stanowili Żydzi aszkenazyjscy (wywodzący się z krajów niemieckich i Europy Środkowo-Wschodniej). Od razu wybudowano w mieście drewnianą synagogę, którą wkrótce zastąpiła murowana, wzniesiona przed 1620 r.

Żydzi niemal od początków swojej obecności na ziemiach polskich objęci byli odrębnymi **regulacjami prawnymi** i **przywilejami** oraz znajdowali się **pod opieką książąt i królów**. Oznaczało to, że stanowili w istocie osobny stan społeczny. W omawianej epoce mieli własne gminy samorządowe – **kahały**, a na wyższym szczeblu – ziemstwa. Kahały odpowiadały zarówno za organizację życia religijnego członków gminy, jak i za sprawowanie sądów, pomoc społeczną i szkolnictwo. Za czasów Stefana Batorego ustanowiono centralny (dla obszaru Korony) organ ich samorządu – tak zwany Wielki Waad, czyli **Sejm Czterech Ziem** (Wielkopolski, Małopolski, Rusi Czerwonej i Wołynia). Powołano go, aby rozdzielał pomiędzy kahały obciążenia podatkowe. Reprezentował jednak rów-

Sejm Czterech Ziem

nież interesy ludności żydowskiej i rozstrzygał wewnętrzne spory. Zbierał się corocznie, najczęściej podczas jarmarków w Lublinie lub Jarosławiu. W XVII w. podobne zjazdy reprezentantów kahałów zaczęto zwoływać także na Litwie.

Ważną ze względów gospodarczych i kulturowych, choć bardzo nieliczną (kilka tysięcy osób) społeczność, stanowili **Ormianie**. Byli chrześcijanami wyznającymi **monofizytyzm** (uznawali tylko boską naturę Chrystusa, odrzucali jej ludzki pierwiastek). Mówili w językach kipczackim (z grupy języków tureckich) i ormiańskim, a także posługiwali się polskim i ruskim. Zajmowali się kupiectwem i rzemiosłem. Pośredniczyli zwłaszcza w handlu z obszarami znajdującymi się pod panowaniem tureckim, ale też z Persją, a nawet Indiami. Zarówno przywożone ze Wschodu, jak i produkowane przez nich samych przedmioty bardzo przyczyniły się do orientalizacji kultury polskiej tej epoki. Największe gminy ormiańskie znajdowały się we Lwowie i w Kamieńcu Podolskim, a później także w Zamościu.

◂ Ormianie

Od czasów Kazimierza Wielkiego mieszkali w Polsce wyznający **islam Tatarzy**. W zbliżonym czasie sprowadzili ich także do swojego kraju książęta litewscy. Tatarzy zachowywali własną religię i obyczaje, posługiwali się natomiast językiem polskim i ruskim. Część z nich mieszkała w miastach i zajmowała się rzemiosłem. Inni (na Litwie) posiadali ziemię i byli zobowiązani do służby wojskowej – tworzyli odrębne tatarskie chorągwie (walczyli już pod Grunwaldem). Ich pozycja społeczna była w zasadzie równa szlachcie, choć z prawnego punktu widzenia nie stanowili części stanu szlacheckiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów strukturę terytorialną Rzeczypospolitej. Jakie najważniejsze zmiany zaszły w tym zakresie w XVI w.?
2. Przedstaw skład społeczny ludności Rzeczypospolitej. Czym wyróżniał się on w porównaniu z krajami zachodniej Europy? Przypomnij sobie informacje z wcześniejszych lekcji na temat przemian społecznych na Zachodzie.
3. Scharakteryzuj funkcjonowanie modelu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rzeczypospolitej w XVI w.
4. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywały w Rzeczypospolitej różnice językowe i religijne. Jaki stosunek miała do nich szlachta? Jakie wartości życia społecznego były – twoim zdaniem – najwyżej przez szlachtę cenione? W odpowiedzi uwzględnij także informacje na temat aktywności politycznej tego stanu zawarte w poprzednich rozdziałach.
5. Scharakteryzuj stany społeczne w XVI w. Zwróć uwagę na ich wewnętrzne zróżnicowane i rozwarstwienie. W jakim stopniu na pozycję społeczną mieszkańca Rze-

czypospolitej wpływał – twoim zdaniem – jego status prawny, a w jakim – zamożność i wykonywane zajęcia?

6. Przygotuj referat na temat: „Rzeczpospolita Obojga Narodów jako kraj wielokulturowości i tolerancji religijnej".

7. Czym wyróżniały się i jaką rolę odgrywały społeczności: żydowska, ormiańska, tatarska?

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 182 **Pod koniec XVI w.** terytorium Rzeczypospolitej wynosiło ok. **865 tysięcy km²**, a jej ludność liczyła **7,5–8 milionów**.

s. 184 Zdecydowaną większość – **blisko 3/4 – ludności** stanowili **chłopi**. Naród polityczny Rzeczypospolitej – **stan szlachecki** – obejmował **6–7%** mieszkańców.

s. 184 Modelem produkcji, który zdominował życie ekonomiczne w Rzeczypospolitej w XVI w., była **gospodarka folwarczno-pańszczyźniana**.

s. 185 Szlachta bogaciła się dzięki **eksportowi za granicę** zboża, a także wołów, lnu, konopi i produktów leśnych. Część sprzedawanej produkcji przeznaczała na rynki lokalne, a resztę – na własne potrzeby. **Opłacalność produkcji folwarcznej** była możliwa dzięki darmowej pracy poddanych chłopów.

s. 186 **Stan szlachecki** był formalnie zamknięty. Jednak w praktyce przedstawiciele innych stanów mogli stać się szlachcicami na drodze nobilitacji lub metodami nielegalnymi. Stan szlachecki był silnie rozwarstwiony – w jego skład wchodziły: **magnateria**, **średnia szlachta**, **szlachta zagrodowa** oraz **gołota**.

s. 189 **Duchowieństwo** było bardzo **zróżnicowane wewnętrznie**. Najwyższe godności kościelne trafiały z reguły w ręce synów szlacheckich.

s. 190 Tylko w kilku **miastach** Rzeczypospolitej liczba ludności przekraczała 10 tysięcy osób. Największy i najpotężniejszy ekonomicznie był **Gdańsk**, a drugi pod względem wielkości – **Kraków**.

s. 190 **Mieszczanie** korzystali na rozwoju ekonomicznym kraju, choć niektóre prawa wprowadzane w interesie szlachty utrudniały im działalność gospodarczą.

s. 192 **Ludność chłopska** – podobnie jak inne stany – była bardzo zróżnicowana pod względem majątkowym. Rosło jej obciążenie **pańszczyzną**, choć w XVI w. nie miało to jeszcze poważniejszego negatywnego wpływu na możliwości gospodarowania chłopów na użytkowanej przez nich ziemi.

s. 193 Ludność Rzeczypospolitej posługiwała się **wieloma językami**, miała **różnorodne** pochodzenie etniczne i **tradycje kulturowe** oraz wyznawała **różne religie**.

s. 194 **Rzeczpospolita była w XVI w.**, w porównaniu z większością państw europejskich, krajem **tolerancji religijnej**.

s. 196 **Żydzi** mieli w Rzeczypospolitej **odrębny status prawny** i własny **samorząd** (kahały, Sejm Czterech Ziem). W XVI w. wciąż napływali oni z Europy Zachodniej.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

II. „Złoty wiek" państwa polsko-litewskiego

Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka królami Polski byli kolejno: **Jan Olbracht** (1492–1501) i **Aleksander Jagiellończyk** (1501–1506). ◂ s. 112

Przywileje piotrkowskie z **1496 r.** umocniły **pozycję społeczną i ekonomiczną szlachty**. ◂ s. 113

Przywilej **mielnicki** z **1501 r.** oddawał znaczną część władzy w państwie w ręce **możnowładztwa**. ◂ s. 114

Konstytucja ***Nihil novi*** z **1505 r.** wprowadzała formalną równowagę pomiędzy królem, możnymi, a ogółem szlachty. **Stan szlachecki** stanowił **naród polityczny** I Rzeczypospolitej. ◂ s. 114

Sejm polski składał się z trzech „stanów sejmujących": **króla, senatu** i **izby poselskiej**. Senatorami byli **wojewodowie, kasztelanowie** i **biskupi**. Posłów wybierały **szlacheckie sejmiki ziemskie**. ◂ s. 118

Król zachował wiele **uprawnień**, zapewniających mu decydującą rolę w polityce państwowej. ◂ s. 118

Popyt na zboże na zachodzie Europy pozwolił szlachcie na zwiększenie **produkcji rolnej na eksport**. Efektem był rozwój **gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**. ◂ s. 119

Zygmunt I Stary (1506–1548) miał oparcie w **grupach możnowładców** i starał się umocnić władzę królewską. Stopniowo wszedł w konflikt **z interesami średniej szlachty**. ◂ s. 122

Polityczny program szlachty był realizowany przez **ruch egzekucyjny**. Jego żądania obejmowały egzekucję królewszczyzn, usprawnienie finansów państwa, wojskowości i sądownictwa oraz korzystne dla szlachty zmiany w relacjach z Kościołem. ◂ s. 123

W **1537 r.** miał miejsce **rokosz lwowski**, który zahamował dążenia króla do umocnienia władzy. ◂ s. 124

Zygmunt II August (1548–1572) początkowo kontynuował strategię ojca, jednak **w latach 60.** doszedł do **porozumienia ze szlachtą**. Sejm zadecydował o **odebraniu** większości nieprawnie posiadanych przez możnych **królewszczyzn**. ◂ s. 124

W ostatnich latach panowania Zygmunta Augusta zrealizowano także wiele innych postulatów ruchu egzekucyjnego. **Umocniło to pozycję szlachty**. ◂ s. 126

Reformacja znalazła początkowo zwolenników głównie wśród **mieszczan** i ludności niemieckojęzycznej. Z czasem zainteresowanie **kalwinizmem** zaczęło narastać wśród **szlachty** i **możnowładztwa**. ◂ s. 127

Specyficznym dla Rzeczypospolitej ruchem religijnym byli **bracia polscy** (arianie). ◂ s. 130

W **1570 r.** doszło do zawarcia **ugody sandomierskiej** między protestantami. ◂ s. 131

Traktat wiedeński pomiędzy **Jagiellonami** i **Habsburgami** (1515) doprowadził do wzmocnienia pozycji państwa polsko-litewskiego i dynastii jagiellońskiej. W dalszej konsekwencji trony Czech i Węgier przeszły jednak w ręce Habsburgów. ◂ s. 134

Wielki mistrz krzyżacki **Albrecht Hohenzollern** dokonał **w 1525 r. sekularyzacji zakonu w Prusach**. Przeszedł na **luteranizm** i stał się dziedzicznym władcą Prus Książęcych i lennikiem Korony Polskiej (**hołd pruski**). ◂ s. 135

Polska i Turcja rywalizowały o Mołdawię. Jednak od czasu porozumienia z 1533 r. do końca XVI w. wzajemne stosunki układały się pokojowo. Zagrożeniem były natomiast najazdy **Tatarów krymskich**. s. 137

Wojny z Moskwą w 1. połowie XVI w. nie przyniosły decydującego rozstrzygnięcia, choć Litwa utraciła część swojego terytorium (m.in. Smoleńsk) i obawiała się dalszych strat. s. 138

W 2. połowie XVI w. trwała **w basenie Morza Bałtyckiego** międzynarodowa rywalizacja. Związany z nią konflikt o **Inflanty** doprowadził do **przyłączenia** większej ich części do państwa polsko-litewskiego oraz utworzenia lennego **księstwa Kurlandii**. s. 138

Myśl humanistyczna oddziaływała na ziemie polskie, poczynając **od 2. połowy XV w.** Ważnymi postaciami tego okresu byli m.in.: Włoch **Kallimach** oraz Polacy: **Grzegorz z Sanoka** i **Jan Ostroróg**. s. 142

Sztuka renesansowa rozwijała się szczególnie na **dworze Zygmunta Starego i Bony Sforzy**. Przeprowadzona przez włoskich artystów **przebudowa zamku wawelskiego** dostarczyła wzorów dla innych przedsięwzięć architektonicznych w kraju. s. 144

W stylu renesansowym powstawały **pałace** polskiego możnowładztwa, a także miejskie **ratusze** czy **kamienice**. s. 146

Do wybitnych **pisarzy renesansowych** należeli m.in.: Biernat z Lublina, Jan Dantyszek, Klemens Janicki i Łukasz Górnicki. Największy wkład w rozwój **literatury w języku polskim** wnieśli **Mikołaj Rej** i **Jan Kochanowski**. s. 150

Najwybitniejszymi przedstawicielami **myśli społeczno-politycznej** byli **Andrzej Frycz Modrzewski** i **Stanisław Orzechowski**. s. 151

W połowie XVI w. nastąpił rozwój **szkolnictwa** średniego, najpierw protestanckiego, a pod koniec wieku – katolickiego (jezuici). s. 154

Wobec **perspektywy wygaśnięcia dynastii Jagiellonów** szlachta koronna wzmogła w latach 60. **starania o zacieśnienie unii z Litwą**. s. 156

Średnia szlachta litewska popierała te projekty, czemu opierało się jednak **litewskie możnowładztwo**. s. 157

Negocjacje polsko-litewskie były prowadzone **w 1569 r.** na sejmie **w Lublinie**. s. 158

Zygmunt August **przyłączył do Korony Polskiej** litewskie dotąd **województwa: podlaskie, wołyńskie, bracławskie i kijowskie**. s. 158

Na mocy **unii realnej** (**unia lubelska 1569 r.**) powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**. Odtąd wspólna była nie tylko osoba monarchy, lecz także **sejm** i **polityka zagraniczna**. **Oddzielne** pozostały **urzędy centralne**, **prawo**, **armia** i **skarb**. s. 159

Po unii lubelskiej nasilił się proces przenikania kultury polskiej na Litwę oraz ruskie województwa Korony. **Tamtejsze elity społeczne** ulegały stopniowo **polonizacji**. s. 163

Polska była odtąd **silniej zaangażowana w politykę wschodnią** – zmagania z Rosją i Turcją. s. 166

Magnateria polsko-litewska umocniła z czasem swoją pozycję ekonomiczną i polityczną dzięki **rozbudowie majątków ziemskich** na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. s. 166

Po bezdzietnej **śmierci Zygmunta Augusta w 1572 r.** nastąpiło **bezkrólewie**. Władzę w zastępstwie króla sprawował **interrex**, a w terenie – konfederacje szlacheckie (**kaptury**). s. 168

Kolejni władcy Rzeczypospolitej byli odtąd wybierani na zasadzie **wolnej elekcji** przez całą polską i litewską szlachtę (elekcja ***viritim***). ◂ s. 169

W 1573 r. szlachta przyjęła **akt konfederacji warszawskiej**, ustanawiający pokój i tolerancję religijną w Rzeczypospolitej. ◂ s. 170

W 1573 r. królem został **Henryk Walezy**. On i kolejni elekci musieli **zaprzysięgać** najważniejsze reguły ustrojowe Rzeczypospolitej (**artykuły henrykowskie**). ◂ s. 172

W 1575 r. na króla została obrana **Anna Jagiellonka** wraz ze **Stefanem Batorym** jako jej przyszłym mężem (panował: 1576–1586). Kandydatowi senatorów, cesarzowi Maksymilianowi II **Habsburgowi**, nie udało się objąć tronu. ◂ s. 174

Za czasów Stefana Batorego powołano **Trybunał Koronny i Litewski**. ◂ s. 175

Wojna polsko-rosyjska zakończyła się **rozejmem w Jamie Zapolskim (1582 r.)**, w wyniku którego Moskwa straciła dostęp do Bałtyku, a Rzeczpospolita odzyskała Inflanty i ziemię połocką. ◂ s. 175

Elekcja **w 1587 r.** ponownie wyłoniła dwóch pretendentów do korony. Ostatecznie władcą został **Zygmunt Waza**. ◂ s. 177

W XVI w. **blisko 3/4 ludności** Rzeczypospolitej stanowili **chłopi**. **Stan szlachecki** obejmował **6–7%** jej mieszkańców. ◂ s. 182

Modelem produkcji, który zdominował życie ekonomiczne Rzeczypospolitej, była **gospodarka folwarczno-pańszczyźniana**. ◂ s. 184

Szlachta **eksportowała za granicę** zboże, woły, len, konopie, produkty leśne. ◂ s. 185

Stan szlachecki był silnie rozwarstwiony – w jego skład wchodziła **magnateria**, **średnia szlachta**, **szlachta zagrodowa** oraz **gołota**. ◂ s. 186

Duchowieństwo było bardzo **zróżnicowane wewnętrznie**. Najwyższe godności kościelne przypadały z reguły synom magnackim. ◂ s. 189

Mieszczanie korzystali na rozwoju ekonomicznym kraju, choć niektóre prawa wprowadzane w interesie szlachty utrudniały im działalność gospodarczą. ◂ s. 190

Rosło obciążenie **chłopów pańszczyzną**, która dla szlachty stanowiła podstawę opłacalności produkcji folwarcznej. ◂ s. 192

Rzeczpospolita XVI w., na tle innych państw europejskich, pozostawała krajem **tolerancji religijnej**. ◂ s. 194

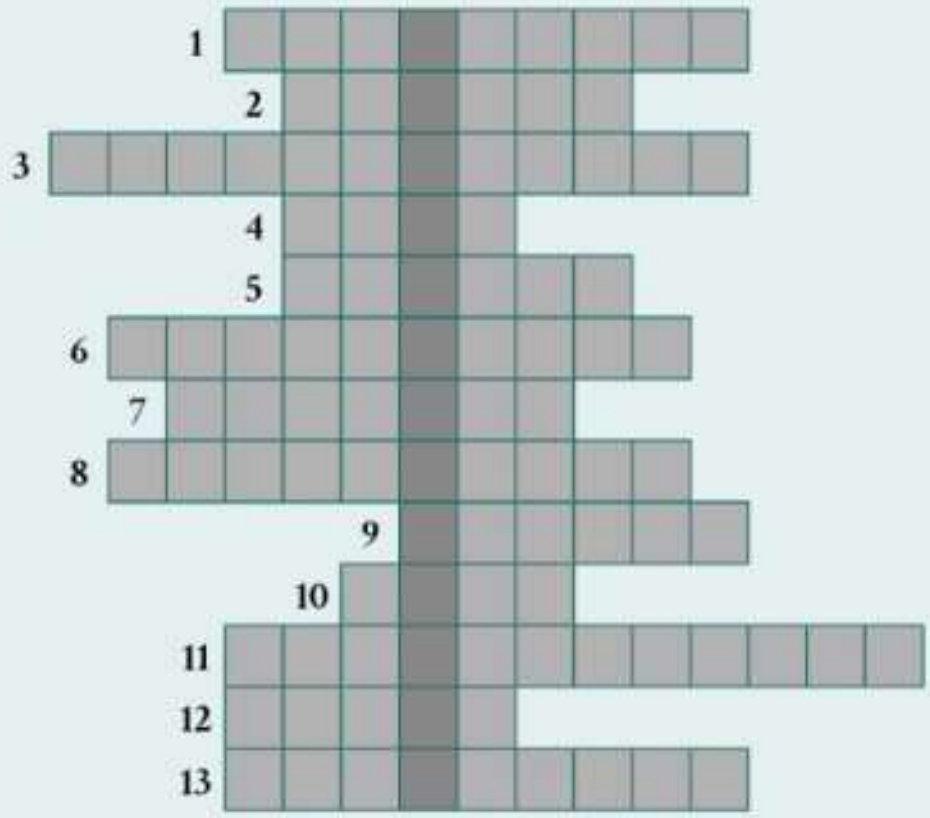
Żydzi posiadali w Rzeczypospolitej **odrębny status prawny** i własny **samorząd**. W XVI w. wciąż napływali z Europy Zachodniej. ◂ s. 196

Bardzo nielicznymi, ale istotnymi grupami etniczno-religijnymi byli **Karaimi**, **Ormianie** i **Tatarzy**. ◂ s. 194

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Państwo polsko-litewskie w XVI w.

1.1. Przerysuj do zeszytu krzyżówkę. Rozwiąż ją i podaj hasło.

1. Województwo, które w 1569 r., razem z Podlasiem oraz województwami wołyńskim i bracławskim zostało wcielone do Królestwa Polskiego.
2. Miejscowość, w której w 1569 r. została zawarta nowa unia pomiędzy Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim.
3. Zbiór praw – artykuły określające zasady ustrojowe Rzeczypospolitej (m.in. wolną elekcję, gwarancję zachowania przywilejów szlacheckich, tolerancję religijną), które przed koronacją musiał zaprzysiąc nowo wybrany władca.
4. Składał się z króla, senatu i izby poselskiej; od 1569 r. wspólny dla Polski i Litwy.
5. Władca Polski i Litwy w latach 1548–1572, syn Zygmunta Starego, ostatni męski przedstawiciel dynastii Jagiellonów – Zygmunt...
6. Nazwa wyznania (utworzona od nazwiska reformatora), na które w Rzeczypospolitej przechodziła głównie szlachta i magnateria.
7. Mieli radykalne poglądy – m.in. odrzucali dogmat o Trójcy Świętej, a część spośród nich potępiała pańszczyznę, poddaństwo chłopów i służbę w wojsku. Byli nazywani również braćmi polskimi.
8. Konfederacja z 1573 r., podczas której szlachta przyjęła akt ustanawiający pokój i tolerancję religijną w Rzeczypospolitej.
9. Charakter unii zawartej między Koroną Królestwa Polskiego a Wielkim Księstwem Litewskim w 1569 r.

10. Druga żona Zygmunta Starego, królowa Polski od 1518 r., z rodu książąt Mediolanu – Sforzów.

11. Porozumienie – ugoda z 1570 r. między kalwinistami, luteranami i braćmi czeskimi, mająca na celu wspólne działanie na rzecz wolności religijnej i uzyskania równych praw z katolikami.

12. Na przełomie XVI i XVII w. najważniejszy ośrodek braci polskich, w którym znajdowała się m.in. słynna Akademia.

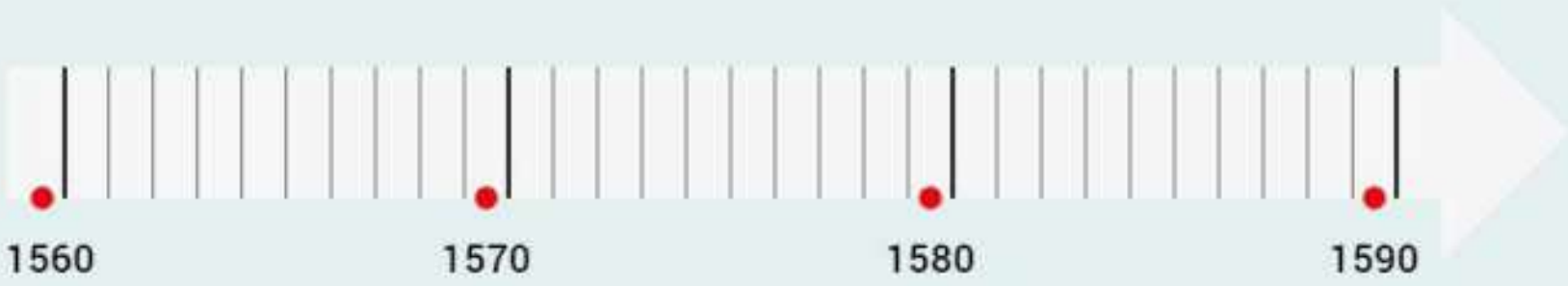
13. Nazwa wyznania (od nazwiska reformatora), na które w Rzeczypospolitej przechodzili głównie mieszczanie, zwłaszcza niemieckojęzyczni.

2. Państwo polsko-litewskie za ostatnich Jagiellonów i jego sąsiedzi

2.1. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij. Określ kolejność chronologiczną wydarzeń. Najdawniejsze oznacz cyfrą 1, a kolejne od 2 do 7. Dopisz do wydarzeń odpowiednie daty wybrane spośród podanych: 1514, 1515, 1525, 1526, 1531 i 1533, 1561, 1563–1570.

a)	I wojna północna, zakończona utrzymaniem przez Polskę Inflant bez Estonii (zajętej przez Szwecję) oraz utratą przez Litwę ziemi połockiej.		
b)	Sekularyzacja Inflant i przejście wielkiego mistrza zakonu inflanckiego Gotthарda Kettlera na luteranizm oraz zawarcie układu poddającego Inflanty pod zwierzchnictwo Zygmunta Augusta.		
c)	Zwycięstwo nad armią mołdawską pod Obertynem i odzyskanie przez Polskę Pokucia oraz zawarcie 2 lata później traktatu pokojowego z Turcją.		
d)	Śmierć Ludwika Jagiellończyka w bitwie z Turkami pod Mohaczem i przejęcie tronów Czech i Węgier przez arcyksięcia Ferdynanda Habsburga.		
e)	Sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach i złożenie hołdu lennego Zygmuntowi Staremu przez księcia Albrechta Hohenzollerna.		
f)	Traktat wiedeński otwierający drogę do wzajemnego dziedziczenia tronów austriackiej linii Habsburgów i czesko-węgierskiej Jagiellonów.		
g)	Utrata ziemi smoleńskiej ze Smoleńskiem na rzecz Moskwy. Zwycięstwo hetmana Ostrogskiego nad wojskami moskiewskimi pod Orszą.		

3. Unia lubelska i narodziny Rzeczypospolitej Obojga Narodów na tle wydarzeń w Europie (1569–1590) – taśma chronologiczna

3.1. Przerysuj taśmę chronologiczną i zaznacz na niej pod odpowiednią datą podane wydarzenia.

– zawarcie unii realnej w Lublinie, powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów
– śmierć ostatniego z Jagiellonów Zygmunta Augusta
– pierwszy sejm konwokacyjny i akt konfederacji warszawskiej
– elekcja Henryka Walezego – pierwsza elekcja *viritim*
– przybycie do Polski i koronacja Henryka Walezego
– podwójna elekcja: Maksymiliana II Habsburga i Stefana Batorego
– rozejm w Jamie Zapolskim: Inflanty w granicach Rzeczypospolitej
– podwójna elekcja: Zygmunta Wazy i arcyksięcia Maksymiliana Habsburga
– Zwycięstwo Jana Zamoyskiego pod Byczyną

3.2. Dopisz daty pięciu najważniejszych – twoim zdaniem – w tym okresie wydarzeń z historii powszechnej.

4. Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVI w.

4.1. Przerysuj do zeszytu i uzupełnij tabelę na podstawie poniższego tekstu.

W chwili zawarcia unii lubelskiej na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów większość ludności pochodzenia... wyznawała (podaj jedno wyznanie)... , świątynie nosiły nazwę... . Zaznacz X dwa wyznania niechrześcijańskie.

pochodzenia	wyznanie	nazwa świątyni	X
a) polskiego	katolicyzm	kościół	.....
b) niemieckiego	.....	zbór	.....
c) żydowskiego	.....	.....	.....
d) ruskiego	.....	.....	.....
e) tatarskiego	.....	.....	.....

5. Renesans w sztuce polskiej

5.1. Poszukaj w internecie informacji na temat kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu i odpowiedz na pytania.

a) Dla którego monarchy, kto i w jakim stylu zaprojektował kaplicę Zygmuntowską?

b) Nagrobki których władców znajdują się w kaplicy i kto był ich twórcą?

c) Wymień cechy rzeźby renesansowej, w tym widoczne na ilustracji charakterystyczne cechy nagrobków renesansowych.

6. Król Zygmunt August w opinii jemu współczesnych

Reinhold Heidenstein, historyk pochodzący z Prus Książęcych, współpracownik Jana Zamoyskiego

Zygmunt August, ostatni potomek jagiellońskiego rodu, zostawił po sobie królestwo w tak świetnym stanie, w jakim nigdy wprzód nie było, a tym samym śmiercią swoją większą po sobie niż po kim innym żałość, większe zafrasowanie i troski o przyszłość we wszystkich sercach i umysłach rozbudził.

Andrzej Lubieniecki starszy, pisarz ariański, autor pracy *Poloneutichia albo Królestwa Polskiego szczęście* – kroniki panowania Zygmunta II Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy.

Nieprzyjacioły swe i państw swych po części mocą, ale więcej rozumem w munsztuku[1] zawdy wodził. [...] Sam Selim [sultan Sulejman] powiada, że nie widzi od dawnych czasów z nikim tak całej a nienaruszonej przyjaźni przodków swych, jaką zastał z tymi poślednimi królami polskimi. A gdy potem niezadługo król umarł, bardzo go Selim żałował, przypominając jego wielką mądrość i cnoty. [...] Jest się czemu dziwować, że tak potężnym sąsiadom rozumem a błogosławieństwem bożym tak odpierał August, że od ich jadowitych zmysłów nigdy mniej Polska nie miała niepokoju, a do tego bez rozlewu krwi. [...]

Takie tedy sekty rozmaite znosić i królem być w takim państwie, w tak rozmaitym rozerwaniu w nabożeństwie i wszystkie piastować, i do pokoju wieść, zaż to nie jest pana arcydobrego i mądrego? [...] A jeśli by kto rozumiał, iż mu to z niedbalstwa jakiego przychodziło, bardzo by się na tym mylił. Bo król widząc, co się działo w postronnych królestwach, jakie wnętrzne wojny o wiarę były, często to swym przykładał i do pokoju je wiódł.

Łukasz Górnicki – autor *Dworzanina polskiego*, sekretarz Zygmunta II Augusta – we wspomnieniach *Dzieje w Koronie Polskiej*

Pan to był cnót wielkich, które wyliczać i zdobić słowy – mej głowy nie jest, lecz znajdzie się ten, kto to uczyni i na przykład inszym królom żywot jego na piśmie poda, iż by insi królowie wolnym rozkazywać ludziom i mieć taką w królowaniu miarę, jaką on miał.

Abraham Zbąski – magnat wielkopolski

Czy kto z was, senatorowie, oparł się kiedy naprawdę temu tyranowi? Kto z was, już nie powiem słowy, ale choćby jednym gestem, odważył się zganić jego obmierzłe czyny? Nie; nikt nie śmiał ust otworzyć. Wam, wam wszystkim, nałożył wędzidła.

Marcin i Jan Bielscy w *Kronice polskiej Marcina Bielskiego*

Pan był mądry, rozsądny i wielkimi dary od Boga obdarzony. Był to pan trzeźwy, cichy, była w nim ludzkość wielka, wymowy był takiej, że strudna[!] kto miał w nim w polszczyźnie zrównać, do tego języków kilka umiał.

---

1. munsztuk – rodzaj wędzidła służącego do kierowania łbem konia.

Aleksander Gwagnin w *Kronice Sarmacji Europejskiej*

Sądy odprawował, Rzeczypospolitą łagodził, nieprzyjaciołom odpór dawał, mężnie i mądrze królestwem rządził.

Anonimowy paszkwil antykrólewski

Sławnie urodzon, źle wychowan, zuchwale ukoronowan, sprawiedliwości uciskał, obronę zmyślał, wiarę udawał, z czarami żył, niesprawiedliwie umarł.

Kasper Irzykowicz – dworzanin, podkomorzy mielnicki

Życzyłbym mu tego, aby go chowano egipskim kształtem, którzy gdy króla swego chowali, jeden wyliczał dobre sprawy i potrzeby jego, a drugi złe. Widzi mi się, iżby tu było więcej złych niż dobrych. Owa, tak każdy z nas może rzec, iż Pan Bóg wszechmogący nie lada jarzmo z nas zdjąć raczył, gdy nam go wziął.

Źródło: S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 1988, s. 209–212.

6.1. Na podstawie zacytowanych tekstów oraz informacji zawartych w podręczniku wykonaj poniższe polecenia.

a) Odwołując się do posiadanej wiedzy na temat panowania Zygmunta Augusta, określ, które z przytoczonych opinii wydają ci się najtrafniejsze.

b) Wyjaśnij, dlaczego opinie współczesnych o królu były tak sprzeczne. Jakie wysuwano zarzuty wobec zmarłego monarchy, a za co go chwalono?

c) Do jakich wydarzeń odnoszą się słowa anonimowego paszkwilu: „źle wychowan, zuchwale ukoronowan, sprawiedliwości uciskał, [...] wiarę udawał...".

7. Państwo polsko-litewskie w XVI w.

Temat wypracowania (jeden do wyboru):

a) Najwybitniejsi humaniści, badacze i pisarze epoki renesansu w Rzeczypospolitej oraz ich wkład w rozwój kultury i nauki europejskiej.

b) Narodziny oraz rozwój reformacji w Polsce i Litwie w XVI w.

c) Kształtowanie się ustroju politycznego Królestwa Polskiego – Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI w.

d) Stosunki Polski i Litwy z Wielkim Księstwem Moskiewskim w XVI w.

e) Specyfika ustroju gospodarczego, politycznego i społecznego Rzeczypospolitej w XVI w.

7.1. Spośród podanych tematów wybierz jeden i napisz wypracowanie lub ułóż plan pracy (konspekt).

Wstęp. Dlaczego „wielki wiek”?

Barokowy zespół pałacowo-ogrodowy Vaux-le-Vicomte (czytaj: wo le wikąt) pod Paryżem wzniesiony w latach 1656–1661 dla Nicolasa Fouqueta (czytaj: nikolasa fuketa), ministra finansów Ludwika XIV.

Wiek XVII pod wieloma względami koncentrował w sobie zjawiska typowe dla nowożytności. Szczególnie wyróżniał się splendorem ówczesnych dworów i przepychem otaczającym monarchów, którzy sięgali po władzę absolutną. Ta forma ustrojowa nie zapanowała we wszystkich krajach, jednak dążenia absolutystyczne były cechą epoki, a najpełniej zrealizowały się we Francji. Dwór Ludwika XIV – sprawującego w niej rządy w 2. połowie XVII i na początku XVIII w. – stał się wzorem dla innych władców Europy. Ludzie omawianej epoki chcieli żyć w świecie, który olśniewał i zadziwiał. Na to cechujące ich dążenie do „wielkości” wskazują nie tylko dworski ceremoniał i etykieta oraz bogactwo strojów noszonych przez tych, których było na nie stać. Świadczą o nim także wybujałe formy sztuki barokowej i wznoszone wówczas monumentalne budowle. Wielka skala zjawisk cechujących epokę miała też swoje jednoznacznie negatywne przejawy, związane zwłaszcza z okrucieństwami wojen (nienotowana wcześniej liczba ofiar w przypadku wojny trzydziestoletniej).

Wiek XVII postrzega się dziś często jako swego rodzaju przerwę pomiędzy dwiema epokami kultury szczególnie bogatymi w osiągnięcia geniuszu ludzkiego: renesansem i oświeceniem. Jednak dokonania XVII w. również są nieprzeciętne, a wiele zjawisk nowożytności dopiero wtedy, a nie w epoce odrodzenia miało swój właściwy początek. Dotyczy to zwłaszcza przełomu w myśli filozoficznej i naukowej, a także w muzyce i teatrze. Można powiedzieć, że epoka nowożytna wówczas właśnie osiągnęła swój wiek dojrzały.

III. „Wielki wiek” XVII

- Charakterystyczne zjawiska w gospodarce europejskiej XVII w.
- Francja i Anglia – dzieje wewnętrzne i przemiany ustrojowe
- Przemiany wewnętrzne w monarchiach sąsiadujących z Rzecząpospolitą
- Konflikty międzynarodowe
- Życie umysłowe i kultura Europy XVII w.
- Sztuka baroku

1. Charakterystyczne zjawiska w gospodarce europejskiej XVII w.

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz najistotniejsze cechy życia gospodarczego Europy w XVII w.;
- przeczytasz o szczególnym rozwoju gospodarki Holandii;
- dowiesz się, czym jest merkantylizm.

Rolnictwo

stagnacja w rolnictwie

W perspektywie ogólnoeuropejskiej można mówić o pewnej **stagnacji w rolnictwie w XVII w**. Jego wydajność nie wzrastała, a w niektórych regionach zaczynała spadać. Mogło się to wiązać z przeznaczaniem pod uprawy coraz mniej urodzajnych gleb i wyjaławianiem się dłużej uprawianych gruntów. Dysponowano wówczas zbyt małą ilością nawozu naturalnego, by skutecznie zaradzić tym trudnościom. Jedną z najważniejszych przyczyn kryzysu rolnictwa stanowiło ponadto zdecydowane oziębienie klimatu w Europie (tak zwana mała epoka lodowcowa), które rozpoczęło się już w XIV w., a w pełni wystąpiło od schyłku XVI w. i okazało się stanem długotrwałym.

rewolucja agrarna

nowe metody uprawy ziemi

płodozmian

Zarazem jednak **w 2. połowie XVII w.** w **Holandii** (Republice Zjednoczonych Prowincji), a pod koniec stulecia także w **Anglii** zaczęły postępować zmiany jakościowe w produkcji rolnej, określane jako **rewolucja agrarna**. Jednak w **pozostałych krajach Europy Zachodniej** nabrały one tempa dopiero **w 2. połowie XVIII w.** W pierwszej fazie rewolucji agrarnej decydujące znaczenie miało wprowadzenie **płodozmianu** w miejsce trójpolówki. Nowa metoda uprawy ziemi uwzględniała, oprócz zbóż, także rośliny okopowe oraz motylkowe – **wzbogacające glebę w składniki mineralne**. Rośliny te (zwłaszcza koniczyna i rzepa) **dostarczały** jednocześnie bardzo wartościowej **paszy dla bydła**, co pozwalało **zwiększyć jego pogłowie**, a w konsekwencji uzyskiwać więcej pochodzącego od niego naturalnego **nawozu**.

Anthonie van Borssom (czytaj: antoni wan borssom), *Krajobraz z krowami i owcami*, 2. poł. XVII w.

W XVII w. w Holandii rozwinęła się hodowla najlepszych ras bydła. Wiele pastwisk powstało na obszarze polderów, czyli sztucznie osuszonych terenów położonych poniżej poziomu morza, które przed zalaniem były zabezpieczone wałami ziemnymi.

Stosowanie płodozmianu, lepszego nawożenia ziemi uprawnej, a także **zabiegów melioracyjnych** poprawiało żyzność gleby i pozwalało **zwiększyć plony**. Dzięki płodozmianowi możliwa była także rezygnacja z ugorowania części ziemi, a zatem **zwiększenie areału** uprawianych gruntów. W Holandii rozwinięto uprawę **roślin przemysłowych**: lnu, rzepaku, chmielu, tytoniu, a także sadownictwo i ogrodnictwo. Z hodowlą bydła wiązało się natomiast mleczarstwo oraz **produkcja serów**. Chłopi holenderscy wytwarzali więc różnorodne produkty rolne, które trafiały na rynek.

◂ melioracje

> **Melioracje** – zespół zabiegów zmierzających do polepszenia użyteczności rolnej gleb poprzez regulację stosunków wodnych, tj. zapewnienie nawodnienia obszarów z niedoborem wody oraz odprowadzenie wody z miejsc, w których występuje ona w nadmiarze.

Handel i giełdy

W **handlu morskim** XVII w. należał do **Holandii**. Kraj ten miał największą flotę na świecie – dysponował trzykrotnie większą liczbą statków niż Anglia. Holendrzy **zmonopolizowali** w dużym stopniu wymianę handlową z **krajami leżącymi na Bałtykiem**. 70% statków przepływających przez cieśninę Sund w drodze z Morza Północnego na Bałtyk stanowiły okręty holenderskie. Do Holendrów należało 85% kapitału zaangażowanego w handel bałtycki. Sprowadzali oni z tego regionu Europy zwłaszcza żelazo i miedź (ze Skandynawii) oraz zboże i drewno (z państw leżących u południowych wybrzeży Bałtyku, w tym Polski). Dostarczali natomiast do krajów nadbałtyckich tkaniny, towary kolonialne, wino, suszone i solone ryby oraz cukier i sól.

◂ **handel bałtycki**

Zboże, które kupcy holenderscy nabywali między innymi w Rzeczypospolitej, częściowo przeznaczali na potrzeby **rynku wewnętrznego** swojego kraju. Resztę **magazynowali i sprzedawali do innych państw**, zwłaszcza dotkniętych niedoborem żywności i klęską głodu. Polska szlachta podtrzymywała mit Rzeczypospolitej jako „spichlerza Europy". W rzeczywistości ziarno pochodzące z ziem polskich stanowiło zaledwie parę procent zboża spożywanego na kontynencie. Jego produkcja i sprzedaż odgrywały decydującą rolę w gospodarce Rzeczypospolitej, a handel nim miał poważny udział w dochodach kupców holenderskich. Z punktu widzenia Europy Zachodniej odgrywało ono istotniejszą rolę tylko w okresach nieurodzajów.

Powołana do życia w 1602 r. **Holenderska Kompania Wschodnioindyjska** zdominowała zupełnie handel ze **Środkowym i Dalekim Wschodem** od Indii po Japonię (w przypadku tego ostatniego kraju Holendrzy zyskali wyłączność na wymianę handlową). Wyeliminowała na rynkach azjatyckich konkurencję portugalską. Z czasem musiała zacząć się liczyć z coraz skuteczniejszą konkurencją **Angielskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej**. Została ona założona już w 1600 r., jednak przewagę na omawianym obszarze zdobyła dopiero w XVIII w. Swoje kompanie stworzyli też w XVII w. Duńczycy i Francuzi. Poszczególne państwa powoływały też analogiczne kompanie (zwane zachodnioindyjskimi) do handlu z **Ameryką**.

◂ **handel wschodnio-azjatycki**

Faktoria handlowa Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej w Bengalu w Indiach, obraz Hendrika van Schuylenburgha (czytaj: hendryka wan szajlenburha), 1665 r.

Załadunek statków angielskich i holenderskich w porcie, obraz Jacoba Knijffa (czytaj: jakopa knejfa), 1673 r.

Kompanie handlowe były największymi przedsięwzięciami ekonomicznymi tamtych czasów. Monopolizowały handel dalekosiężny i stanowiły źródło dużych dochodów. Holenderska Kompania Wschodnioindyjska już w pierwszych latach działalności zdecydowała się **wypuścić akcje**, z których finansowała swoje przedsięwzięcia. Udziałowcami byli głównie bankierzy i kupcy. Otrzymywane przez nich dywidendy miały wysoką wartość, w okresie największego powodzenia Kompanii sięgnęły 40% wartości akcji. Kompania angielska rozpoczęła wypuszczanie akcji pod koniec wieku.

rozwój giełd towarowych

W związku z rozkwitem handlu XVII w. był także okresem rozwoju **giełd towarowych** oraz towarzyszących im **operacji finansowych** i obrotu **papierami wartościowymi**. Na giełdzie w Amsterdamie notowano w XVII w. ceny kilkuset towarów.

„gorączka tulipanowa"

O tym, jak bardzo zaawansowane były tego typu transakcje – charakterystyczne dla gospodarki kapitalistycznej, świadczy **„gorączka tulipanowa"**, która objęła

rynki holenderskie w latach 20. i 30. XVII w. Posiadanie różnorodnych, unikalnych odmian tych kwiatów, które do Europy sprowadzono z Turcji w XVI w., stało się wyznacznikiem prestiżu społecznego. Handel cebulkami kwiatów przynosił ogromne zyski. W nadziei na dalszy wzrost cen **inwestowano w nie wielkie sumy**, co napędzało mechanizm **spekulacji**. Ich notowania na giełdzie wzrosły do nieracjonalnej wysokości – za jedną cebulkę płacono równowartość miesięcznych dochodów rzemieślnika, a w kilku przypadkach odnotowano kwotę równą wartości kamienicy w Amsterdamie. Doprowadziło to ostatecznie w lutym 1637 r. do załamania podaży i gwałtownego spadku cen, wraz z którym upadały fortuny inwestorów.

◂ spekulacje

Spekulacja – inwestowanie środków finansowych w papiery wartościowe, nieruchomości lub dobra luksusowe z założeniem dalszego wzrostu ich wartości, który zapewni inwestującemu przyszły zysk. Ponieważ okres ciągłego wzrostu cen z czasem kończy się – zazwyczaj odwróceniem tendencji i ich spadkiem, inwestycja taka jest obarczona dużym ryzykiem.

Hendrik Gerritsz Pot (czytaj: hendryk herytsz pot), *Wózek głupców bogini Flory*, ok. 1640 r.

Artysta przedstawił satyryczną alegorię „gorączki tulipanowej" w Holandii. W rękach bogini Flory oraz na sztandarze, który nad nią powiewa i na nakryciach głowy pasażerów, znajdują się tulipany. Drogę całemu orszakowi wskazuje siedząca na przedzie pojazdu, mająca dwa oblicza bogini Fortuna. Za wozem podążają rzemieślnicy, którzy porzucili swoje narzędzia pracy.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jak rozumiesz symboliczną wymowę prezentowanego obrazu.

Zaangażowanie władzy państwowej w gospodarkę. Merkantylizm

XVII-wieczni władcy europejscy rozumieli, że nie zbudują **potęgi państwa** bez solidnych **podstaw gospodarczych**. Szczególnie popularne stały się w tej epoce **koncepcje merkantylistyczne**. Merkantylizm zakładał, że o bogactwie kraju stanowią zgromadzone **zasoby w postaci pieniądza kruszcowego** (złoto, srebro). Ponieważ import towarów oznacza jego odpływ, a eksport pozwala na jego pozyskiwanie, najważniejsze dla merkantylistów było utrzymanie przewagi eksportu towarów nad importem, czyli **dodatni bilans w handlu zagranicznym**.

polityka merkantylistyczna

dodatni bilans w handlu zagranicznym

Aby uzyskać ten cel, wspierano **produkcję krajową** i zakładano **manufaktury**. Ponadto rodzimych wytwórców chroniono przed konkurencją z zagranicy, nakładając **na przywożone towary** wysokie **cła**. Niektóre kategorie produktów obejmowano całkowitym zakazem importu. Była to więc polityka **protekcjonizmu**. Uważano też, że korzystniejszy jest **eksport produktów wysoko przetworzonych**, a zwłaszcza luksusowych, niż surowców i produktów o niskim stopniu przetworzenia. Dlatego na przykład Anglia, która jeszcze na początku stulecia eksportowała sukno bawełniane w ogromnej większości w stanie nieobrobionym i niebarwione, w końcu wieku sprzedawała wyłącznie tkaniny wykończone. Za nieodzowną dla bogacenia się państwa uznawano także **ekspansję kolonialną** i utrzymanie wyłączności na wymianę towarową z własnymi koloniami.

cło importowe

ekspansja kolonialna

Polityka merkantylistyczna ograniczała na różne sposoby zakres swobodnej działalności gospodarczej. Merkantyliści starali się zawężać przywileje ekonomiczne poszczególnych miast, zmniejszać rolę cechów oraz likwidować cła wewnętrzne, aby eksportowane produkty były tańsze. Dzięki temu stawały się bardziej konkurencyjne, a import – drogi i nieopłacalny. Przykład ingerencji w gospodarkę stanowiła Francja, w której polityką gospodarczą w tym czasie kierował **Jean-Baptist Colbert** (czytaj: żan-batist kolber). Kładł on nacisk na rozwój produkcji krajowej, którą miały chronić cła. W ten sposób chciał zapewnić Francji samowystarczalność gospodarczą, to znaczy jak najbardziej ograniczyć import powodujący odpływ pieniędzy z kraju. Z kolei po to, by w eksporcie sprostać konkurencji przemysłowo wyżej rozwiniętej Anglii, a więc obniżyć koszty eksportowanych wyrobów, Colbert ustanowił maksymalne ceny produktów rolnych. Ich taniość pomniejszała koszt pracy robotnika, a więc i cenę ostatecznego produktu. Jednak narzucone rolnikom ceny maksymalne sprawiły, że często musieli oni sprzedawać żywność poniżej kosztów jej produkcji. Na dłuższą metę kolbertyzm przyczynił się do kryzysu rolnictwa, a także do osłabienia rynku wewnętrznego. Zbiedniałej wsi nie było bowiem stać na zakup towarów rzemieślniczych czy przemysłowych. Równocześnie wojny prowadzone przez Ludwika XIV pochłaniały ogromne koszty, więc z czasem nastąpiło załamanie finansów państwa. Zapoczątkowało to procesy, które w 100 lat później doprowadzą do rewolucji.

Jean-Baptiste Colbert

Holandia skłaniała się natomiast raczej ku zasadom wolnego handlu, który otwierał przed jej kupcami i flotą handlową duże możliwości. Jednak tam, gdzie

mogła utrzymać pozycję niemal monopolistyczną (Daleki Wschód), nie wahała się wybrać tego rozwiązania i zablokować konkurencji swobodny dostęp do rynków wschodnioazjatyckich.

Ludwik XIV wizytujący w 1667 r. w towarzystwie Colberta manufakturę w Paryżu, fragment obrazu Charles'a Le Brun (czytaj: szarla le brę), ok. 1670 r.

Colbert kładł nacisk na rozwój produkcji krajowej, którą miały chronić cła. Jego celem była samowystarczalność gospodarcza Francji. Zakładał manufaktury królewskie wytwarzające głównie przedmioty luksusowe, m.in. wyroby ze szkła oraz srebra, a także tkaniny, w tym gobeliny (dekoracyjne tkaniny ścienne) i charakterystyczne dla ówczesnej mody koronki. Opracowywał również szczegółowe instrukcje dla manufaktur prywatnych, w których określał sposób i jakość produkcji. Do ich egzekwowania powołał licznych inspektorów.

zaostrzenie rywalizacji między mocarstwami

Mocarstwa europejskie, stosując reguły merkantylizmu, **rywalizowały na polu ekonomicznym**, podobnie jak czyniły to w sferze politycznej i militarnej. Wszystkie te dziedziny aktywności państwa były ze sobą ściśle powiązanie. Dodatni bilans handlowy miał zagwarantować zamożność kraju, pełny skarbiec i dostateczną ilość środków na finansowanie wojen. Z kolei siła militarna służyła wymuszeniu na innych państwach korzystnych traktatów handlowych.

Źródło historyczne

Memoriał Jeana-Baptiste'a Colberta z 1664 r. na temat merkantylizmu

Jak sądzę, bez trudu zgodzimy się na zasadę, że różnice co do wielkości i potęgi poszczególnych państw wynikają z różnej ilości znajdującego się w ich granicach pieniądza. Wychodząc z tego założenia, należy stwierdzić, że corocznie wywozi się z granic naszego królestwa produkty wyrabiane z naszego surowca, a przeznaczone na zbyt na obczyźnie (jako to: wino, wódka, ocet, żelazo, owoce, papier, płótno, statki, [przedmioty] metalowe, jedwab, wstążki), wartości 12–18 milionów liwrów. Oto są szańce naszego królestwa, nad ustrzeżeniem których trzeba nam wytężyć wszystkie siły. Holendrzy i inni cudzoziemcy prowadzą przeciw nam ustawiczną wojnę i jak dotąd z takim sukcesem, że zamiast by suma ta dostawała się do naszego państwa w gotówce i w następstwie powodowała ogromne bogactwo, przynoszą nam ją w różnych towarach, bądź ich wyrobu, bądź sprowadzanych z zagranicy [...]. Przemyślność ich, a nasza nieroztropność doszła tak daleko, że przy pomocy faktorów swych i komisarzy, których mają prawo osadzać po wszystkich portach królestwa, opanowali cały handel morski i wyznaczają ceny na wszystkie towary, które kupują i sprzedają. Łatwo stąd wywnioskować, że o ile zdołamy znieść zyski Holendrów, ciągnione z poddanych naszego króla, i udaremnić odbyt towarów, które nam przywożą, o tyle pomnożymy ilość gotówki, którą winniśmy ściągnąć w granice królestwa dzięki wywozowi naszych produktów, i o tyle powiększymy potęgę, wielkość i bogactwo państwa. Te same następstwa będziemy mogli wyciągnąć co do towarów składowych, to jest takich, które moglibyśmy sprowadzać z Indii wschodnich i zachodnich, by wywozić je następnie na Północ, a stamtąd przywozić same materiały, niezbędne do budowy okrętów: oto inne źródło wielkości i potęgi państwa. Poza korzyścią, wynikającą ze ściągnięcia do królestwa znacznej ilości gotówki, pewne jest, że przez rozkwit rękodzieł milion ludzi gnuśniejących dotąd w lenistwie będzie mogło zarabiać na życie: że pokaźna ich liczba znajdzie zajęcie przy żegludze i portach, a pomnożenie liczby okrętów niemal w nieskończoność pomnoży również wielkość i potęgę państwa.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 320–321.

Źródło historyczne

XVIII-wieczny ekonomista angielski, zwolennik wolnego handlu Adam Smith o protekcjonizmie stosowanym przez zwolenników merkantylizmu, fragment jego dzieła *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*

Najświatlejsi ludzie we Francji uważają dziś, że operacje tego rodzaju nie przyniosły korzyści krajowi. W taryfie celnej z r. 1667 minister ten [Colbert] nałożył bardzo wysokie cła na znaczną liczbę zagranicznych wyrobów przemysłowych. Kiedy odmówił obniżenia ceł na rzecz Holendrów, wydali oni w r. 1671 zakaz przywozu francuskich win i wódek oraz wyrobów przemysłowych. Wydaje się, że przyczyną wojny, która wybuchła w r. 1672 były po części właśnie owe nieporozumienia. Pokój w Nimwegen położył im kres w r. 1678, obniżając niektóre cła na korzyść Holendrów, którzy

wobec tego znieśli swoje zakazy przywozu. [...] W r. 1679 Anglicy wydali zakaz przywozu koronek wyrabianych we Flandrii. Rząd tego kraju, który znajdował się podówczas pod panowaniem hiszpańskim, zakazał w odpowiedzi na to przywozu angielskich wyrobów wełnianych. W r. 1700 cofnięto zakaz przywozu koronek do Anglii pod warunkiem, że przywóz angielskich wyrobów wełnianych do Flandrii będzie wznowiony na warunkach poprzednich.

Zarządzenia odwetowe tego rodzaju mogą być tylko wtedy dobrym posunięciem politycznym, kiedy istnieje prawdopodobieństwo, iż uzyska się w ten sposób cofnięcie wysokich ceł lub godnych pożałowania zakazów. [...] Gdy nasi sąsiedzi zakazują przywozu jakiegoś naszego towaru, to my zakazujemy na ogół nie tylko przywozu tych samych towarów, gdyż samo to zarządzenie rzadko kiedy dotknęłoby ich w znacznym stopniu, ale jednocześnie wydajemy zakaz przywozu innych towarów. Może to niewątpliwie stać się poparciem dla pewnej klasy wytwórców i przez usunięcie niektórych ich konkurentów może im pozwolić podnieść ceny na rynku krajowym. Tym jednak rzemieślnikom, którzy ucierpieli wskutek zakazów wydanych przez naszych sąsiadów, nasze zakazy niczego nie przyniosą. Przeciwnie, zarówno oni, jak i inne klasy naszych obywateli będą przez to zmuszeni płacić za pewne towary drożej niż poprzednio. Każda więc taka ustawa nakłada rzeczywisty podatek na cały kraj, i to nie na korzyść tej właśnie klasy wytwórców, która ucierpiała na skutek zakazów przywozu wydanych przez naszych sąsiadów, ale na korzyść jakiejś innej klasy.

Wielka historia świata, t. VII: *Świat w XVII wieku*, pod red. A. Podrazy, Kraków-Warszawa 2005, s. 81.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie zalety Colbert widział w realizacji zasad merkantylizmu w zakresie wymiany towarowej z innymi krajami.
2. Przedstaw rozważania Smitha na temat rywalizacji gospodarczej i politycznej, jaka jest następstwem polityki protekcjonizmu. Dlaczego uważał on, że taka polityka nie jest korzystna dla większości mieszkańców stosującego ją państwa?
3. Wskaż najważniejsze rozbieżności w poglądach obu myślicieli.

Amsterdam

W XIII w. istniała w tym miejscu wioska rybacka i port, który zaczął się szybko rozrastać. Około 1300 r. Amsterdam otrzymał prawa miejskie (liczył wówczas zaledwie ok. 1000 mieszkańców). Prawdziwy rozkwit miasta i wzrost jego znaczenia nastąpił po utracie pozycji gospodarczej przez Antwerpię w końcu XVI w. Osiedlali się w nim zresztą kupcy i rzemieślnicy z Antwerpii. Dawał też schronienie protestantom prześladowanym w innych krajach oraz Żydom z Hiszpanii.

Sukces gospodarczy Holandii przekładał się na dynamiczny rozwój jej miast. XVII stulecie to złoty wiek całego kraju i Amsterdamu. Źródłem jego bogactwa było zwłaszcza pośrednictwo w europejskim handlu morskim i handlu z koloniami. W Amsterdamie znajdowało się najwięcej w Europie magazynów z towarami z całego świata. Do lat 60. XVII w. zbudowano przecinającą miasto sieć kanałów. Amsterdam stał się także finansowym centrum ówczesnego świata, wygrywając rywalizację z Londynem. Ludność miasta liczyła 105 tysięcy w 1622 r., 145 tysięcy w 1637 r. i 185 tysięcy w 1685 r.

Mapa Amsterdamu z 1688 r.

Dziedziniec giełdy amsterdamskiej na obrazie Joba Adriaenszoona Berckheyde (czytaj: joba adrienszona berkhejde), ok. 1670 r.

Budynek giełdy w Amsterdamie powstał w latach 1608–1611. Prowadzono w nim obrót papierami wartościowymi i towarami oraz dokonywano transakcji finansowych (ubezpieczenia, pożyczki, wymiana walut). Codziennie przebywało tu kilka tysięcy osób załatwiających najrozmaitsze interesy. Obsługiwali je profesjonalni maklerzy giełdowi.

Amsterdam w połowie XVII w. w oczach papieskiego dyplomaty Giacomo Fantuzziego

Amsterdam jest głównym miastem Holandii [Niderlandów], sławnym na cały świat, jednym z czterech najsławniejszych portów w całej Europie, jako że wielki tu ruch statków i towarów ze wszystkich stron świata. [...] Z ciekawością wielką patrzy się na raz po raz wpływające i wypływające statki, te zaś, które w porcie stoją, tak są liczne, że ich maszty z dala jak las suchych drzew wyglądają. [...] Jest jednym z najpiękniejszych i najwspanialszych miast, jakie na świecie zobaczyć można, a to dzięki ulicom, długim bardzo i prostym jak strzelił, domom pięknym, wysokim jak pałace. [...] Największą osobliwością i urokiem miasta jest to, iż każdą większą ulicą wiedzie kanał duży i bardzo głęboki, a przy tym żeglowny.

Wielka historia świata, t. VII: *Świat w XVII wieku*, pod red. A. Podrazy, Kraków-Warszawa 2005, s. 209.

Siedziba Holenderskiej Kampanii Wschodnioindyjskiej w Amsterdamie, grafika z poł. XVII w.

Rembrandt, Syndycy cechu sukienników, 1662 r.

W Amsterdamie żyli i tworzyli wybitni twórcy XVII-wiecznej kultury europejskiej. Wśród nich byli filozofowie, na przykład urodzony tu Baruch Spinoza, a także Francuz Kartezjusz, i malarze, między innymi Rembrandt.

Rynek i ratusz w Amsterdamie na obrazie Gerrita Adriaenszoona Berckheyde, 1693 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegał pierwszy etap zapoczątkowanej w Holandii rewolucji agrarnej.
2. Scharakteryzuj handel morski w XVII w. i jego znaczenie dla przemian ekonomicznych w Europie.
3. Przypomnij sobie informacje na temat przemian kapitalistycznych zapoczątkowanych w XVI w. Jaka była ich rola w życiu ekonomicznym? Poszukaj różnych definicji kapitalizmu w internecie. Czy – twoim zdaniem – w XVI–XVII w. rozwój tego systemu gospodarczo-społecznego był już zaawansowany?
4. Wyjaśnij, na czym polegała polityka merkantylistyczna.
5. Jakie dostrzegasz zalety i wady merkantylizmu? Jak duży udział państwa w gospodarce przewidywał ten kierunek myślenia o ekonomii? Jakie szanse otwierał przed działalnością gospodarczą, a w czym ją ograniczał?

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 210 Chociaż XVII w. był w dużym stopniu okresem **stagnacji w rolnictwie**, nowe zjawiska, określane jako **rewolucja agrarna**, dały o sobie znać w **Holandii** oraz w pewnym stopniu w **Anglii**.

s. 210 Rewolucja agrarna wiązała się m.in. z zastosowaniem **płodozmianu**, lepszym **nawożeniem gleby** oraz rozwojem upraw **roślin paszowych i przemysłowych**.

s. 211 **Holandia** w dużej mierze zmonopolizowała w XVII w. **handel bałtycki** oraz **wschodnioazjatycki** (Holenderska Kompania Wschodnioindyjska).

s. 212 XVII w. był okresem dalszego rozwoju spółek **akcyjnych**, **giełd** towarowych, a także obrotu **papierami wartościowymi**.

s. 214 Polityka **merkantylistyczna** miała na celu wzrost bogactwa kraju, a tym samym jego pozycji politycznej poprzez zgromadzenie odpowiednich **zasobów kruszców**. Miał to umożliwić **dodatni bilans w handlu zagranicznym**.

s. 214 W ramach polityki merkantylizmu **chroniono rodzimą produkcję wysokimi cłami importowymi**, wspierano **rozwój manufaktur**, a także ingerowano w sposób i zakres krajowej wytwórczości.

s. 214 Do sławnych zwolenników merkantylizmu należał **Jean-Baptiste Colbert**, wprowadzający konsekwentnie jego zasady we Francji Ludwika XIV.

s. 215 Sposób, w jaki mocarstwa chroniły własne interesy ekonomiczne, przyczyniał się do **zaostrzenia rywalizacji** między nimi.

2. Francja i Anglia – dzieje wewnętrzne i przemiany ustrojowe

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak przebiegały dwie drogi rozwoju ustrojowego w Europie: kształtowanie się ustroju absolutystycznego we Francji i monarchii parlamentarnej w Anglii;
- przeczytasz o dziejach wewnętrznych Francji w XVII w.;
- zapoznasz się z podłożem i przebiegiem konfliktów wewnętrznych w Anglii w XVII w.;
- poznasz takie postaci historyczne, jak królowie: Ludwik XIII i Ludwik XIV oraz kardynałowie: Richelieu i Mazarin we Francji oraz królowie z dynastii Stuartów i Oliver Cromwell w Anglii.

Droga do absolutyzmu we Francji Ludwika XIII i kardynała Richelieu

Panujący na przełomie XVI i XVII w. **Henryk IV Burbon** ustabilizował sytuację polityczną we Francji po okresie wojen religijnych i umocnił władzę królewską. W **1610 r.** został jednak **zamordowany**. Jego zabójca dokonał tego czynu z przyczyn religijnych i przedstawiał się jako obrońca katolicyzmu. Uważał, że przyjęcie przez króla religii katolickiej było pozorne i że w istocie sprzyja on nadal protestantom. Po śmierci Henryka IV Francja przeżywała trudny okres związany z małoletniością jego syna i następcy – Ludwika XIII, który w chwili objęcia tronu miał niespełna 9 lat. **Regencję** w imieniu nowego króla sprawowała jego matka **Maria Medycejska**. Za jej rządów doszło do ponownego osłabienia władzy centralnej, stopniowo umacniała się pozycja arystokracji. **Po raz ostatni** – aż do czasów wielkiej rewolucji francuskiej z końca XVIII w. – zostały **zwołane** wówczas **Stany Generalne**. Kolejni monarchowie nie potrzebowali już odwoływać się do tej reprezentacji społeczeństwa stanowego.

zabójstwo Henryka IV Burbona

rządy regencyjne Marii Medycejskiej

zaprzestanie zwoływania Stanów Generalnych

Ludwik XIII przejął rządy osobiste w 1617 r. Jednak umocnienie władzy centralnej nastąpiło dopiero w związku z działaniami **kardynała Armanda de Richelieu** (czytaj: riszelie), który w 7 lat później został **pierwszym ministrem króla**. Faktycznie to kardynał decydował o najważniejszych sprawach państwowych i stworzył podstawy w pełni rozwiniętego **systemu absolutystycznego we Francji**. Arystokrację i hugenotów pozbawił dotychczasowych wpływów, które ograniczały władzę monarszą. Próby buntów, z których część była podsycana przez usuniętą z dworu Marię Medycejską, tłumił w sposób bezwzględny. Konfiskował następnie majątki stawiających opór **arystokratów**. **Burzył zamki** należące do lokalnych możnowładców, przez co pozbawiał ich możliwości prze-

reformy kardynała Richelieu

system absolutystyczny we Francji

osłabienie pozycji arystokracji

Kardynał Armand de Richelieu (1585–1642) na portrecie autorstwa Philippe'a de Champaigne (czytaj: filipa de szampeń), lata 30. XVII w.

kształcania rodowych dóbr w ośrodki opozycyjnej działalności. Mającym dotąd dużą niezależność **hugenotom** (zobacz rozdz. I.5.) odebrano twierdze oraz własne siły wojskowe, jakie do tego czasu mieli prawo utrzymywać. Przestali odgrywać istotną rolę polityczną, pozostawiono im natomiast na mocy specjalnego „edyktu łaski" swobodę kultu.

system administracyjny

W radzie królewskiej arystokratów zastąpiono **ministrami** mającymi fachowe przygotowanie do pełnienia swoich funkcji. Stali oni na czele wyodrębnionych zespołów wykwalifikowanych urzędników centralnego szczebla, nadzorujących poszczególne dziedziny polityki zagranicznej, administracji i życia ekonomicznego kraju. W zarządzaniu prowincjami miejsce lokalnych możnych, którzy sprawowali urzędy dożywotnio, zajęli **intendenci** wyznaczani na określony czas i bezpośrednio zależni od łaski króla i kardynała. Pobierali wynagrodzenie ze środków państwowych, zamiast otrzymywać nadania ziemskie, jak to było praktykowane wcześniej. Kontrolowali zwłaszcza aparat finansowy i sądy. W kraju nastąpił kilkukrotny **wzrost wysokości podatków**. Było to niezbędne w związku z udziałem Francji w **kosztownych wojnach**, a także ze względu na konieczność sfinansowania rozbudowanej **biurokracji** oraz wystawnego **życia dworskiego**.

Rządy kardynała Mazarina

Na początku lat 40. zmarli w odstępie kilku miesięcy kardynał Richelieu i król Ludwik XIII. Ich politykę umacniania władzy centralnej kontynuował **kardynał Jules Mazarin** (czytaj: żul mazarę), z pochodzenia Włoch. Pozostawał on przez blisko 20 lat pierwszym ministrem króla **Ludwika XIV** (panującego w latach **1643–1715**). Sprawował faktyczną władzę wraz z Anną Austriaczką – matką króla, który w momencie obejmowania tronu był jeszcze dzieckiem (miał niecałe 5 lat).

działalność Julesa Mazarina

Mazarin musiał się zmierzyć z następującymi po sobie **zbrojnymi buntami** chłopów, mieszczan Paryża oraz arystokracji. Wybuchały one z powodu wzrastających ciągle obciążeń podatkowych i nadużyć urzędników. Stanowiły ponadto próbę obrony zagrożonej pozycji przez uprzywilejowane dotąd grupy (głównie arystokrację). Na wzrost opozycyjnych nastrojów wpływały również rozgrywające się równocześnie wydarzenia w Anglii, gdzie antykrólewska opozycja skutecznie przeciwstawiała się woli władcy (o tym konflikcie przeczytasz w dalszej części rozdziału).

Wystąpienia przeciwko władzy absolutnej najsilniej wstrząsnęły Francją **w latach 1648–1653**. Przybrały charakter wojny domowej, tak zwanej **frondy**. Najpierw bunt podniósł **parlament paryski** – mający duże uprawnienia sąd królewski (pojęcie *parlament* miało we Francji zupełnie inne znaczenie niż w Anglii i niż stosowane przez nas dzisiaj). Do jego uprawnień należało rejestrowanie edyktów królewskich, a nawet zgłaszanie do nich zastrzeżeń. Wobec faktu, że królowie nie zwoływali Stanów Generalnych, parlament paryski starał się odgrywać rolę zastępczej reprezentacji społeczeństwa francuskiego. Teraz zażądał zmian ustrojowych ograniczających władzę królewską nad poddanymi. Parlament poparli mieszkańcy Paryża, jednak ostatecznie bunt został stłumiony siłą. Wkrótce wybuchła natomiast tak zwana fronda książęca, wzniecona przez arystokrację. Wśród jej przywódców znajdował się między innymi Ludwik Burbon, książę de Condé (czytaj: kąde; królewski krewny) zwany **Wielkim Kondeuszem**. Jednak wystąpienie możnych, podobnie jak kolejne bunty ludowe, poniosło klęskę.

◂ fronda

Absolutyzm Ludwika XIV

Mazarin zmarł w 1661 r. i wtedy dopiero **pełnię władzy mógł przejąć Ludwik XIV**. Aby nie utrudniać sobie samodzielnych rządów, zrezygnował z powołania nowego pierwszego ministra. Władcy temu, nazywanemu Królem Słońce, przypisuje się powiedzenie: *Państwo to ja*. Nie jest pewne, czy rzeczywiście wypowiedział on kiedykolwiek te słynne słowa, jednak trafnie oddają one jego starania o **dokończenie budowy monarchii absolutnej we Francji**. Ludwik XIV uważał, iż jako monarcha stoi ponad prawem, które sam tworzy (teoretyczne uzasadnienie takiej koncepcji przedstawił już w poprzednim stuleciu Jean Bodin – zobacz rozdz. I.7.). Był przekonany, że jest odpowiedzialny jedynie przed Bogiem, w imieniu którego sprawuje władzę. Rządy opierał na **administracji**, **aparacie policyjnym** oraz **wojsku**.

Ludwik XIV na portrecie nieznanego autorstwa, ok. 1670 r.

Najważniejsze decyzje władca podejmował samodzielnie. **Ministrowie** byli jego doradcami i wykonawcami królewskich poleceń. Wywodzili się często **z mieszczaństwa**, a wywyższenie zawdzięczali królowi i nie byli powiązani z wielkimi rodami arystokratycznymi. Podobnie wyglądało obsadzanie niższych szczebli biurokracji – stanowiska powierzano osobom posiadającym odpowiednie kwalifikacje bez względu na pochodzenie społeczne. Sprawowanie urzędów wiązało się z nobilitacją. W ten sposób powstawała będąca podporą tronu tak zwana szlachta sukni (w odróżnieniu od dawnej szlachty miecza).

> **Szlachta sukni** (*Noblesse de robe;* czytaj: nobles de rob) – nazwa pochodzi od tóg (robe może oznaczać suknię, szatę, togę) noszonych przez osoby wykształcone, zwłaszcza prawników, którzy zajmowali stanowiska urzędnicze i uzyskiwali nobilitację.

Biurokracja – scentralizowany system organizacji administracji.

Jean-Baptiste Colbert

Mimo braku pierwszego ministra znalazła się w gronie osób pracujących w otoczeniu władcy jednostka szczególnie wybitna i wpływowa. Był nią zwolennik merkantylizmu **Jean-Baptiste Colbert** – kontroler generalny (minister) finansów. Kierował on całością spraw gospodarczych państwa. Polityka merkantylistyczna, którą wprowadzał, dobrze współgrała z tendencjami absolutystycznymi. Oznaczała większą kontrolę władzy centralnej nad ekonomią kraju, a jej celem było zwiększenie dochodów skarbca i potęgi państwa.

dwór królewski w Wersalu

Arystokraci i stara szlachta, jeśli byli wierni królowi, zajmowali nadal wysokie stanowiska w wojsku. Powoływano ich też na dworskie urzędy, które miały jednak charakter coraz bardziej honorowy. Osoby je sprawujące nie miały realnej możliwości współdecydowania o sprawach państwa. Przedstawiciele rodów arystokratycznych musieli przebywać w nowo wybudowanej podparyskiej rezydencji królewskiej **w Wersalu**. Pozwalało to władcy sprawować nad nimi bezpośrednią kontrolę – pałac monarchy stał się dla arystokracji „złotą klatką". Zgromadzeni tu arystokraci korzystali z uroków życia dworskiego. Miejsce dotychczasowych buntów zajęły dworskie intrygi, których celem był jak najbliższy i najczęstszy dostęp do monarchy. Tylko on umożliwiał dworzanom uzyskiwanie godności i dochodów dla siebie oraz swoich stronników.

Pałac w Wersalu po rozbudowie rozpoczętej w 1668 r., obraz autorstwa Pierre'a Patela (czytaj: piera patela)

Przebywający na prowincji intendenci dysponowali władzą policyjną, wojskową i sądowniczą. Ponieważ mieli szerokie uprawnienia i poparcie króla, mogli bezwzględnie tłumić wszelkie oznaki buntu. Dławienie w zarodku opozycji było możliwe między innymi dzięki temu, że podejrzanych o nieposłuszeństwo wobec władzy osadzano w więzieniu **bez wyroku sądowego**.

Francja stała się z czasem krajem jednolitym wyznaniowo. Nastąpiło to po **zniesieniu w 1685 r. edyktu nantejskiego**, gwarantującego wolność wyznania hugenotom. Teraz byli oni zmuszeni albo do **przejścia na katolicyzm**, albo do **emigracji**. Francję opuściło około 200 tysięcy z nich, by osiedlić się między innymi w Holandii, Anglii i Brandenburgii-Prusach. Oznaczało to poważną **stratę dla gospodarki francuskiej**, ponieważ wielu z nich było ludźmi zamożnymi i zaangażowanymi w rozwijające się wówczas dynamicznie dziedziny działalności gospodarczej – handel i przedsiębiorczość.

odwołanie edyktu nantejskiego

***Nowi misjonarze* – karykatura z lat 80. XVII w. ilustrująca drastyczne metody (tzw. dragonady) stosowane w celu wymuszenia na hugenotach przejścia na katolicyzm**

Naruszenia edyktu nantejskiego zdarzały się już wcześniej. Nie tylko odsuwano hugenotów od pełnienia urzędów, lecz także burzono świątynie protestanckie i przymusowo chrzczono dzieci kalwinów w obrządku katolickim. Dragonady polegały na kwaterowaniu żołnierzy w domach rodzin hugenockich, które musiały ich utrzymywać, a ponadto były ofiarami szykan i przemocy z ich strony.

Za panowania Ludwika XIV **stale rosła liczebność wojska**, które było narzędziem zarówno prowadzenia wojen, jak i zabezpieczenia się władcy przed ewentualną opozycją w kraju. Armia liczyła w latach 60. XVII w. 60–90 tysięcy żołnierzy, a następnie wzrosła do około 280 tysięcy i wreszcie w 1710 r. – do 360 tysięcy. Polityka zagraniczna króla, której celem była dominacja w Europie, doprowadziła do długotrwałego konfliktu zbrojnego z Habsburgami, a następnie do powstania szerokiej antyfrancuskiej koalicji. **Wojny**, w których Francja na przełomie XVII i XVIII w. odniosła wiele niepowodzeń, skutkowały **zadłużeniem państwa i zubożeniem jego mieszkańców**.

Anglia pod rządami Stuartów

W 1603 r. zmarła bezpotomnie Elżbieta I, ostatnia władczyni z królewskiego rodu Tudorów. Tron angielski objęła spokrewniona z nimi **dynastia Stuartów** panująca w Szkocji. Tym samym Anglia wraz z Irlandią zostały połączone ze Szkocją unią personalną. Rządy **Jakuba I** (panował w latach 1603–1625), a następnie jego

Król Jakub I Stuart na portrecie niepewnego autorstwa (przypisywany Johnowi de Critz, czytaj: dżonowi de kric), ok. 1606 r.

dynastia Stuartów

syna **Karola I** nie cieszyły się jednak poparciem społeczeństwa angielskiego. Władcy ci, przekonani o tym, że władza królewska ma charakter nieograniczony, starali się narzucić rządy absolutne. Nie zamierzali liczyć się z dawnymi prawami i przywilejami poszczególnych grup ludności. Nie uwzględniali też w swojej polityce wewnętrznej następstw, jakie niosły przemiany społeczno-gospodarcze nowej epoki. **Bogacące się warstwy społeczne** przejawiały coraz większe aspiracje polityczne. Stuartowie oparli natomiast swoją władzę na arystokracji i Kościele anglikańskim, którego hierarchowie – koncentrujący się na sprawach materialnych i polityce – mieli coraz mniejszy autorytet w społeczeństwie.

purytanizm ▸ W tym czasie rosły wpływy **purytanów**, krytycznych wobec Kościoła anglikańskiego, w którego działalności dostrzegali zbyt wiele pozostałości katolicyzmu. Byli oni zwolennikami surowej moralności, oszczędności i skromności. Żądali pozbawienia biskupów anglikańskich majątków ziemskich i ograniczenia ich roli w państwie. Niechętnie patrzyli na rozrzutność dworu królewskiego, arystokracji oraz duchowieństwa anglikańskiego.

Zwolennikami purytanizmu stawali się przedstawiciele tych warstw społecznych, które bogaciły się w związku z rozwojem nowych form gospodarowania – handlu dalekosiężnego, produkcji manufakturowej czy hodowli owiec. Wśród nich znalazło się przede wszystkim **bogate mieszczaństwo** oraz „nowa szlachta", nazywana **gentry** (zobacz rozdz. I.7.). Niektóre gałęzie handlu i wytwórczości były objęte w tym czasie monopolami królewskimi, które król sprzedawał osobom prywatnym. Wymienione warstwy społeczne dążyły do ograniczenia władzy królewskiej, zwłaszcza w dziedzinie gospodarki oraz w zakresie nakładania podatków i ceł. Opowiadały się za wolnym handlem i pełną swobodą produkcji. Domagały się też, aby finanse państwa kontrolowali reprezentanci społeczeństwa, czyli parlament. Skrajny nurt purytanizmu reprezentowali **independenci** – zwolennicy niezależności gmin religijnych od hierarchii kościelnej. Głosili oni radykalne poglądy społeczne oparte na postulacie równości wszystkich ludzi wobec prawa. Reprezentowali głównie **uboższe warstwy ludności**.

gentry ▸

independenci ▸

Karol I już na początku swojego panowania wszedł w **konflikt z parlamentem**. Jego podłożem były przede wszystkim kwestie finansów państwa. Władca ściągał od poddanych **podatki** niezgodnie z prawem, bez uchwały parlamentu. W 1628 r. członkowie obu izb parlamentarnych – Izby Lordów i Izby Gmin – zgodzili się na nadzwyczajne opodatkowanie, pod warunkiem jednak, że król zaakceptuje przedstawioną mu **Petycję o prawo** (*Petition of Right*, czytaj: petyszyn of rajt). Na mocy tej uchwały król zobowiązywał się do przestrzegania zasady, iż to parlament każdorazowo wyraża zgodę na nałożenie podatków. Zapewniał też, że bez prawomocnego wyroku sądowego nikt nie będzie pozbawiony wolności ani majątku. Karol I zaakceptował dokument, było to jednak tylko chwilowe ustępstwo z jego strony. Treść Petycji interpretował bardzo dowolnie, a **w 1629 r. rozwiązał parlament**. Wobec przywódców antykrólewskiej opozycji zastosowano represje. Władca starał się zaprowadzić rządy absolutne, **nie zwoływał parlamentu przez kolejne 11 lat** i ściągał w sposób bezwzględny podatki.

Petycja o prawo ▸

Obalenie monarchii w Anglii i rządy Oliviera Cromwella

Poważne problemy króla rozpoczęły się, gdy próbował wprowadzić niepopularne zmiany w Kościele protestanckim w Szkocji. Kraj ten zbuntował się przeciwko niemu, a Karol nie był w stanie uśmierzyć rewolty. Brak środków finansowych na rozbudowę koniecznej do tego armii skłonił go **w 1640 r.** do zwołania parlamentu. Żądania króla dotyczące nowych podatków na wojnę ze Szkotami nie zyskały jednak aprobaty. Władca rozwiązał więc nieposłuszne zgromadzenie po niecałym miesiącu. Klęski ponoszone w walkach ze zbuntowaną Szkocją spowodowały jednak, że zdecydował się na ponowne zwołanie parlamentu jeszcze w tym samym roku. Nowe zgromadzenie wymusiło na władcy akt stwierdzający, że parlament może być odwołany tylko na mocy własnej uchwały. Nazwane zostało **Długim Parlamentem**, gdyż obradowało faktycznie aż do 1653 r. (formalnie do 1660 r.).

konflikt z parlamentem

Długi Parlament

Zgromadzenie, w którym większość mieli **purytanie**, wprowadzało stopniowo daleko idące reformy ustrojowe zmierzające do podporządkowania sobie króla. Karol I czynił ustępstwa, jednak zarazem starał się wzmocnić swoją pozycję. Zawarł porozumienie ze Szkotami i starał się doprowadzić do aresztowań wśród przywódców opozycji, co mu się jednak nie powiodło. Ostatecznie opuścił Londyn, aby przygotować się do zbrojnej rozprawy z parlamentem, który również zaczął organizować własne wojsko. Doprowadziło to do **wojny domowej** trwającej z przerwami od **1642** do **1651 r.** W jej trakcie na pierwszym miejscu wśród przeciwników króla znalazł się oficer armii parlamentu, independent **Oliver Cromwell** (czytaj: oliwjer kromłel).

wojna domowa w Anglii

Oliver Cromwell

Oliver Cromwell (1599–1658) na portrecie autorstwa Roberta Walkera (czytaj: łolkera), ok. 1649 r.

Cromwell wywodził się ze wzbogaconej w XVI w. rodziny szlacheckiej, która swoje powodzenie zawdzięczała karierze jednego z jej członków w administracji króla Henryka VIII. Uzyskał on znaczne dobra pochodzące z sekularyzacji mienia klasztornego w dobie reformacji. Sam Oliver Cromwell był gorliwym zwolennikiem purytanizmu i politykiem zwalczającym absolutystyczne dążenia Karola I. Do Izby Gmin po raz pierwszy został wybrany w 1628 r. Obrany po raz drugi w 1640 r., szybko stał się współpracownikiem przywódców opozycji antykrólewskiej.

Siły zbrojne, po reorganizacji i centralizacji dowodzenia określane jako **Armia Nowego Wzoru**, składały się z radykalnych purytanów pełnych zapału religijnego. Posłużyły Cromwellowi do przejęcia **pełni władzy w państwie**. Usunął

Armia Nowego Wzoru

dyktatura Cromwella

Parlament Kadłubowy

egzekucja Karola I Stuarta

on z Izby Gmin większość swoich przeciwników politycznych – pozostawił jedynie nie więcej niż 50 posłów wywodzących się z independentów (określenie to oznaczało wówczas zarówno grupę religijną, jak i stronnictwo polityczne). Ten tak zwany **Parlament Kadłubowy** uznał Karola I za zdrajcę narodu i skazał go na śmierć. W styczniu **1649** r. król został ścięty. Wkrótce zniesiono monarchię, a następnie **ogłoszono Anglię republiką**.

Egzekucja Karola I Stuarta na niemieckiej rycinie z epoki

Thomas Hobbes – filozof polityczny, zwolennik silnej władzy opartej na umowie społecznej

Thomas Hobbes (czytaj: tomas hobs; 1588–1679) był zwolennikiem rządów królewskich. W okresie, gdy w Anglii doszło do konfliktu i wojny parlamentu z królem Karolem I, znalazł się w Paryżu. Do kraju powrócił po 11-letnim pobycie na emigracji. W 1651 r. porozumiał się z nową władzą i korzystał z protekcji Cromwella. Po powrocie na tron Stuartów w 1660 r. związał się ponownie z dworem królewskim. Dzięki poparciu króla Karola II, którego był nauczycielem wcześniej przez pewien czas w Paryżu, zyskał ochronę przed możliwymi prześladowaniami związanymi z jego kontrowersyjnymi poglądami.

Najgłośniejszym dziełem Hobbesa był *Lewiatan czyli Materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego* (1651). W traktacie tym opowiadał się za rządami o charakterze **absolutystycznym**. Odrzucił jednak powszechnie przyjmowane przekonanie, że prawo władcy do sprawowania nieograniczonych rządów wynika z woli Boga (jego poglądy religijne były zbliżone do ateizmu). Przedstawione przez niego **uzasadnienie dla silnej władzy** stanowiło najważniejszy wkład Hobbesa w rozwój myśli społeczno-politycznej. Uważał on, że **człowiek ze swej natury jest egoistą** i stara się wyłącznie o własne dobro, co prowadzi do

nieustannej rywalizacji – **„wojny wszystkich ze wszystkimi"** (*bellum omnium contra omnes*). Sytuacja ta jest jednak w ostatecznym rozrachunku bardzo niekorzystna – ciągła walka stanowi zagrożenie dla ludzkiego życia i mienia. Nie daje człowiekowi szczęścia ani nie pozwala na rozwój gospodarki czy kultury. Dlatego rozum podpowiada ludziom, że powinni wyjść ze stanu natury i **zorganizować się w społeczeństwo** rządzone prawami, które zapewnią im pokój i bezpieczeństwo. Na straży tych praw musi stać silne państwo w osobie **suwerena**, który będzie mógł poskromić egoizm i agresywność jednostek. Świadomi tego ludzie **dobrowolnie decydują się ustanowić silną władzę**, wyrzekając się swojej pierwotnej wolności. Jest to koncepcja **umowy społecznej**, którą Hobbes jako pierwszy tak szeroko uzasadnił. Teoria umowy społecznej uznawała za **źródło władzy wolę ludzi, a nie wolę boską**. Hobbes uważał jednak, że jeśli członkowie społeczeństwa podjęli decyzję o ustanowieniu silnej władzy, nie mają już prawa do jej cofnięcia. Jeśli władca wywiązuje się ze swojego zadania zapewnienia bezpieczeństwa poddanym, jego władza nie powinna być niczym ograniczona.

Cromwell musiał jeszcze stawić czoła buntom społeczno-religijnym w Anglii oraz powstaniom wznieconym przez zwolenników monarchii i dynastii Stuartów (zwłaszcza w Szkocji) oraz katolików w Irlandii. Wszystkie te wystąpienia krwawo stłumił. **W 1653 r.** parlament przyznał mu tytuł **lorda protektora**. Sprawując tę funkcję, miał praktycznie nieograniczoną władzę. Do swojej śmierci w 1658 r. **rządził Anglią w sposób dyktatorski**, opierając się na armii.

Ostatni Stuartowie na tronie. Chwalebna rewolucja 1688 r.

Po śmierci Olivera Cromwella władzę sprawował krótko jego syn Richard (czytaj: riczard). Dyktatorskie metody rządów pierwszego i nieudolność drugiego spowodowały, że nowo wybrany parlament **przywrócił w 1660 r. monarchię**. Rządy objął **Karol II Stuart**, syn straconego 11 lat wcześniej Karola I. Dobiegł w ten sposób końca ciąg burzliwych zdarzeń określanych przez część historyków jako **rewolucja angielska** (1640–1660). Nowy król zobowiązał się nie prześladować jej uczestników i wyrzec się dążeń absolutystycznych. Po umocnieniu swojej pozycji próbował jednak, wbrew wcześniejszym zapowiedziom, poszerzyć swoje uprawnienia kosztem parlamentu. Starania te zakończyły się niepowodzeniem. Sukcesem parlamentu stała się zgoda króla na przyjęcie **w 1679 r.** ustawy ***Habeas Corpus Act*** gwarantującej każdemu nietykalność osobistą i majątkową. Odtąd aresztowania można było dokonać tylko za pisemną zgodą sądu. Ponadto sąd miał sprawować pieczę nad tym, w jaki sposób postępowano dalej z zatrzymanym.

przywrócenie monarchii

Habeas Corpus Act

Po śmierci Karola II w 1685 r. tron objął jego brat **Jakub II**. Nie liczył się on z parlamentem i podjął działania na rzecz wprowadzenia rządów absolutnych.

detronizacja Jakuba II

Wilhelm III Orański

chwalebna rewolucja

regulacje ustrojowe

Co więcej – jako katolik (przyjął to wyznanie na długo przed objęciem tronu) zmierzał do odbudowania w kraju pozycji wyznawanej przez siebie religii. **W 1688 r.** parlament zadecydował o **detronizacji Jakuba II**, z którym pozostawał w ciągłym konflikcie. Tron powierzono jego córce – protestantce **Marii** i jej mężowi **Wilhelmowi III Orańskiemu**, namiestnikowi Republiki Zjednoczonych Prowincji (Holandii). Ponadto Wilhelm był poprzez matkę wnukiem Karola I. W istocie więc pozostawał on przedstawicielem dynastii Stuartów, którego ukształtowały jednak zupełnie inne realia niderlandzkiej republiki. Nie kontynuował też absolutystycznych dążeń swoich poprzedników na tronie angielskim. Ponieważ zmiana panującego dokonała się tym razem pokojowo, wydarzenie to przeszło do historii pod nazwą **chwalebnej rewolucji** (*Glorious Revolution*). Parlament uchwalił wkrótce Ustawę o prawach (*Bill of Rights*, 1689 r.) gwarantującą wyższość parlamentu nad władzą monarszą. Król nie mógł odtąd bez jego zgody wydawać ustaw i nakładać podatków. Natomiast do uprawnień królewskich należało nadal zwoływanie i rozwiązywanie parlamentu oraz mianowanie członków Izby Lordów. Uchwały parlamentu wymagały podpisu króla. Również ministrowie byli przed nim odpowiedzialni.

Wilhelm III Orański u bram Londynu, grudzień 1688 r., grafika autorstwa holenderskiego malarza Romeyna de Hooghe (czytaj: romejna de hohe)

Duże znaczenie dla dalszego rozwoju systemu politycznego Anglii miało uformowanie się pod koniec XVII w. dwóch formacji politycznych – torysów i wigów. **Torysi** reprezentowali interesy wielkiej własności ziemskiej, a także wyrażali bezwzględną wierność władzy królewskiej i Kościołowi anglikańskiemu. **Wigowie** byli przedstawicielami awansujących społecznie grup ludności popieranymi przez purytanów. Uznawali wyższość uprawnień parlamentu w stosunku do woli króla.

torysi

wigowie

W 1701 r., u schyłku panowania Wilhelma, przyjęto ustawę o następstwie tronu, na mocy której po bezdzietnej śmierci jego córki Anny (panowała 1702–1714) władzę przejęli później książęta Hanoweru (spokrewnieni ze Stuartami, ale protestanci). Ustawa wprowadzała ponadto ważne **regulacje ustrojowe** oznaczające dalsze ograniczenie władzy królewskiej. Przyjęto zasadę, że każdy dokument królewski, aby był ważny, wymaga podpisu odpowiedniego ministra. Ministrowie odpowiadali odtąd nie przed królem, a przed parlamentem. Ukształtował się system sprawowania władzy określany mianem **monarchii parlamentarnej**. Władza królewska podlegała kontroli parlamentu, a ten musiał działać w ramach obowiązującego prawa.

monarchia parlamentarna

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób wykształcił się we Francji absolutystyczny system sprawowania rządów. Jaką politykę stosowali władcy wobec arystokracji? Czyjego poparcia oczekiwali w swoich dążeniach do umocnienia władzy?
2. Przygotuj prezentację na temat wybitnych polityków XVII-wiecznej Francji: A. de Richelieu i J. Mazarina oraz J.-B. Colberta. Poszukaj potrzebnych materiałów w literaturze popularnonaukowej oraz internecie.
3. Scharakteryzuj absolutyzm jako system sprawowania władzy. W czym różnił się on od ustrojów monarchicznych znanych w średniowieczu? Przedstaw swoją opinię na temat absolutyzmu francuskiego w XVII w.
4. Przedstaw przyczyny, które w Anglii doprowadziły do wystąpienia parlamentu przeciw królowi, a w konsekwencji do obalenia na pewien czas monarchii.
5. Wyjaśnij, jakie dążenia społeczno-polityczne dały o sobie znać w trakcie rewolucji angielskich XVII w. Jakie idee reprezentowała antykrólewska opozycja? W jakiej mierze na losach Anglii zaważyły zachodzące od wczesnej nowożytności przemiany społeczno-polityczne?
6. Omów model ustrojowy monarchii parlamentarnej, który ukształtował się w Anglii na przełomie XVII i XVIII w. Jakie reguły prawne określały sposób sprawowania rządów?
7. Porównaj tendencje występujące w ewolucji ustrojów Francji i Anglii w XVII w. Z czego wynikały różnice? Jaką rolę odegrały działania podejmowane przez poszczególnych władców, a jaką – aktywność różnych grup społecznych?

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 221 ▸ Po śmierci Henryka IV Burbona **regencję** we Francji objęła **Maria Medycejska**. Był to okres przejściowego osłabienia władzy centralnej.

s. 221 ▸ Za panowania **Ludwika XIII** najważniejszą rolę w państwie odgrywał od 1624 r. jego **pierwszy minister**, kardynał **Armand de Richelieu**. Był on właściwym twórcą **systemu absolutystycznego we Francji**.

s. 221 ▸ Jednym z pierwszych działań kardynała Richelieu było złamanie niezależnej pozycji **arystokracji** oraz **hugenotów**.

s. 221 ▸ Rządy absolutystyczne sprawowano za pośrednictwem rozbudowanego systemu administracyjnego (biurokracji). Tworzyli go **ministrowie** na dworze królewskim i **intendenci** na prowincji.

s. 222 ▸ W początkach panowania **Ludwika XIV** władza spoczywała w rękach kardynała **Julesa Mazarina**, a **od lat 60. pełnię władzy** przejął osobiście **król**.

s. 224 ▸ **Dwór królewski w Wersalu** był dla arystokracji miejscem, gdzie zyskiwała formalne zaszczyty. Umożliwiał zarazem władcy sprawowanie nad nią kontroli zapobiegającej dalszym buntom.

s. 225 ▸ W 1685 r. **odwołano edykt nantejski** gwarantujący francuskim protestantom wolność wyznania. W efekcie zostali oni zmuszeni do przejścia na katolicyzm bądź do emigracji.

s. 225 ▸ W 1603 r., po śmierci Elżbiety I, **tron angielski objęła** panująca w Szkocji **dynastia Stuartów**.

s. 226 ▸ Bogacące się w warunkach przemian gospodarczych warstwy społeczeństwa angielskiego (**zamożni mieszczanie, gentry**), związane w znacznym stopniu z **purytanizmem**, znalazły się w opozycji do władzy królewskiej.

s. 227 ▸ Próby wprowadzenia absolutystycznego modelu sprawowania rządów prowadziły do **konfliktów królów z parlamentem**.

s. 227–228 ▸ **W latach 1642–1651** trwała **wojna domowa** pomiędzy Karolem I a siłami zbrojnymi parlamentu. **Król** poniósł porażkę, a w 1649 r. został **skazany na śmierć**.

s. 228–229 ▸ Anglia stała się **republiką**, ale w praktyce **dyktatorskie rządy** sprawował **Oliver Cromwell**.

s. 229 ▸ **W 1660 r.** nastąpiło **przywrócenie monarchii** oraz dynastii Stuartów.

s. 230 ▸ **Chwalebna rewolucja z 1688 r.** oznaczała detronizację Jakuba II i objęcie tronu przez **Wilhelma III Orańskiego**.

s. 231 ▸ Przyjęte za rządów Wilhelma III reguły prawne zawarte w ustawach z 1689 i 1701 r. ustaliły system ustrojowy **monarchii parlamentarnej** w Anglii.

3. Przemiany wewnętrzne w monarchiach sąsiadujących z Rzecząpospolitą

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o stosunkach wewnętrznych w państwach Europy Północnej i Środkowo-Wschodniej;
- poznasz sposoby rządzenia w sąsiadujących z Rzecząpospolitą monarchiach.

Wzrost znaczenia Szwecji

Szwecja (której częścią była także Finlandia) graniczyła z Rzecząpospolitą na obszarze Inflant oraz była jej sąsiadem przez Morze Bałtyckie. Od 1. połowy XVI w. w Szwecji rządziła rodzima **dynastia Wazów**. Religią państwową był **protestantyzm**. W 1592 r. zmarł Jan III Waza, ojciec panującego w Polsce **Zygmunta III**. Władca Rzeczypospolitej objął należny mu tron szwedzki, co zapoczątkowało krótkotrwałą **unię personalną pomiędzy oboma państwami**. Przebywał w Rzeczypospolitej, więc bezpośrednie rządy w rodzinnym kraju przekazał radzie reprezentującej arystokrację oraz swojemu stryjowi **Karolowi Sudermańskiemu**. Nie współrządzili oni jednak zgodnie, lecz pozostawali w konflikcie. Karol zyskiwał coraz silniejszą pozycję i nie liczył się z Zygmuntem, który postanowił zbrojnie upomnieć się o swoje prawa. Jego pozycję osłabiał jednak fakt, iż był katolikiem, co w luterańskiej Szwecji budziło poważny niepokój – mimo że król w momencie obejmowania tronu szwedzkiego zaprzysiągł utrzymanie jako wyznania panującego luteranizmu. Niepowodzenie podjętej przez Zygmunta III wyprawy doprowadziło do pozbawienia go korony szwedzkiej **w 1599 r.**

◂ dynastia Wazów

◂ Karol Sudermański

◂ detronizacja Zygmunta Wazy

Karol Sudermański objął regencję, a w 5 lat później ogłoszono go królem. Jego syn i następca **Gustaw II Adolf** (panował 1611–1632) przeprowadził rozbudowę i centralizację administracji państwowej. Dzięki stworzeniu nowoczesnego systemu edukacyjnego kadra urzędnicza i oficerska składała się w znacznym stopniu z wykształconych fachowców. Szwecja rozwijała się pod względem gospodarczym. Dotyczyło to zwłaszcza górnictwa i hutnictwa, które mogły się rozwijać dzięki dużym zasobom rud miedzi i żelaza oraz dostępności drewna i energii wodnej koniecznych przy wytopie metali. Szwecja stała się wówczas największym europejskim eksporterem żelaza.

◂ reformy wewnętrzne

W wyniku napływu kapitału holenderskiego powstawały liczne manufaktury produkujące uzbrojenie, co pozwoliło wyposażyć **rozrastającą się armię** w nowoczesną broń palną – muszkiety oraz armaty. Szwedzi podczas najważniejszych konfliktów zbrojnych (wojna trzydziestoletnia, wojny z Rzecząpo-

spolitą) dysponowali armią liczącą 40–50 tysięcy żołnierzy, która była świetnie wyszkolona i w tym okresie bardzo trudna do pokonania. Szwecja stała się w XVII w. państwem zdolnym **prowadzić aktywną politykę w basenie Morza Bałtyckiego** i **decydować w znacznym stopniu o przebiegu wojny trzydziestoletniej**.

W 1632 r. tron objęła Adolfa **Krystyna** – córka Gustawa II. Ponieważ miała wówczas zaledwie 6 lat, faktyczną władzę sprawował kanclerz Axel Oxenstierna (czytaj: aksel oksenszerna). To on kierował polityką państwową w ostatnim okresie wojny trzydziestoletniej. W wyniku kończącego ją traktatu pokojowego Szwecja uzyskała znaczne zdobycze terytorialne.

Korona królowej szwedzkiej Krystyny

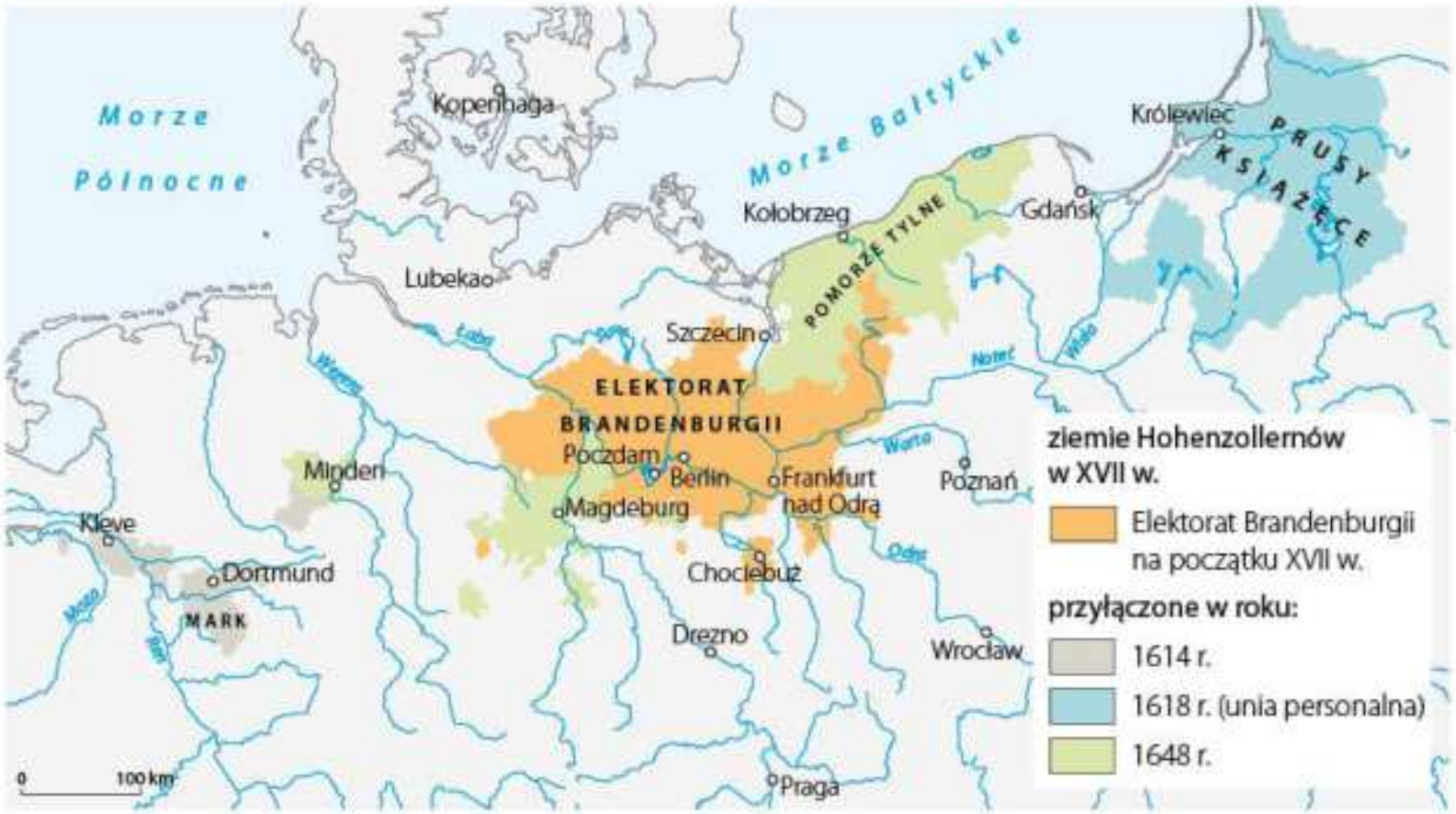
W 1654 r. królowa Krystyna przeszła na katolicyzm i zrzekła się tronu, który przejął jej cioteczny brat – **Karol X Gustaw**. Jego panowanie było czasem największego rozrostu terytorialnego Szwecji. Stopniowo jednak coraz więcej państw wchodziło w antyszwedzką koalicję. Za rządów **Karola XI** (1672–1697) przeprowadzono reformy, w wyniku których odebrano arystokracji większość będących w jej posiadaniu królewszczyzn i pozbawiono ją znaczenia politycznego. Czteroizbowy parlament szwedzki Riksdag, składający się z reprezentantów szlachty, mieszczaństwa, duchowieństwa oraz chłopów, stał się posłusznym narzędziem w ręku króla. Oznaczało to ustanowienie **rządów absolutystycznych**. Jednak próby utrwalenia mocarstwowej pozycji państwa na arenie międzynarodowej w 2. połowie XVII w. – mimo że obfitowały w przejściowe sukcesy – zakończyły się ostatecznie niepowodzeniem.

rządy absolutystyczne w Szwecji

Brandenburgia-Prusy

W 1618 r. wygasła linia dynastyczna Hohenzollernów panująca **w Prusach Książęcych**, pozostających wówczas polskim lennem. Tron książęcy objęli wówczas **Hohenzollernowie władający Brandenburgią**. Doszło w ten sposób do **unii personalnej** obu krajów. U północnych granic Rzeczypospolitej ukształtował się znaczący terytorialnie i silny organizm państwowy. W połowie wieku (po wojnie trzydziestoletniej) włączono do niego **część Pomorza Zachodniego**, gdzie wymarła panująca dynastia książąt pomorskich (Gryfitów). Do Hohenzollernów brandenburskich należały ponadto niewielkie **posiadłości w północno-zachodniej części Rzeszy**. Rządzone przez nich terytoria były więc rozproszone na dużym obszarze. W krajach znajdujących się pod rządami Hohenzollernów dominował **protestantyzm**.

unia personalna Elektoratu Brandenburskiego i Księstwa Prus

Brandenburgia-Prusy w 2. połowie XVII w.

Ćwiczenie

Wskaż na mapie poszczególne posiadłości Hohenzollernów wymienione w rozdziale.

W 1657 r., w okresie najazdu Szwedów na Rzeczpospolitą (potopu szwedzkiego), elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm uzyskał od króla polskiego **rozwiązanie stosunku lennego łączącego Prusy Książęce z Królestwem Polskim**. Stał się na tym obszarze, tak jak dotąd w rodzimej Brandenburgii, władcą suwerennym. W tym czasie państwo brandenbursko-pruskie było już ważnym czynnikiem polityki międzynarodowej, choć nie dorównywało największym europejskim mocarstwom.

Fryderyk Wilhelm (Wielki Elektor) na brandenburskiej monecie z 1683 r.

Długotrwałe (1640–1688) **panowanie Fryderyka Wilhelma** zwanego **Wielkim Elektorem** to okres umacniania władzy monarszej w Brandenburgii-Prusach. Władca scentralizował i ujednolicił sposób zarządzania prowincjami zróżnicowanymi dotąd pod względem prawnym. Jego głównym organem doradczym, nadzorującym zarazem administrowanie wszystkimi krajami podległymi elektorowi, była Tajna Rada w Berlinie.

panowanie Wielkiego Elektora

Fryderyk Wilhelm **ograniczył znaczenie przedstawicielstw stanowych**, w tym stanów pruskich, uszczuplając przywileje szlachty

i mieszczaństwa Prus Książęcych, o które walczyły one konsekwentnie od czasów krzyżackich. Choć próbowały – podobnie jak w XV w. – znów szukać oparcia w Polsce, nie uzyskały tym razem skutecznej pomocy. Sukcesem elektora była zgoda stanów brandenburskich na pobieranie przez niego **stałych podatków** bez konieczności uzyskiwania ich każdorazowej zgody. Władca osiągnął to między innymi dzięki **porozumieniu z tamtejszą szlachtą**, której zagwarantował uprzywilejowaną pozycję ekonomiczną i szeroki zakres władzy nad poddanymi jej chłopami. Państwo brandenbursko-pruskie wzmacniało się u schyłku XVII w. gospodarczo. Jednym z czynników decydujących był napływ fachowców – hugenotów – z Francji po odwołaniu tam edyktu nantejskiego (o czym była mowa w poprzednim rozdziale). Ściągane przez komisarzy wojskowych podatki pozwoliły Wielkiemu Elektorowi na utrzymywanie **stałej armii**, z czasem liczącej 30 tysięcy żołnierzy. Była ona podporą rządów elektora, który wykorzystywał ją do łamania prób oporu wobec jego polityki wewnętrznej.

Zamek elektorów brandenburskich w Cölln (czytaj: keln, obecnie część Berlina), na wyspie na rzece Sprewie, grafika Johanna Stridbecka (czytaj: johana stridbeka), 1690 r.

Tę rezydencję Hohenzollernów wzniesiono w połowie XV w. Stała się ona ich główną siedzibą. Wkrótce po powstaniu prezentowanej grafiki, na początku XVIII w., gotycka budowla została gruntownie przebudowana w stylu barokowym.

Monarchia Habsburgów austriackich

monarchia Habsburgów austriackich

Herb Habsburgów austriackich jako Świętych Cesarzy Rzymskich Narodu Niemieckiego, pochodzący z niemieckiego herbarza z 1605 r.

kraje dziedziczne

Posiadłości **Habsburgów austriackich** obejmowały zwarty obszar **południowo-wschodniej części Rzeszy**. Wszyscy kolejni arcyksiążęta Austrii byli zarazem **cesarzami**. Centrum ich władztwa stanowiły **kraje dziedziczne**, będące własnością dynastii od średniowiecza

– Arcyksięstwo Austrii, Księstwa Karyntii, Styrii i Krainy oraz Hrabstwo Tyrolu. Ponadto Habsburgowie sprawowali władzę w **Czechach** wraz z Morawami i Śląskiem. Poza granicami Rzeszy należał do nich wąski, zachodni pas **Królestwa Węgier** (ograniczony do części Chorwacji i Słowacji). Reszta ziem korony węgierskiej znajdowała się w rękach tureckich i dopiero z końcem wieku Habsburgowie ją odzyskali.

Habsburgowie austriaccy, podobnie jak inni władcy europejscy tego czasu, starali się wprowadzić na rządzonym przez siebie obszarze (w pierwszym rzędzie w krajach dziedzicznych) **system absolutystyczny**. W 2. połowie stulecia osiągnęli pod tym względem znaczne sukcesy, rozbudowując centralnie sterowaną administrację. Jedynie **Węgry** zachowały **daleko idącą samodzielność** i własną reprezentację stanową o dużych uprawnieniach.

Posiadłości Habsburgów austriackich w połowie XVII w.

Ważną rolę w polityce wewnętrznej dynastii odgrywały **kwestie religijne**. Habsburgowie byli monarchami **katolickimi**, jednak należące do nich kraje licznie zamieszkiwali **protestanci**, w **Czechach** stanowiący nawet większość ludności. Domagali się oni praw i swobód religijnych. Władcy z dynastii Habsburgów, zgodnie z obowiązującą w Rzeszy zasadą „czyja władza, tego religia", dążyli do narzucenia katolicyzmu wszystkim poddanym. Nie było to jednak łatwe. W 1609 r. cesarz Rudolf II musiał wydać dla Czech i Śląska **listy majestatyczne**. Te dokumenty przyznawały wolność wyznania tamtejszym protestantom, gwarantowały im posiadanie szkół i zborów oraz sprawowanie w nich kultu

◀ listy majestatyczne

religijnego, a także pozwalały im na wybieranie reprezentantów ich interesów (tzw. defensorów). Władca **nie przestrzegał** jednak **obietnic** zawartych w tych aktach prawnych, co przyczyniło się do wzrostu niezadowolenia z rządów habsburskich w Czechach. Wkrótce, już po jego śmierci, stało się to bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny trzydziestoletniej.

Rosja

Po śmierci Iwana IV Groźnego w 1584 r. Rosja weszła w okres wewnętrznych trudności. Lata panowania jego syna Fiodora były czasem osłabienia autorytetu władzy carskiej oraz problemów gospodarczych. Rządy przeszły stopniowo w ręce Rady Regencyjnej, której najwybitniejszą postacią stał się Borys Godunow. Wraz ze śmiercią Fiodora **w 1598 r.** wygasła główna linia dynastii Rurykowiczów, a Godunow został wybrany na cara. W Rosji rozpoczął się okres tak zwanej **wielkiej smuty** (ros. *smutnoje wriemia* – czas zamętu) trwający **do 1613 r.** W ciągu tych lat w państwie pojawiali się kolejni pretendenci do tronu starający się go zdobyć na drodze zbrojnej (**dymitriady** – zobacz rozdz. IV.2.). Trwały niepokoje społeczne, w tym bardzo groźne bunty chłopskie, związane między innymi z nieurodzajami i następującymi po nich klęskami głodu. W wewnętrzne sprawy Rosji interweniowały państwa ościenne – Rzeczpospolita i Szwecja. W 1610 r. polskie wojska wkroczyły do Moskwy.

okres wielkiej smuty

dymitriady

Plac Soborowy na moskiewskim Kremlu z soborem Uspieńskim (na pierwszym planie) oraz pałacem patriarchów i cerkwią Dwunastu Apostołów (po prawej)

Kreml stanowił obwarowaną siedzibę książąt moskiewskich od XIV w. Plac Soborowy to jego centralny punkt. W czasach carów odbywały się tu najważniejsze uroczystości państwowe, podobnie jest we współczesnej Rosji. W soborze Uspieńskim, wzniesionym w 2. połowie XV w. przez włoskiego architekta, koronowano carów. Położony obok pałac był siedzibą prawosławnych patriarchów Moskwy i całej Rusi. Podobnie jak będąca jego częścią cerkiew Dwunastu Apostołów pochodzi on z lat 50. XVII w.

dynastia Romanowów

Dopiero **wybór na cara Michała Romanowa** (panował 1613–1645) zakończył kryzys. Przez 20 lat po tym faktyczne rządy w państwie spoczywały w rękach jego ojca – patriarchy Kościoła prawosławnego – **Filareta**. Wraz ze wstąpieniem na tron Romanowów rozpoczął się okres stopniowej odbudowy potęgi Rosji. Kolejni carowie przeprowadzili w ciągu XVII w. reformy wzmacniające ich władzę.

Rządy carskie nabierały coraz bardziej charakteru absolutystycznego (określa się je mianem **samodzierżawia**, czyli samowładztwa). Był to powrót do tendencji z czasów Iwana IV Groźnego. Reprezentacja społeczeństwa w postaci soborów ziemskich przestała w 2. połowie XVII w. odgrywać jakąkolwiek rolę. Także Duma bojarska (w której skład wchodzili przedstawiciele najznaczniejszych rodów arystokratycznych) stanowiła jedynie organ doradczy o niewielkim wpływie na sprawy państwowe. **Najważniejsze decyzje car podejmował samodzielnie**, po zasięgnięciu opinii wąskiego grona najbardziej zaufanych osób. W prowadzeniu bieżącej polityki najważniejszą rolę odgrywały ***prikazy*** będące odpowiednikami ministerstw. Wzrastała rola **biurokracji**, która stała się główną podporą władzy carskiej obok wojska i **Cerkwii prawosławnej**.

Początki **modernizacji armii** na wzór zachodni przyczyniły się do wzrostu siły militarnej Rosji. Udało się **odbudować gospodarkę**, rozwijał się handel z państwami zachodnimi, powstały pierwsze manufaktury. Stopniowo zaczęto kolonizować przyłączone obszary **Syberii** – powstawały tam najpierw warownie, a później miasta. W państwie nie ustały zupełnie **niepokoje społeczne**. W połowie stulecia w wielu miastach wybuchły bunty wywołane polityką finansową cara Aleksego, następcy Michała, oraz rywalizacją mieszczaństwa z innymi grupami społecznymi.

Parsuna (czyli świecki portret nawiązujący stylem do ikon) przedstawiająca carów Michała i Aleksego Romanowów, autorstwa Fiodora Zubowa, 1678 r.

Dziadek Michała Romanowa był szwagrem Iwana Groźnego. Zatem nowa dynastia była spowinowacona z Rurykowiczami. Pozostała na tronie rosyjskim do 1917 r.

Turcja

kryzys wewnętrzny Imperium Osmańskiego

Imperium Turków osmańskich przeżywało **od przełomu XVI i XVII w. kryzys**. Następował rozkład władzy państwowej. O wyborze kolejnych sułtanów i zakresie ich władzy decydowały formacja **janczarów** i zwalczające się stronnictwa dworskie. W kraju panowała korupcja. Turcja nadal miała dużą siłę militarną. Osłabiona kryzysem wewnętrznym, zaprzestała jednak na pewien czas prowadzenia bardziej agresywnej polityki wobec sąsiadów. Zahamowanie ekspansji oznaczało brak zdobyczy wojennych i poważne trudności w opłacaniu żołnierzy, którzy w związku z tym podnosili bunty. Na wschodzie Turcja poniosła straty terytorialne na rzecz rosnącej w potęgę Persji (przejściowo utraciła nawet Bagdad).

janczarzy

Janczar na tureckim znaczku pocztowym wydanym w 550. rocznicę zdobycia przez Osmanów Konstantynopola (Stambułu)

Janczarzy stanowili elitarną formację piechoty tureckiej, do której początkowo wcielano pod przymusem młodych chrześcijan (jeńców lub chrześcijańskich poddanych sułtana), zmuszonych przyjąć islam. Z czasem werbowano do niej także rodowitych Turków. Legendarne zdyscyplinowanie i wyszkolenie janczarów oraz ich fanatyczne oddanie sułtanowi w 1. połowie XVII w. należało już w dużej mierze do przeszłości. Nastąpiło wśród nich rozprężenie, podnosili bunty, wielu zajęło się handlem i rzemiosłem, zaniedbując służbę w armii. W ramach reformy wojskowej zapoczątkowanej przez Murada IV odbudowano jednak stopniowo wartość bojową tej formacji.

Od lat 30. XVII w. zaczęto w Turcji wprowadzać **reformy**, które wzmocniły władzę centralną, usprawniły zarządzanie państwem oraz zreorganizowały armię. Autorem zmian w sposobie rządzenia był zwłaszcza **sułtan Murad IV** (panował 1623–1640). Za jego następców działania na rzecz poprawy sytuacji wewnętrznej w państwie kontynuowali **wielcy wezyrowie** – najwyżsi urzędnicy dworu sułtańskiego. W 2. połowie XVII w. to oni sprawowali rzeczywistą władzę w państwie. Ich zadanie nie było łatwe, gdyż musieli przełamywać opór frakcji dworskich, janczarów i prowincjonalnej arystokracji.

wielcy wezyrowie

Sułtan Murad IV w otoczeniu dworu, turecka miniatura, 1. poł. XVII w.

Murad IV usuwał nieudolnych i skorumpowanych urzędników oraz dowódców wojskowych, często wydawał nawet rozkazy, by ich zamordować. Krwawo tłumił bunty, zwłaszcza janczarów. Postanowił także zdyscyplinować społeczeństwo i ukształtować je według rygorystycznie pojętej hierarchii rang, na które je podzielił. Ingerował również w sferę obyczajową, m.in. zakazał używania tytoniu i picia kawy.

okresowe ekspansje

załamanie tureckiej potęgi

Za czasów sułtana Mehmeda IV (1648–1687) oraz wezyrów z rodu Köprülü (czytaj: koprulu) **Turcja ponownie podjęła politykę ekspansji w Europie** – zaatakowała Wenecję, posiadłości Habsburgów i Rzeczpospolitą. Mimo początkowych zwycięstw nie była jednak w stanie pokonać swoich przeciwników. Po zakończonej klęską próbie zdobycia w 1683 r. Wiednia sytuacja wewnętrzna w imperium tureckim ponownie się pogorszyła. Kolejne przegrywane bitwy wskazywały na słabość państwa. Klęski militarne, upadek gospodarczy i ponowny kryzys władzy spowodowały, iż pozycja międzynarodowa Turcji uległa ostatecznemu załamaniu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj tendencje, jakie w zakresie przemian ustrojowych dominowały w XVII w. w państwach sąsiadujących z Rzecząpospolitą. Jakie – twoim zdaniem – mogło to mieć znaczenie z punktu widzenia jej pozycji międzynarodowej?
2. Przedstaw najważniejsze wydarzenia w dziejach Szwecji w końcu XVI i w XVII w.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach nastąpiło umocnienie się państwa brandenbursko-pruskiego.

4. Jakie znaczenie miały kwestie religijne na ziemiach pod panowaniem Habsburgów austriackich oraz w całym cesarstwie? Przypomnij sobie informacje na temat rozprzestrzeniania się reformacji i konfliktów religijnych.

5. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej więcej informacji na temat wielkiej smuty w Rosji. Jak przedstawiało się wówczas położenie społeczeństwa i państwa rosyjskiego?

6. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało objęcie władzy przez dynastię Romanowów w Rosji.

7. Omów trudności, z jakimi mierzyła się Turcja osmańska w XVII w.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 233 Krótkotrwała unia polsko-szwedzka u schyłku XVI w. zakończyła się wraz z **detronizacją w 1599 r. Zygmunta Wazy**. Władzę w Szwecji przejął jego stryj **Karol Sudermański**, a następnie jego potomkowie.

s. 233 **W XVII-wiecznej Szwecji** przeprowadzono reformy usprawniające system sprawowania rządów i wzmacniające władzę królewską. Szwedzka **armia** osiągnęła wysoką sprawność bojową.

s. 234 **W 1618 r. brandenburska linia** dynastii **Hohenzollernów** objęła rządy **w Prusach Książęcych**. Tym samym oba kraje połączyły się **unią personalną**. W 1657 r. **Prusy Książęce** zostały **zwolnione z zależności lennej od Polski**.

s. 235 **Wielki Elektor** (Fryderyk Wilhelm) umocnił na obszarze posiadłości Hohenzollernów władzę centralną, ograniczył rolę przedstawicielstw stanowych oraz rozbudował armię.

s. 236 **Habsburgowie** dążyli do umocnienia swojej władzy, starali się też narzucić wszystkim poddanym wyznanie katolickie, nie było to jednak od razu możliwe.

s. 238 W latach **1598–1613** trwała **w Rosji wielka smuta** – okres upadku władzy centralnej oraz niepokojów społecznych i obcej interwencji.

s. 239 W 1613 r. władzę w Rosji objęła **dynastia Romanowów**. Rozpoczęła się reforma systemu sprawowania władzy zmierzająca do zaprowadzenia rządów absolutystycznych (**samodzierżawia**).

s. 240 **Turcja** przeżywała od przełomu XVI i XVII w. wielopłaszczyznowy **kryzys** wewnętrzny. Stopniowo udało się go na drodze **reform** przezwyciężyć, a władza centralna została umocniona. Z wyjątkiem Murada IV było to jednak dziełem nie sułtanów, a wielkich wezyrów.

s. 241 Turcja podejmowała jeszcze w XVII w. **okresowo ekspansję**, zagrażając nawet w 1683 r. Wiedniowi. Ostateczne **załamanie jej pozycji** nastąpiło **z końcem XVII w.**

4. Konflikty międzynarodowe

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz uwarunkowania konfliktów politycznych w Europie, w szczególności wojny trzydziestoletniej;
- przeanalizujesz przebieg i charakter wojny trzydziestoletniej;
- dowiesz się, w jaki sposób zakończyła się ekspansja turecka w Europie.

Tło wojny trzydziestoletniej

konflikty o podłożu religijnym

W XVII w. w życiu politycznym Europy nadal dużą rolę odgrywały **konflikty o podłożu religijnym**. Trwała wciąż epoka kontrreformacji i różnice wyznaniowe oraz kwestie swobody wiary należały do najbardziej palących problemów większości państw. Nie zawsze jednak na arenie międzynarodowej zwracały się przeciwko sobie kraje, w których panowała odmienna religia. Nadal trwał konflikt pomiędzy Francją Burbonów a Habsburgami, choć obie te dynastie pozostały wierne katolicyzmowi. Jednak ich zadawniona rywalizacja o prymat w Europie (zobacz rozdz.: I.7. i II.2.) spowodowała, że Francja w okresie wojny trzydziestoletniej stanęła po stronie obozu protestanckiego. W XVII w. dostrzegła też potencjalnego sprzymierzeńca w Turcji – kraju muzułmańskim, przeciwko któremu papiestwo pragnęło zorganizować wspólny front chrześcijański. Ponad względami wyznaniowymi stawała w takich przypadkach **racja stanu** – interes polityczny państwa.

racja stanu

Napięta sytuacja pomiędzy krajami katolickimi i protestanckimi panowała zwłaszcza w obrębie **niemieckiej Rzeszy**. Postępy reformacji zostały tam zahamowane pod koniec XVI w., a katolicyzm częściowo odzyskał dawną pozycję. W efekcie liczba ludności protestanckiej (luterańskiej i kalwińskiej) oraz katolickiej była zbliżona. Największymi **krajami protestanckimi** były: Saksonia, Brandenburgia, Palatynat Reński, a **katolickimi** – posiadłości dziedziczne Habsburgów austriackich oraz Bawaria.

Ówczesny cesarz **Rudolf II Habsburg** (panował 1575–1612) starał się jeszcze bardziej **ograniczyć wpływy wyznań reformowanych**. Zaniepokojenie protestantów tą sytuacją wzrastało, zwłaszcza że przedstawiciele cesarza odmówili na sejmie Rzeszy oficjalnego potwierdzenia pokoju religijnego. Dla obrony swoich interesów kraje protestanckie Rzeszy zawiązały **w 1608 r. Unię Protestancką**, której przewodził **elektor Palatynatu Reńskiego Fryderyk IV**. Rok później utworzono **Ligę Katolicką** na czele z **księciem Bawarii Maksymilianem I**. Obaj wymienieni władcy należeli do dynastii Wittelsbachów, jednak do jej dwóch rozdzielonych już w średniowieczu linii.

Unia Protestancka

Liga Katolicka

Szczególnym punktem zapalnym okazały się **Czechy**. Protestantyzm był tam bardzo silnie związany z tożsamością narodową i tradycją wywodzącą się z czasów husyckich (zobacz podręcznik do klasy 1 – średniowiecze). W wyni-

ku porozumień, do jakich doszło między członkami rodu Habsburgów, piastujący od kilku lat godność cesarską Maciej Habsburg zrezygnował **w 1617 r.** z władania Czechami. Sejm czeski, akceptując te ustalenia, powierzył koronę czeską rządzącemu Styrią i Karyntią **Ferdynandowi II Habsburgowi**. Był on zagorzałym katolikiem, który nie zamierzał przestrzegać praw ludności protestanckiej gwarantowanych listami majestatycznymi sprzed kilku lat. Wydał także zakaz obejmowania urzędów w Czechach przez protestantów oraz wprowadził cenzurę. Sytuację zaostrzył dodatkowo nakaz zburzenia dwóch świeżo wybudowanych zborów protestanckich.

Ferdynand II Habsburg na portrecie włoskiego malarza Giovanniego Pietro de Pomisa (czytaj: dżiowanniego pietra de pomisa), 1619 r.

Wybuch wojny trzydziestoletniej. Bitwa pod Białą Górą i jej następstwa

W maju 1618 r. reprezentanci protestantów czeskich przygotowali petycję, w której przeciwstawiali się naruszeniom ich praw. Gdy rezydujący na zamku królewskim przedstawiciele cesarza Macieja odmówili jej przyjęcia, doszło do kłótni zakończonej wyrzuceniem dwóch z nich i ich sekretarza przez okno. Ta tak zwana **defenestracja praska** (łac. *de fenestra* – z okna) stała się początkiem **antyhabsburskiego powstania Czechów**, a zarazem **wojny trzydziestoletniej (1618–1648)**. W następnym roku, gdy Ferdynand II przejął koronę cesarską po zmarłym Macieju, zbuntowani Czesi **pozbawili go tronu czeskiego**. Na swojego władcę wybrali **przywódcę Unii Protestanckiej, elektora Palatynatu Reńskiego** Fryderyka V (syna wspomnianego Fryderyka IV). Po ich stronie opowiedziały się także Anglia i Holandia, jednak tylko ta druga udzieliła im ograniczonej pomocy.

defenestracja praska

początek wojny trzydziestoletniej

elektor Palatynatu Reńskiego

Defenestracja praska 1618 r., niemiecka grafika, XVII w.

Wyrzuceni przez okno przedstawiciele cesarscy przeżyli upadek z wysokości kilkunastu metrów, gdyż fosa znajdująca się pod oknami była wypełniona śmieciami, które złagodziły skutki zderzenia z ziemią. Jednak całe wydarzenie pokazywało jasno, że Czesi nie zamierzają akceptować nadal sposobu sprawowania władzy przez Habsburgów. Stany czeskie wyłoniły rząd, w którego skład weszło po 10 przedstawicieli możnych, szlachty i mieszczan.

Habsburgowie musieli się także uporać w tym czasie z **powstaniem Węgrów**, którzy pod wodzą księcia Siedmiogrodu zaatakowali Wiedeń. Wycofali się, gdy władca Rzeczypospolitej Zygmunt III Waza wysłał na pomoc cesarzowi lisowczyków – najemną lekką jazdę walczącą w zamian za zdobywane łupy. Gdy zagrożenie ze strony Węgrów zostało powstrzymane, **cesarz Ferdynand II** rozpoczął działania wojenne, aby **odzyskać tron czeski**. 8 listopada **1620 r.** rozgromił Czechów w **bitwie pod Białą Górą** niedaleko Pragi.

powstanie Węgrów

klęska Czechów pod Białą Górą

Bitwa pod Białą Górą na obrazie malarza flamandzkiego Pietera Snayersa, 1620 r.

Klęska ta miała decydujące znaczenie dla dziejów Czech. Zwycięski władca opanował cały kraj i pozbawił jego mieszkańców dotychczasowych swobód. Elekcyjny dotąd tron czeski stał się dziedzicznym. Zarządzanie krajem przeszło w pełni na urzędników zależnych od centrum w Wiedniu, a reprezentacja stanów czeskich utraciła znaczenie. Wyznania protestanckie stały się nielegalne, Czesi zostali zmuszeni do przyjęcia katolicyzmu. W bitwie zginęła duża liczba szlachty, a ogromna część osób wykształconych oraz szlachty, której konfiskowano majątki, opuściła kraj. W ten sposób Czesi stracili narodową elitę i stali się narodem chłopskim. Odebrane im dobra otrzymywali przybysze z krajów będących pod panowaniem Habsburgów. Język niemiecki wypierał stopniowo czeski z urzędów i życia publicznego, stał się też mową warstw wyższych. W efekcie w końcu XVII w. językiem czeskim posługiwały się tylko najniższe warstwy społeczne, prawie wyłącznie chłopi.

Dalszy przebieg wojny trzydziestoletniej

Wojska cesarskie zwróciły się z kolei **przeciwko Palatynatowi Reńskiemu**, którego władca był krótko królem czeskim, i zajęły ten kraj. W tym czasie wybuchła także **wojna pomiędzy Habsburgami hiszpańskimi a Holandią**. W Rzeszy cesarz oraz Liga Katolicka odnosili znaczące sukcesy. Wybitnym **wodzem armii**

Albrecht von Wallenstein

cesarskiej okazał się najemny dowódca **Albrecht von Wallenstein** (czytaj: walensztajn). Przeciwko Habsburgom wystąpiła protestancka **Dania** sprzymierzona z Siedmiogrodem. Jednak siły cesarskie i katolickie nadal dominowały na polach bitew i ponosząca porażki Dania **w 1629 r. wycofała się z wojny**. Jej król zobowiązał się, że nie będzie się więcej wtrącał w sprawy Rzeszy.

interwencja protestanckiej Danii

Albrecht von Wallenstein na obrazie nieznanego artysty, ok. 1700 r.

Wallenstein (1583–1634) pochodził z czeskiej szlachty. Został wychowany w duchu protestanckim, jednak w młodości przeszedł na katolicyzm. Na początku wojny trzydziestoletniej sfinansował zorganizowanie oddziału zbrojnego, z którym oddał się do dyspozycji cesarzowi Ferdynandowi II Habsburgowi. Z czasem armia pod jego dowództwem osiągnęła 40 tysięcy żołnierzy. Cesarz mianował go wodzem naczelnym i obdarzył tytułem książęcym. W ciągu kilku lat Wallenstein odniósł liczne sukcesy, jednak w 1632 r. został pokonany przez Szwedów pod Lützen (czytaj: lucn). Podejrzewany o zdradę stanu i potajemne rozmowy z obozem protestanckim, został pozbawiony dowództwa, a następnie w 1634 r. zamordowany.

wystąpienie Szwecji

Interwencję w Rzeszy rozpoczął z kolei **król** protestanckiej **Szwecji Gustaw II Adolf**, którego wsparła zarówno **Saksonia** (dotąd niezaangażowana w wojnę), jak i katolicka **Francja** rządzona przez kardynała Richelieu. Francuzi ograniczyli się na razie do znacznej pomocy finansowej. **Zreformowana armia szwedzka** stała się w tych latach najskuteczniejszą siłą militarną w Europie. Składała się przede wszystkim z piechoty złożonej początkowo z powoływanych pod broń na długi okres chłopów, którzy przechodzili staranne szkolenie. Rola jazdy została ograniczona. Kluczowe znaczenie miało zwiększenie siły ognia armat oraz indywidualnej broni palnej (muszkietów). Duże zasoby finansowe przeznaczone na wojsko pozwoliły zaciągać do armii szwedzkiej najemników, którzy z czasem stanowili zdecydowaną większość jej składu (udział w niej rodowitych Szwedów zmniejszył się do ok. 10%).

bitwa pod Lützen

W 1632 r. Szwedzi odnieśli zwycięstwo w **bitwie pod Lützen**, zginął w niej jednak ich król i wybitny wódz Gustaw II Adolf. W tym czasie siły protestanckich państw Rzeszy przegrywały wciąż w konfrontacji z Habsburgami, a i Szwecja zaczęła ponosić porażki. **W 1635 r.** większość krajów niemieckich i cesarz zawarli pokój, który w praktyce zapowiadał bardzo poważne umocnienia pozycji Habsburgów. Zaniepokojona tym **Francja zdecydowała się włączyć bezpośrednio w działania wojenne**. Prowadziła walkę zarówno z cesarzem, jak i z habsburską Hiszpanią. Koalicję antycesarską tworzyły wówczas oprócz Francji – **Szwecja** i **Holandia**, a następnie także **Siedmiogród**. Stopniowo zyskiwała ona zdecydowaną przewagę nad obozem cesarsko-katolickim, zajmując między innymi księstwo Bawarii. Walki trwały **do 1648 r.**

mobilizacja Francji

Wojna trzydziestoletnia toczyła się **głównie na terenie Rzeszy**. Dotknęła w mniejszym lub większym stopniu całą ludność tego obszaru. Jej efektem było **spustoszenie wielu krajów**, ich ruina gospodarcza oraz **liczne ofiary śmiertelne** wśród cywilów. Przyczyną zgonów były nie tylko bezpośrednie działania wojenne. W większym jeszcze stopniu powodowały je **głód** i rozprzestrzeniane przez wojsko **epidemie chorób zakaźnych**. Liczba ludności w skali całego cesarstwa zmniejszyła się w wyniku wojny trzydziestoletniej o ponad 20%. Na niektórych obszarach spadła znacznie poniżej połowy stanu sprzed 1618 r. (czasami wynikało to jednak z migracji na inne tereny).

skutki wojny trzydziestoletniej

Gustaw II Adolf podczas bitwy pod Lützen na obrazie holenderskiego malarza Jana Asselijna, 1634 r.

Szacunkowe straty ludności w niemieckiej Rzeszy w czasie wojny trzydziestoletniej

O charakterze wojny oraz skali zniszczeń i ofiar decydowała panująca wówczas reguła, mówiąca iż **„wojna wyżywi się sama"**. Oznaczało to, że oddziały zdobywały żywność, odzież i wszelkie potrzebne rzeczy na drodze rekwizycji czy też zwykłego rabunku. Często nie były wynagradzane, lecz cały ich zysk z udziału w wojnie stanowiły zdobyte łupy. Armie składające się z najemników pochodzących z różnych krajów nie czuły związku z bronionymi przez siebie obszarami i w razie potrzeby grabiły również ich mieszkańców.

Pokój westfalski 1648 r.

pokój westfalski ▸ Na zawarty w **1648 r. pokój westfalski** składały się dwa traktaty podpisane przez cesarstwo: w Münster (czytaj: mynster) z Francją oraz w Osnabrück (czytaj: osnabruk) ze Szwecją. Dokonano pewnych **zmian terytorialnych** w Europie. **Francja** uzyskała kosztem Rzeszy część Alzacji oraz trzy biskupstwa na terenie Lotaryngii. **Szwecja** otrzymała między innymi część Pomorza Zachodniego (Pomorze Przednie ze Szczecinem aż po wyspę Rugię). **Brandenburgii** przyznano resztę Pomorza Zachodniego (Pomorze Tylne z Kołobrzegiem). **Saksonia** uzyskiwała czeskie dotąd Łużyce. **Książę Bawarii** otrzymał część Palatynatu Reńskiego i zyskał przy tym godność elektora. Habsburgowie austriaccy uznawali ostatecznie niepodległość Szwajcarii, a hiszpańscy – Holandii.

Podpisanie traktatu pokojowego w Münster, obraz holenderskiego malarza Gerarda ter Borcha, 1648 r.

Zapadły w tym czasie ważne decyzje dotyczące **funkcjonowania niemieckiej Rzeszy**. Ustalono, że władcy tworzących ją państw nie tylko są suwerenni

w sprawach wewnętrznych, lecz także mogą prowadzić **własną politykę zagraniczną** i swobodnie zawierać sojusze. Nie mogły one jednak godzić w interesy cesarza i Rzeszy jako całości. W tej sytuacji zwierzchność cesarza nad krajami Rzeszy uzyskała charakter głównie honorowy. Ważną decyzją było **potwierdzenie zasad pokoju religijnego** (augsburskiego) z 1555 r. Wcześniej obejmował on katolików i luteranów, a teraz został rozciągnięty także na kalwinistów. Kładło to wreszcie **kres wojnom religijnym w Rzeszy**.

Podjęte decyzje oznaczały **osłabienie pozycji Habsburgów** na arenie międzynarodowej i **wzrost znaczenia Francji**. Wzrastała także rola polityczna **Szwecji** i **Brandenburgii-Prus**.

osłabienie pozycji Habsburgów

wzrost znaczenia Francji

Europa po pokoju westfalskim 1648 r.

Wojny 2. połowy XVII w.

Francja po zakończeniu wojny trzydziestoletniej w Rzeszy kontynuowała jeszcze przez ponad 10 lat **wojnę z Hiszpanią**. Kraj ten był osłabiony przez bunty Katalonii oraz Neapolu, a także Portugalii, która ostatecznie uniezależniła się po trwającym 60 lat okresie unii personalnej. W wyniku przegranej w konflikcie z Francją i zawartego w **1659 r. pokoju pirenejskiego** Hiszpania przestała

upadek znaczenia Hiszpanii

pokój pirenejski

zaliczać się do europejskich mocarstw. Król **Ludwik XIV** pragnął umocnić mocarstwową pozycję Francji w Europie. W latach 1667–1668 próbował odebrać Hiszpanom południowe Niderlandy. Tym razem Francja nie zakończyła jednak wojny sukcesem – udało się jej przyłączyć jedynie niewielki okręg Lille.

W latach 70. **Francja** prowadziła **wojnę z Holandią**, przez co sprowokowała powstanie zwróconej przeciw niej koalicji złożonej z Habsburgów i Brandenburgii. **Próbowała także przesunąć na rzekę Ren swoją granicę z Rzeszą**. Spośród obszarów, które zajęła, najważniejsze było należące dotąd do Habsburgów hiszpańskich Franche-Comté (czytaj: frąsz kąte). Choć nie wszystkie francuskie zamierzenia się powiodły, kraj ten stał się w 2. połowie XVII w. największym mocarstwem Europy. Prowadzone przez Ludwika XIV wojny były jednak bardzo kosztowne, czego negatywne skutki Francja odczuła pod koniec jego panowania.

Wojny, i to trzykrotnie, toczyły pomiędzy sobą w 2. połowie XVII w. także **Holandia i Anglia**. Pierwszy z konfliktów wybuchł w 1652 r. Był następstwem przyjęcia w Anglii rok wcześniej, za czasów Olivera Cromwella, tak zwanego **aktu nawigacyjnego**. Stanowił on zastosowanie zasad merkantylizmu w praktyce. Zezwalał na import towarów do Anglii tylko na statkach angielskich lub kraju producenta. Podobne ograniczenia dotyczyły handlu kolonialnego. Oznaczało to **wyeliminowanie pośrednictwa holenderskiego** w handlu dalekosiężnym, który stanowił jedną z podstaw holenderskiej potęgi gospodarczej. Po 3 latach zmagań wojennych Holendrzy musieli się uznać za pokonanych i zaakceptować akt nawigacyjny, co ostatecznie otworzyło Anglii drogę do dominacji na morzach. Druga wojna, stoczona w latach 60., przyniosła odmienne rozstrzygnięcie, między innymi dzięki sukcesowi floty holenderskiej, która wdarła się do ujścia Tamizy i zatopiła statki angielskie. Postanowienia aktu nawigacyjnego zostały wówczas złagodzone. Ponadto Holandia uzyskała Surinam w Ameryce Południowej w zamian za przekazane Anglii w Ameryce Północnej kolonie (w tym Nowy Amsterdam – dzisiejszy Nowy Jork). Trzecia wojna w latach 70. znów zakończyła się porażką Anglii i potwierdzeniem wcześniejszych ustaleń.

akty nawigacyjne ▸

Bitwa czterodniowa w czerwcu 1666 r. w trakcie II wojny angielsko-holenderskiej, obraz holenderskiego malarza Abrahama Storcka (czytaj: storka), ok. 1670 r.

Ostatni okres ekspansji tureckiej w Europie

okres ekspansji tureckiej

W latach 40. XVII w., po okresie wstrzymania ekspansji spowodowanego kryzysem wewnętrznym, Turcja osmańska znów podjęła próby podbojów na obszarze Europy. Jej celem było **odebranie Wenecjanom Krety**. Turkom udało się opanować wyspę, ale oblężenie twierdzy Kandii (dzisiejszy Heraklion) trwało aż 22 lata. Flota turecka ponosiła w tym okresie spektakularne klęski w walkach z okrętami weneckimi.

Na przełomie lat 50. i 60. wojska tureckie interweniowały **w Siedmiogrodzie**. Księstwo to, choć formalnie podporządkowane Turcji, uzyskało wcześniej dość znaczną niezależność. Teraz na nowo musiało uznać tureckie zwierzchnictwo. Turcja podjęła też wyprawę **przeciwko Habsburgom austriackim**, dzięki czemu udaremniła podjęte przez nich starania o opanowanie tureckich posiadłości na Bałkanach. **Od 1672 r.** Turcja była mocno zaangażowana w wojnę **z Rzecząpospolitą**, w której osiągała początkowo duże sukcesy. Prowadziła też wojny **z Rosją**. Wreszcie **w 1683 r.** zwróciła się ponownie **przeciwko monarchii habsburskiej**, dotarła pod **Wiedeń i oblegała miasto**. Przybywające z odsieczą wojska polskie pod dowództwem króla **Jana III Sobieskiego** wraz z siłami Habsburgów i armią niemieckiej Rzeszy odepchnęły jednak Turków spod austriackiej stolicy.

bitwa pod Wiedniem

Wkrótce zawiązała się pod patronatem papieża antyturecka **Liga Święta**. Weszły do niej **cesarstwo**, **Rzeczpospolita** i **Wenecja**, a później także **Rosja**. Turcja poniosła szereg klęsk, których efektem był bardzo dla niej niekorzystny **traktat w Karłowicach w 1699 r.** Habsburgowie po 150 latach odzyskiwali **niemal całe Węgry wraz z Siedmiogrodem**. Do Rzeczypospolitej powracały utracone we wcześniejszych zmaganiach tereny. Wenecja otrzymywała Kotor w Dalmacji oraz półwysep Peloponez w Grecji. Rosja w rok później uzyskała ważny strategicznie port Azow. Po raz pierwszy od XIV w. **Turcja znalazła się w Europie w odwrocie**.

Liga Święta

traktat w Karłowicach

Wojskowość epoki nowożytnej

Wieki XVI i XVII oraz większość XVIII to czasy **wojsk najemnych**. Najwartościowszą część armii stanowili żołnierze, którzy z udziału w kampaniach wojennych uczynili swój **zawód** i stali się w tym zakresie profesjonalistami. Organizowanie formacji zbrojnych było jedną z form działalności **nastawionej na zysk**. Ten, kto tworzył oddział zbrojny i nim dowodził, **wynajmował się** następnie wraz ze swoimi żołnierzami **na usługi władcy** prowadzącego akurat wojnę. Oddziały takie były najczęściej międzynarodowe i pozostawały lojalne wobec dowódcy, a nie państwa, dla którego walczyły. Oprócz fachowców, znaczną część żołnierzy stanowiły osoby, które zaciągnęły się do wojska z konieczności lub zostały wcielone pod przymusem. Byli to często przestępcy uciekający przed prawem i ludzie marginesu społecznego.

wojska najemne

Monarchowie europejscy zbierali większe armie wyłącznie **na czas prowadzenia działań zbrojnych**. Wojsko było wówczas zbyt kosztowne, by na sta-

łe utrzymywać duże siły zbrojne. W XVII w. kolejne państwa zaczęły tworzyć armie stałe (pierwszą, dzięki swojemu bogactwu, powołała Holandia). W czasie pokoju stan liczebny wojska był jednak znacznie redukowany w stosunku do okresu prowadzenia działań wojennych. Jeśli zwalniane oddziały w czasie pokoju nie znajdowały zajęcia w innym konflikcie zbrojnym, przekształcały się w **bandy rabusiów**. Granica pomiędzy żołnierzem a bandytą była w wielu przypadkach bardzo cienka. Dlatego żołnierze w tej epoce znajdowali się bardzo nisko w hierarchii społecznej. Powstrzymanie oddziałów, które utraciły zajęcie, od pustoszenia kraju stanowiło jeden z najpoważniejszych problemów, z jakim władza w państwach nowożytnych początkowo nie mogła sobie poradzić. Dopiero z czasem, wraz ze wzrostem podatków, stawało się możliwe **powiększanie szeregów armii stałych**, co dawało zatrudnienie żołnierzom także w czasie pokoju.

Bardzo wzrosła w tym okresie rola **artylerii** oraz **ręcznej broni palnej**. Za symbol XVII-wiecznych wojen można uznać **muszkiet**. Zalicza się go do broni ręcznej z tym zastrzeżeniem, że w czasie oddawania strzału jego lufa musiała spoczywać na specjalnej podpórce. Wynikało to z dużego ciężaru tej broni. Użycie muszkietu na polu walki było niezwykle skomplikowane i żołnierze walczący w formacjach muszkieterów musieli być świetnie wyszkoleni. Na początku XVII w. strzelec, zanim wypalił z broni, musiał wykonać około 50 czynności. W związku z tym mógł oddać jeden strzał na mniej więcej 3 minuty. Wielka skuteczność dobrze wyszkolonego oddziału muszkieterów wynikała ze sposobu prowadzenia ognia – tak zwanego **kontrmarszu**. Polegał on tym, że pierwszy szereg żołnierzy po oddaniu strzału przechodził na koniec formacji i rozpoczynał proces nabijania broni. Salwę oddawał drugi szereg, po czym wycofywał się na tył oddziału. Gdy żołnierze, którzy oddali strzał pierwsi, znaleźli się ponownie na czele, mieli już gotowe do strzału muszkiety. W ten sposób formacja mogła prowadzić ogień ciągły. Na przełomie XVII i XVIII w. muszkiety zostały wyposażone w **bagnety**.

Muszkieter oddający strzał, ilustracja z instrukcji wojskowej przygotowanej na polecenia księcia Maurycego Orańskiego w 1607 r.

Zamek Koniecpolskich w Podhorcach koło Lwowa wybudowany w latach 30. XVII w., widok współczesny

Budowa obwarowań wyposażonych w bastiony była sposobem na wykorzystanie siły ognia artylerii w działaniach obronnych. Te wysunięte, narożne, wieloboczne umocnienia pozwalały zgromadzić obok siebie wiele dział, które prowadziły ostrzał w kilku kierunkach, nie dopuszczając wroga pod mury twierdzy. Bastiony zaczęto wznosić w 2. połowie XVI w., a rozpowszechniły się one w XVII w. Aby obwarowania mogły oprzeć się potężnej, nowoczesnej artylerii wroga, wymagały wielu ulepszeń. Sposób ich budowania znany w średniowieczu przestał być skuteczny. Jedną z metod osłabienia siły uderzeniowej kul armatnich było wznoszenie murów odchylonych nieco od pionu, zamiast prostopadłych do podłoża, jak w dawnych wiekach. Na przedpolu budowano szańce składające się z fosy i wału ziemnego, który lepiej absorbował energię pocisku i się nie zawalał.

Choć wojny XVII w. były krwawe i okrutne oraz przynosiły ze sobą liczne ofiary, to jednak śmiertelność na polu walki nie była duża. Około pięciu razy więcej żołnierzy umierało podczas wojen z powodu **chorób, głodu i wycieńczenia organizmu** niż od broni nieprzyjaciela. Dlatego najważniejszym zadaniem dowódców było znalezienie **zaopatrzenia dla armii**. Wiele decyzji podejmowano, kierując się nie względami czysto militarnymi, lecz potrzebą dotarcia do obszarów, które nie zostały jeszcze ograbione z żywności.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny do wybuchu wojny trzydziestoletniej. Jaką rolę odgrywały kwestie religijne i polityka Habsburgów?
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Czechów miały takie wydarzenia, jak defenestracja praska i bitwa pod Białą Górą.
3. Omów przebieg i charakter wojny trzydziestoletniej. Wyjaśnij, dlaczego stanowiła ona tak ważny epizod w dziejach Europy, a zwłaszcza niemieckiej Rzeszy.
4. Scharakteryzuj postaci wymienionych w podręczniku władców i dowódców wojskowych zaangażowanych w wojnę trzydziestoletnią. Co było źródłem ich sukcesów i klęsk? Dodatkowych potrzebnych informacji poszukaj w literaturze popularnonaukowej i internecie.
5. Wymień najważniejsze ustalenia pokoju westfalskiego. Jakie miał on znaczenie?
6. Jak zmienił się układ sił międzynarodowych w Europie w 2. połowie XVII w.? Wymień najważniejsze konflikty zbrojne, które się wówczas toczyły.
7. Omów ostatni etap ekspansji tureckiej w Europie i okoliczności, w jakich została ona ostatecznie zahamowana.
8. Jaki wpływ na stosunki międzynarodowe miały – twoim zdaniem – zmiany ustrojowe zachodzące w państwach europejskich? Czy mogły one zadecydować o zwycięstwach w toczonych wojnach? Czy większą rolę odegrał poziom rozwoju gospodarczego poszczególnych krajów? Uzasadnij swoje opinie.
9. Poszukaj w internecie informacji na temat innych, nieomówionych w rozdziale formacji wojskowych i rodzajów broni typowych dla XVII w. Przygotuj prezentację na temat wojskowości tego okresu.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Wojna trzydziestoletnia była konfliktem o **podłożu** przede wszystkim **religijnym**. W **niemieckiej Rzeszy** trwało napięcie pomiędzy **krajami protestanckimi a katolickimi**. Protestanci odczuwali, że ich prawa są zagrożone ze strony cesarza. ◂ s. 243

Wybuch **wojny trzydziestoletniej (1618–1648)** wiązał się z powstaniem **Czechów** przeciwko ich królowi (wkrótce też cesarzowi) Fryderykowi II Habsburgowi, który nie przestrzegał swobód religijnych protestantów. ◂ s. 244

W 1620 r. cesarz pokonał Czechów w **bitwie pod Białą Górą.** Klęska ta zaważyła na dalszych dziejach Czech i ich rozwoju narodowym. ◂ s. 245

Cesarz po podporządkowaniu sobie Czech zwrócił się przeciwko **Palatynatowi Reńskiemu** i innym **protestanckim państwom Rzeszy**. Przeciwko niemu wystąpiła **Dania**. ◂ s. 246

Po wycofaniu się Danii z wojny główną rolę w obozie protestanckim odgrywała **Szwecja** i jej król **Gustaw II Adolf**, który jednak zginął podczas zwycięskiej dla Szwedów **bitwy pod Lützen** (**1632 r.**). ◂ s. 246

W 1635 r. do wojny na terenie Rzeszy włączyła się **Francja**. Mimo że była krajem katolickim, wsparła **obóz protestancki**, gdyż **obawiała się wzrostu znaczenia Habsburgów**. ◂ s. 246

Wojna trzydziestoletnia doprowadziła do **ogromnych zniszczeń i wielu ofiar na terenie Rzeszy**. ◂ s. 247

Koniec wojny nastąpił **w 1648 r.** Zawarty wówczas **pokój westfalski** wiązał się ze zmianami granicznymi w Europie. Unormowano także kwestie polityczne i religijne w niemieckiej Rzeszy. Władza **Habsburgów** jako cesarzy, a także ich pozycja międzynarodowa **uległy osłabieniu**. Jednocześnie wrosło **znaczenie Francji**. ◂ s. 246, 247

Francja toczyła **w 2. połowie XVII w.** kolejne wojny, które ugruntowały jej **mocarstwową pozycję** na arenie międzynarodowej. **Pozycję europejskiego mocarstwa utraciła** natomiast **Hiszpania**. ◂ s. 249

Akt nawigacyjny ogłoszony w **Anglii** czasów Cromwella wciągnął ten kraj w wojny z **Holandią**. ◂ s. 250

Turcja podejmowała w XVII w. próby ekspansji w Europie, odnosząc swoje ostatnie sukcesy militarne. ◂ s. 251

Niepowodzenie oblężenia Wiednia (1683 r.) i klęski w zmaganiach z państwami **Ligi Świętej** doprowadziły do utraty przez Turcję wielu terenów na mocy **traktatu w Karłowicach** (**1699 r.**). Potęga turecka uległa **nieodwracalnemu załamaniu**. ◂ s. 251

5. Życie umysłowe i kultura Europy XVII w.

NA TEJ LEKCJI:

- prześledzisz poglądy myślicieli i dokonania uczonych XVII w.;
- przeczytasz o twórczości literackiej epoki;
- zapoznasz się z charakterystyką muzyki XVII w.

Myśl filozoficzna

rozwój nowożytnej filozofii

U schyłku XVI i w 1. połowie XVII w. nastąpił **zwrot w myśli filozoficznej**. Związany był on także z **gwałtownym rozwojem wiedzy** z zakresu nauk przyrodniczych i matematyki, określanym czasem jako „rewolucja naukowa". Drogę do tych przemian otworzył humanizm renesansowy, z jego ciekawością świata i wiarą w możliwość poznania rządzących nim praw. Decydujące znaczenie miał rozwój takich koncepcji filozoficznych, jak **empiryzm** (jego przedstawicielami byli Galileusz i Francis Bacon; czytaj: fransis bejkon) oraz **racjonalizm**, u którego podstaw leżała filozofia Kartezjusza.

Włoski astronom **Galileusz** uważał, że świat przyrody – zachodzące w nim zjawiska i rządzące nimi prawidłowości – można poznać dzięki obserwacji oraz poprzez eksperymenty. Aby wyciągnąć właściwe wnioski, należy przy tym posłużyć się matematyką i logiką. Stanowisko takie wywodziło się z **empiryzmu** (gr. *empeiria* – doświadczenie). Ta rozwijająca się na przełomie epok renesansu i baroku koncepcja filozoficzna zakładała, że nasza wiedza o świecie ma źródło w tym, czego **doświadczamy poprzez zmysły** (wzrok, słuch, dotyk).

empiryzm

Popiersie Galileusza (właśc. Galileo Galilei, 1564–1642) z jego nagrobka w kościele św. Krzyża we Florencji

Już na początku XVII w. Galileusz odrzucił wywodzące się od Arystotelesa przekonanie o odmienności praw fizycznych rządzących sferami nieba i ziemi. Opowiadał się za teorią heliocentryczną Kopernika. Argumentował, że przemawiają za nią obserwacje, a przeczące jej fragmenty Biblii należy rozumieć metaforycznie, a nie dosłownie. Z powodu swoich poglądów dwukrotnie stawał przed trybunałem Świętego Oficjum (inkwizycji) i w 1633 r. został zmuszony do ich odwołania oraz skazany na dożywotni areszt domowy.

W rozwoju nowożytnej myśli filozoficznej opartej na empiryzmie wielką rolę odegrał angielski filozof **Francis Bacon** (czytaj: bejkon). Był on przekonany, że poznanie i zrozumienie świata jest możliwe, a drogą do nich powinno być nie ślepe zawierzenie autorytetom, lecz **badanie zjawisk**. Uważał, iż prawdziwa wiedza to **znajomość ich przyczyn**. Prawdziwą wiedzę o otaczającym człowieka świecie można zyskać, **zbierając za pomocą zmysłów szczegółowe informacje o nim**, a następnie je **uogólniając**. Celem takich badań jest zapanowanie człowieka nad przyrodą. Bacon postulował oparcie nauki na wspólnym wysiłku uczonych na rzecz poznania prawdy.

◂ Francis Bacon

Przeciwstawne wobec zwolenników empiryzmu założenie przyjął francuski myśliciel René Descartes (czytaj: rene dekart), czyli **Kartezjusz** (to spolszczona forma łacińskiej wersji jego nazwiska). Twierdził on, że **doznania zmysłowe mogą nas wprowadzać w błąd**, dawać złudne wyobrażenia o świecie i w związku z tym nie stanowią źródła niepodważalnej wiedzy. Takim źródłem może być jedynie **rozum**. Stanowisko filozoficzne przez niego reprezentowane określa się mianem **racjonalizmu** (łac. *ratio* – rozum).

◂ **Kartezjusz i racjonalizm**

Najsławniejszą maksymą Kartezjusza było stwierdzenie: ***Myślę, więc jestem*** (*Cogito ergo sum*). Oznaczało ono, że jedyną pewną dla człowieka rzeczą jest **istnienie jego myślącej jaźni** (albo duszy). Rozum pozwala **wyprowadzić z tego faktu inne prawdy o świecie**, a więc dowieść istnienia Boga i świata materialnego. Według Kartezjusza człowiek przychodzi na świat z pewnymi wrodzonymi ideami, w tym z ideą Boga. Ponieważ coś mniej doskonałego (jaźń) nie może wytworzyć czegoś doskonalszego (idei Boga), oznacza to, że idea ta musi pochodzić od samego Boga, co dowodzi Jego istnienia. Naturalną skłonnością ludzkiego umysłu jest także przekonanie o istnieniu świata materialnego. Doskonały Bóg, który jest twórcą umysłu ludzkiego, nie mógłby wprowadzić człowieka w błąd. Zatem rzeczy istnieją.

W ten sposób Kartezjusz – **wychodząc od poddania w wątpliwość** wszelkich prawd – **dochodził do wiedzy, którą uznawał za pewną**, bo potwierdzoną logicznym rozumowaniem. Jego koncepcja stanowiła jeden z najważniejszych punktów zwrotnych w historii filozofii, nazywany **przewrotem kartezjańskim**, gdyż za punkt wyjścia i fundament poznania przyjmowała **myślący podmiot** (*Cogito*). Kartezjusz przyznawał ponadto **rozumowi decydującą rolę w poznawaniu prawd o świecie**, czego w tym stopniu nie czynił żaden filozof od czasów starożytności. Najważniejszym dziełem, w którym przedstawił swoje rozważania, była ***Rozprawa o metodzie*** z 1637 r.

◂ **przewrót kartezjański**

Źródło historyczne

Fragment *Rozprawy o metodzie* prezentujący zasadę tzw. sceptycyzmu metodologicznego Kartezjusza

Dawno już dostrzegłem, że co się tyczy obyczajów, zachodzi czasem potrzeba, by dać się wieść mniemaniom, o których wiemy, że są bardzo niepewne, w taki sam sposób jak gdyby były niewątpliwe, co omówiłem powyżej; ponieważ jednak wówczas pragnąłem oddać się wyłącznie poszukiwaniom

prawdy, pomyślałem, że należało postąpić wręcz przeciwnie i odrzucić jako bezwzględnie fałszywe wszystko, co do czego mógłbym sobie wyobrazić najlżejszą nawet wątpliwość, aby zobaczyć, czy potem nie zostałoby w zespole mych wierzeń nic takiego, co by było całkowicie niewątpliwe. Tak więc, jako że nasze zmysły niekiedy nas zwodzą, zamierzałem przyjąć, że nie istnieje ani jedna rzecz, która by była taką, jaką wydaje nam się za ich sprawą. Ponieważ zaś są ludzie, którym się zdarza, że mylą się w rozumowaniach odnośnie najprostszych nawet tematów geometrii i wyprowadzają z nich niewłaściwe wnioski, to sądząc, iż tak jak każdy inny byłem podatny omyłkom, odrzuciłem jako błędne wszystkie racje, które brałem poprzednio za dowody. Na koniec wreszcie, zważywszy, że wszelkie myśli, które mamy na jawie, mogą nas nachodzić również we śnie, z tym jednak, że wtedy żadna nie jest prawdziwa, postanowiłem przyjąć, że wszystko, co kiedykolwiek znalazło się w moim umyśle, nie było bardziej prawdziwe aniżeli moje senne widziadła. Zaraz potem jednak zwróciłem uwagę na to, że w chwili, gdy chciałem tak myśleć, że wszystko jest fałszywe, stawało się konieczne, bym ja, którym to myślał, był czymś. A spostrzegłszy, że ta prawda: *myślę, więc jestem* była tak niezachwiana i pewna, że wszelkie najbardziej dziwaczne przypuszczenia sceptyków nie zdołały jej zachwiać, uznałem bez obawy błędu, że mogę ją przyjąć jako pierwszą zasadę filozofii, której poszukiwałem.

Słownik myśli filozoficznej, Warszawa 2011, s. 155.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, na czym polegało rozumowanie Kartezjusza określane mianem „sceptycyzmu metodologicznego".

Dysputa pomiędzy królową Krystyną Wazówną a Kartezjuszem – fragment obrazu XIX-wiecznego malarza szwedzkiego Nilsa Forsberga, opartego na XVIII-wiecznym pierwowzorze

Królowa Szwecji Krystyna pasjonowała się ówczesnymi debatami filozoficznymi i rozwojem wiedzy. Zapraszała na swój dwór francuskich myślicieli. Wśród nich znalazł się Kartezjusz, który po krótkim pobycie na dworze w Sztokholmie zmarł na zapalenie płuc w lutym 1650 r.

> ***Żądza wiedzy, wspólna wszystkim ludziom jest chorobą, której nie można uleczyć, ponieważ ciekawość wzrasta wraz z wiedzą.***
>
> ***Osądziłem, iż mogę przyjąć jako powszechne prawidło, że rzeczy, które pojmujemy bardzo jasno i bardzo wyraźnie, są prawdą.***
>
> ~ Kartezjusz

inni wybitni myśliciele XVII w.

Zwolennikiem racjonalizmu, pozostającym pod wpływem myśli Kartezjusza, był **Baruch Spinoza** – filozof holenderski wyrosły w tradycji żydowskiej. Zakładał on istnienie jedynej, samoistnej (przez nikogo niestworzonej) **substancji, która jest Bogiem i naturą zarazem**. Poza nią nic nie istnieje, zatem wszystko, co istnieje, jest cząstką Boga. Tak rozumiany Bóg-natura ma charakter w pełni racjonalny i funkcjonuje wedle praw logiki. Nie jest osobowy ani świadomy samego siebie. Poglądy takie są określane mianem **panteizmu**. Stanowiły zupełne odejście od wizji Boga przedstawianej zarówno przez judaizm, jak i chrześcijaństwo. Spinoza, wykluczony z gminy żydowskiej, nie związał się w praktyce z żadną religią. Nie odrzucał jednak religijności jako takiej, natomiast uważał, że należy zachować tolerancję dla odmiennych wierzeń.

panteizm

> ***Gdy chodzi o sprawy ludzkie, nie śmiać się, nie płakać, nie oburzać się, ale rozumieć.***
>
> ~ Baruch Spinoza

Blaise Pascal (czytaj: bles paskal) był francuskim matematykiem i fizykiem – jednym z najwybitniejszych uczonych swoich czasów, który następnie skierował swoje zainteresowania ku filozofii i teologii. Odrzucił zupełnie podejście racjonalistyczne. Według niego wiara jest sprawą serca, a nie rozumu i istnienia Boga nie można dowodzić. Szczególną uwagę poświęcił sytuacji człowieka w świecie. Zgodnie z poglądami Pascala człowiek jest bezsilny wobec pytań o naturę wszechświata i sens własnego istnienia. Rozum nie zapewnia mu zadawalających odpowiedzi, co stanowi słabość człowieka. Natomiast jego wielkość wynika z tego, że jest on świadomy swojego położenia. Takiej świadomości nie mają inne istoty. Pascal swoje refleksje zawarł w *Prowincjałkach* i *Myślach*.

> ***Zważmy zysk i stratę, zakładając, że Bóg jest – jeśli wygrasz, zyskujesz wszystko; jeśli przegrasz, nie tracisz nic.*** [tzw. zakład Pascala]
>
> ***Człowiek stworzony jest na to, by szukać prawdy, a nie by ją posiadać.***
>
> ***Człowiek jest trzciną najsłabszą na wietrze, najwątlejszą w przyrodzie, ale trzciną myślącą.***
>
> ~ Blaise Pascal

Jednym z najbardziej wszechstronnych myślicieli 2. połowy XVII i początku XVIII w. był Niemiec **Gottfried Wilhelm Leibniz** (czytaj: gotfrid wilhelm lajbnic). Zajmował się, podobnie jak Pascal, filozofią i matematyką, a także fizyką i konstruowaniem maszyn. Jako filozof stworzył koncepcję **monad** – niepowta-

rzalnych, niepodzielnych i niematerialnych substancji, które są podstawowym elementem bytu. Mimo iż nie mogą one na siebie oddziaływać, zachodzi między nimi pełna **harmonia**, która została **z góry ustanowiona przez Boga** (najwyższą monadę). Istniejący świat jest wynikiem takiego uporządkowania monad przez Boga, które zapewnia maksymalną możliwą ilość dobra w świecie i tak mało zła, jak to tylko możliwe. Nasz świat jest więc spośród wszystkich, jakie można sobie wyobrazić, **najdoskonalszy, a zarazem konieczny**. Dzieło, w którym Leibniz przedstawił w pełni te przekonania, to *Teodycea. O dobroci Boga, wolności człowieka i pochodzeniu zła*, opublikowana w 1710 r.

John Locke ▸ Pod koniec XVII w. swoje poglądy przedstawił zwolennik empiryzmu **John Locke** (czytaj: dżon lok). Ponieważ jego koncepcje należą do formującej się wówczas myśli oświeceniowej, zostaną one omówione w podręczniku obejmującym problematykę oświecenia.

Rozwój nauki

Empirystów Galileusza, Bacona i racjonalistę Kartezjusza łączyło przekonanie,
rewolucja naukowa ▸ że **nauka i religia powinny być od siebie oddzielone**, ponieważ mają one odmienne zadania i odnoszą się do różnych sfer rzeczywistości. Na wykształconych ludzi omawianej epoki bardzo silnie oddziałała zwłaszcza teza Kartezjusza, że duch i ciało są od siebie radykalnie oddzielone, a myśl i materia nie mogą na siebie oddziaływać. W przekonaniu uczonych uwalniało ich to od zarzutów, że ich badania mogą stać w sprzeczności z Bożym objawieniem. Kościół nie zaakceptował tego stanowiska, a dzieła niemal wszystkich omawianych myślicieli znalazły się w *Indeksie ksiąg zakazanych*. Mimo to XVII w. zapoczątkował rozwój nauki takiej, jak ją dzisiaj rozumiemy, czyli opartej na **badaniu zjawisk**, **doświadczeniu** i **logicznym rozumowaniu**.

Badania polegały odtąd na stawianiu hipotez, przeprowadzaniu obserwacji, dokonywaniu eksperymentów i konstruowaniu na ich podstawie teorii naukowych. Starano się ściśle formułować swoje koncepcje, używając języka matematyki, jeśli było to możliwe. Publikowane wyniki badań mogły być dzięki temu **weryfikowane przez innych uczonych**. Pojawiły się pierwsze **czasopisma**, które regularnie upowszechniały wyniki odkryć. Powoływano do życia stowarzyszenia naukowe (**akademie**) grupujące uczonych oraz organizujące dyskusje i odczyty.

Najbardziej dynamicznie rozwijały się w XVII w. astronomia, matematyka i fizyka. Osiągnięto jednak także pierwsze znaczące wyniki w chemii, biologii i medycynie. Badacze i odkrywcy, którzy poszerzali ludzką wiedzę o świecie i których dokonania miały stać się wkrótce podstawą postępu technicznego w wielu dziedzinach życia, byli bardzo liczni. Do najwszechstronniejszych uczonych należeli: Włoch **Galileusz**, Holender **Christiaan Huygens** (czytaj: christian hoihens), Niemiec **Gottfried Wilhelm Leibniz** (czytaj: gotfrid wilhelm lajbnic)
Isaac Newton ▸ oraz Anglik **Isaac Newton** (czytaj: izaak niuton). Newton cieszył się w swoich czasach olbrzymim autorytetem i ustalił na lata podstawy wielu dziedzin nauki. Sformułował prawa dynamiki, między innymi prawo powszechnego ciążenia, oraz dokonał odkryć w zakresie optyki. Bardzo poważny był również jego wkład w astronomię i matematykę.

Isaac Newton (1643–1727) na portrecie autorstwa Godfreya Knellera (czytaj: godfreja nelera), 1689 r.

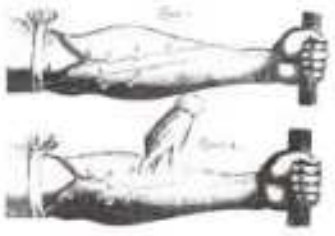
Newton w wieku 26 lat został profesorem matematyki na uniwersytecie w Cambridge (czytaj: kejmbridż). Najważniejszym jego dziełem były opublikowane w 1687 r. *Matematyczne zasady filozofii naturalnej*, prezentujące jego największe osiągnięcia z zakresu fizyki. Był członkiem Towarzystwa Królewskiego (istniejącego od 1660 r. angielskiego stowarzyszenia naukowego), a w 1703 r. stanął na jego czele. W 1693 r. porzucił badania w zakresie nauk ścisłych na rzecz zainteresowań związanych z alchemią, chronologią dziejów świata oraz szczegółowymi analizami Pisma Świętego (zwłaszcza proroctw). Uznał wówczas, że to te zagadnienia są najważniejsze dla zgłębienia tajemnic świata.

Wybrane odkrycia i wynalazki XVII w.

- **XVI/XVII w.** – Galileusz skonstruował termoskop – przyrząd do mierzenia temperatury powietrza.
- **1605 r.** – Johannes Kepler stwierdził, że planety poruszają się po elipsach.
- **1608 r.** – W Holandii skonstruowano pierwsze teleskopy, a rok później do obserwacji nieba teleskopu użył Galileusz.
- **1609–1611** – Galileusz odkrył góry na Księżycu, satelity Jowisza, fazy Wenus (przewidziane przez Kopernika) i plamy na Słońcu.
- **1628 r.** – Anglik William Harvey (czytaj: ŧiliam harwi) opublikował traktat opisujący sposób funkcjonowania układu krwionośnego człowieka.
- **1638 r.** – Kartezjusz ogłosił w druku prawo załamania światła (odkryte wcześniej przez innych XVII-wiecznych fizyków, ale przez nich nieopublikowane).
- **lata 40.** – Gdańszczanin Jan Heweliusz skonstruował teleskop o długości blisko 50 m.
- **lata 40.** – Doświadczenia Włocha Evangelisty Torricellego (czytaj: ewandżelisty torriczellego) oraz Blaise'a Pascala dowiodły istnienia próżni. Torricelli skonstruował barometr.
- **1657 r.** – Christiaan Huygens zbudował pierwszy zegar wahadłowy.
- **1661 r.** – Anglik Robert Boyle (czytaj: bojl) sformułował nowoczesną definicję pierwiastka chemicznego.
- **lata 70.** – Isaac Newton i Gottfried Wilhelmł Leibniz sformułowali niezależnie od siebie zasady rachunku różniczkowego i całkowego.
- **1676 r.** – Duńczyk Ole Rømer (czytaj: roimer) dowiódł, że światło rozchodzi się ze skończoną prędkością i obliczył ją z dobrym przybliżeniem.
- **1678 r.** – Christiaan Huygens przeprowadził doświadczenia potwierdzające falową naturę światła.
- **1687 r.** – Isaac Newton opublikował dzieło, w którym przedstawił trzy zasady dynamiki i prawo powszechnego ciążenia (które odkrył już w latach 60.).
- **1698 r.** – Anglik Thomas Savery (czytaj: tomas sejweri) skonstruował beztłokową pompę parową do odwadniania kopalń – pierwowzór silnika parowego.

Strona tytułowa *Tablic rudolfińskich* – katalogu gwiazd i ruchu planet opracowanego przez Johannesa Keplera (1627 r.)

Ilustracja pochodząca z dzieła Williama Harveya o krążeniu krwi

Literatura

literatura XVII w.

Literatura XVII w. była bardzo zróżnicowana. Autorzy – podobnie jak filozofowie – bardzo chętnie odnosili się do kwestii moralnych i religijnych. Powstawały też jednak teksty służące czystej rozrywce. Obok dzieł wysoce intelektualnych i kunsztownych pod względem języka czy konstrukcji dużą rolę odgrywało piśmiennictwo przeznaczone dla mniej oczytanego odbiorcy. Zwłaszcza na północy Europy, gdzie protestantyzm wyrobił nawyk czytania, pojawiło się dużo tanich druków zarówno o tematyce religijnej, jak i rozrywkowej (np. mitologicznej i historycznej, romansów rycerskich czy życiorysów sławnych osób).

rozkwit sztuki dramatycznej

Wiek XVII wyróżnia się szczególnym rozwojem **sztuki dramatycznej**, która w tym okresie zyskała pełną dojrzałość. Bogatą galerię wielkich mistrzów teatru otwierają tworzący od lat 90. poprzedniego stulecia **Anglicy**: **Christopher Marlowe** (czytaj: kristofer marloł) i **William Szekspir** (jest to spolszczona forma nazwiska Shakespeare). Szekspir, uznany z czasem za największego nowożytnego dramatopisarza, stworzył blisko 40 sztuk, osiągając równy artyzm zarówno w **tragediach** (*Romeo i Julia*, *Juliusz Cezar*, *Hamlet*, *Król Lear*, *Makbet*), jak i **komediach** (*Sen nocy letniej*, *Burza*). Szekspir jest ceniony za niezrównaną umiejętność ukazania prawdy i głębi przeżyć swoich bohaterów, a także za niezwykły kunszt języka. Był on również autorem **sonetów** o zróżnicowanej, w znacznej części miłosnej tematyce.

Najwybitniejszym dramaturgiem **hiszpańskim** był **Pedro Calderón de la Barca** (czytaj: pedro kalderon de la barka; *Życie jest snem* i *Książę Niezłomny*). Wielu wybitnych dramatopisarzy tworzyło we **Francji**. Wśród nich znaleźli się: **Pierre Corneille** (czytaj: pier kornejl; *Cyd*), **Molier** (*Świętoszek*, *Mizantrop*, *Skąpiec*) oraz **Jean-Baptiste Racine** (czytaj: żan-batist rasin; *Fedra*). Molier wyśmiewał negatywne strony obyczajowości swojej epoki. Specjalizował się w komediach, które były bardzo silnie osadzone w realiach jego czasów. Różnił się pod tym względem od innych wybitnych twórców, którzy woleli sięgać po tematy mitologiczne bądź historyczne, uznawane za najwłaściwsze dla tragedii. Wszystkich wymienionych autorów łączyło natomiast zainteresowanie duchowymi pobudkami oraz namiętnościami kierującymi ludzkim postępowaniem. Podejmowali ważne **kwestie etyczne**.

Strona tytułowa wydania dzieł Jeana-Baptiste'a Racine'a, jakie ukazało się w Brukseli w 1700 r.

Krytyczny osąd natury ludzkiej zawarł w swoim zbiorze aforyzmów *Maksymy i rozważania moralne* **francuski** arystokrata **François de La Rochefoucauld** (czytaj: fransła de la roszfuko). We Francji działał także poeta **Jean de La Fontaine** (czytaj: żan de la fontę). W *Bajkach* (12 ksiąg), które przyniosły mu największą sławę, poruszał problemy moralno-obyczajowe, a pośrednio także zagadnienia polityczne i filozoficzne. **W Anglii** obok Szekspira najważniejszym twórcą był wychowany w tradycji purytańskiej **John Milton** (czytaj: dżon milton), autor poematu *Raj utracony*. Była to wywiedziona z Biblii opowieść o zmaganiach dobra i zła u początków dziejów człowieka. Epos kończy się opisem wygnania Adama i Ewy z raju.

Muzyka

przełom w dziedzinie muzyki

Wiek XVII stanowił prawdziwy przełom w dziedzinie muzyki. Stulecie to oraz 1. połowa wieku XVIII to czas rozwoju **muzyki barokowej** i charakterystycznych dla niej nowych form. Rozwijała się muzyka **instrumentalna** i **wokalno-instrumentalna**. Partie wykonywane przez instrumenty przestały być traktowane wyłącznie jako akompaniament dla śpiewu.

sonata i suita

W zakresie muzyki instrumentalnej rozwinęły się takie formy, jak **sonata** i później **suita**. Pierwszym wielkim mistrzem formy sonatowej był Włoch **Arcangelo Corelli** (czytaj: arkandżello korelli). Największe osiągnięcia w dziedzinie komponowania suit miał Francuz **François Couperin** (czytaj: fransła kuprę). Typowy dla epoki stał się rozwój muzyki **wokalno-instrumentalnej** – **oratoriów** i **pasji** o tematyce religijnej oraz **kantat** zarówno świeckich, jak i religijnych. Nową formą była **opera**, która narodziła się na przełomie XVI i XVII w. we Florencji. W założeniach miała stanowić odnowienie tradycji dramatu starożytnej Grecji, jak on łącząc w sobie elementy muzyki i teatru. Tradycyjnie za pierwsze w pełni dojrzałe dzieło operowe uznaje się ***Orfeusza*** **Claudia Monteverdiego** (czytaj: klaudia montewerdiego) wystawionego w 1607 r. w Mantui. Ojczyzną opery były zatem **Włochy**, ale już w 2. połowie XVII w. ta forma sztuki stała się popularna także w całej Europie. We **Francji** tworzył opery **Jean-Baptiste Lully** (czytaj: żan batist luli), a w **Anglii** – **Henry Purcell** (czytaj: persel).

opera

Claudio Monteverdi (1567–1643) na włoskim znaczku pocztowym wyemitowanym w 400. rocznicę jego urodzin

Monteverdi przez pierwsze 20 lat swojej twórczości kompozytorskiej był związany z dworem Gonzagów w Mantui, a przez kolejne 30 lat – z Bazyliką św. Marka w Wenecji. Tworzył zarówno dzieła świeckie, jak i religijne. Do tych pierwszych, oprócz oper, należały madrygały – wielogłosowe utwory wokalne. Najwybitniejszą operą Monteverdiego była, obok *Orfeusza*, *Koronacja Poppei*, powstała na rok przed śmiercią kompozytora.

Wśród wybitnych twórców XVII w. należy wymienić także **duńsko-niemieckiego** kompozytora **Dietricha Buxtehudego** (czytaj: ditricha bukstehudego), **Niemca Heinricha Schütza** (czytaj: hajnricha szyca), **Francuza Marca-Antoine'a Charpentiera** (czytaj: marka-antuana szarpątiera) i **Włocha Alessandro Scarlattiego** (czytaj: skarlatiego). Szczególny rozkwit muzyka barokowa przeżyła w 1. połowie XVIII w. (twórczość działających wówczas kompozytorów, jak Vivaldi, Bach czy Händel, czytaj: hendel, zostanie przedstawiona w dziale podręcznika omawiającym XVIII w.).

Twórcy XVII w. komponowali zarówno muzykę **religijną**, jak i **świecką**. Znaczenie tej ostatniej wzrosło wraz z zapotrzebowaniem na nią **dworów** monarszych i arystokratycznych. Główną ideą i celem muzyki stało się wyrażanie uczuć i wywoływanie emocji u słuchacza (zwłaszcza w przypadku utworów o charakterze religijnym). Muzyka dworska miała bardziej rozrywkowy charakter i stanowiła ważny element życia towarzyskiego epoki. Do najczęściej wykorzystywanych **instrumentów** należały: klawesyn, organy, skrzypce, viola da gamba (czytaj: wiola da gamba; rodzaj instrumentu strunowego), lutnia oraz flet.

Jan Verkolje (czytaj: ferklje), *Elegancka para z instrumentami muzycznymi we wnętrzu*, 1674 r.

Na obrazie widoczne są viola da gamba (na pierwszym planie), wirginał – odmiana klawesynu (pod oknem) oraz lutnia (trzymana przez kobietę).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, czym charakteryzowały się empiryzm i racjonalizm w filozofii XVII w. Na czym polegała rozbieżność w przekonaniach zwolenników tych dwóch koncepcji? W jakim stopniu oba te nurty mogły wspólnie wpłynąć na przełom umysłowy i wspierać rozwój myśli naukowej?
2. Scharakteryzuj poglądy Kartezjusza i wyjaśnij, na czym polegał przewrót kartezjański w filozofii.
3. Wskaż jednego z myślicieli XVII w., którego przekonania są ci szczególnie bliskie. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej więcej informacji na temat jego poglądów. Zapoznaj się z cytatami z jego dzieł. Przygotuj się do dyskusji na temat głównych zagadnień filozoficznych epoki. Postaraj się zająć wobec nich własne stanowisko.
4. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia naukowe i odkrycia XVII w.
5. Omów XVII-wieczną literaturę i jej najwybitniejszych twórców. Wykorzystaj także wiedzę z lekcji języka polskiego.
6. Poszukaj w internecie fragmentów nagrań muzyki XVII-wiecznych kompozytorów. Scharakteryzuj twórczość muzyczną tego czasu.

PODSUMOWANIE LEKCJI

XVII w. był bardzo znaczący dla **rozwoju nowożytnej filozofii**. Najważniejsze nurty ówczesnej filozofii to **empiryzm** (jego zwolennikami byli **Galileusz** i **Francis Bacon**) oraz **racjonalizm** (**Kartezjusz**). s. 254–256

Przewrót kartezjański w filozofii polegał na przyjęciu istnienia **myślącego podmiotu** (jaźni – *Cogito*) za punkt wyjścia w poszukiwaniu niepodważalnej wiedzy oraz na przypisaniu **rozumowi decydującej roli** w tym procesie. s. 257

Do najwybitniejszych myślicieli epoki należeli również: **Baruch Spinoza**, **Blaise Pascal** i **Gottfried Wilhelm Leibniz**. s. 259

Rozdzielenie religii i nauki oraz opracowanie nowych metod badań pozwoliło na dynamiczny **rozwój** takich **dziedzin naukowych**, jak: astronomia, matematyka, fizyka i biologia. s. 260

Tematyka podejmowana przez **literaturę XVII w.** była bardzo różnorodna – obejmowała wątki mitologiczne, historyczne, religijne, obyczajowe. Dzieła literackie często zawierały wyraźne przesłanie etyczne. s. 262

Od przełomu XVI i XVII w. nastąpił rozkwit **sztuki dramatycznej** – zwłaszcza w Anglii, Hiszpanii i Francji. Szczególnym uznaniem cieszy się do dziś twórczość **Williama Szekspira** (który był także autorem sonetów) oraz **Moliera**. Wśród poetów popularna była twórczość Francuza **Jeana de La Fontaine'a** (bajki) i Anglika **Johna Miltona**. s. 262

W XVII w. rozwinęło się wiele **nowych form muzyki** instrumentalnej i wokalno-instrumentalnej, zarówno świeckiej, jak i religijnej. s. 263

Szczególnie ważną nowością była **opera**. Do wybitnych jej twórców należeli m.in. Włoch **Claudio Monteverdi** i Anglik **Henry Purcell**. s. 263

6. Sztuka baroku

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz charakterystyczne cechy sztuki baroku i cele, którym służyła;
- zapoznasz się z twórczością najwybitniejszych architektów i malarzy barokowych;
- przeczytasz o zróżnicowaniu sztuki baroku i nurtach, które w niej można wyróżnić.

Charakterystyka epoki baroku w sztuce

sztuka baroku

Barok narodził się w Rzymie **w 2. połowie XVI w.** Rozpowszechnił się w Europie w **XVII** w. i stał się stylem typowym dla tego stulecia. Rozwijał się z powodzeniem wciąż jeszcze w 1. połowie XVIII w. Objął początkowo kraje katolickie, a niektóre rozwiązania estetyczne zostały następnie przyjęte także w protestanckiej części kontynentu. **Styl barokowy** charakteryzował się odejściem od renesansowej harmonii i prostoty na rzecz niezwykłych **efektów**, kontrastów, **dynamizmu** i **bogactwa** form oraz nadmiaru elementów dekoracyjnych. Cechowały go wybujałość form, masywność oraz używanie nieregularnej i falistej linii.

wpływ kontrreformacji na kulturę baroku

Kultura baroku była początkowo ściśle związana **z kontrreformacją**. Sobór trydencki postawił przed sztuką zadanie głoszenia chwały Kościoła. **Miała ona olśniewać i wzruszać**, a przez to umacniać katolików w wierze oraz ponownie pozyskać dla tego wyznania osoby, które katolicyzm porzuciły. W architekturze sakralnej przeważał **monumentalizm** form oraz **przepych** i **malowniczość** w wyposażeniu wnętrz. Były one pełne rzeźb postaci świętych i puttów (aniołków w postaci małych, nagich chłopców), malowideł i dekoracji, kolumn o skomplikowanych bądź spiralnych przekrojach, a ponadto marmuru i złota. Popularnością nadal cieszyło się malarstwo iluzjonistyczne, spopularyzowane w epoce manieryzmu. Kościoły miały **liczne kaplice** poświęcone świętym lub Maryi. Miały one służyć bardziej indywidualnej religijności. Bywały też związane z różnymi bractwami religijnymi, których powstawaniu Kościół sprzyjał w czasach kontrreformacji. W obrębie kościoła eksponowano zarazem **ołtarz główny** – centrum, wokół którego koncentrowała się pobożność wiernych.

monumentalizm

kanon sztuki religijnej

Kościół preferował w zakresie sztuki religijnej te tematy, które odrzucił protestantyzm, a więc sceny z życia męczenników i świętych oraz przedstawienia Matki Boskiej. Twórcy działający na zlecenie Kościoła musieli przestrzegać określonego **kanonu przedstawień religijnych** i konsultować swoje pomysły z teologami. Podręczniki ikonografii ustalały sposób prezentacji osób świętych czy alegorii odwołujących się do prawd wiary. Obrazy **odwoływały się głów-**

nie do uczuć, ukazywały sceny pełne emocji, wzniosłości i teatralnych gestów. Miały w ten sposób oddziaływać na jak najszersze grono odbiorców. Celowi temu służyło także porzucenie typowych dla renesansu wyidealizowanych przedstawień, które ukazywały świat w sposób zbyt daleki od codziennego doświadczenia. Postaci na obrazach barokowych wydawały się **bliższe życia** zarówno w wyglądzie zewnętrznym, jak i w zakresie wyrażanych emocji. Jednocześnie odwoływano się do przedstawień alegorycznych oraz motywów przypominających o śmierci i kruchości doczesnego bytowania.

Annibale Carracci (czytaj: annibale karraczczci), *Wniebowzięcie Marii*, ok. 1590 r.

W epoce baroku malarze wykonywali swoje dzieła **już nie tylko na zamówienie, lecz także coraz częściej z własnej inicjatywy**. Sami poszukiwali wówczas nabywcy na już gotowy obraz. We wcześniejszych epokach praktycznie każde dzieło sztuki powstawało wtedy, gdy zamożny mecenas (osoba lub instytucja) zwrócił się do twórcy o jego wykonanie. Oznaczało to z reguły, że miał on określone wymagania i znacząco wpływał na kształt dzieła. Barokowi malarze często realizowali swoje własne pomysły. Dawało im to większą swobodę artystyczną, narażało jednak na ryzyko, że nie znajdą kupca dla swoich prac. W XVII w. zmiany w funkcjonowaniu artystów dopiero się rozpoczęły. Wciąż jeszcze większość stanowiły obrazy tworzone na zamówienie. Ważnym zjawiskiem z punktu widzenia dziejów malarstwa, a zwłaszcza sposobu działania artystów, było wykształcenie się w Holandii **rynku sztuki**. Obrazy podnosiły prestiż ich posiadaczy, a także stały się obiektem handlu dla bogatego mieszczaństwa.

Architektura i rzeźba

budownictwo barokowe

Największy wpływ na ukształtowanie się budownictwa barokowego w krajach katolickich miał rozpowszechniany przez jezuitów wzorzec architektury sakralnej zaczerpnięty z sylwetki **rzymskiego kościoła Il Gesù** (czytaj: il dżezu). Również inne liczne budowle powstające w Rzymie od schyłku XVI w. stanowiły inspirację dla twórców europejskich.

Fasada kościoła Il Gesù w Rzymie, 1568–1584

Spośród włoskich architektów szczególne znaczenie miała twórczość Gianlorenza Berniniego (czytaj: dżianlorenca berniniego) oraz Francesca Borrominiego (czytaj: franczeska borrominiego). **Bernini** działał od lat 20. po 70. XVII w. Wykonał między innymi dekoracje w **watykańskiej Bazylice św. Piotra**, której wznoszenie zakończono w 1626 r., po 120 latach budowy. Przebudował też znajdujący się przed nią plac i otoczył go monumentalną **kolumnadą**. Do najbardziej znanych jego dzieł należy fontanna Czterech Rzek w Rzymie. **Borromini** – architekt kilku rzymskich kościołów – był wyjątkowo radykalny w przełamywaniu tradycyjnych, klasycznych rozwiązań. Tworzył oryginalne, pofałdowane, bogato zdobione fasady świątyń i stosował skomplikowane rozwiązania przestrzenne w ich wnętrzach. Rozwiązania architektoniczne Berniniego były bliższe klasycznemu umiarowi w porównaniu z fantazyjną dynamicznością Borrominiego.

architektura dworska

Sztuka baroku służyła także świeckim władcom i elitom społecznym do podkreślenia ich pozycji, przez co pełniła funkcje reprezentacyjne. Wzorem dla **architektury dworskiej** stały się najpierw **pałace Rzymu**, a następnie podparyski **Wersal**. Tę rezydencję francuskich królów starali się naśladować inni monarchowie oraz arystokraci Europy. Dominujący stał się plan otwarty budowli – w kształcie litery U. Wzorce barokowej architektury świeckiej stosowano zarówno w krajach katolickich, jak i protestanckich.

Architekci budowli pałacowych dbali także o właściwe rozplanowanie ich otoczenia. Projektanci ogrodów Wersalu i innych pałaców XVII-wiecznej Francji stworzyli styl ogrodowy wyróżniający się uporządkowaniem przestrzeni w regularnych formach. **Ogrody w stylu francuskim**, w których roślinności towarzyszyły szerokie aleje, fontanny, rzeźby i elementy małej architektury ogrodowej, stały się nieodłączną częścią otoczenia pałaców w całej Europie (np. wiedeński Schönbrunn, czytaj: szunbrun, czy warszawski Wilanów).

Architektura baroku, zwłaszcza w odniesieniu do budownictwa pałacowego, oddziaływała w całej Europie, włącznie z Rosją, a nawet w Turcji. Świątynie w stylu barokowym wznoszono również w koloniach hiszpańskich oraz portugalskich w Ameryce i Azji.

Galeria Zwierciadlana w pałacu wersalskim, 1678–1684

Wnętrze tej sali pałacowej zaprojektował Charles Le Brun – wybitny francuski malarz, współtwórca tzw. stylu Ludwika XIV w dekoracji wnętrz.

Styl rzeźby barokowej miał wiele wspólnego z malarskim – tworzone dzieła były pełne dynamizmu oraz ekspresji i bardzo realistyczne. Chętnie przedstawiano sceny wielopostaciowe, podkreślając złożone relacje kompozycyjne pomiędzy ukazanymi osobami.

Gianlorenzo Bernini, *Ekstaza św. Teresy*, 1645–1652

Bernini był nie tylko architektem, lecz także rzeźbiarzem. Prezentowana rzeźba ołtarzowa z kościoła Matki Bożej Zwycięskiej w Rzymie przedstawia św. Teresę doświadczającą mistycznej wizji anioła przeszywającego jej serce strzałą bólu i nieziemskiej rozkoszy.

Malarstwo w krajach katolickich

tematyka malarstwa w krajach katolickich

Malarstwo barokowe podejmowało zróżnicowaną tematykę. Przedstawienia religijne, choć tak ważne w epoce kontrreformacji, wcale nie zdominowały twórczości artystów z krajów katolickich. Niezwykle liczne wśród ich dzieł były portrety. Malarze tworzyli także obrazy przedstawiające sceny mitologiczne i historyczne oraz – choć rzadziej – krajobrazy i sceny z życia codziennego.

Najwybitniejsi malarze baroku w krajach katolickich	
Włochy	**Annibale Carracci** **Caravaggio (czytaj: karawadżdżio)** **Guido Reni**
Niderlandy hiszpańskie (Flandria)	**Peter Paul Rubens** **Antoon van Dyck (czytaj: wan dajk)**
Hiszpania	**Francisco de Zurbarán** **Diego Velázquez (czytaj: welazkez)** **Bartolomé Murillo (czytaj: murijo)**
Francja	**Georges de la Tour (czytaj: żorż de la tur)** **Nicolas Poussin (czytaj: nikola pusą)** **Claude Lorrain (czytaj: klod lorę)**

Caravaggio

W **malarstwie włoskim** niezwykłą indywidualnością przełomu XVI i XVII w. był **Caravaggio** (właśc. Michelangelo Merisi), przedstawiający w swoich obrazach zarówno tematy mitologiczne, rodzajowe, martwe natury, jak i sceny religijne. Sztukę Caravaggia charakteryzował skrajnie realistyczny sposób ukazywania postaci – **bez upiększeń**, wręcz z podkreśleniem ich pospolitości i niedoskonałości. Dotyczyło to również postaci świętych czy Jezusa. Caravaggio po mistrzowsku posługiwał się **światłocieniem**. Światło na jego obrazach wydobywało przedstawiane postacie z mroku, czyniąc ich sylwetki bardzo plastycznymi, a scenom dodając dramatyzmu. Styl stworzony przez Caravaggia wywarł wielki wpływ na malarstwo barokowe w Europie.

Caravaggio, *Nawrócenie św. Pawła*, 1600–1601

Światłocień – technika stosowana już w renesansie, typowa natomiast dla malarstwa baroku. Kompozycja obrazu opierała się na ostrych kontrastach światła i mroku, co pozwalało wyeksponować najważniejsze elementy sceny oraz dodawało jej ekspresji.

Rubens, artysta tworzący w Niderlandach Południowych (hiszpańskich), malował zarówno obrazy religijne (często podejmował zwłaszcza tematykę męczeństwa Chrystusa na krzyżu), jak i świeckie – portrety, sceny rodzajowe, alegoryczne oraz mitologiczne. Jego dzieła cechowały się przepychem, żywiołowością oraz dynamiką w ujmowaniu postaci. Były pełne barw, ruchu i światła. Dzięki temu w pełni ukazywały piękno człowieka i radość życia. Osoby przedstawione na jego obrazach zazwyczaj mają obfite kształty, świadczące o ich witalności. Rubensa uważa się za jednego z najwybitniejszych malarzy postaci kobiecych oraz dziecięcych.

◂ Rubens

Peter Paul Rubens, *Koronacja Marii Medycejskiej* (fragment), 1622–1625

Twórczość Rubensa doskonale oddaje ducha XVII w. Cykl 24 obrazów z życia Marii Medycejskiej (żony króla Francji Henryka IV), które artysta stworzył w latach 1622–1625, ukazuje splendor i przepych tamtych czasów. Prace Rubensa miały charakter historyczno-alegoryczny i uwznioślały dzieje królowej – regentki Francji.

Antoon van Dyck, *Karol I na łowach*, ok. 1635 r.

Król Anglii Karol I jest tu przedstawiony w pozie dystyngowanej i pełnej elegancji. Siła jego majestatu została jednocześnie złagodzona poprzez otaczającą go naturę, w którą artysta wkomponował sylwetkę władcy, zachowującą pewną swobodę. Van Dyck – uczeń Rubensa – tworzył we Flandrii i we Włoszech, a w ostatnich latach życia w Anglii jako malarz nadworny króla.

Diego Velázquez spędził życie jako nadworny artysta króla Hiszpanii Filipa IV Habsburga. W jego twórczości dominują zdecydowanie portrety. Malował także sceny rodzajowe, przedstawiające zarówno życie hiszpańskiego dworu królewskiego, jak i zabawy prostych ludzi. Nieliczne są jego obrazy o tematyce religijnej i mitologicznej. Velázquez jest uważany za mistrza operowania kolorem i realistycznego ukazywania faktury przedstawianych przedmiotów czy szat. W prezentowaniu postaci ludzkich unikał jakichkolwiek upiększeń i umiejętnie oddawał prawdę psychologiczną.

◂ Velázquez

Diego Velázquez, *Portret konny królewicza Baltazara Karola*, ok. 1635 r.

Królewicz Baltazar Karol Habsburg, syn Filipa IV, jest tu przedstawiony w wieku 5 lat. Był następcą tronu Hiszpanii, którego nigdy nie objął, gdyż zmarł przed swoim ojcem w wieku niespełna 17 lat. Malarzowi udało się na tym portrecie połączyć przeciwieństwa: na twarzy chłopca nieśmiałość towarzyszy powadze, a jego dziecięca sylwetka prezentuje zarazem postawę pewnego siebie jeźdźca.

Bartolomé Murillo, *Niepokalane Poczęcie*, 1678 r.

Kościół katolicki uznawał Murilla za wzorcowego malarza Madonn. Artysta tworzył ponadto ujmujące sceny rodzajowe, na których przedstawiał zwłaszcza dzieci – często żebraków czy uliczników. Na tych obrazach pokazywał świat odległy od przepychu barokowych pałaców, choć przepełniony ciepłem i radością.

Nurt mieszczańsko-protestancki baroku

nurt mieszczańsko-protestancki

W XVII w. ukształtował się także **nurt mieszczańsko-protestancki** baroku, bardzo odmienny od katolickiego. Artyści z krajów protestanckich tworzyli sztukę **prostszą i skromniejszą**, rezygnując z wybujałych form. Chętnie ukazywali **codzienne życie i najbliższe otoczenie przedstawicieli różnych stanów**, poczynając od bogatego mieszczaństwa po chłopów. Ich dzieła często zawierały wyraźne **przesłanie moralne**. Wśród twórców z państw protestanckich bezwzględnie największe osiągnięcia mieli mistrzowie **holenderscy**. Tworzyli oni

malarstwo holenderskie

liczne **portrety**, zarówno **indywidualne**, jak i **zbiorowe**. Specjalnością malarstwa holenderskiego stała się **martwa natura**, która wcześniej nie stanowiła samodzielnego tematu malarskiego, a także **krajobraz**. W twórczości Holendrów była obecna również tematyka **religijna**, której zakres wyznaczały zasady przyjęte w wyniku reformacji.

Jan Steen (czytaj: stejn), *Szkoła dla chłopców i dziewcząt*, 1670 r.

Twórczość holenderskiego malarza Jana Steena była bardzo różnorodna. Wyróżniały ją poczucie humoru i częste łączenie ujęcia satyrycznego z krytyką wad ludzi jego epoki.

Do najwybitniejszych malarzy holenderskich należeli: Frans Hals, Rembrandt van Rijn i Jan Vermeer van Delft (czytaj: wermer wan delft). **Frans Hals** był przede wszystkim portrecistą, który malował przedstawicieli wszystkich grup społecznych, ukazując ich chętnie w niewymuszonych, pełnych żywiołowości pozach. W obrazach wykonywanych na zamówienie (przede wszystkim grupowych) musiał jednak zachowywać więcej powagi niż w tych, które były wynikiem jego obserwacji poczynionych na ulicy.

Willem Kalf, *Martwa natura*, ok. 1660 r.

Rembrandt ▸ **Rembrandt** osiągnął mistrzostwo w posługiwaniu się barwą i światłocieniem. Uważa się go za jednego z największych geniuszy w historii malarstwa. Szczególnie sławne stały się jego portrety (w tym zbiorowe) oraz niezwykle liczne autoportrety, a także sceny mitologiczne i biblijne, w których dążył do ukazania głębi ludzkich emocji.

Vermeer ▸ Natomiast **Vermeer** tworzył obrazy o kameralnym charakterze, odznaczające się niezwykłą subtelnością, poetyckie, choć przedstawiające zwyczajne sytuacje codziennego życia. Większość tych dzieł wyobraża pojedynczą postać (zwykle kobietę) wykonującą we wnętrzu mieszczańskiego domu jakąś prozaiczną czynność. Artysta poświęca tyle samo uwagi ukazywanej osobie, co szczegółom jej otoczenia.

Rembrandt van Rijn, *Powrót syna marnotrawnego*, 1668 r.

Jan Vermeer, *Kobieta w błękitnej sukni*, ok. 1662–1663

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw charakterystyczne cechy sztuki barokowej.
2. Wyjaśnij na podstawie informacji zawartych w tym i poprzednich rozdziałach podręcznika, jaki związek miały narodziny sztuki baroku z kontrreformacją. W jaki sposób artyści przekazywali treści religijne?
3. Określ, jakim celom służyła sztuka barokowa w ramach jej różnorodnych nurtów. Jakie tematy podejmowała?
4. Poszukaj w internecie zdjęć przedstawiających barokowe budowle kościelne i świeckie. Na podstawie tych materiałów oraz informacji zawartych w podręczniku scharakteryzuj architekturę baroku.
5. Przygotuj biogramy i charakterystykę twórczości trzech wybranych malarzy barokowych.
6. Zastanów się, w jaki sposób sytuacja religijna i polityczna poszczególnych krajów zachodniej Europy wpływała na treści przekazywane w sztuce. Czy o tematyce i stylu dzieł w większym stopniu decydowały – twoim zdaniem – indywidualność artystów czy oczekiwania osób i instytucji, dla których ich dzieła były przeznaczone?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Styl barokowy rozwijał się od 2. połowy XVI w. Narodził się we Włoszech – przede wszystkim **w Rzymie**. Rozwijał się w Europie w XVII i w 1. połowie XVIII w. s. 266

Sztuka baroku była początkowo ściśle **związana z kontrreformacją** i spełniała cele wyznaczone przez **Kościół katolicki**. Z czasem elementy stylu barokowego zostały przyjęte **także w krajach protestanckich**. s. 266

Barok w państwach katolickich **cechował się** skłonnością do monumentalizmu, przepychu, teatralności, dynamizmu i silnym oddziaływaniem na emocje. s. 266

W architekturze ważną rolę odegrały jako wzór budowle Rzymu, np. kościół **Il Gesù**, dzieła **Gianlorenzo Berniniego** (będącego też wybitnym rzeźbiarzem) oraz inne rzymskie kościoły i pałace. Władcy świeccy naśladowali też chętnie **podparyski pałac wersalski** Ludwika XIV. s. 267

Barok objął swoim zasięgiem zarówno Europę katolicką, jak i protestancką. Był bardzo zróżnicowany. Wybitnymi malarzami w krajach katolickich byli m.in.: Włoch **Caravaggio**, Flamand **Rubens** i Hiszpan **Velázquez**. s. 270

Nurt mieszczańsko-protestancki baroku cechował się większą prostotą oraz unikał przesady i okazałości baroku katolickiego. Jego przedstawicielami byli Holendrzy – **Rembrandt** i **Vermeer**. s. 272

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

III. „Wielki wiek" XVII

W **Holandii** w 2. połowie XVII w. rozpoczęła się **rewolucja agrarna**. Rolnictwo tego kraju wyróżniało się na tle innych państw, gdzie panowała raczej stagnacja w produkcji rolnej. s. 210

Holandia w dużej mierze zmonopolizowała **handel bałtycki** oraz **wschodnioazjatycki**. s. 211

XVII w. był okresem narastania przemian kapitalistycznych w gospodarce Europy Zachodniej, w tym rozwoju spółek **akcyjnych**, **giełd** towarowych oraz obrotu **papierami wartościowymi**. s. 212

Merkantylizm był koncepcją ekonomiczno-polityczną, która źródło **potęgi państwa** widziała w zgromadzonych **zasobach kruszców**. Polityka merkantylistyczna zmierzała do uzyskania **dodatniego bilansu w handlu zagranicznym** poprzez rozwój **rodzimej produkcji** (manufaktury) i jej **ochronę wysokimi cłami importowymi**. s. 214

Do sławnych zwolenników merkantylizmu należał **Jean-Baptiste Colbert**, minister króla Francji Ludwika XIV. s. 214

We Francji po śmierci Henryka IV Burbona w 1610 r. **regencję** objęła **Maria Medycejska**. Był to okres przejściowego osłabienia władzy centralnej. s. 221

Za panowania **Ludwika XIII** najważniejszą rolę w państwie odgrywał od 1624 r. jego **pierwszy minister** – kardynał **Richelieu**. Był on właściwym twórcą **systemu absolutystycznego we Francji**. s. 221

Rządy absolutystyczne były sprawowane za pośrednictwem rozbudowanego systemu administracyjnego. Tworzyli go **ministrowie** na dworze królewskim i **intendenci** na prowincji. s. 221

W początkach panowania **Ludwika XIV** rządy spoczywały w rękach kardynała **Mazarina**, jednak od lat 60. **pełnię władzy przejął** osobiście **król**. s. 222

Dwór królewski w Wersalu był dla arystokracji miejscem, gdzie zyskiwała formalne zaszczyty, a jednocześnie znajdowała się pod nadzorem króla. s. 224

W 1685 r. **odwołano edykt nantejski** gwarantujący hugenotom wolność wyznania. s. 225

Tron angielski objęła w 1603 r. panująca w Szkocji **dynastia Stuartów**. s. 225

Próby stosowania przez Stuartów absolutystycznych metod sprawowania rządów doprowadziły do ich **konfliktu z parlamentem**. s. 227

W **opozycji wobec władzy królewskiej** znaleźli się przedstawiciele zyskujących wówczas na znaczeniu warstw społecznych (**zamożnego mieszczaństwa**, **gentry**), związani w znacznym stopniu z **purytanizmem**. s. 226

W latach **1642–1648** trwała w Anglii **wojna domowa** pomiędzy Karolem I a siłami zbrojnymi parlamentu, które ostatecznie zwyciężyły. s. 225, 226

W 1649 r. nastąpiła egzekucja Karola I, a Anglia stała się **republiką**. W praktyce **dyktatorskie rządy** objął wkrótce **Oliver Cromwell**. s. 228

W 1660 r. nastąpiło **przywrócenie monarchii** oraz dynastii Stuartów. s. 229

W następstwie **chwalebnej rewolucji 1688 r.** i powierzenia tronu Wilhelmowi III Orańskiemu rozpoczął się proces utrwalania systemu ustrojowego Anglii jako **monarchii parlamentarnej**. ◂ s. 230

W Szwecji, po **detronizacji Zygmunta Wazy** (1599), władzę przejął jego stryj **Karol Sudermański**, a następnie jego potomkowie. ◂ s. 233

Władza centralna w Szwecji została znacznie umocniona, a **armia** osiągnęła wysoką sprawność bojową, której dowiodła w czasie wojny trzydziestoletniej pod wodzą **króla Gustawa II Adolfa**. ◂ s. 233

W 1618 r. brandenburska linia dynastii **Hohenzollernów** objęła rządy **w Prusach Książęcych**. W 1657 r. kraj ten uzyskał **zwolnienie z zależności lennej od Polski**. ◂ s. 234

Panowanie **Wielkiego Elektora** (Fryderyka Wilhelma) w **Brandenburgii-Prusach** – lata 1640–1688 – to okres umacniania władzy centralnej. ◂ s. 235

Habsburgowie austriaccy dążyli do umocnienia swojej władzy. Ponadto starali się narzucić wszystkim poddanym wyznanie katolickie, nie było to jednak od razu możliwe. ◂ s. 236

Po okresie **wielkiej smuty** władzę **w Rosji** objęła w1613 r. **dynastia Romanowów**. Rozpoczął się okres budowania systemu **samodzierżawia**. ◂ s. 238

W **Turcji** od lat 30. XVII w. podejmowano działania zmierzające do **przełamania kryzysu systemu władzy**. Powiodły się one częściowo, a państwo podjęło znowu działania ekspansywne. Ostateczne **załamanie pozycji Turcji** nastąpiło **z końcem XVII w.** ◂ s. 240

Podłoże wojny trzydziestoletniej stanowiły konflikty pomiędzy **krajami protestanckimi i katolickimi** w **niemieckiej Rzeszy**. Bezpośrednią przyczyną jej wybuchu było powstanie **Czechów** skierowane przeciwko rządom **Habsburgów**. ◂ s. 243

Wojna trzydziestoletnia trwała w latach **1618–1648**. ◂ s. 244

W 1620 r. cesarz pokonał Czechów w **bitwie pod Białą Górą.** Klęska ta zaważyła na dalszych dziejach Czech i ich rozwoju narodowym. ◂ s. 245

Cesarz, przewodzący państwom katolickim Rzeszy, zwrócił się **przeciwko krajom protestanckim cesarstwa** oraz **Danii**. Cesarza wspierali **Habsburgowie hiszpańscy**. W dalszych etapach konfliktu po stronie obozu protestanckiego stanęły **Szwecja** i katolicka **Francja**. ◂ s. 246

Wojna trzydziestoletnia doprowadziła do **ogromnych zniszczeń** i pochłonęła **wiele ofiar na terenie Rzeszy**. ◂ s. 247

Pokój westfalski (**1648**) spowodował **wzrost znaczenia Francji** i **osłabienie pozycji Habsburgów**. ◂ s. 249

Wojna trzydziestoletnia **zakończyła** okres **zbrojnych konfliktów religijnych** w Europie. ◂ s. 249

Po wojnie z Francją **Hiszpania utraciła pozycję europejskiego mocarstwa.** ◂ s. 249

Akt nawigacyjny ogłoszony w **Anglii** czasów Cromwella wciągnął ten kraj w wojny z **Holandią**. ◂ s. 250

Klęska Turcji pod Wiedniem (1683) i w zmaganiach z państwami **Ligi Świętej** doprowadziły do utraty przez nią wielu terenów w Europie na mocy **traktatu w Karłowicach (1699)**. s. 251

Przemiany w myśli filozoficznej i naukowej XVII w. wiązały się z rozwojem **empiryzmu** (jego zwolennikami byli **Galileusz** i **Francis Bacon**) i **racjonalizmu** (**Kartezjusz**). s. 254–257

Do najwybitniejszych myślicieli epoki należeli również: **Baruch Spinoza**, **Blaise Pascal** i **Gottfried Wilhelm Leibniz**. s. 259

Opracowanie nowych metod badań naukowych pozwoliło na **dynamiczny rozwój** takich **dziedzin wiedzy**, jak: astronomia, matematyka, fizyka i biologia. s. 260

Schyłek XVI i XVII w. to epoka wielkich **dramaturgów**. Znaleźli się wśród nich m.in.: Anglik **William Szekspir** i Francuz **Molier**. s. 262

W muzyce XVII w. ważną nowością była **opera**. Do jej twórców należeli m.in. Włoch **Claudio Monteverdi** i Anglik **Henry Purcell**. s. 263

Od 2. połowy XVI w. rozwijał się w sztukach plastycznych **styl barokowy**, którego ojczyzną były Włochy i który rozprzestrzenił się **w XVII w. na całą Europę**. s. 266

Sztuka baroku była początkowo ściśle związana **z kontrreformacją. Cechowała się** skłonnością do monumentalizmu, przepychu, teatralności, dynamizmu i silnym oddziaływaniem na emocje. s. 266

Na architekturę religijną wpłynęły przede wszystkim **świątynie Rzymu** (w tym jezuicki kościół **Il Gesù**) oraz twórczość **Gianlorenza Berniniego**. Architektura świecka brała za wzór **pałace Rzymu** oraz **podparyski pałac wersalski**. s. 267

Barok, obejmujący swoim zasięgiem zarówno Europę **katolicką, jak i protestancką**, był bardzo **zróżnicowany**. s. 267

Wybitnymi malarzami w krajach katolickich byli m.in. Włoch **Caravaggio**, Flamand **Rubens** i Hiszpan **Velázquez**. s. 270

Nurt mieszczańsko-protestancki baroku cechował się większą prostotą, unikał przesady i okazałości baroku katolickiego. Jego przedstawicielami byli Holendrzy **Rembrandt** i **Vermeer**. s. 272

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Wojna trzydziestoletnia i jej następstwa

1.1. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij. Określ kolejność chronologiczną wydarzeń. Najdawniejsze oznacz cyfrą 1, a kolejne od 2 do 7. Dopisz do wydarzeń odpowiednie daty wybrane spośród podanych: 1608 i 1609, 1618, 1620, 1632, 1635, 1648, 1659.

a)	Pokój pirenejski kończący wojnę Francji z Hiszpanią Habsburgów.		
b)	Pokój westfalski kończący wojnę trzydziestoletnią – potwierdzający zasady pokoju religijnego (augsburskiego) i kładący kres wojnom religijnym w Rzeszy.		
c)	Przystąpienie Francji do wojny trzydziestoletniej.		
d)	Śmierć Gustawa II Adolfa podczas zwycięskiej dla Szwedów bitwy pod Lützen.		
e)	Klęska protestantów czeskich w bitwie pod Białą Górą, koniec niezależności Czechów, którym narzucono katolicyzm i język niemiecki.		
f)	Defenestracja praska, będąca bezpośrednim powodem wybuchu wojny.		
g)	Powstanie Unii Protestanckiej i Ligi Katolickiej.		

2. Filozofia i nauka w Europie XVII w.

2.1. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij – dopisz imiona i nazwiska filozofów oraz uczonych do ich poglądów i dokonań naukowych.

a)	Włoski astronom i filozof, zwolennik empiryzmu oraz teorii heliocentrycznej Kopernika. Odkrywca m.in. gór na Księżycu, satelitów Jowisza i plam na Słońcu.	
b)	Angielski filozof, zwolennik empiryzmu. Według niego prawdziwa wiedza to znajomość przyczyn zjawisk zachodzących w świecie. Można do niej dojść, zbierając za pomocą zmysłów szczegółowe informacje, a następnie je uogólniając.	
c)	Francuski myśliciel, zwolennik racjonalizmu. Stwierdzał, że jedyną pewną dla człowieka rzeczą jest istnienie jego myślącej jaźni – *Cogito ergo sum*. Uznawał, że rozum pozwala wywieść z tego faktu inne prawdy o świecie.	

d)	Holenderski myśliciel pochodzenia żydowskiego. Był przekonany, że istnieje jedyna, samoistna substancja, która jest Bogiem i naturą zarazem (wszystko, co istnieje, jest cząstką Boga). Takie przeświadczenie określane jest jako panteizm.	
e)	Niemiecki myśliciel i uczony. Był przekonany, że ustanowiona przez Boga harmonia monad (niepowtarzalnych substancji) zapewnia maksymalną możliwą ilość dobra w świecie. Jeden z odkrywców zasady rachunku różniczkowego i całkowego.	
f)	Angielski fizyk, matematyk i astronom. Przedstawił w 1687 r. trzy zasady dynamiki i prawo powszechnego ciążenia. Jeden z odkrywców zasady rachunku różniczkowego i całkowego.	

3. Przemiany ustrojowe w Anglii w latach 1640–1689 – taśma chronologiczna

3.1. Przerysuj taśmę chronologiczną do zeszytu i zaznacz na niej pod odpowiednimi datami podane wydarzenia.

– początek obrad Długiego Parlamentu

– początek wojny domowej parlamentu z Karolem I Stuartem

– usunięcie przez Cromwella przeciwników politycznych z parlamentu (Parlament Kadłubowy)

– ścięcie Karola I i ogłoszenie Anglii republiką

– przyznanie Cromwellowi tytułu lorda protektora

– śmierć Olivera Cromwella

– przywrócenie monarchii przez parlament: Karol II Stuart królem

– *Habeas Corpus Act*, gwarantujący każdemu nietykalność osobistą

– detronizacja Jakuba II Stuarta: chwalebna rewolucja

– *Bill of Rights* gwarantująca wyższość parlamentu nad monarchą

4. Absolutyzm monarszy a parlamentaryzm w XVII w. – systemy władzy we Francji i Anglii

Jacques Bossuet, myśliciel i kaznodzieja na dworze Ludwika XIV na temat absolutnej władzy królewskiej

Cztery przymioty są istotne dla władzy królewskiej: jest ona świętą, ojcowską, absolutną i zgodną z rozumem [...]. Wszelka władza pochodzi od Boga[...]. Monarchowie działają przeto jako sługi Boga i Jego zastępcy na ziemi [...]. Przez nich wykonywa On swą władzę. Z tego wynika, że osoba króla jest świętą, a kto się na nią porwie, dopuszcza się zbrodni [...]. Władza królewska jest władzą ojcowską, a jej cechą jest dobrotliwość [...]. Monarcha nie potrzebuje przed nikim zdawać sprawy ze swych rozporządzeń [...]. Bez tej władzy absolutnej nie może zdziałać nic dobrego, ani niszczyć złego. Władza jego musi być tak wielką, by nikt nie mógł się spod niej usunąć [...]. Nad wyrok monarchy nie masz wyroku wyższego [...]. Monarchy należy przeto słuchać jak sprawiedliwości samej, inaczej nie byłoby porządku, ni końca sporów [...]. Do niego należą prace publiczne, do niego urzędy i broń, on tylko wydaje rozporządzenia i rozkazy, on rozdziela zaszczyty; nie ma władzy niezależnej od niego, nie ma zebrania bez jego przewodnictwa.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 318–319.

1670 1680 1690

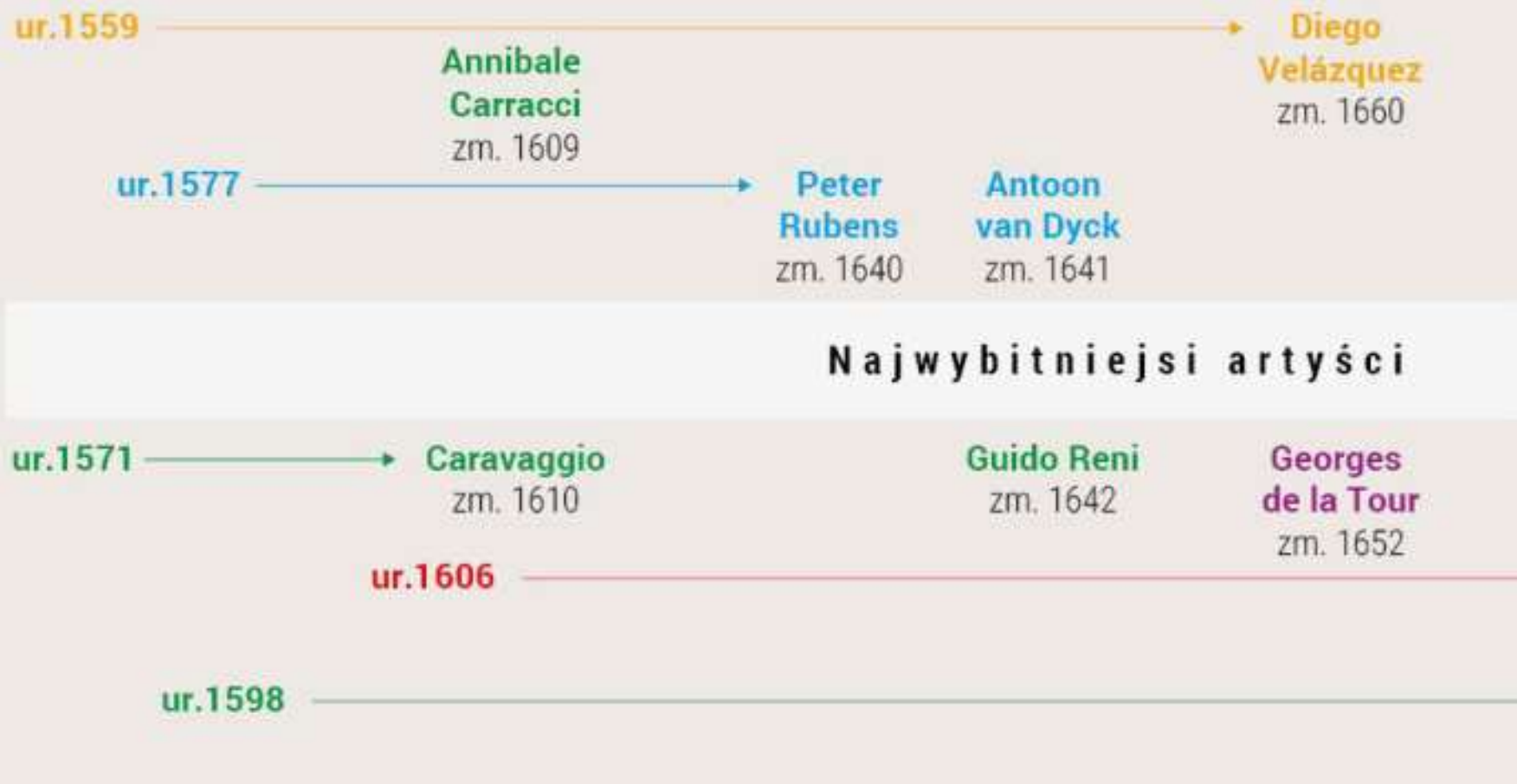
Uchwała parlamentu angielskiego z 17 marca 1649 r. znosząca monarchię

Ponieważ stwierdzono na podstawie doświadczenia, że urząd króla o władzy skupionej w rękach jednej osoby jest w tym narodzie [angielskim] oraz w Irlandii niepotrzebnym ciężarem i niebezpieczeństwem wolności, pewności i interesu publicznego narodu, że władzy i prerogatywy królewskiej używano przeważnie gwoli ujarzmienia poddanych i uczynienia z nich niewolników, że z natury rzeczy każda osoba wyposażona w taką władzę usiłuje we własnym interesie wzmóc ją kosztem słusznej wolności ludu i własną wolę i potęgę wynieść ponad prawo, by stosownie do swej chęci ujarzmić całe królestwo, przeto postanawia się na mocy władzy niniejszego parlamentu, że żadna osoba nie będzie nadal piastować ani wykonywać urzędu króla.

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej, z. 37: *Rewolucja angielska i jej następstwa*, w świetle źródeł przedstawił J. Feldman, Kraków 1924, s. 15.

4.1. Porównaj argumenty zawarte w zamieszczonych źródłach. Jak Jacques Bossuet uzasadniał sprawowanie przez króla Francji niczym nieograniczonej władzy, a jak parlament angielski dowodził zbędności urzędu królewskiego? Którą argumentację uważasz za trafniejszą? Uzasadnij swoją ocenę.

5. Artyści epoki baroku

Artysta: włoski, flamandzki, holenderski, hiszpański, francuski

5.1. Wymień charakterystyczne dzieła: Berniniego, Caravaggia, Rubensa, Velázqueza, Rembrandta.

5.2. Wybierz kilku artystów epoki baroku i zapoznaj się z ich twórczością, korzystając z literatury lub źródeł internetowych.

6. Europa w XVI–XVII w.

Temat wypracowania (jeden do wyboru):

a) Scharakteryzuj przemiany kultury europejskiej w XVI–XVII w. i omów twórczość jej najwybitniejszych przedstawicieli.

b) Scharakteryzuj konflikty zbrojne o podłożu religijnym w XVI–XVII w. i ich konsekwencje dla Europy.

c) Porównaj dzieje wewnętrzne Francji i Anglii i ich systemy społeczno-polityczne w XVII w.

6.1. Spośród podanych tematów wybierz jeden i napisz wypracowanie lub ułóż plan pracy (konspekt).

7.1. Przerysuj do zeszytu krzyżówkę. Rozwiąż ją i podaj hasło.

1. Radykalni zwolennicy kontynuowania w Anglii reform Kościoła w duchu surowej moralności kalwinizmu. Negatywnie nastawieni do Kościoła anglikańskiego, żądający osłabienia ekonomicznej i politycznej pozycji biskupów anglikańskich w państwie.
2. Stosowane w XVII w. w Europie Zachodniej na coraz szerszą skalę zabiegi polegające na regulowaniu stosunków wodnych, zapewniające lepsze warunki rozwoju roślin i zwiększenie plonów.
3. Kardynał, pierwszy minister króla Ludwika XIV do początku lat 60. XVII w., stłumił bunty wzniecone przez przedstawicieli różnych warstw społecznych (tzw. frondę), umacniając absolutystyczny system rządów.
4. Tak zwana „nowa szlachta" w Anglii – posiadacze ziemscy bez tytułu szlacheckiego, czerpiący dochody z produkcji towarów i angażujący się czynnie w przedsięwzięcia handlowe.
5. Parlament, który skazał Karola I na śmierć, a po jego ścięciu w 1649 r. zniósł monarchię i ogłosił Anglię republiką.
6. Metoda uprawy ziemi (wprowadzająca na szeroką skalę rośliny okopowe i motylkowe), która w XVII–XVIII w. zastępowała w Europie Zachodniej trójpolówkę.

7. Powołane do życia na początku XVII w., zdominowały handel ze Środkowym i Dalekim Wschodem: Holenderska... Wschodnioindyjska oraz Angielska... Wschodnioindyjska.

8. Działania państw, których celem była ochrona rodzimych wytwórców przed konkurencją z zagranicy, poprzez nakładanie wysokich ceł na importowane towary, a nawet zakaz przywozu niektórych produktów.

9. Ustrój, jaki zapanował we Francji w XVII w. w czasach Ludwika XIII i kardynała Richelieu oraz Ludwika XIV i kardynała Mazarina.

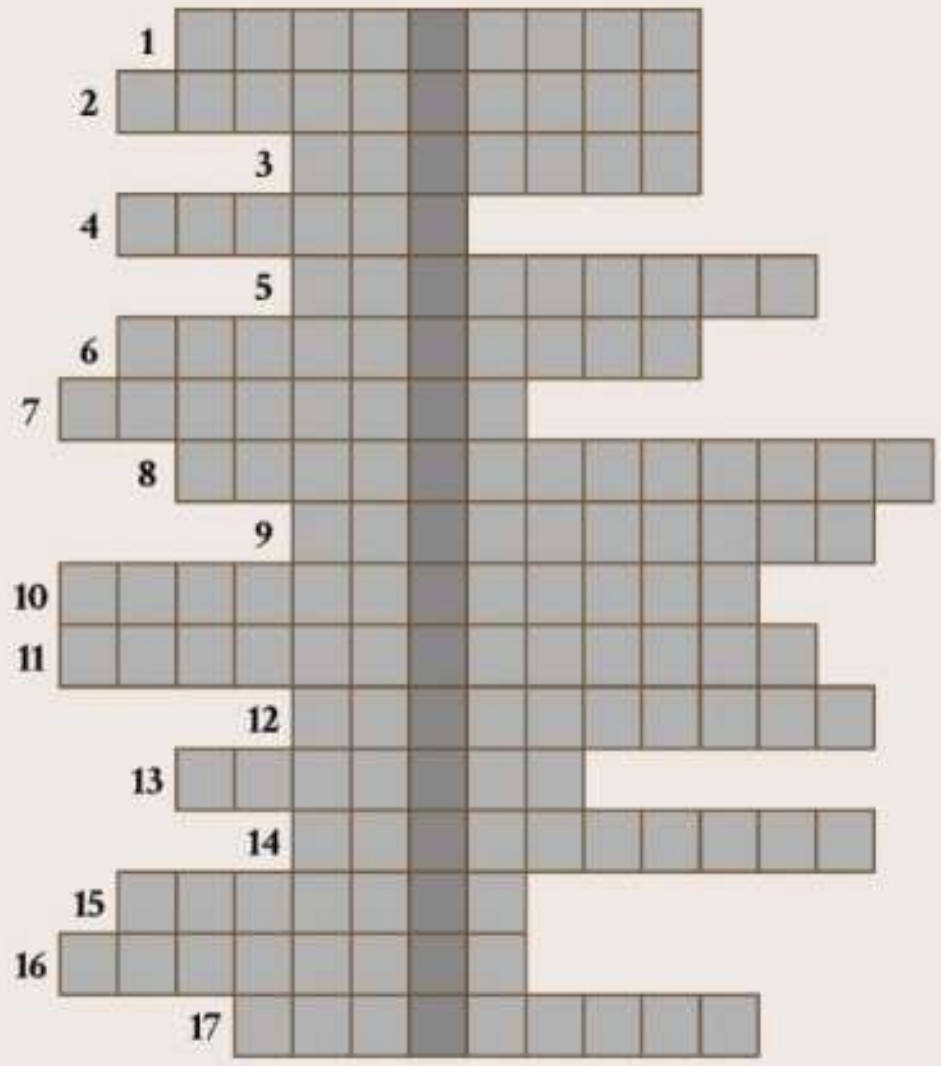
10. Doktryna i polityka ekonomiczna oparta na założeniu, że o bogactwie kraju stanowią zgromadzone zasoby pieniądza kruszcowego (złoto, srebro). Zagrożenie widziano w ujemnym bilansie w handlu zagranicznym.

11. Tytuł, jaki nosił Oliver Cromwell w latach 1653–1658 – okresie, kiedy opierając się na armii, sprawował dyktatorską władzę w Anglii (określenie dwuwyrazowe).

12. „Gorączka... " w Holandii w latach 20 i 30. XVII w., która miała charakter bańki spekulacyjnej i doprowadziła w 1637 r. do krachu na giełdzie i upadku fortun wielu inwestorów.

13. Minister finansów Ludwika XIV, dążył do zapewniania samowystarczalności gospodarczej Francji m.in. poprzez starania o rozwój manufaktur i dodatni bilans w handlu zagranicznym.

14. Urzędnicy we Francji w XVII w., zarządzający prowincjami, wyznaczani na określony czas i bezpośrednio zależni od łaski króla.

15. Zapoczątkowana w 2. połowie XVII w. w Holandii. Opierała się na zastosowaniu płodozmianu, lepszym nawożeniu gleby i uprawie nowych roślin – rewolucja... .

16. Kraj, który w XVII w. w największym stopniu rozwinął handel międzynarodowy: bałtycki (w znacznej mierze monopolizując go) i dalekowschodni, oraz gdzie nastąpił szybki rozwój giełd.

17. Nazwa pokojowej rewolucji, w wyniku której w 1688 r. parlament angielski zdetronizował Jakuba II, a tron powierzył jego córce Marii i jej mężowi Wilhelmowi III Orańskiemu.

IV. Rzeczpospolita Obojga Narodów w końcu XVI i w XVII w.

- Dzieje wewnętrzne Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III i Władysława IV Wazów
- Konflikty z sąsiadami w 1. połowie XVII w.
- Rzeczpospolita w okresie powstania Chmielnickiego i potopu szwedzkiego
- Przejawy kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej w połowie XVII w.
- Panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego
- Kultura barokowo-sarmacka w Rzeczypospolitej w XVII i 1. połowie XVIII w.

1. Dzieje wewnętrzne Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III i Władysława IV Wazów

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z celami polityki wewnętrznej Zygmunta III i Władysława IV;
- przeczytasz o polityce wyznaniowej tych władców;
- poznasz poglądy Piotra Skargi dotyczące ustroju Rzeczypospolitej;
- dowiesz się, jakie były przyczyny i konsekwencje rokoszu sandomierskiego;
- zrozumiesz, na czym polegała kwestia kozacka w Rzeczypospolitej.

Pierwsze lata panowania Zygmunta III Wazy

Zygmunt III Waza ▸ **Zygmunt III Waza** po objęciu tronu Rzeczypospolitej nie zamierzał rezygnować z dziedzicznych **praw do korony szwedzkiej**, która miała mu przypaść po śmierci jego ojca Jana III. Był nawet gotów zrzec się tronu polskiego, gdyby okazało się to koniecznym warunkiem do objęcia władzy dziedzicznej w Szwecji. W ponad rok po bitwie pod Byczyną stosunki Rzeczypospolitej z Habsburgami zostały unormowane. W wyniku zawartego traktatu pokonany habsburski kandydat miał się zrzec pretensji do tronu polskiego, a Habsburgowie uznawali Zygmunta za władcę Rzeczypospolitej. Król podjął jednak tajne rozmowy, podczas których **zaproponował przekazanie praw do elekcyjnej korony polskiej arcyksięciu Ernestowi**. W zamian za to Ernest jako król Polski miałby zapewnić przyjazne stosunki Rzeczypospolitej ze Szwecją i sojusz antymoskiewski oraz zawrzeć małżeństwo z siostrą Zygmunta – Anną Wazówną.

Zygmunt III Waza na portrecie autorstwa Marcina Kobera, 1590 r.

Zygmunt odziedziczył tron szwedzki w 1592 r., jednak nie potrafił go utrzymać.

W 1599 r. Szwedzi pozbawili go korony, a władzę objął Karol Sudermański (zobacz rozdz. III.3.). Była to poważna porażka króla, który jednak **nie zaprzestał starań o odzyskanie tronu szwedzkiego**.

Ujawnienie tajnych rokowań Zygmunta III z Habsburgami spowodowało, że szlachta przestała ufać nowemu władcy. Była ona w większości wrogo nastawiona do jego **prohabsburskiej polityki**. Niechętnie przyjęła też małżeństwo zawarte przez niego w 1592 r. z Anną Habsburżanką. Sytuacja ta doprowadziła także do **konfliktu króla z Janem Zamoyskim**. Władca ograniczył wpływy polityczne potężnego dotąd kanclerza i jego stronników. Na sejmie w 1592 r. król odniósł sukces, doprowadzając do ograniczenia uprawnień urzędu hetmańskiego sprawowanego przez Zamoyskiego. Natomiast porażką władcy było przyjęcie przez sejm dwóch konstytucji, *O praktykantach* i *Wolność elekcji*, zakazujących królowi wskazywania sukcesora do tronu.

polityka prohabsburska

konflikt z Janem Zamoyskim

Za rządów Zygmunta III **Kościół katolicki zaczął odzyskiwać silną pozycję w Rzeczypospolitej** i wywierać coraz większy wpływ na życie polityczne. W 1592 r. z inspiracji króla przywrócono możliwość egzekwowania wyroków sądów duchownych przez starostów (co zostało zakazane konstytucją sejmową zaledwie 30 lat wcześniej – zobacz rozdz. II.2.). Ważną rolę na dworze odgrywali **jezuici**, którzy popierali dążenia monarchy do wzmocnienia władzy królewskiej oraz odejścia od wolnej elekcji na rzecz dziedziczności tronu. Celem zakonu była pełna i skuteczna **realizacja programu kontrreformacji**, co mogło się powieść z pomocą króla dysponującego silną władzą. Jednym z wybitniejszych jezuitów był **Piotr Skarga** – pierwszy rektor Akademii Wileńskiej, nadworny kaznodzieja Zygmunta III i autor ***Kazań sejmowych***. Ten traktat polityczny został wydany w 1597 r. Skarga przedstawił **program reformy życia publicznego w Rzeczypospolitej** wyliczając „choroby" panujące w kraju. Wskazywał słabość władzy królewskiej, brak miłości ojczyzny i upadek cnót chrześcijańskich oraz obywatelskich, niesprawiedliwość praw, a także wielość religii. **Krytykował rządy szlachty**, która według niego kieruje się interesem własnym, a nie państwa oraz której brak roztropności. W związku z tym Skarga głosił konieczność ograniczenia roli sejmików ziemskich i sejmu, zwłaszcza izby poselskiej **na rzecz monarchy i senatu**. Jego zdaniem dobro Rzeczypospolitej wymagało takich posunięć, nawet gdyby władza królewska miała się przerodzić w absolutną. Skarga zaliczał do narodu, poza szlachtą, także mieszczan i chłopów, co było wówczas stanowiskiem odosobnionym. Domagał się **poprawy położenia chłopów** cierpiących z powodu egoizmu szlachty. Jedność narodu powinna być według niego osiągnięta poprzez jedność religijną, dlatego w wydawanych broszurach wzywał do **unieważnienia konfederacji warszawskiej**.

jezuici

Piotr Skarga

Dziedziniec Wielki Uniwersytetu Wileńskiego zwany też dziedzińcem Skargi

Portret Piotra Skargi jako rektora Akademii Wileńskiej, autor nieznany, koniec XVII w.

Piotr Skarga (1536–1612) był jezuitą, kaznodzieją i pisarzem, czołowym przedstawicielem polskiej kontrreformacji. W 1580 r. został pierwszym rektorem Akademii Wileńskiej. Od 1588 r. był nadwornym kaznodzieją Zygmunta III Wazy. Poglądy głoszone przez Skargę nie spotkały się z szerszym odzewem wśród jemu współczesnych; dopiero w XIX w., po rozbiorach, zostały uznane przez pisarzy romantycznych za natchnione proroctwa.

Źródło historyczne

Fragmenty *Kazania szóstego o monarchijej i królestwie, abo o czwartej chorobie Rzeczypospolitej, która jest z osłabienia królewskiej dostojności i władzej* autorstwa Piotra Skargi

W ciele ludzkim dwa są przedniejsze członki, którymi się ciało ożywia i umacnia: serce i głowa. [...]

Religia jako serce w ciele ludzkim, a królewski stan jako głowa

[...]

Gdzie *absolutum dominium* dobre

Dobre *absolutum dominium*, i nad nie lepszego rządu nigdy być nie może; ale u samego Pana Boga, który nigdy pobłądzić i złym być, i tyranem nie może. [...] Dlategoż do monarchy i króla przykłada ludzki rozum radę i prawa, krócąc i okreszając moc jego, a pomagając rozumowi jego, aby nie pobłądził, a złym się tyranem nie stawał. [...]

Rozmaitość poselskich myśli

Bo jedni są, którzy na księżą i stan duchowny waśń głęboką w sercu noszą, jako są wszyscy heretycy, którzy się radzi na ten poselski urząd cisną, tym religiej katolickiej chcąc szkodzić. [...] Drudzy swego podwyższenia i pożytku się spodziewając, do tego wszytkie swe prace na sejmie obracają. Drudzy na swoje przeciwniki w domowych waśniach poselstwem onym pomocy szukają. Drudzy podobno od jakich panów natchnieni, a drudzy snadź upominkami kupieni, ich myślom dogadzają. Drudzy z wymową i rozumem postawić się na sejmie chcą, aby sobie mniemania u ludzi nabywali. Ażeby Rzeczyposp[olitej] dobrze było, rzadki, co by szczerze o tym myślił. [...]

Monarchija obraca się w dymokracyją, naszkodliwszą nade wszytki rządy
To naszkodliwsza, iż moc sobie tak wielką przyczytają, którą królewskiej i senatorskiej przeszkodę czynią, a monarchiją chwalebną i ludziom zbawienną, jako się rzekło, w dymokracyją, która jest w rządach ludzkich nagorsza i naszkodliwsza i tu, w tym królestwie tak szerokim, niepodobna, obracają. To jest, iż chcą, aby szlachta abo lud pospolity przez posły swe rządził, a bez nich król z radą swoją nic nie czynił [...].
Między pospólstwem mało jest mądrych. Między radą pańską abo wszyscy mądrzy, abo więtsza część [...] i dla swej mądrości przy boku pańskim siedzą [...].
Sedycyje [bunty] **łacne w rządach pospolstwa**
W takim rządzie wielogłownym łacno barzo sedycyją i wzburzenie uczynić. Bo prostym smaczne to pochlebstwo, iż też oni rządzić i wolności swojej używać mają.
Pospólstwo za głupią radą idzie
I lada zły jaki język i śmiała swowolność namówi ich do rzeczy barzo szkodliwych, głupich i którymi sami się pogubią. [...]
Nie masz rozumu w pospólstwie

P. Skarga, *Kazania sejmowe*, Skultuna 2008, s. 125, 136 i 148–150.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jak Piotr Skarga rozumiał miejsce religii w państwie oraz relacje pomiędzy nią a władzą.
2. Przedstaw stosunek autora *Kazań sejmowych* do szlachty i jej rządów. Jakie rozwiązania ustrojowe Skarga zalecał jako najwłaściwsze?

tumulty wyznaniowe

Niechęć szlachty wzbudzało tolerowanie przez króla **tumultów wyznaniowych** (wystąpień tłumów przeciw innowiercom), do jakich doszło w 1591 r. w Krakowie i Wilnie, w 1611 r. ponownie w Wilnie, a w kolejnych latach w Poznaniu i Lublinie. Podczas tumultu krakowskiego zniszczono cmentarz oraz dwa zbory protestanckie (ewangelików i arian).

Unia brzeska (1596 r.) i jej konsekwencje

W 1589 r. prawosławna metropolia w Moskwie została przekształcona w patriarchat. Tworzyło to zagrożenie dla polskich interesów, gdyż Cerkiew w Rosji była podporządkowana carom, którzy mogli ją wykorzystać do ingerencji w sprawy ludności prawosławnej zamieszkującej Rzeczpospolitą. Kolejni władcy Rosji chcieli zjednoczenia wszystkich ziem ruskich – to znaczy terytoriów zamieszkałych przez ludność posługującą się językiem ruskim i wyznającą prawosławie.

Jan Zamoyski popierał powołanie w Rzeczypospolitej niezależnej Cerkwi, podległej patriarchatowi w Kijowie. Zwyciężył jednak pomysł Watykanu oraz jezuitów – popierany przez Zygmunta III – **zawarcia unii pomiędzy Kościołem katolickim a Cerkwią prawosławną na terenie Rzeczypospolitej**. Wyższe ducho-

wieństwo prawosławne (na czele z biskupem Cyrylem Terleckim – namiestnikiem patriarchy Konstantynopola w Rzeczypospolitej) w większości poparło ten pomysł. W **1596 r.** w **Brześciu Litewskim** nad Bugiem doszło do zawarcia porozumienia między hierarchią prawosławną a Kościołem rzymskokatolickim. Postanowienia **unii brzeskiej** zostały podpisane przez niemal wszystkich **władyków** (biskupów) prawosławnych. **Wierni prawosławni** wystąpili jednak **w większości przeciwko unii**. Podobnie postąpili świeccy protektorzy Cerkwi, między innymi **książę Konstanty Wasyl Ostrogski** – wojewoda kijowski, ruski magnat wyznający prawosławie.

unia brzeska

Konstanty Wasyl Ostrogski (1527–1608) na obrazie nieznanego artysty, koniec XVI w.

Do Ostrogskiego należały największe w Rzeczypospolitej majątki, położone na Wołyniu i Kijowszczyźnie. Był protektorem prawosławia i założycielem (ok. 1580 r.) Akademii Ostrogskiej, która miała kształcić młodzież w duchu tej religii.

Kościół greckokatolicki (unicki)

Kościół powstały w wyniku unii brzeskiej jest nazywany **greckokatolickim** lub **unickim**. Został podporządkowany papieżowi, jednak zachowano w nim odrębną liturgię i hierarchię. Biskupi uniccy mieli jako senatorzy zasiąść w senacie Rzeczypospolitej, ale nie dopuścił do tego episkopat rzymskokatolicki. Ponieważ większość ludności prawosławnej nie uznawała unii, w **1620 r.** doszło do nielegalnego **odtworzenia hierarchii Kościoła prawosławnego**. Nastąpiło to w porozumieniu z patriarchatem moskiewskim. Pomiędzy unitami a prawosławnymi dochodziło do konfliktów. Głośną sprawą stała się między innymi śmierć w zamieszkach greckokatolickiego arcybiskupa Połocka Jozafata Kuncewicza. Narastający opór przeciw unii spowodował, że nie tylko zaprzepaszczono potencjalne korzyści polityczne z niej płynące, lecz także doszło do **wzrostu napięcia na Ukrainie**. Obrońcami prawosławia poczuli się tam wkrótce Kozacy, którzy w trakcie konfliktów z Rzecząpospolitą podkreślali, że chronią interesy tego wyznania.

Św. Andrzej Bobola – barokowa rzeźba na fasadzie kościoła jezuitów we Lwowie

Jezuita Andrzej Bobola (1591–1667), był kaznodzieją, aktywnym propagatorem unii brzeskiej na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. Został zamordowany przez Kozaków w Janowie na Polesiu w trakcie powstania Chmielnickiego.

Cerkiew grekokatolicka w Owczarach pod wezwaniem Opieki Bogurodzicy, XVII w.

Kościół unicki, mimo uznania papieża za swojego zwierzchnika, zachował wiele odrębności, w tym liturgię w języku starocerkiewno-słowiańskim oraz brak celibatu kapłanów.

Rokosz sandomierski – Zebrzydowskiego

Na sejmie w 1605 r. stronnictwo królewskie zaproponowało przeprowadzenie reform skarbowo-wojskowych. Nie znalazły one jednak poparcia u szlachty. Odrzuciła ona na sejmikach propozycje uchwalania ustaw w izbie poselskiej większością głosów oraz ustanowienia stałych podatków na utrzymanie armii. **Szlachta obawiała się dążeń absolutystycznych króla** i realizowania **interesów dynastycznych kosztem Rzeczypospolitej**. Szlachecka opozycja utraciła w tym czasie swojego przywódcę – Jana Zamoyskiego, który zmarł w 1605 r.

Król, nie licząc się z opinią szlachty, wbrew większości sejmików, a także senatorów, **powierzył w 1605 r. kuratelę nad chorym umysłowo władcą Prus Książęcych** Albrechtem Fryderykiem Hohenzollernem elektorowi **Brandenburgii** – Joachimowi Fryderykowi, należącemu do innej linii tej dynastii. Liczył w zamian na poparcie starań o odzyskanie tronu szwedzkiego. W tym samym roku **zawarł małżeństwo z Konstancją Habsburżanką –** siostrą zmarłej żony Anny, również wbrew opinii większości senatorów i sejmików.

Zygmunt uważał, że dla dobra Rzeczypospolitej powinien realizować własne plany dynastyczne i sprawować silną władzę królewską. Szlachta sądziła natomiast, że dobro państwa zależy od zachowania jej własnych praw i przywilejów. Twierdziła, że to one zapewniają pokój wewnętrzny i zapobiegają wojnom sprzecznym z interesem Rzeczypospolitej.

W **1606 r.** doszło do wystąpienia szlachty zwanego **rokoszem Zebrzydowskiego** albo **sandomierskim**. Pretekstem do niego były pogłoski, że król zamierza

rokosz Zebrzydowskiego

wykorzystać porozumienie z elektorem brandenburskim do kolejnej wyprawy do Szwecji po koronę. Obawiano się, że władca dokona koronacji 11-letniego królewicza Władysława na króla Polski i przekaże regencję jednemu z arcyksiążąt habsburskich. Zarzucono ponadto Zygmuntowi łamanie podstawowych zasad ustroju państwa i dążenie do władzy absolutnej. Rokosz był skierowany nie tylko przeciwko absolutyzmowi królewskiemu, lecz także przeciwko magnaterii świeckiej i duchownej, która zawdzięczała swoją pozycję Zygmuntowi i opowiadała się za działaniami kontrreformacyjnymi oraz sojuszem z Habsburgami. Motywacją wielu przywódców rokoszu były ponadto osobiste urazy wobec króla.

Rokosz miał charakter szlachecki, jednak na jego czele stanęli magnaci. W Koronie był to **Mikołaj Zebrzydowski**, wojewoda krakowski i marszałek wielki koronny, a na Litwie – wyznający kalwinizm **Janusz Radziwiłł**. Na Rusi ważną rolę odegrał **Jan Szczęsny Herburt** – poseł, dyplomata i pisarz, przeciwnik unii brzeskiej, którą uważał za pogwałcenie odrębności prawnej ziem ruskich zagwarantowanej w unii lubelskiej. Na zjeździe w Sandomierzu zawiązano konfederację generalną i uchwalono tak zwane **artykuły sandomierskie** zawierające szlachecki program zmian ustrojowych. Domagano się w nich między innymi zagwarantowana tolerancji religijnej, obejmującej również prawosławie, oraz ograniczania wpływów duchowieństwa, zwłaszcza jezuitów.

artykuły sandomierskie

Źródło historyczne

Fragment artykułów uchwalonych na zjeździe rokoszowym pod Sandomierzem w 1606 r.

Naprzód, aby cudzoziemce wszytkie jako instrumenta rady, praktyk cudzoziemskich K.J.M. [Królewska Jego Mość] odprawić i od siebie zaraz odesłać raczył. [...] Senatorów taka pozycja być ma, żeby J.K.M. za zdaniem ich wszytko, a przeciw nim nic czynić nie ważył się. Naprzód, aby żadne [...] ciche jakie traktaty [...] nie działy się [...]. Druga, żeby K.J.M. spraw, potrzeb, poselstw i niebezpieczeństw Rzeczypospolitej w niczym nie zaniedbywał [...]. Trzecia, żeby K.J.M. przeciwko prawu [...] nic nie czynił, [...] i w żadnych *absoluti dominii* [władzy absolutnej] zamysłach i sposabianiu się do niego uznawać się nie dał [...]. Jezuity, którzy iż w sprawy świeckie [...] wdawają się i na kazaniach swoich *absolutum dominium* przysładzają, prawa, wolności nasze i porządki w Rzeczypospolitej naszej naganiają [potępiają] [...], aby K.J.M. od dworu swego relegował [...].

Historia Polski 1506–1648. Wybór tekstów źródłowych, oprac. I. Kaniewska, Kraków 1987, s. 173–176.

Ćwiczenie

Wymień postulaty rokoszan. W jakim zakresie ich spełnienie ograniczyłoby – twoim zdaniem – władzę króla w Rzeczypospolitej? Uzasadnij swoją opinię.

Na kolejnym sejmie nie zawarto porozumienia, a Zygmunt odrzucił artykuły sandomierskie. Dlatego rokoszanie ogłosili **akt detronizacji króla**. Jednak zwycięstwo wojsk królewskich pod **Guzowem** (**1607 r.**) doprowadziło do ich klęski.

akt detronizacji Zygmunta III

bitwa pod Guzowem

Akt detronizacji Zygmunta III wydany przez rokoszan 24 czerwca 1607 r.

Rokoszanie wypowiedzieli tym aktem posłuszeństwo królowi. Jednak nie podjęli dalszych kroków, które miałyby doprowadzić do rzeczywistego usunięcia go z tronu. Nie ogłosili bezkrólewia ani nie szukali nowego kandydata do tronu. Wyjaśniali później, że akt stanowił raczej ostrzeżenie dla władcy i miał go skłonić do zmiany polityki. Po zwycięstwie nad rokoszanami król nie stosował wobec nich poważnych represji. Jedynie Jan Szczęsny Herburt był przejściowo więziony, a Janusz Radziwiłł na kilka lat wyjechał za granicę.

Mimo zwycięstwa król, który nie chciał ryzykować zaognienia konfliktu, zrezygnował z prób reformy ustroju i wzmocnienia władzy królewskiej. Sejm z 1609 r. uchwalił **amnestię dla rokoszan**, potwierdził **wolność elekcji** oraz opisał **procedurę wypowiadania posłuszeństwa królowi**. Szlachta uzyskała w ten sposób potwierdzenie swojego prawa do oporu wobec władcy. **Konfederacja** w formie rokoszu stała się **instytucją ustroju** Rzeczypospolitej. Fakt, iż mogła ona rozstrzygać konflikty polityczne zamiast sejmu oznaczał **osłabienie ustroju parlamentarnego**. Szlachta, która przystępowała do rokoszu w obronie swoich wolności, doprowadziła wbrew własnym zamiarom do zmniejszenia roli centralnej instytucji demokracji szlacheckiej. W XVII w. nie potrafiła już stworzyć silnej reprezentacji swoich interesów w sejmie, takiej jak ruch egzekucyjny w poprzednim stuleciu. **Osłabienie sejmu sprzyjało magnaterii**. Coraz więcej decyzji **podejmowano na sejmikach ziemskich** – a tam, na szczeblu lokalnym, łatwiej było magnatom osiągnąć własne cele. Mniejszy problem stanowiło dla nich manipulowanie zgromadzoną na sejmiku drobną szlachtą, często wprost od nich **uzależnioną**, niż wywieranie wpływu na posłów podczas sejmu.

osłabienie pozycji monarchy

wzrost znaczenia magnaterii

Polityka wewnętrzna Zygmunta III w latach 1609–1632

Po rokoszu sandomierskim Zygmunt zrezygnował z wprowadzenia zmian ustrojowych, a skoncentrował się na prowadzeniu polityki zagranicznej, w zakresie której przysługiwały mu duże uprawnienia. Tworzył przy tym własne zaplecze polityczne (stronnictwo królewskie) poprzez mianowanie na wszystkie wyższe urzędy katolików. **Polityka pomijania innowierców przy nominacji na urzędy senatorskie** sprawiła, że w chwili śmierci króla w senacie były zaledwie 4 osoby wyznające inną religię niż katolicka. Natomiast gdy Zygmunt obejmował tron, zasiadało ich w senacie 41. Wśród senatorów świeckich reprezentujących Wiel-

kie Księstwo Litewskie znajdowało się w 1587 r.: 13 protestantów, 3 prawosławnych i 6 katolików. W 1632 r. wszyscy byli katolikami.

Srebrne talary z podobizną Zygmunta III Wazy i herbem królewskim

Niektóre rody protestanckie wymarły, a wielu magnatów, kierując się względami politycznymi, przeszło **na katolicyzm**. Różnowiercy pozbawieni możnych opiekunów odgrywali mniejszą rolę. Co więcej – skończył się czas pełnego równouprawnienia w życiu publicznym wyznawców różnych religii, nawet pochodzenia szlacheckiego. Zakres tolerancji, z której słynęła Rzeczpospolita w XVI w., uległ wyraźnemu zmniejszeniu, o czym świadczyły także powtarzające się tumulty. Król Zygmunt starał się **budować państwo jednolite wyznaniowo**, co prowadziło do **napięć** na terenach o mieszanej strukturze wyznaniowej – **na Ukrainie** i **w Wielkim Księstwie Litewskim**. Taka polityka stała w **sprzeczności z tradycją** – sięgającą co najmniej czasów Kazimierza Wielkiego – **pokojowego współistnienia wielu wyznań**. Mimo wszystko nie było możliwe uczynienie z Rzeczypospolitej państwa jednolitego wyznaniowo (co w tym czasie zdecydowanie dominowało w Europie). Innowiercy cieszyli się swobodą wyznania w większym stopniu niż protestanci (hugenoci) we Francji czy katolicy w Anglii.

Niepowodzeniem zakończyły się starania Zygmunta III o przeprowadzenie elekcji *vivente rege* któregoś z synów. Aby uzyskać szersze poparcie dla przyszłej elekcji królewicza Władysława, zgodził się na sejmie 1631 r. (ostatnim za życia króla) na uchwalenie **konstytucji** dotyczących różnowierców. **Chroniły one wszystkich**, w tym **prawosławnych**, którzy mogli paść ofiarą napaści pod pozorem obrony wiary. Na sejmie tym uchwalono również konstytucję **potwierdzającą zasadę wolnej elekcji**.

Władysław IV władcą Rzeczypospolitej

Władysław IV Waza ▸

polityka prohabsburska ▸

Władysław IV Waza w stroju koronacyjnym na obrazie nieznanego autora, ok. 1635 r.

Król Zygmunt III Waza zmarł w kwietniu **1632 r.** Szlachta powszechnie popierała kandydaturę jego syna Władysława i podczas elekcji nie miał on poważnego kontrkandydata do korony. **Władysław IV Waza**, podobnie jak jego ojciec, podejmował próby umocnienia **władzy królewskiej**. Dążył między innymi do uzyskania dziedzicznego księstwa w Inflantach, Kurlandii lub Prusach, co bardzo wzmocniłoby jego pozycję i zwiększało szansę na obejmowanie w przyszłości tronu polskiego przez kolejnych przedstawicieli dynastii. Liczył także na zdobycie korony szwedzkiej, do której zgłaszał pretensje, tak jak jego ojciec. Był to jeden z powodów kontynuowania **prohabsburskiej polityki**, gdyż Habsburgowie mogli wesprzeć starania Władysława w zamian za włączenie się Rzeczypospolitej w wojnę trzydziesto-

letnią (przeciwko Szwecji i Francji). **Sojusz z Habsburgami** przypieczętowało małżeństwo króla z córką cesarza Ferdynanda II – Cecylią Renatą. Władysław dążył do wojny, czego szlachta nie popierała.

Władysław potrafił jeszcze przed elekcją załagodzić konflikty między wyznawcami prawosławia (dyzunitami) i grekokatolikami (unitami). **Nieoficjalnie uznano hierarchię prawosławną** w pięciu wschodnich diecezjach Rzeczypospolitej. Prawosławni otrzymali prawo swobodnego odprawiania nabożeństw, posiadania cerkwi, organizowania bractw religijnych oraz prowadzenia seminariów, szkół i drukarni. W **1635 r.** sejm uchwalił **konstytucję *Religia grecka***, potwierdzającą porozumienie. Nie doszło jednak do realizacji królewskich planów zwołania wspólnego synodu i utworzenia odrębnego patriarchatu w Rzeczypospolitej, a za swojego zwierzchnika hierarchia prawosławna uważała cerkiew moskiewską. Polityka wyznaniowa Władysława **wobec protestantów** była mniej tolerancyjna. Akceptował wymierzone w innowierców działania kanclerza Jerzego Ossolińskiego. Jednocześnie zmienił jednak politykę nominacyjną swojego ojca i liczba senatorów niekatolickich w senacie wzrosła do 19 (9 z Korony, 6 z Wielkiego Księstwa Litewskiego i 4 z Inflant), w tym 3 prawosławnych.

uznanie hierarchii Kościoła prawosławnego

Zespół klasztorny pijarów w Podolińcu na Spiszu, połowa XVII w.

Król Władysław IV Waza starał się sprowadzić do Polski zakon pijarów zajmujący się edukacją. Pijarzy przybyli ostatecznie w 1642 r., a w rok później otworzyli pierwszą szkołę w Podolińcu na Spiszu należącym wówczas do Polski (dziś miejscowość ta znajduje się w granicach Słowacji). To pierwsze kolegium pijarskie w Rzeczypospolitej ufundował wojewoda krakowski Stanisław Lubomirski. Kolejne powstały m.in. w Warszawie, Rzeszowie, Krakowie i Wilnie. Szkolnictwo pijarskie zasłużyło się szczególnie w XVIII w.

W **1638 r.** zapadł **wyrok sądu sejmowego nakazujący likwidację ariańskiej szkoły i drukarni w Rakowie**. Przyczyną tej decyzji była rzekoma profanacja krzyża przez uczniów ariańskiego gimnazjum. Słynny na całą Europę ośrodek ariański przestał istnieć. W tym samym roku król potępił natomiast zniszczenie zboru protestanckiego w **Połocku**, odbudowanego po wojnach z Rosją. Rok później doszło do tumultu w **Wilnie**, a następnie do wydania wyroku zakazującego odbudowy tamtejszego zboru. O narastającej wzajemnej nietolerancji świadczy również tumult w **Toruniu**, gdzie protestanci – stanowiący większość – zaatakowali katolików.

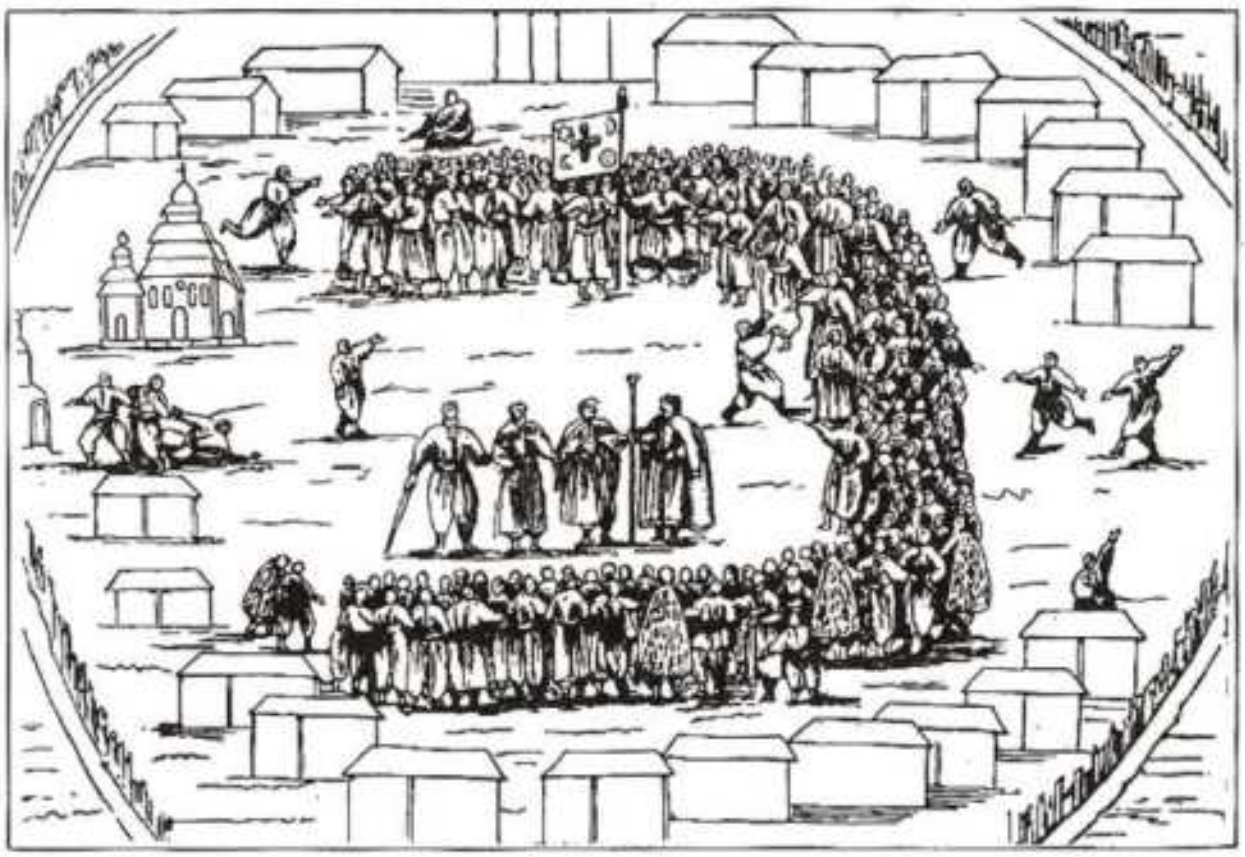
konflikty religijne

Kozacy zaporoscy – sojusznicy czy wrogowie Rzeczypospolitej?

kozacy zaporoscy ▸ **Kozacy zaporoscy** zamieszkiwali południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej (województwo kijowskie) z **centrum na Zaporożu** – nizinnej, stepowej krainie położonej w dolnym biegu Dniepru. Graniczyła ona na południu **z Chanatem Krymskim** (Tatarami). Na te słabo zagospodarowane tereny, gdzie nielicznie zamieszkiwała drobna szlachta ruska, przybywali zarówno poszukiwacze przygód, jak i ukrywający się przestępcy oraz zbiegli chłopi pańszczyźniani. Była to ludność wywodząca się z centralnych ziem Rzeczypospolitej, a także z krajów sąsiednich. W ten sposób od XV w. formowała się społeczność kozacka – ludzi osobiście wolnych, pozostających w dużym stopniu poza systemem społeczno-politycznym Rzeczypospolitej. Niemal wszyscy z nich **wyznawali prawosławie**. Różnili się pod względem pochodzenia etnicznego, jednak silnie byli związani **z miejscową kulturą ruską**.

Chanat Krymski ▸

Utrzymywali się z myślistwa, rybołówstwa i hodowli bydła, a także z **wypraw łupieżczych na terytorium Chanatu Krymskiego i osmańskiej Turcji**. Ponieważ żyli na pograniczu, sami też byli narażeni na najazdy, przede wszystkim tatarskie. Aby skutecznie się bronić, a jednocześnie prowadzić łupieskie wypady, zorganizowali swoje społeczeństwo **na sposób wojskowy**. Na czele wspólnoty kozackiej stał **wybieralny ataman**, którego władzę w czasie pokoju ograniczało ogólne zgromadzenie Kozaków oraz rada dowódców.

Wybór atamana przez Radę Kozacką na Siczy Zaporoskiej

Sicz Zaporoska stanowiła ufortyfikowany obóz – główny ośrodek Kozaków zaporoskich, zlokalizowany na wyspach dolnego Dniepru.

Ze względu na bitność Kozaków magnateria polska i litewska, posiadająca latyfundia na Ukrainie, starała się ich pozyskiwać do służby wojskowej w prywatnych oddziałach. Również Rzeczpospolita dostrzegała ich **wartość militarną**. W 1572 r. na polecenie Zygmunta Augusta po raz pierwszy zaciągnięto kilkuset Kozaków na służbę Rzeczypospolitej, za którą zapłacono ze środków skarbu państwowego. Kozaków tych określano jako **rejestrowych**. Kozaków spoza rejestru (czyli spisu tych, którzy pozostawali na żołdzie państwowym) magnateria usiłowała traktować jak chłopów, narzucić im poddaństwo osobiste i zmuszać do odrabiania pańszczyzny. Oni jednak uważali się za ludzi wolnych. Stopniowo następowało rozwarstwienie społeczności kozackiej, wśród której wyłoniła się starszyzna. To głównie ona **domagała się** uznania Kozaków za szlachtę i **przyznania im** przez Rzeczpospolitą **praw i przywilejów szlacheckich**. Powtarzały się też żądania zwiększenia liczby osób wciągniętych do rejestru. **Szlachecki naród polityczny Rzeczypospolitej nie zamierzał jednak uznać Kozaków za równych sobie**. Był to jeden z najpoważniejszych powodów niezadowolenia narastającego wśród społeczności kozackiej.

◀ kozacy rejestrowi

Najazdy Kozaków – poddanych Rzeczypospolitej – **na Imperium Osmańskie** powodowały pogorszenie stosunków polsko-tureckich. Król, senatorowie i posłowie obawiali się, że mogą one doprowadzić do wypowiedzenia wojny przez Turcję. Dlatego **zakazywano organizowania takich wypraw**, co było kolejnym źródłem rozżalenia Kozaków. Jednocześnie doświadczone w bojach formacje kozackie były cenne jako obrona kresów Rzeczypospolitej – Kijowszczyzny i Podola – przed najazdami Tatarów.

◀ najazdy Kozaków na Turcję

Czajki kozaków zaporoskich atakują galery tureckie w latach 30. XVII w.

Czajka – zwrotna, pełnomorska kozacka łódź bojowa o długości do 20 i szerokości do 4 metrów. Mogła pomieścić załogę złożoną z 25–70 ludzi. Posiadała od 6 do 20 par wioseł, stanowiących główną siłę napędową.

powstania kozackie

Zagrożeniem dla Rzeczypospolitej były **powstania Kozaków**. Pierwsze z nich miało miejsce w latach 1591–1593 i zostało stłumione przez prywatne wojska należące do rodów magnackich Ostrogskich i Wiśniowieckich. W latach **1595–1596** trwało najpoważniejsze, przed połową XVII w., wystąpienie zbrojne Kozaków, któremu przewodził **Semen Nalewajko**. Położyły mu kres siły koronne dowodzone przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Przywódcy powstania zostali straceni, a po kapitulacji doszło do niekontrolowanej rzezi jego uczestników przez szlachtę. **W latach 20. i 30. XVII w.** kolejne powstania, wzniecane zazwyczaj przez Kozaków nierejestrowych, wybuchały z częstotliwością **co 3–5 lat**. **Nie obejmowały jednak zwykle całej Kozaczyzny zaporoskiej**. Niektóre z nich tłumiono siłą, a inne kończyły się nietrwałymi ugodami. Niekiedy Kozacy rejestrowi wspierali Rzeczpospolitą przeciwko nierejestrowym.

Semen Nalewajko

obrona prawosławia

W czasie powstania 1630 r. doszło do szerszej współpracy Kozaków, chłopstwa i mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich. Jednym z haseł była **obrona prawosławia**. Trafiało ono do przekonania drobnej szlachty i niższych warstw społecznych na Rusi, które czuły się silnie związane z tym wyznaniem. Magnaci i większość zamożnej szlachty ruskiej przeszli już w tym czasie na katolicyzm. Po upadku powstania 1638 r. część ludności ruskiej schroniła się **pod opiekę Rosji**. Była to wyraźna zapowiedź tego, że problem kozacki może być wykorzystywany przeciwko Rzeczypospolitej przez Moskwę.

bitwa pod Chocimiem

Kozacy byli cennymi sojusznikami w wyprawach wojennych przeciwko Rosji oraz w konfliktach z Turcją. Ważną rolę odegrali podczas dymitriad (zobacz rozdz. IV.2.) i wojny z Rosją, która wybuchła w 1609 r. W 1618 r. 20 tysięcy Kozaków dowodzonych przez atamana Konaszewicza-Sahajdacznego wzięło udział **w wyprawie na Moskwę**. Zwycięstwo **pod Chocimiem** w 1621 r. podczas wojny z Turcją stało się zasługą połączonych sił polsko-litewsko-kozackich. Kozacy stanowili świetną piechotę, dopełniającą siłę bojową jazdy, w której specjalizowała się armia Rzeczypospolitej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Zygmunt III dążył do wzmocnienia władzy królewskiej i jakie były przyczyny jego niepowodzeń.
2. Wytłumacz, jakie były przyczyny i konsekwencje rokoszu sandomierskiego.
3. Scharakteryzuj politykę wyznaniową Zygmunta III i Władysława IV.
4. Wskaż przyczyny zawarcia unii brzeskiej oraz przedstaw jej konsekwencje.
5. Zastanów się, jaki wpływ na politykę wewnętrzną mogły mieć dążenia Zygmunta III i Władysława IV do odzyskania tronu szwedzkiego, a także ich sojusze z Habsburgami. Czy społeczność szlachecka akceptowała te działania?

6. Omów rolę, jaką odgrywali Kozacy w Rzeczypospolitej i w jej relacjach z sąsiadami. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej informacji, dlaczego Kozacy nie wzięli udziału w bitwie pod Cecorą, natomiast rok później walczyli pod Chocimiem. O czym świadczą te sytuacje?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Zygmunt III wkrótce po objęciu tronu wszedł w **konflikt** z Janem Zamoyskim i znaczną częścią szlachty. s. 287

Czasy panowania Zygmunta III to okres **narastania nietolerancji i tumultów** na tle wyznaniowym i zniszczenia wielu zborów protestanckich i szkół (Kraków, Wilno, Poznań, Lublin). s. 289

Unia brzeska (1596 r.) doprowadziła do podziałów (Kościół **greckokatolicki**, Kościół prawosławny) oraz **zaostrzenia konfliktów na tle wyznaniowym**, zwłaszcza na Ukrainie. s. 290

Przyczyną **rokoszu Zebrzydowskiego** były obawy szlachty przed absolutystycznymi dążeniami władcy oraz nadmiernymi wpływami magnatów i jezuitów, które odbierano jako zagrażające wolności i demokracji szlacheckiej. Niechęć budziła także nietolerancyjna polityka wobec innowierców. s. 291

Pokonanie rokoszan pod Guzowem (1607 r.) **nie oznaczało zwycięstwa politycznego króla**. Sejm z 1609 r. potwierdził wolność elekcji i prawo szlachty do wypowiedzenia posłuszeństwa władcy. s. 293

Prohabsburska polityka nie przyniosła korzyści politycznych Rzeczypospolitej, nie pomogła również w realizacji planów dynastycznych Zygmunta III i Władysława IV. s. 294

Uznanie przez Władysława IV i sejm odtworzonej po 1620 r. **hierarchii Kościoła prawosławnego** doprowadziło do częściowego załagodzenia konfliktów. s. 295

Kozacy zaporoscy zamieszkiwali południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej, z centrum na Zaporożu i graniczyli z Chanatem Krymskim. Stanowili społeczność zorganizowaną na sposób wojskowy i wyróżniali się bardzo dużą **wartością militarną**. s. 296

Narastającym zagrożeniem dla Rzeczypospolitej były powtarzające się **powstania kozackie**. **Przyczyniała się do nich** niechęć szlachty do traktowania Kozaków jako równych sobie, rozwój latyfundiów magnackich na ziemiach ukrainnych, a także wydawane zakazy podejmowania wypraw łupieżczych przeciw Turcji. s. 298

Niebezpiecznym zjawiskiem stało się **postrzeganie** przez ludność Ukrainy **Kozaków jako obrońców prawosławia** i przyłączanie się do buntów kozackich miejscowej ludności. s. 298

2. Konflikty z sąsiadami w 1. połowie XVII w.

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny i przebieg wojen ze Szwecją, Turcją i Rosją;
- przeczytasz o największych zwycięstwach i klęskach oręża Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w.;
- dowiesz się, jak zmieniały się granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów;
- zapoznasz się z rolą, jaką odegrała Rzeczpospolita w wojnie trzydziestoletniej;
- poznasz rolę wybitnych hetmanów Rzeczypospolitej.

Wojny ze Szwecją

roszczenia Zygmunta Wazy do tronu szwedzkiego

Wybór Zygmunta Wazy na władcę Rzeczypospolitej uwikłał ją w konflikt ze Szwecją. Król nie wyrzekł się utraconej w 1599 r. dziedzicznej korony szwedzkiej. Aby pozyskać pomoc polskiej szlachty w jej odzyskaniu, wyraził w **1600 r.** zgodę, by należąca do Szwecji **Estonia** przeszła we władanie Rzeczypospolitej.

wojny ze Szwecją

Z tego powodu doszło do **wybuchu wojny**. Celem polityki szwedzkiej, już od 1. wojny północnej w latach 60. XVI w. (zobacz rozdz. II.3.), było panowanie nad Morzem Bałtyckim (*dominium maris Baltici*).

rywalizacja o Inflanty

bitwa pod Kircholmem

Jan Karol Chodkiewicz

husaria

Wojna toczyła się początkowo w **Inflantach**. Szwedzi, mimo przewagi wojskowej, ponosili porażki w polu i nie zdołali zdobyć obleganej Rygi, a sami utracili Dorpat leżący na terenie Estonii. W **1605 r.** pod **Kircholmem** hetman **Jan Karol Chodkiewicz** rozbił blisko czterokrotnie liczniejsze wojska szwedzkie. Sukces ten został osiągnięty w dużej mierze dzięki **husarii**. Zwycięstwa nie wykorzystano jednak, ponieważ nieopłacone wojsko odmówiło dalszej walki i zawiązało konfederację. Chociaż Szwedzi ponieśli klęskę pod Kircholmem oraz rok później w bitwie morskiej, kontynuowali działania zbrojne w Inflantach. Dopiero śmierć Karola Sudermańskiego (Karola IX Wazy), konflikt zbrojny z Danią, w jaki się wdali, oraz zwycięstwo Rzeczypospolitej w wojnie z Rosją skłoniły ich w **1611 r.** do **zawarcia rozejmu**.

Zbroja husarska

Husaria – inscenizacja bitwy

Husaria funkcjonowała od początku XVI w. jako lekka jazda. Natomiast Stefan Batory u schyłku tegoż stulecia przekształcił ją w jazdę ciężkozbrojną. Husarz był uzbrojony w kopię około pięciometrowej długości, koncerz, czyli długi miecz służący do kłucia, szablę oraz dwa pistolety. Nosił hełm oraz zbroję osłaniającą pierś i ramiona, na którą zwykle nakładał skórę lamparta lub rysia. Najbardziej charakterystycznym elementem stroju husarskiego były skrzydła. Historycy nie są pewni, czy używano ich podczas bitwy, czy miały one tylko charakter paradny.

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie informacji o największych zwycięstwach, które Rzeczpospolita zawdzięczała husarii.

Bitwa pod Kircholmem w 1605 r. w wyobrażeniu flamandzkiego malarza Pietera Snayersa (czytaj: snijersa), 1630 r.

Jan Karol Chodkiewicz (1560–1621) na portrecie nieznanego autorstwa, początek XVII w.

Chodkiewicz został hetmanem polnym litewskim w 1600 r., a hetmanem wielkim litewskim – w 1605 r. Dowodził wojskami Rzeczypospolitej w czasie wojny polsko-szwedzkiej o Inflanty (1600–1611). Poprowadził zwycięską szarżę husarii podczas bitwy pod Kokenhausen (1601), zdobył estoński Dorpat (1603) i pokonał Szwedów pod Białym Kamieniem (1604). W 1605 r. pod Kircholmem pokonał armię szwedzką liczącą ok. 14 tysięcy żołnierzy (w tym 11 tysięcy piechoty i 3 tysiące jazdy). Wojsko Chodkiewicza składało się z 1300 piechurów i 2500 jazdy. W bitwie hetman w znakomity sposób, podobnie jak pod Kokenhausen, wykorzystał siłę uderzeniową husarii. Dowodził nieudaną wyprawą królewicza Władysława na Moskwę (1617–1618). Zmarł w 1621 r. w oblężonym przez Turków obozie pod Chocimiem.

Gustaw II Adolf
opanowanie Inflant

W **1621 r.** nowy władca Szwecji **Gustaw II Adolf**, wykorzystując zaangażowanie Rzeczypospolitej w konflikt zbrojny z Turcją, **opanował większą część Inflant z Rygą**. Kiedy jednak siły polsko-litewsko-kozackie odniosły zwycięstwo nad Turkami pod Chocimiem, Szwedzi zgodzili się na kolejny rozejm (1622 r.), zachowując zdobyte wcześniej tereny.

W 1625 r. Szwedzi wznowili działania zbrojne przeciwko Rzeczypospolitej na dużą skalę. Zdobyli Dorpat oraz wykorzystali przewagę na morzu, aby przenieść działania zbrojne na teren Prus Królewskich. Będące lennem Rzeczypospolitej **Prusy Książęce** ogłosiły **neutralność**. Gustaw II Adolf dysponował świetnie wyszkoloną armią i ponad dwukrotną przewagą liczebną, dzięki temu **zajął** większość **Prus Królewskich**. Nierozstrzygnięte bitwy pod Gniewem (1626 r.) i Tczewem (1627 r.), gdzie został ranny, powstrzymały jednak Szwedów i uniemożliwiły im zdobycie Gdańska. Strona polska, mimo odniesionych zwycięstw

bitwy pod Oliwą i Trzcianą

w **bitwie morskiej pod Oliwą** (**1627 r.**) i lądowej **pod Trzcianą** (**1629 r.**), nie potrafiła odzyskać wszystkich utraconych terytoriów.

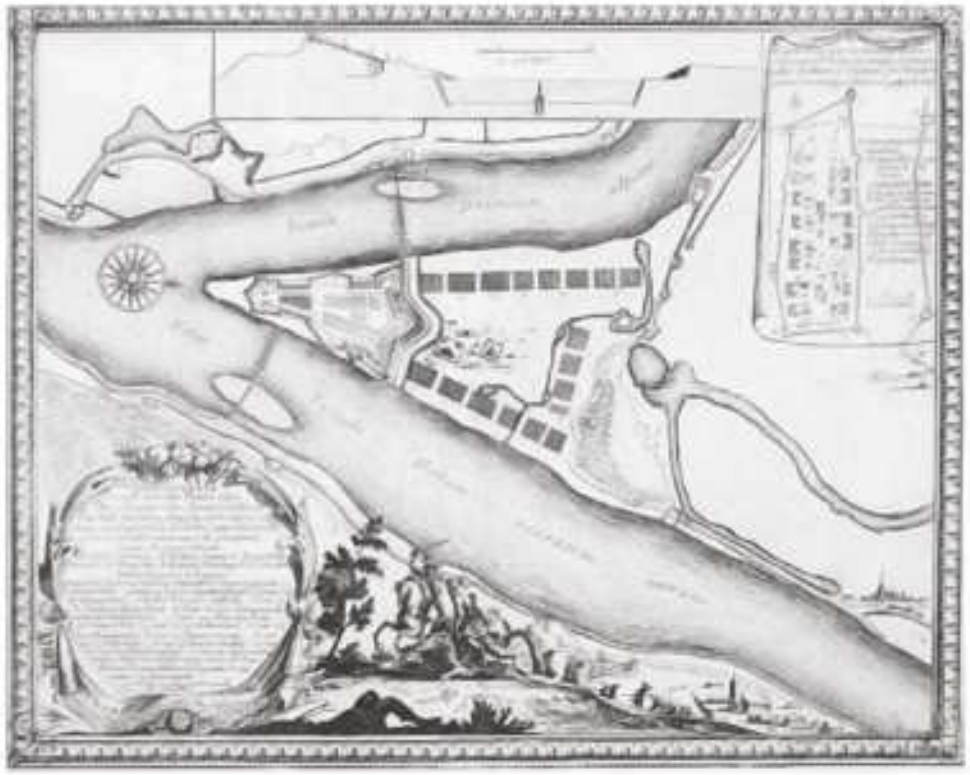
Wyczerpanie wojną obu przeciwników oraz chęć Gustawa II Adolfa włączenia się w wojnę trzydziestoletnią na terenie cesarstwa były powodem zawarcia

rozejm w Altmarku

w **1629 r. rozejmu w Altmarku** (**Starym Targu**). Jego **warunki** okazały się bardzo niekorzystne dla Rzeczypospolitej, która **utraciła większość Inflant** oraz **porty pruskie** z wyjątkiem Królewca, Pucka i Gdańska. **Szwecja** zatrzymała tak zwaną Gdańską Głowę – fortyfikację strzegącą wejścia do portu gdańskiego – uzyskując bezpośrednią kontrolę nad handlem wiślanym. Traktat zagwarantował jej **kontrolę nad polskim wybrzeżem** oraz **prawo pobierania ceł** w wysokości 3,5% od towarów przewożonych przez Gdańsk.

Plan fortyfikacji Gdańskiej Głowy według stanu z połowy XVII w., rysunek szwedzkiego wojskowego i kartografa Erika Dahlbergha (czytaj: dalberga)

Gdańska Głowa stanowiła ufortyfikowany obszar położony w delcie, na Żuławach Wielkich (pomiędzy Wisłą Leniwką i Szkarpawą), który pozwalał kontrolować handel Wisłą. Pobierane przez Szwedów cła z handlu gdańskiego (przeciętnie 500 tysięcy talarów rocznie) stanowiły w latach 1630–1635 ok. 30% wszystkich dochodów Szwecji.

Gdy w 1635 r. wygasł zawarty 6 lat wcześniej rozejm, Rzeczpospolita znajdowała się już w lepszym położeniu. Po zawarciu rok wcześniej pokoju z Rosją mogła użyć swoich sił zbrojnych do podjęcia działań przeciwko Szwecji. Zwolennikiem wojny był król Władysław IV Waza, który chciał w ten sposób sięgnąć po koronę szwedzką. Wojnie sprzeciwiały się szlachta i sejm Rzeczypospolitej. Śmierć Gustawa II Adolfa w bitwie pod Lützen w 1632 r. i porażki, jakie Szwedzi ponosili odtąd na terenie cesarstwa, spowodowały, że zdecydowali się pójść na znaczne ustępstwa. We wrześniu **1635 r.** zawarto **w Sztumskiej Wsi** porozumienie o przedłużeniu **rozejmu** o dalsze 26,5 roku. Na jego mocy Szwedzi **wycofali się z portów Prus** i **zrezygnowali z pobierania ceł** w Gdańsku, ale **zatrzymali większość Inflant**. Kwestia praw Władysława IV do tronu szwedzkiego została w traktacie pominięta.

rozejm w Sztumskiej Wsi

utrata Inflant

Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej

Zygmunt III prowadził politykę zbliżenia z **Habsburgami**, a w **1613 r.** podpisał **z cesarzem Maciejem akt przymierza** zawierający tajną klauzulę o wzajemnej pomocy w razie buntu poddanych. Po wybuchu wojny trzydziestoletniej król zdecydowanie **opowiadał się po stronie obozu habsburskiego** i niemieckiej Ligi Katolickiej. Wyrazem tego była między innymi zgoda na zaciąg 10-tysięcznego oddziału **lisowczyków** do służby cesarskiej. Jesienią 1619 r. pokonali oni wojska siedmiogrodzkiego dowódcy wojskowego Jerzego Rakoczego, a następnie zmusili siły samego księcia Siedmiogrodu Gábora Bethlena (czytaj: gabora betlena) do przerwania oblężenia Wiednia. Klęska sprzymierzonych z Czechami Siedmiogrodzian miała decydujący wpływ na przebieg pierwszego etapu wojny trzydziestoletniej. Ta tak zwana **pierwsza odsiecz Wiednia** pomogła cesarzowi Ferdynandowi II przejść do ofensywy i po zwycięskiej bitwie pod Białą Górą stłumić powstanie czeskie.

prohabsburska polityka Zygmunta III

lisowczycy

pierwsza odsiecz Wiednia

Lisowczycy w wyobrażeniu XIX-wiecznego polskiego malarza Juliusza Kossaka

Tę formację lekkiej jazdy sformował pułkownik Aleksander Józef Lisowski z nieopłaconych żołnierzy i szlachciców żądnych przygód i zdobyczy. Wsławiła się po raz pierwszy w 1615 r. podczas mającej charakter łupieżczy wyprawy na terytorium Rosji. Był to początek legendy lisowczyków, którzy stali się znani z szybkości działania, odwagi w walce, ale i bezwzględności wobec ludności zamieszkującej tereny, na których przebywali. Ważną rolę odegrali podczas wyprawy królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618.

Działo się to, gdy zbuntowane stany czeskie były gotowe ofiarować koronę Czech synowi Zygmunta III – królewiczowi Władysławowi. Niektórzy historycy wskazują również na istniejącą wówczas szansę odzyskania dla Polski Śląska, którego stany zwróciły się do władcy Rzeczypospolitej o protekcję. Ani król, ani szlachta nie byli jednak zainteresowani tą możliwością. Zygmunt III zyskał jedynie niewielką korzyść osobistą – uzyskał kilka lat później dla swojego syna Karola Ferdynanda (wówczas 12-letniego) biskupstwo wrocławskie.

Wystąpienie przeciwko księciu Siedmiogrodu, który był tureckim lennikiem, stało się jedną z głównych przyczyn wojny, którą Turcja wypowiedziała Rzeczypospolitej w 1620 r. Konieczna była wówczas koncentracja większości sił, jakimi dysponował kraj, aby powstrzymać Turków. Zaangażowanie w tę wojnę przyczyniło się do utraty większości Inflant na rzecz Szwecji. Polityka prohabsburska Zygmunta III odbiła się w ten sposób bardzo niekorzystnie na interesach międzynarodowych Rzeczypospolitej.

Cesarz dopiero w 1629 r. udzielił polskiemu królowi liczącej się pomocy w postaci korpusu wojska, który miał wziąć udział w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w Prusach Królewskich. Chciał w ten sposób powstrzymać perspektywę zakończenia tego konfliktu zbrojnego. Pokój z Rzecząpospolitą umożliwiłby Gustawowi II Adolfowi interwencję na obszarze cesarstwa. Kalkulacje cesarza zawiodły, gdyż Rzeczpospolita podpisała rozejm ze Szwecją w Altmarku.

Wojny z Rosją

Po podpisaniu pokoju w Jamie Zapolskim w 1582 r. przez kilkanaście lat pomiędzy Rosją i Rzecząpospolitą panował pokój. Sytuację zmieniło zaangażowanie **polsko-litewskich magnatów** w **dymitriady**. W Rosji ze śmiercią w 1598 r. Fiodora I, syna Iwana IV Groźnego, **wygasła dynastia Rurykowiczów**, a kraj pogrążył się w chaosie wewnętrznych konfliktów („wielka smuta"). W Rzeczypospolitej pojawił się człowiek, który **podawał się za Dymitra**, najmłodszego syna Iwana IV. Prawdziwy Dymitr zginął kilkanaście lat wcześniej, lecz **samozwaniec** (którym był prawdopodobnie zbiegły z Rosji prawosławny mnich) głosił, że jest cudownie ocalonym niegdyś carewiczem. Zgłosił

dymitriady ▸

pretensje do tronu moskiewskiego i **uzyskał poparcie** magnatów kresowych, króla Zygmunta III Wazy oraz nuncjusza papieskiego. Wszyscy liczyli na to, że wspierając uzurpatora i wykorzystując zamęt w Rosji, odniosą korzyści osobiste i polityczne. Papiestwo liczyło na podporządkowanie Kościoła prawosławnego Rzymowi.

Dymitr Samozwaniec

W **1604 r. Dymitr Samozwaniec** razem z prywatnymi oddziałami polsko-litewskich magnatów **wkroczył do Rosji**. Udało mu się odnieść krótkotrwały sukces dzięki wsparciu części arystokracji i szlachty rosyjskiej, która niechętnie patrzyła na rządy 16-letniego cara Fiodora II (syna Borysa Godunowa) i jego matki. W wyniku spisku oboje zostali zamordowani, a **Moskwę zajął w 1605 r.** fałszywy **Dymitr**. Nowy władca nie zdobył jednak szerszego poparcia. Jego przeciwnikom nie podobało się między innymi to, że otaczał się polskimi doradcami i ubierał się w polskie stroje. Jego popularności nie przysłużył się również ślub z **Maryną Mniszchówną**, katoliczką, córką polskiego magnata. Wzburzenie mieszkańców Moskwy budziły ekscesy polskich żołnierzy, którymi obsadzono Kreml. Nasilającą się niechęć wobec Dymitra wykorzystał wpływowy bojar **Wasyl Szujski**, który wywodził się z bocznej linii Rurykowiczów, i doprowadził do przewrotu. Wywołał on w 1606 r. powstanie. Powstańcy wdarli się na Kreml, **zabili Samozwańca** i wymordowali większość jego polskich doradców oraz żołnierzy. Zaogniło to relacje polsko-rosyjskie.

Wasyl Szujski

Szujski został wybrany carem, ale wkrótce wystąpił przeciwko niemu **nowy Dymitr Samozwaniec**. W **1607 r.** na Smoleńszczyźnie pojawił się człowiek, który ogłosił, że jest carem Dymitrem, ponownie cudem ocalałym z moskiewskiej rzezi w 1606 r. Tę opowieść, choć nieprawdopodobną, uznano za wystarczający pretekst do rozpoczęcia interwencji. Uzurpatora wsparli przeciwnicy cara Szujskiego, a także prywatne oddziały polskich magnatów. Tożsamość „ocalałego" Dymitra potwierdziła nawet Maryna Mniszchówna – żona pierwszego Samozwańca. Rozpoczęła się **druga dymitriada**. Dymitr Samozwaniec II opanował część Rosji, a nawet prowadził długotrwałe, ale nieskuteczne oblężenie Moskwy.

druga dymitriada

Relacje polsko-rosyjskie stały się jeszcze bardziej napięte, gdy car Wasyl Szujski zawarł w 1609 r. sojusz ze Szwecją. Zygmunt III **bez zgody sejmu** Rzeczypospolitej i **wbrew woli większości szlachty**, przeciwnej zbrojnej interwencji, **wypowiedział wojnę Rosji**. Na teren państwa rosyjskiego wkroczyły wojska polskie dowodzone przez hetmana **Stanisława Żółkiewskiego**. W **1610 r.** pod **Kłuszynem** rozbiły one armię Szujskiego wspieraną przez szwedzki korpus posiłkowy. Klęska Rosjan spowodowała, że bojarzy zawarli porozumienie z hetmanem Żółkiewskim. Na mocy tego porozumienia **uznali królewicza Władysława Wazę za cara Rosji**. Warunkiem koronacji było przyjęcie przez niego prawosławia oraz zagwarantowanie przywilejów stanowych. Bojarzy pozbawili władzy cara Wasyla Szujskiego i wyrazili zgodę na **wkroczenie wojsk polskich do Moskwy**. Szujski razem z krewnymi dostał się do polskiej niewoli i został wywieziony do Polski, gdzie zmuszono go do złożenia hołdu Zygmuntowi III. W tym czasie zginął Dymitr Samozwaniec II, zabity przez własnego sługę.

wojna z Rosją

Stanisław Żółkiewski

bitwa pod Kłuszynem

Bitwa pod Kłuszynem (1610) na obrazie Szymona Boguszowicza, ok. 1620 r.

Stanisław Żółkiewski (1547–1620) na portrecie nieznanego malarza polskiego, 1. ćwierć XVII w.

Stanisław Żółkiewski był hetmanem wielkim koronnym, od 1618 r. kanclerzem wielkim koronnym. W 1596 r. stłumił powstanie kozackie Semena Nalewajki. W czasie rokoszu sandomierskiego przyczynił się do zwycięstwa Zygmunta III Wazy, dowodząc lewym skrzydłem wojsk królewskich pod Guzowem. W 1609 r. wraz z królem poprowadził wyprawę na Moskwę. W bitwie pod Kłuszynem w 1610 r. rozbił czterokrotnie liczniejsze wojska rosyjsko-szwedzkie, po czym zajął Moskwę. Doprowadził do elekcji królewicza Władysława na cara Rosji. Jego polityka wobec tego kraju zakończyła się klęską wraz z kapitulacją polskiej załogi na Kremlu oraz wyborem Michała Romanowa na cara. Przeniósł się do nowo wybudowanej rezydencji w Żółkwi, skąd kierował obroną kresów południowo-wschodnich.

W tej sytuacji bojarzy rosyjscy **zaproponowali tron** polskiemu królewiczowi. Na proponowane przez rosyjskich bojarów objęcie tronu przez królewicza Władysława Wazę nie zgadzał się Zygmunt III, który sam planował zasiąść na moskiewskim tronie. Miało mu to ułatwić realizację najważniejszego celu jego polityki dynastycznej, czyli odzyskania tronu Szwecji. Brak zgody Zygmunta na koronację Władysława oraz konflikty między żołnierzami polskimi a mieszkańcami Moskwy doprowadziły w 1611 r. do wybuchu **powstania**. Prowadzono je pod hasłem walki z cudzoziemcami – Polakami okupującymi stolicę. Żołnierzy polskich otoczono na moskiewskim Kremlu, a odsiecz wojsk Rzeczypospolitej

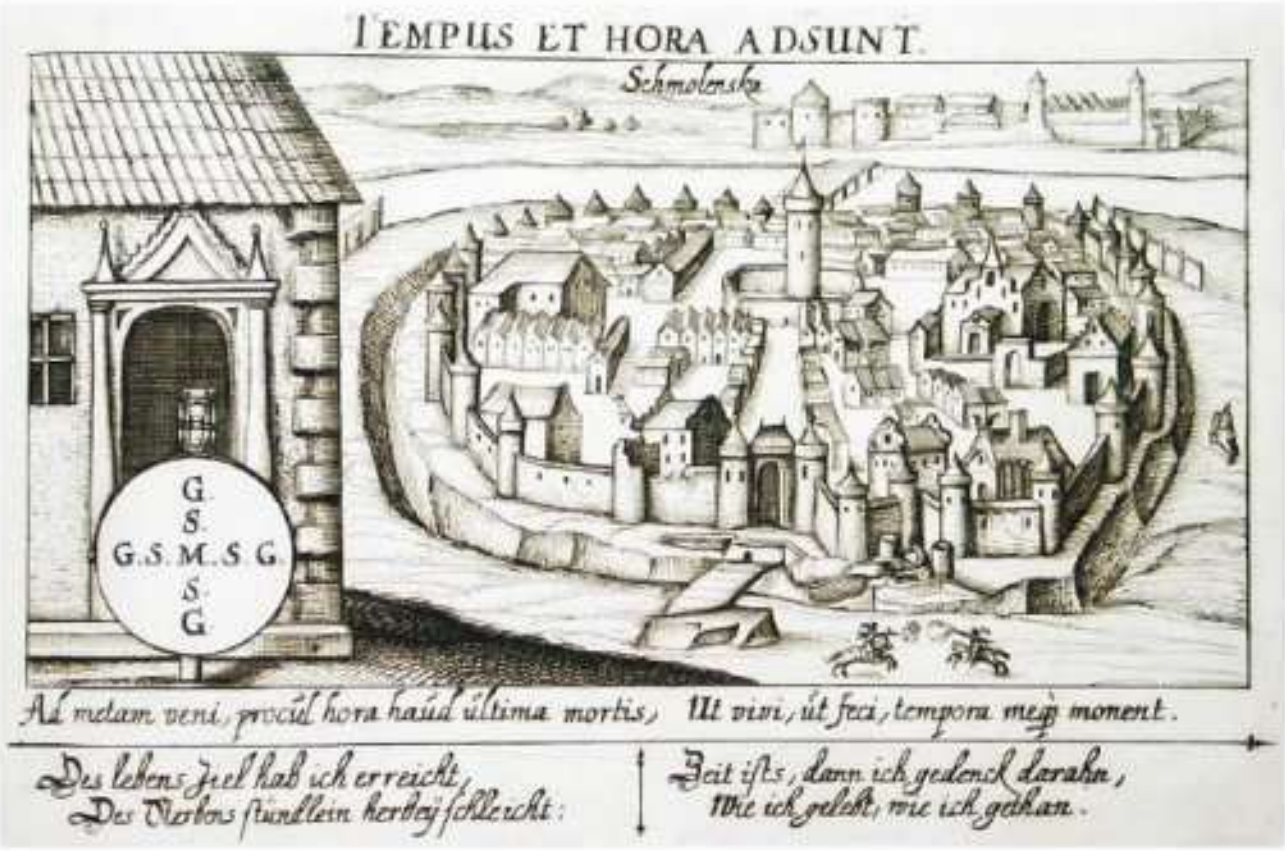
Rosjanie odparli. Polska załoga Kremla została zmuszona do kapitulacji w listopadzie 1612 r. Wojna była kontynuowana przez kolejne lata.

kapitulacja polskiej załogi Kremla

Przeciągające się i zaostrzające konflikty Rzeczypospolitej z Rosją i Szwecją spowodowały, że Zygmunt III w 1611 r. wyraził zgodę na złożenie hołdu lennego z Prus Książęcych przez elektora brandenburskiego Jana Zygmunta Hohenzollerna. Sprawował on kuratelę nad chorym umysłowo Albrechtem Fryderykiem Hohenzollernem, władcą Prus Książęcych. Spowodowało to, że w 1618 r. po śmierci Albrechta Fryderyka Prusy Książęce nie zostały przyłączone do Królestwa Polskiego. Razem z Brandenburgią znalazły się pod władzą elektorskiej linii Hohenzollernów. W latach 1617–1618 wyprawę mającą na celu zdobycie tronu rosyjskiego podjął królewicz Władysław. Zakończyła się ona jednak niepowodzeniem. W końcu **1618 r.** zawarto korzystny dla Rzeczypospolitej **rozejm w Dywilinie**, na mocy którego odzyskała ona **ziemię smoleńską** oraz **czernichowsko-siewierską** – utracone przez Litwę ponad 100 lat wcześniej.

rozejm w Dywilinie

odzyskanie ziemi smoleńskiej i czernichowsko-siewierskiej

Smoleńsk w 1. połowie XVII w.

W latach **1632–1634** Rzeczpospolita stoczyła **kolejną wojnę z Rosją**. Wykorzystując okres bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy, Rosjanie próbowali odzyskać wcześniej utracone terytoria. Zajęli w 1632 r. pograniczne miasta i rozpoczęli **oblężenie Smoleńska**. Otoczeni przez przybyłe z odsieczą wojska pod dowództwem hetmana polnego litewskiego Krzysztofa II Radziwiłła i króla Władysława IV zostali zmuszeni do kapitulacji. W traktacie pokojowym zawartym w **1634 r. w Polanowie** Rosja potwierdziła zrzeczenie się „na wieczne czasy" ziem, które zostały przyłączone do Rzeczypospolitej na mocy rozejmu w Dywilinie. Władysław IV zrezygnował w zamian z pretensji do tronu carskiego. Pokój z Rosją ułatwił rokowania i zawarcie korzystnego rozejmu ze Szwecją w Sztumskiej Wsi.

oblężenie Smoleńska przez Rosjan

pokój w Polanowie

Działania wojenne podczas wojen z Rosją w 1. poł. XVII w.

Ćwiczenie

Wskaż obszary, które odzyskała Rzeczpospolita po wojnach z Rosją w 1. połowie XVII w.

Stosunki z Turcją

stosunki polsko-tureckie

Przyczyną narastającego od końca XVI w. napięcia w stosunkach polsko-tureckich były **najazdy Kozaków** na terytorium Imperium Osmańskiego, a **Tatarów** na południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej, a także **rywalizacja na terenie Mołdawii**.

W Mołdawii panowali hospodarowie z dynastii Mohyłów. Byli oni spokrewnieni z największymi rodami magnackimi Rzeczypospolitej – Wiśniowieckimi i Potockimi. Próba osadzenia przez nich w 1607 r. na tronie hospodarskim Michała Mohyły zakończyła się wkroczeniem armii tureckiej do Mołdawii i rozbiciem prywatnych wojsk Michała Wiśniowieckiego i Samuela Koreckiego.

Kozacy w 1606 r. **zdobyli** i **złupili Akerman** – turecką twierdzę nad Dniestrem, 20 km od wybrzeża Morza Czarnego oraz **Kilie** – warowne miasto przy ujściu Dunaju. Zaatakowali również **Warnę** – największy port i zarazem najpotężniejszą twierdzę turecką na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego. Zdobyli tam bogate łupy, między innymi 10 tureckich galer. W 1608 r. zdobyli i złupili **Perekop** na Półwyspie Krymskim. W 1613 r. najechali Krym i stoczyli zwycięską potyczkę z flotą turecką **pod Oczakowem**. W kolejnym roku złupili i spalili **Synopę** w Ana-

tolii, a w następnym – dwie **osady w pobliżu Stambułu**. W 1616 r. splądrowali **Kaffę** – dawną kolonię genueńską na Krymie oraz **Trapezunt** w Azji Mniejszej. Ponowne złupienie Trapezuntu przez Kozaków w następnym roku o mało nie doprowadziło do wybuchu wojny Rzeczypospolitej z Turcją.

W 1617 r. wojska obu państw zetknęły się ze sobą nad Dniestrem. Jednak żadna ze stron nie chciała wojny. Turcja była uwikłana w konflikt zbrojny z Persją, a Rzeczpospolita – z Rosją i Szwecją. W podtrzymaniu pokoju dużą rolę odegrały zdolności dyplomatyczne hetmana Żółkiewskiego. W efekcie podpisano **traktat pod Buszą** (**Jarugą**). Turcja i Rzeczpospolita postanawiały: *żeby łotrostwo kozackie na Czarnym Morzu z Dniepru nie wychodziło, a natomiast by Tatarzy nie najeżdżali Polski*. Żadna ze stron nie była jednak w stanie wyegzekwować tych ustaleń. Już w następnym roku Tatarzy najechali południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej, a Kozacy w 1620 r. ponownie złupili **Warnę**.

traktat pod Buszą (Jarugą)

Do wojny Rzeczypospolitej z Turcją doszło ostatecznie w **1620 r.** Napady kozackie i tatarskie nie były jednak w tym przypadku decydującą przyczyną jej rozpoczęcia. Zaważyły – po pierwsze – **wydarzenia związane z toczącą się wojną trzydziestoletnią** – zgoda Zygmunta III na udział lisowczyków po stronie cesarza w walkach z lennikiem Turcji, księciem Siedmiogrodu Gáborem Bethlenem. Turcy potraktowali to jako naruszenie przez Rzeczpospolitą ich strefy wpływów. Po drugie – **hetman Żółkiewski wkroczył do Mołdawii**. Uczynił to, aby uprzedzić spodziewany atak Turcji i udzielić pomocy mołdawskiemu hospodarowi zamierzającemu uwolnić się od tureckiej zwierzchności.

Interwencja Rzeczypospolitej wywołała wojnę, która pociągnęła za sobą **klęskę pod Cecorą** (**1620 r.**), zagładę armii i śmierć hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Do kolejnego starcia, które zadecydowało o losach wojny, doszło w **1621 r.** na terenie Mołdawii, **pod Chocimiem**. Turcy nie zdołali zdobyć ufortyfikowanego obozu bronionego przez wojska koronne, litewskie oraz kozackie i byli zmuszeni zawrzeć **pokój**. Sukces ten pozwolił Rzeczypospolitej powstrzymać Szwedów w Inflantach, gdzie Gustaw II Adolf właśnie zdobył Rygę. Traktat pokojowy z Turcją, przemianowany w **1624 r.** na **„wieczysty"**, przetrwał w praktyce do 1648 r. Nie powstrzymał jednak najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej i kozackich na terytorium imperium osmańskiego.

klęska pod Cecorą

starcie pod Chocimiem

Źródło historyczne

Chocimski traktat pokojowy z 1621 r.

Polacy zabronią Kozakom zaporoskim dnieprowej żeglugi, a gdy się okaże krzywda przez nich ottomańskim poddanym domierzona, Kozacy srogo zostaną ukarani.

Tatarowie [...] od najazdów na Polskę całkowicie się wstrzymają [...], a jeśli ludziom narodu polskiego stanie się szkoda od Tatarów, powinni ją nagrodzić, chan zasię tatarski od cesarza tureckiego, jako swojego pana srogie ukaranie poniesie [...].

Na hospodarstwo wołoskie wynoszeni będą ludzie wiary chrześcijańskiej [...] gorliwi o dobro obojga mocarstw. Zamek chocimski ma być oddany wojewodzie mołdawskiemu.

Historia Polski 1506–1648. Wybór tekstów źródłowych, oprac. I. Kaniewska, Kraków 1987, s. 231–232.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, dlaczego traktat chocimski dotyczył również spraw tatarskich i kozackich.

2. Omów, w jaki sposób rozwiązano na mocy tego traktatu kwestię spornego hospodarstwa mołdawskiego.

Bitwa pod Chocimiem w wyobrażeniu XIX-wiecznego malarza polskiego Józefa Brandta

W 1621 r. pod Chocimiem siły tureckie (ok. 120 tysięcy) i tatarskie (ok. 20 tysięcy) sułtana Osmana II nie zdołały zdobyć ufortyfikowanego obozu, gdzie broniły się wojska koronne i litewskie (ok. 25–35 tysięcy) oraz kozackie (także ok. 25–30 tysięcy) dowodzone przez Jana Karola Chodkiewicza, królewicza Władysława i atamana kozackiego Konaszewicza-Sahajdacznego. Hetman Chodkiewicz zmarł w oblężonym obozie. Jednak jego śmierć ukryto przed broniącymi się, aby nie wpłynęła negatywnie na ich wolę walki. Nie chciano też, by dowiedzieli się o niej Turcy, którzy śmierć wybitnego wodza mogliby uznać za przynoszącą im nadzieję na sukces oblężenia.

Największy z najazdów tatarskich miał miejsce w **1624 r.**, kiedy pod wodzą **Kantymira** spustoszyli oni okolice Lwowa, Bełżca i Przemyśla. Dotarli na Podkarpacie, wzbudzając popłoch nawet wśród mieszkańców Krakowa. Podczas powrotu z jasyru (niewoli tatarskiej) zostali rozbici nad Dniestrem pod **Martynowem** przez hetmana koronnego **Stanisława Koniecpolskiego**.

Stanisław Koniecpolski ▸

Turcy planowali wojnę po śmierci króla Zygmunta III w 1632 r., zamierzając wykorzystać bezkrólewie, a następnie konflikt Rzeczypospolitej z Rosją. Tatarzy, którzy za zgodą Turcji najechali Kijowszczyznę i Podole, zostali przez hetmana Koniecpolskiego rozbici podczas odwrotu **pod Sasowym Rogiem** na terenie Mołdawii. W **1633 r.** Koniecpolski odparł pod **Kamieńcem Podolskim** najazd namiestnika jednej z prowincji tureckich Mehmeda Abazy. Nie zapobiegło to spustoszeniu Podola przez Tatarów, miało natomiast wpływ na decyzję sułtana, który wypowiedział wojnę Rzeczypospolitej. Nie zdecydował się jednak na rozpoczęcie działań zbrojnych. Wpłynęło na to zarówno zwycięstwo Rzeczypospolitej nad Rosjanami pod Smoleńskiem (luty) oraz zawarcie z nimi pokoju w Pola-

nowie (czerwiec), jak i koncentracja blisko 30-tysięcznej armii polsko-litewskiej nad Dniestrem. Rzeczpospolita i Turcja ponownie podpisały **traktat pokojowy**.

Mimo to Tatarzy krymscy dokonali w **1644 r.** kolejnego najazdu. Tym razem hetman Koniecpolski i książę Jeremi Wiśniowiecki wciągnęli oddziały tatarskie Tuhaj-beja w zasadzkę **pod Ochmatowem** i rozbili je, zanim złupiły najechane ziemie. W latach 1605–1644 doszło ogółem do 75 najazdów Tatarów na ziemie Rzeczypospolitej.

bitwa pod Ochmatowem

Stanisław Koniecpolski (1591–1646) na portrecie nieznanego malarza polskiego, ok. 1640 r.

Stanisław Koniecpolski był hetmanem polnym koronnym od 1618 r., hetmanem wielkim koronnym od 1632 r. i kasztelanem krakowskim od 1633 r. Jako hetman polny dostał się po klęsce pod Cecorą do niewoli tureckiej, z której powrócił za cenę ogromnego okupu dopiero w 1623 r. Rok później pokonał Tatarów pod Martynowem. W 1627 r., broniąc Prus Królewskich, pokonał Szwedów pod Hamersztynem (Czarnem), a w 1629 r. wojska szwedzkie dowodzone osobiście przez króla Gustawa II Adolfa pod Trzcianą. Już jako hetman wielki koronny rozbił Tatarów pod Sasowym Rogiem (1632 r.) i Turków pod Kamieńcem Podolskim (1633 r.). To na jego polecenie został wówczas zbudowany i ufortyfikowany zamek w Podhorcach zaprezentowany w rozdziale III.4. Ostatnie zwycięstwo odniósł nad Tatarami w 1644 r. pod Ochmatowem.

Kresy południowo-wschodnie Rzeczypospolitej w 1. poł. XVII w.

Rzeczpospolita Obojga Narodów w 1. połowie XVII w.

Ćwiczenie

Wymień terytoria, które zostały przyłączone do Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w. Jakie ziemie zostały utracone?

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny wojen pomiędzy Rzecząpospolitą a Szwecją w 1. połowie XVII w. Omów najważniejsze etapy konfliktu.
2. Wyjaśnij, dlaczego Szwedzi zgodzili się w 1635 r. na znacznie korzystniejsze dla Rzeczypospolitej warunki rozejmu niż 6 lat wcześniej. Co stanęło na przeszkodzie zawarciu trwałego pokoju?
3. Omów politykę, jaką prowadziła Rzeczpospolita wobec Habsburgów po wybuchu wojny trzydziestoletniej. Czy polityka ta służyła – twoim zdaniem – interesom Rzeczypospolitej? Poszukaj dodatkowych informacji w literaturze popularnonaukowej.
4. Określ, co umożliwiło Rzeczypospolitej odnoszenie sukcesów w wojnach z Rosją w 1. połowie XVII w. Jakie były ich etapy? Czym się one zakończyły i jakie były ich następstwa? Czy osiągnięto zakładane cele?

5. Dlaczego dochodziło do konfliktów Rzeczypospolitej z Turcją? Scharakteryzuj wzajemne stosunki tych państw i przedstaw najważniejsze etapy konfliktu. Jaką rolę odgrywali Tatarzy i Kozacy?

6. Historycy nie są zgodni co do ostatecznej przyczyny wybuchu wojny z Imperium Osmańskim w 1620 r. Poszukaj informacji w literaturze popularnonaukowej na ten temat i wskaż powody, na które wskazują badacze.

7. Wymień bitwy, którym hetmani Żółkiewski, Chodkiewicz i Koniecpolski zawdzięczali sławę.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Wybór **Zygmunta Wazy** na władcę Rzeczypospolitej, jego **pretensje do tronu szwedzkiego**, **konflikt o Inflanty** oraz polityka królów Szwecji, zmierzających do opanowania **wybrzeży Bałtyku**, doprowadziły **w latach 1600–1629** do długotrwałych **wojen ze Szwedami**. ▸ s. 300

Na mocy **rozejmu w Sztumskiej Wsi** (**1635 r.**) Rzeczpospolita odzyskiwała przyznane Szwecji 6 lat wcześniej porty nad Bałtykiem, jednak w rękach szwedzkich pozostała **większość Inflant**. ▸ s. 303

Prohabsburska polityka Zygmunta III pogorszyła stosunki z Turcją i Szwecją. Stała się jednym z powodów wojen, które Rzeczpospolita prowadziła z tymi krajami w latach 20. XVII w. ◂ s. 303

Wojny z Rosją w XVII w. zapoczątkowała interwencja magnatów w **1604** r. (**dymitriada**). Trwały one następnie w latach **1609–1618** i **1632–1634**. Zakończyły się odzyskaniem **ziemi smoleńskiej** i **czernichowsko-siewierskiej** oraz traktatem pokojowym w Polanowie. ◂ s. 302–304

Stosunki między Turcją i Rzecząpospolitą układały się w 1. połowie XVII w. zazwyczaj w sposób pokojowy. Jedynie w latach **1620–1621** (**Cecora** i **Chocim**) oraz w **1633** r. (**Kamieniec Podolski**) doszło do konfliktów zbrojnych. ◂ s. 304, 305

Do największych zwycięstw Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w. należy zaliczyć bitwy:

- ze Szwecją pod **Kircholmem** (1605), Oliwą (1627) oraz Trzcianą (1629); ◂ s. 300, 302
- z Rosją pod **Kłuszynem** (1610) i Smoleńskiem (1634); ◂ s. 305
- z Turcją pod **Chocimiem** (1621) i Kamieńcem Podolskim (1633); ◂ s. 309, 310
- z Tatarami pod **Ochmatowem** (1644). ◂ s. 311

Do największych klęsk Rzeczypospolitej, które zaważyły na dalszym przebiegu wojen, należy zaliczyć: **kapitulację załogi Kremla** (1612), **bitwę pod Cecorą** i śmierć hetmana Żółkiewskiego (1620), **utratę Inflant z Rygą** (1621), a także **rozejm w Altmarku** (1629) oznaczający utratę kontroli nad polskim wybrzeżem. ◂ s. 302, 307, 309

3. Rzeczpospolita w okresie powstania Chmielnickiego i potopu szwedzkiego

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz przyczyny i przebieg powstania Chmielnickiego, wojny z Rosją i potopu szwedzkiego;
- przeanalizujesz treść ugody hadziackiej i skutki, jakie przyniosło niewprowadzenie jej w życie;
- dowiesz się, jak zmieniały się granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów;
- zrozumiesz wewnętrzne i międzynarodowe uwarunkowania konfliktów z Kozakami, Rosją i Szwecją.

Powstanie Chmielnickiego i wojna z Rosją

W połowie lat 40. XVII w. **Władysław IV** snuł **plany** zorganizowania **koalicji antytureckiej**, która miałaby wyprzeć Imperium Osmańskie z Bałkanów i doprowadzić do załamania jego międzynarodowej pozycji. Liczył na zdobycie dla siebie Mołdawii i Wołoszczyzny jako dziedzicznych posiadłości. Partnerami w tym przedsięwzięciu miała być Wenecja (zagrożona właśnie utratą Krety na rzecz Turcji) i Rosja. Istotną rolę mieli odegrać Kozacy. Król, planując najpierw atak na Chanat Krymski, a następnie wojnę z Turcją, obiecał im zwiększenie rejestru i zachęcał do rozpoczęcia przygotowań wojennych. Jednak szlachta polska sprzeciwiła się planom monarchy i do zamierzonej wyprawy przeciw Turcji nie doszło. Stało się to bezpośrednią przyczyną wybuchu w **1648 r. największego z** dotychczasowych **powstań kozackich**. Zawiedzeni Kozacy zbuntowali się i pod dowództwem **atamana Bohdana Chmielnickiego** wystąpili przeciw Rzeczypospolitej. Jedną z zasadniczych przyczyn powstania by również sprzeciw szlachty polskiej wobec żądań starszyzny kozackiej, która domagała się zrównania w prawach ze szlachtą.

powstanie Bohdana Chmielnickiego

Kozacy – detal z mapy ziem ukraińskich sporządzonej w 1648 r. przez francuskiego kartografa Guillaume'a de Beauplana (czytaj: gijoma de boplą) na polecenie króla Władysława IV

Pomnik Bohdana Chmielnickiego (1595–1657) w dzisiejszej stolicy Ukrainy – Kijowie

W młodości Bohdan Chmielnicki uczył się w kolegium jezuickim we Lwowie, mimo że wyznawał prawosławie. W 1620 r. wziął udział wraz z ojcem w bitwie pod Cecorą, po której dostał się do tureckiej niewoli. Po wydostaniu się z niej powrócił na Ukrainę. W 1647 r. został oskarżony o próbę zorganizowania bez zgody króla kozackiej wyprawy łupieskiej na Turcję. Wtedy to wszczął bunt, który przerodził się w powstanie kozackie przeciwko Rzeczypospolitej. Chmielnicki stał się symbolem walki o wolność Ukrainy. Był znakomitym organizatorem, wodzem i dyplomatą, ale jego próba budowy niepodległego państwa kozackiego zakończyła się niepowodzeniem. Ziemie ukraińskie stały się w 2. połowie XVII w. terenem krwawych walk, a w końcu zostały podzielone pomiędzy Polskę a Rosję.

Odwrót wojsk Bohdana Chmielnickiego z okolic Lublina na obrazie nieznanego autorstwa z klasztoru dominikanów w Lublinie, XVII w.

Armia koronna, która próbowała stłumić bunt, została w maju 1648 r. **rozbita** przez Kozaków i wspierających ich Tatarów w **bitwach** pod **Żółtymi Wodami** i pod **Korsuniem**. Hetmani koronni Mikołaj Potocki i Marcin Kalinowski dostali się do niewoli. W tym czasie **zmarł król Władysław IV**. Jego śmierć i **półroczne bezkrólewie** opóźniły zorganizowanie w Rzeczypospolitej wojsk zdolnych przeciwstawić się powstańcom Chmielnickiego. **Pospolite ruszenie szlacheckie**, które zebrało się we wrześniu pod **Piławcami**, opuściło pole bitwy bez walki na wieść o tym, że na pomoc atamanowi Chmielnickiemu przybyli Tatarzy. Pierwsze zwycięskie dla Kozaków bitwy spowodowały, że do powstania przyłączali się **prawosławni chłopi** i część **drobnej szlachty ruskiej** oraz **mieszkańców miast** na obszarze Ukrainy. Miejscowi chłopi, którym kresowi magnaci i szlachta zaczęli narzucać coraz wyższą pańszczyznę, stanęli po stronie powstańców i wystąpili przeciw swoim panom. Tak szerokie poparcie ludności umożliwiło Kozakom **opanowanie** w 1648 r. **niemal całej Ukrainy**.

bitwa nad Żółtymi Wodami

okres bezkrólewia

bitwa pod Piławcami

opanowanie Ukrainy przez Kozaków

Źródło historyczne

Latopis naocznego świadka (napisany prawdopodobnie przez uczestnika powstania Chmielnickiego)

Jeden był początek i jedna przyczyna wojny Chmielnickiego, a mianowicie prześladowanie prawosławia przez Lachów i wyzyskiwanie Kozaków. Wtedy bowiem onych nie chcących robić pańszczyzny, do czego nie przywykli, skierowano do służby zamkowej i tych starostowie trzymali do posyłania z listami i w mieście do chędożenia koni, do palenia w piecach we dworze, chędożenia psów, sprzątania dworów i kierowali do innych nieznośnych prac. Ci zaś znowu, którzy zostawali Kozakami rejestrowymi, a nad onymi byli nasyłani od hetmana koronnego panowie szlachta pułkownicy, którzy o ich wolności bynajmniej nie dbając, lecz jak potrafiąc, onych poskramiali, lekce ich sobie ważąc. Żołd wyznaczony Kozakom przez króla Jego Miłość i Rzeczpospolitą na trzydzieści złotych rocznie sobie zabierali, dzieląc się z setnikami, bo setników nie Kozacy obierali i mianowali, lecz pułkownicy, kogo od siebie chcieli, żeby im byli życzliwi. [...]. W miastach zaś od Żydów taka była krzywda, że nie wolno Kozakowi w domu swoim trzymać żadnego trunku na swoje potrzeby [...]. Więcej niż sześć tysięcy nie powinno być Kozaków. Chociaż i syn kozacki, to pańszczyznę musiał odrabiać i czynsz płacić. [...]

Pospólstwo zaś, chociaż we wszystko obfitowało, w zboża, w bydło, w pasieki, ale jednak – czego nie zwykła była cierpieć Ukraina – zdzierstwami wielkimi trapili starostowie, i namiestnicy, i Żydzi. [...] Byle łapserdak, byle Żyd się bogaci, sprawia po kilka zaprzęgów koni, wymyślając wielkie czynsze, powołowszczyzny [danina w postaci wołu], [...] daninę z żaren i inne, odbiera folwarki, chutory...

W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 2007, s. 34–35.

Ćwiczenie

1. Wymień, jakie powody wybuchu powstania wskazuje autor cytowanego tekstu.
2. Zastanów się, na ile obiektywny jest przekaz autora *Latopisu*. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej informacji na temat sytuacji Kozaków przed wybuchem powstania i przyczyn, które do niego doprowadziły.

obrona Zbaraża ▸ Jeremi Wiśniowiecki ▸ bitwa pod Zborowem ▸ ugoda zborowska ▸

W listopadzie 1648 r. **królem** został brat zmarłego władcy – **Jan II Kazimierz Waza**. Dopiero w lipcu–sierpniu 1649 r. udało się **pod Zbarażem powstrzymać postępy wojsk kozackich**. Dokonał tego wojewoda ruski **Jeremi Wiśniowiecki**. Wojska polskie przyprowadzone z odsieczą przez nowo wybranego króla zostały **pod Zborowem** okrążone przez Kozaków. Jednak dzięki zdradzie Tatarów, którzy opuścili swoich sojuszników, możliwe było zawarcie **porozumienia z Chmielnickim**. Na mocy **ugody zborowskiej z 1649** r. miał on zarządzać trzema ukraińskimi województwami, a liczbę Kozaków rejestrowych zwiększono do 40 tysięcy. Ukraina stawała się w praktyce – jak się okazało na krótko – niemal niezależnym państwem podlegającym hetmanowi Chmielnickiemu.

Strona tytułowa rejestru kozackiego po ugodzie zborowskiej 1649 r.

Po 2 latach Rzeczpospolita wznowiła działania wojenne. W czerwcu **1651 r.** armia koronna pod dowództwem króla Jana Kazimierza rozbiła w trzydniowej **bitwie pod Beresteczkiem** wojska kozacko-tatarskie. W kilka miesięcy później wojska litewskie dowodzone przez hetmana Janusza Radziwiłła **zajęły Kijów** i odniosły sukces w bitwie pod Białą Cerkwią. Brak środków finansowych na kontynuowanie wojny zmusił jednak króla do zawarcia kolejnego porozumienia z Kozakami. **Ugoda w Białej Cerkwi** była dla nich mniej korzystna, gdyż ograniczała władzę Chmielnickiego jedynie do województwa kijowskiego, a liczbę rejestrowych zmniejszała do 20 tysięcy. Żadna ze stron nie zamierzała przestrzegać porozumienia.

zwycięstwo pod Beresteczkiem

ugoda w Białej Cerkwi

Kozacy na wieść o tym, że sejm Rzeczypospolitej obradujący na początku 1652 r. został zerwany i nie uchwalił środków na wojsko, wypowiedzieli umowę. **Pod Batohem rozbili** 12-tysięczną **armię koronną**. Ponad 3000 żołnierzy wziętych do niewoli zostało z rozkazu Chmielnickiego zabitych. Kampania polska z 1653 r. zakończyła się w warownym obozie pod **Żwańcem**. Wojska polskie doznały kilku porażek w starciach z Kozakami, ale do decydującej bitwy nie doszło. Katastrofie armii zapobiegło porozumienie z Tatarami (grudzień 1653 r.), którzy obawiali się, że rosnąca potęga Kozaków mogłaby zagrozić Chanatowi Krymskiemu.

Opuszczony przez Tatarów Chmielnicki skierował się z wojskiem do Perejasławia, gdzie **w styczniu 1654** r. podpisał **ugodę z Rosją**. Nie mógł liczyć na pokonanie Rzeczypospolitej ani na zawarcie porozumienia gwarantującego Kozakom autonomię, więc zdecydował się poddać Ukrainę władzy cara.

ugoda perejasławska

Ugoda perejasławska była **dla Rosji pretekstem do najazdu na Rzeczpospolitą**, który nastąpił kilka miesięcy później. Car Aleksy I Romanow dążył do odzyskania terytoriów utraconych na mocy pokoju polanowskiego z 1634 r. Armie rosyjskie uderzyły równocześnie w kierunku Ukrainy i Litwy. W ciągu kilkunastu miesięcy **zajęły** wschodnie tereny Rzeczypospolitej z **Kijowem**, **Smoleńskiem**, **Mińskiem** i **Wilnem**. Rosjanie opanowali nawet **Grodno** i **Lublin**. Zaniepokojeni rosyjską ekspansją Tatarzy sprzymierzyli się wówczas z Rzecząpospolitą. Efektem tego sojuszu było **zwycięstwo** nad siłami kozacko-rosyjskimi **pod Ochmatowem** (1 lutego 1655 r.). Nadzieje na pokonanie Rosjan rozwiały się, gdy 6 miesięcy później rozpoczął się **najazd szwedzki** na Rzeczpospolitą. Błyskawiczne sukcesy Szwedów zostały przez cara uznane za niebezpieczne dla interesów Rosji, dlatego nakazał on przerwanie wojny z Polską. W **1656 r.** zawarto **polsko-rosyjski rozejm**, a nawet zaczęto podejmować wspólne antyszwedzkie działania.

zwycięstwo pod Ochmatowem

ugoda hadziacka

Po śmierci Chmielnickiego w 1657 r. część starszyzny kozackiej zdecydowała się zwrócić ku Rzeczypospolitej, gdyż perejasławskie porozumienie z Rosją nie dało Kozakom oczekiwanych korzyści. Okazało się, że ich pozycja była w państwie rosyjskim gorsza niż wcześniej w Rzeczypospolitej. W **1658** r. ataman Iwan Wyhowski zawarł z Rzecząpospolitą **ugodę w Hadziaczu.** Zakładała ona utworzenie kozackiego **Księstwa Ruskiego** składającego się z ziem województw: czernihowskiego, bracławskiego i kijowskiego. Księstwo to miało być obok Korony i Litwy trzecią równoprawną częścią Rzeczypospolitej. Miałoby jak one własne urzędy, sądownictwo i armię. Część Kozaków uzyskałaby szlachectwo i wszystkie związane z nim prawa polityczne i przywileje. Ugoda przewidywała zrównanie prawosławia z wyznaniem katolickim, a hierarchowie prawosławni mieli wejść do senatu. Postanowienia te potwierdzono na sejmie w 1659 r., jednak nie doszło do ich realizacji. Jednym z powodów była **wojna z Rosją wznowiona w 1660 r.** Poza tym ataman Wyhowski nie znalazł wśród Kozaków dostatecznego poparcia dla swojej koncepcji związku z Rzecząpospolitą i wkrótce został obalony.

Źródło historyczne

Fragmenty ugody hadziackiej z 1658 r.

Religia grecka [tj. prawosławna], starożytna, [...] aby przy swoich prerogatywach i wolnym używaniu nabożeństw zostawała póki język narodu ruskiego zasięga, we wszystkich miastach i miasteczkach, wsiach w Koronie Polskiej, jako i w W. Ks. Litewskim, także na sejmikach, wojskach, trybunałach, nie tylko w cerkwiach, ale publicznie. [...] Tej zaś wiary [unickiej], która jest przeciwko wierze greckiej, i która niezgodę między rzymskim i staro-greckim narodem mnoży, żaden z duchownego i świeckiego, senatorskiego i szlacheckiego stanów cerkwi, monastyrów, funduszów fundować, erygować i pomnażać [...] nie ma, wiecznemi czasy. Rzymskiej zasię wierze w województwach kijowskiem, bracławskiem, czernichowskiem, przyznaje się wolne praktykowanie. [...] Ociec metropolita kijowski [...] ze czterema władykami, łuckim, lwowskim, przemyskim, chełmskim [...] mścisławskim [...] w senacie zasiadać ma. W województwie kijowskim dygnitarstwa senatorskie nie mają być dawane, tylko szlachcie obrządku greckiego. W województwach zaś bracławskiem, czernichowskiem [...] po zejściu senatora obrządku greckiego ma następować senator obrządku rzymskiego. [...] Mieszczanie tak rzymscy, jako i religii greckiej, spólnych wolności, swobód, zażywać mają i żadnemu religia grecka do magistratu przeszkodą być nie ma.

Akademią w Kijowie pozwala Jego Królewska Mć i stany koronne erygować, [...] tym jednak warunkiem, aby w tej akademii, żadnych sekt arjańskiej, kalwińskiej, luterskiej, profesorów, mistrzów i studentów nie było. [...]. Hetman wojsk ruskich do końca życia hetmanem ruskim i pierwszym w województwach kijowskiem, bracławskiem, czernichowskiem, senatorem na ten raz, a po zgonie jego ma być wolne obieranie hetmana...".

Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych, wyb. i oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1986, cz. 1, s. 227–231.

Ćwiczenie

1. Wymień przywileje, które ugoda hadziacka gwarantowała wyznawcom prawosławia.
2. Jakie prawa zostały zagwarantowane katolikom na terenie Księstwa Ruskiego?
3. Jak ustosunkowano się do Kościoła unickiego i protestantów?

Opinia historyka

na temat znaczenia ugody hadziackiej

Zwrotnym momentem, z którego polsko-ukraińska historia nie zdołała skorzystać, była ugoda hadziacka z lat 1658–1659. [...] uczyniłaby z elity ukraińskiego kozactwa trzeci naród Rzeczypospolitej Trojga Narodów (Polski, Litwy i Rusi). [...] Większość Kozaków koncentrowała się głównie na ochronie osobistej wolności – dobru zyskanemu dzięki czemuś, co uważali za czasowe sojusze z Moskwą, Polską i chanatem krymskim. Choć sejm zaakceptował ugodę hadziacką, polska szlachta straciła nią zainteresowanie, kiedy stało się jasne, że hetmani [atamani kozaccy] tak naprawdę nie mają nad Kozakami kontroli, sami zaś Kozacy w gruncie rzeczy nie władają Ukrainą.

Klęska ugody hadziackiej w 1659 r. zakończyła złoty wiek Rzeczypospolitej, erę chwały, dobrobytu i tolerancji, zapoczątkowaną unią lubelską w 1569 r. [...] Na dłuższą metę brak władzy centralnej, marginalizacja miast oraz zacofanie wsi przesądziły być może o losie Rzeczypospolitej. Jednak wówczas nic nie było jeszcze pewne: gdyby wydarzenia w XVII w. przybrały inny obrót, gdyby w połowie stulecia zakończono konflikt z Ukrainą, Rzeczpospolita mogłaby rozwiązać inne swoje problemy. W omawianym okresie (1569–1659) decydującym sprawdzianem dla Rzeczypospolitej była jej zdolność do stworzenia, pozyskania i utrzymania lojalnych elit politycznych w Polsce, na Litwie i Ukrainie. Unia lubelska ustanowiła państwo szlacheckich wojowników, obywateli Polski i Litwy, i nadała mu formę. Klęska ugody hadziackiej uniemożliwiła wprowadzenie jej na Ukrainie i zmniejszyła jej znaczenie także w Polsce i na Litwie.

[...] Podstawowym problemem XVII w. nie był konflikt między polskim i ukraińskim narodem, lecz niepowodzenie Rzeczypospolitej i Kozaków w znalezieniu kompromisu.

T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, tłum. M. Pietrzak-Merta, Sejny 2009, s. 131–133.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakie były według Timothy'ego Snydera przyczyny niepowodzenia ugody hadziackiej.
2. Wyjaśnij, dlaczego autor przypisuje kwestii kozackiej i nieuregulowaniu stosunków z elitami ukraińskimi tak dużą rolę w dziejach Rzeczypospolitej.

Działania wojenne podczas powstania Chmielnickiego (1648–1657) i wojny z Rosją (1654–1656)

Ćwiczenie

1. Wymień i wskaż terytoria objęte powstaniem Chmielnickiego. Na jakich terenach miało powstać kozackie Księstwo Ruskie?
2. Wymień i wskaż miejsca najważniejszych bitew stoczonych przez wojska Rzeczypospolitej z Kozakami, Tatarami i Rosjanami w latach 1648–1656.

Potop szwedzki (1655–1660)

Karol X Gustaw ▸
potop szwedzki ▸

Osłabienie Rzeczypospolitej w wyniku poniesionych klęsk oraz konflikt wewnętrzny pomiędzy szlachtą a królem Janem Kazimierzem (zobacz rozdz. IV.4.) wykorzystał król Szwecji **Karol X Gustaw**. Zaatakował w 1655 r. państwo polsko-litewskie, rozpoczynając tak zwany **potop szwedzki**, stanowiący część II wojny północnej. Szwedzki władca **kontynuował politykę** swoich poprzedników mającą na celu **zdobycie panowania nad Bałtykiem**. Wojska szwedzkie uderzyły **latem 1655 r.** w dwóch kierunkach: z Pomorza Zachodniego (które stało się własnością szwedzką po wojnie trzydziestoletniej) na teren **Wielkopolski** oraz z Inflant na **Litwę**. Zebrane **pod Ujściem pospolite ruszenie** szlachty wielkopolskiej, na czele z wojewodą poznańskim Krzysztofem Opalińskim, **skapitulowało bez walki** i oddało tę prowincję pod protekcję króla Szwecji. Również szlachta z innych dzielnic **uznała Karola X Gustawa za swojego władcę**. Podobnie postąpili **na Litwie** Bogusław i Janusz **Radziwiłłowie**, któ-

rzy uznali się oficjalnie za poddanych króla szwedzkiego. Było to spowodowane klęskami wojsk litewskich i zajęciem większości terytorium Wielkiego Księstwa przez wojska rosyjskie.

Przysięga na wierność królowi szwedzkiemu Karolowi X Gustawowi w obozie pod Sandomierzem, obraz Johana Filipa Lemke, XVII w.

Przysięgę złożyli m.in. hetmani koronni Stanisław Rewera Potocki i Stanisław Lancko-roński.

Bogusław Radziwiłł (1620–1669) na portrecie nieznanego autora, XVII w.

Janusz Radziwiłł (1612–1655) na portrecie autorstwa Daniela Schultza (czytaj: szulca), ok. 1652–1654

Janusz Radziwiłł – hetman wielki litewski i wojewoda wileński – to jeden z najpotężniejszych magnatów i przywódca innowierców na Litwie. Bogusław był jego bratem stryjecznym.

Większość elit politycznych Rzeczypospolitej uważała, iż w zaistniałej sytuacji (zajęcie przez Rosję wschodnich terenów państwa) poddanie się **Karolowi X Gustawowi** i uznanie w nim władcy przyniesie krajowi korzyść. Liczono na to, że jako doświadczony wódz doprowadzi do odzyskania zajętych przez Rosję terytoriów. W tym czasie **Rosjanie w sojuszu z Kozakami** kontynuowali jeszcze działania zbrojne przeciw Rzeczypospolitej i zajęli Wilno.

Jan Kazimierz

klęska pod Żarnowem

Jan Kazimierz – wobec postępów Rosjan, zajęcia Warszawy przez Szwedów oraz **klęski wojsk koronnych pod Żarnowem** – nie widział szans na stawienie skutecznego oporu. **Opuścił** zatem **kraj** i schronił się na Śląsku. Hetmani koronni wraz z wojskami poddali się Karolowi X Gustawowi. **Janusz Radziwiłł** sprawujący urzędy **hetmana wielkiego litewskiego** i **wojewody wileńskiego** zerwał w imieniu Litwy unię lubelską. W październiku 1655 r. zawarł natomiast w **Kiejdanach unię ze Szwecją**. Uczynił tak, gdyż miał wówczas do wyboru okupację szwedzką lub rosyjską. Karol Gustaw zawarł w tym czasie traktat z Wielkim Elektorem – Fryderykiem Wilhelmem Hohenzollernem. Na mocy tego porozumienia **Prusy Książęce** stały się **lennem Szwecji**. W zaistniałej sytuacji Szwedzi opanowali w ciągu kilku miesięcy **większość terytorium Rzeczypospolitej**.

układ w Kiejdanach

Sukces Szwedów był krótkotrwały. Na Litwie przeciwnicy Radziwiłłów nie uznali układu w Kiejdanach, zawiązali antyszwedzką konfederację i podjęli działania zbrojne. Atakowali z zaskoczenia mniejsze oddziały szwedzkie i wojska wierne Radziwiłłom. Powstanie przeciwko Szwedom, jakie wybuchło na Litwie na wiosnę 1656 r., doprowadziło do ich wyparcia z Wielkiego Księstwa.

W Koronie **ośrodkami oporu** przeciw Szwedom pozostawały: **Zamość**, **Przemyśl**, **Lwów** i **Kamieniec Podolski**. Oparł się im także **Gdańsk**. Wprawdzie Szwedzi zdobyli ufortyfikowaną **Gdańską Głowę**, ale podjęta przez nich blokada miasta została przełamana przez **flotę holenderską**.

Szlachta, która uznała Karola X Gustawa za swojego władcę, spodziewała się, że będzie on przestrzegał praw i przywilejów szlacheckich. Jednak król potraktował zajęte ziemie jako terytoria podbite i okupowane. Musiały one wyżywić szwedzkie wojska. Szwedzi nakładali **kontrybucje**, dopuszczali się **grabieży** i **gwałtów**, zarówno wobec chłopów, jak mieszczan oraz szlachty. W efekcie wśród wszystkich stanów społecznych narastała skierowana przeciw nim nienawiść. Polaków wzburzyła również próba zajęcia przez luterańskich Szwedów katolickiego sanktuarium na Jasnej Górze w Częstochowie. **Obrona Jasnej Góry** (listopad–grudzień 1655 r.) stała się w późniejszym czasie **symbolem oporu** wobec szwedzkiego najazdu.

obrona Jasnej Góry

konfederacja w Tyszowcach

W grudniu 1655 r. hetmani koronni zawiązali **antyszwedzką konfederację w Tyszowcach**. Ogłosili, że uznają Jana Kazimierza za prawowitego monarchę i wystąpili przeciw Karolowi X Gustawowi. Szwedów atakowano z zaskoczenia, nękano ich armię i niszczono mniejsze oddziały, zwłaszcza próbujące zdobyć zaopatrzenie dla wojska. Unikano natomiast starć z większymi siłami. Tego typu strategia nosi nazwę **wojny podjazdowej** lub **szarpanej**. Narastający opór spowodował, że wiele osób dotychczas niezdecydowanych lub uznających Karola Gustawa za swojego władcę, przyłączyło się do konfederatów.

wojna podjazdowa

Wobec zmiany sytuacji **Jan II Kazimierz powrócił na początku 1656 r. do kraju**. W Łańcucie szlachta zawiązała **konfederację generalną przy królu** i rozpoczęto organizację nowej armii. Na jej czele stanęli **regimentarze Stefan Czarniecki** i **Jerzy Lubomirski**. Celem podjętych przez nich działań było niedopuszczenie do zajęcia przez Szwedów Lwowa, a następnie całkowite ich wyparcie z Rzeczypospolitej. Mimo przegranej przez Czarnieckiego **bitwy pod Gołębiem** Szwedom nie udało się zająć obleganego Zamościa i Przemyśla i rozpoczęli odwrót na północ. Czarniecki kontynuował walkę ze Szwedami, która miała charakter wojny podjazdowej.

◂ Stefan Czarniecki

◂ bitwa pod Gołębiem

Stefan Czarniecki (1599–1665) na portrecie Brodero Matthisena (czytaj: matisena), 1659 r.

Stefan Czarnecki pochodził ze średniozamożnej szlachty. Mimo że nie należał do rodu magnackiego, osiągnął wysoką pozycję, co zawdzięczał swojej służbie wojskowej. Walczył pod Chocimiem, brał udział w wojnie ze Szwecją w Prusach Królewskich i w wojnie z Rosją (1632–1634). Podczas powstania Chmielnickiego dostał się do niewoli pod Żółtymi Wodami. Później walczył pod Beresteczkiem i Batohem, gdzie znów wzięty do niewoli, przeżył jako jeden z nielicznych. Po przejściu hetmanów koronnych na stronę Karola Gustawa jako regimentarz prowadził walkę podjazdową przeciwko Szwedom. Dowodził wojskami królewskimi w latach 1656–1657, odniósł zwycięstwo nad Szwedami pod Warką oraz zmusił Jerzego II Rakoczego do kapitulacji pod Czarnym Ostrowem. Brał udział w walkach ze Szwedami w Danii, a następnie uczestniczył w wojnie przeciwko Rosji i odniósł zwycięstwo pod Połonką (1660 r.). Zmarł w wyniku odniesionych ran. Tuż przed śmiercią został hetmanem polnym koronnym. Do jego osoby nawiązuje jedna ze zwrotek polskiego hymnu państwowego.

Dokonywane przez oddziały szwedzkie rekwizycje pieniężne i żywnościowe oraz grabieże i gwałty spowodowały, że do walki przyłączyli się mieszczanie i chłopi. Przyczyniły się do tego także **śluby lwowskie** Jana Kazimierza. Król uroczyście ślubował w katedrze lwowskiej, iż ulży doli chłopów i mieszczan: *po uczynionym pokoju starać się będę ze stanami Rzeczypospolitej usilnie, ażeby odtąd utrapione pospólstwo wolne było od wszelkiego okrucieństwa.* Władca ogłosił też Matkę Boską Królową Korony Polskiej i powierzył jej opiece mieszkańców Rzeczypospolitej. Zapowiedział ponadto wygnanie arian, z których wielu współpracowało ze Szwedami.

Dowodzone przez Czarnieckiego i Lubomirskiego wojska polsko-litewskie **pierwsze zwycięstwo** odniosły **w kwietniu 1656 r.** Rozbity wówczas **pod Warką** oddziały margrabiego badeńskiego Fryderyka, które starały się udzielić pomocy wycofującym się wojskom szwedzkim, zamkniętym w widłach Wisły i Sanu. Polacy zmusili następnie do kapitulacji szwedzki garnizon w Warszawie. Walki przeniosły się do Wielkopolski i Prus Królewskich. W lipcu, po **trzydniowej bitwie pod Warszawą**, armia Karola Gustawa ponownie zajęła stolicę. Wojska polskie nie zostały jednak zniszczone, wycofały się i kontynuowały

działania zbrojne. Sytuację Rzeczypospolitej poprawiły **rozejm z Rosją** zawarty w listopadzie 1656 r. oraz podjęcie przez Rosjan **działań zbrojnych** przeciwko Szwedom w **Inflantach**.

Utarczka Karola X Gustawa z Tatarami w bitwie pod Warszawą, 29 lipca 1656 r., obraz Johana Filipa Lemke, XVII w.

Walczący podczas bitwy pod Warszawą po stronie polskiej oddział Tatarów o mało nie wziął do niewoli szwedzkiego króla.

plany rozbioru Rzeczypospolitej

Wobec coraz większych strat i niemożności podporządkowania sobie całej Rzeczypospolitej Karol X Gustaw podjął plan jej rozbioru. W tym celu porozumiał się z władcami Brandenburgii i Siedmiogrodu oraz hetmanem Chmielnickim i Radziwiłłami na Litwie. **W grudniu 1656 r.** podpisali oni w **Radnot traktat rozbiorowy**. Te tak groźne plany udało się udaremnić, gdyż Jan Kazimierz zawarł sojusz z Danią i Habsburgami, a Rosja także prowadziła działania przeciw Szwedom. Habsburgowie udzielili Rzeczypospolitej natychmiastowej pomocy w odpowiedzi na sojusz Siedmiogrodzian ze Szwecją. Potencjalne zagrożenie ze strony Danii i Holandii spowodowało, iż **Karol Gustaw** wycofał część wojsk z Rzeczypospolitej. Zmusiło to **księcia Siedmiogrodu** Jerzego II Rakoczego do opuszczenia ze swoimi siłami Warszawy. Spustoszyły one podczas odwrotu Małopolskę, ale wojska polsko-litewsko-tatarskie otoczyły je pod Czarnym Ostrowem i **zmusiły do kapitulacji** (lipiec 1657 r.). Podczas powrotu do Siedmiogrodu zostały doszczętnie rozbite przez Tatarów. W tym czasie skapitulował szwedzko-węgierski garnizon **Krakowa** oblegany przez wojska koronne i wspierające je posiłki cesarskie.

traktaty welawsko-bydgoskie

Polacy i Litwini musieli jednak nadal toczyć walki w Prusach Książęcych z wojskami brandenburskimi. Aby odciągnąć Brandenburgię-Prusy od sojuszu ze Szwedami, Jan Kazimierz zawarł w **1657 r.** z Wielkim Elektorem **traktaty we-**

lawsko-bydgoskie. W efekcie porozumienia Fryderyk Wilhelm w zamian za zerwanie sojuszu ze Szwecją został uwolniony od powinności lennych z Prus Książęcych wobec Polski. Za podpisanie sojuszu z Rzecząpospolitą został dodatkowo wynagrodzony nadaniem mu w lenno ziemi bytowsko-lęborskiej. Traktat oznaczał ostateczną utratę Prus Książęcych przez Królestwo Polskie i był ważnym krokiem na drodze do powstania w następnym stuleciu Królestwa Pruskiego, które stało się zagrożeniem dla Rzeczypospolitej.

W rękach Szwedów pozostała tylko część Prus Królewskich z **Toruniem**, ale i to miasto utracili pod koniec **1658 r.** Stronę polsko-litewską wspierały w walkach wojska brandenburskie i cesarskie. **Przystąpienie w 1658 r. Holandii i Danii do wojny** przeciw Szwecji spowodowało, że decydujące działania zbrojne przeniosły się poza terytorium Rzeczypospolitej, zwłaszcza na ziemie duńskie. Znalazło się tam też kilka tysięcy żołnierzy dowodzonych przez Czarnieckiego, którzy wzięli udział między innymi w odbiciu wraz z wojskami cesarsko-brandenburskimi zajętej przez Szwedów duńskiej wyspy Als.

Szwedzi utracili zdobycze na terenie Rzeczypospolitej, a na początku 1660 r. zmarł Karol X Gustaw. Potop szwedzki zakończył się ostatecznie zwycięstwem Rzeczypospolitej i podpisaniem **w 1660 r. pokoju w Oliwie**. Szwedzi wycofali się z Prus Królewskich, a Jan Kazimierz zrzekł się roszczeń do Inflant i pretensji do tronu Szwecji, ale zachował dożywotnio tytuł króla szwedzkiego. Szwecja zagwarantowała wolność handlu na Bałtyku oraz zobowiązała się zwrócić zagrabione dobra kultury, z czego nigdy się jednak nie wywiązała.

◂ **pokój w Oliwie**

Działania wojenne na terenie Rzeczypospolitej w czasie potopu szwedzkiego 1655–1660

Ćwiczenie

1. Wskaż kierunki uderzeń wojsk szwedzkich oraz polskich w czasie potopu szwedzkiego.

2. Podaj miejsca najważniejszych bitew stoczonych podczas potopu szwedzkiego.

3. Wskaż terytoria, których Szwedom nie udało się opanować. Wyjaśnij, jakie były tego przyczyny.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny wybuchu i przebieg powstania Chmielnickiego. Czym były spowodowane sukcesy Kozaków i klęski Rzeczypospolitej? Dlaczego nie udało się szybko stłumić powstania?
2. Wyjaśnij, dlaczego Chmielnicki zawarł ugodę perejasławską z Rosją i jakie miało to konsekwencje.
3. Wymień przyczyny najazdu Szwedów na Rzeczpospolitą oraz przedstaw przebieg działań zbrojnych i politycznych w latach 1655–1660. Dlaczego w 1657 r. zaistniała groźba upadku Rzeczypospolitej?
4. Oceń postępowanie magnatów litewskich – Janusza i Bogusława Radziwiłłów. Czy słusznie XIX-wieczni historycy uważali ich za zdrajców? Czym kierowali się Radziwiłłowie, zrywając unię z Polską? Poszukaj dodatkowych informacji w literaturze popularnonaukowej.
5. Wymień postanowienia traktatu oliwskiego.
6. Jakie były – twoim zdaniem – najważniejsze przyczyny klęsk Rzeczypospolitej w połowie XVII w.? Zastanów się, co mówiły one o sile militarnej państwa i skuteczności oparcia jego obrony na woli narodu szlacheckiego.
7. Wyjaśnij, jakie były przyczyny upadku znaczenia politycznego Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej w połowie XVII w. Porównaj pozycję międzynarodową państwa w 1600, 1635 i 1660 r. Zastanów się, czy Rzeczpospolita mogła uniknąć niektórych konfliktów zbrojnych.
8. Na podstawie źródła historycznego i wiedzy pozaźródłowej wyjaśnij, dlaczego unia hadziacka nie weszła w życie. Jakie pozytywne konsekwencje mogłaby mieć realizacja jej postanowień?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Udaremnione przez szlachtę plany Władysława IV dotyczące wojny z Turcją stały się główną **przyczyną wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r.** s. 314

Kozacy, uzyskując poparcie **wielu grup społecznych na Ukrainie**, opanowali ją niemal w całości. s. 315

Po serii klęsk wojsk Rzeczypospolitej nastąpiła **w 1649 r.** zakończona powodzeniem **obrona Zbaraża**. Przybycie posiłków pod wodzą nowego króla Jana Kazimierza i odstąpienie Tatarów od sojuszu z Kozakami umożliwiło zawarcie **ugody zborowskiej**. s. 316

Odnowienie walk z Kozakami nastąpiło w 1651 r. Wojska koronne odniosły **zwycięstwo pod Beresteczkiem**. Wojna trwała jednak nadal, nie przynosząc ostatecznego rozstrzygnięcia. s. 317

W 1654 r. Chmielnicki zawarł ugodę perejasławską z Rosją i oddał Ukrainę pod władzę Moskwy. Doprowadziło to do **wojny rosyjsko-polskiej**, którą przerwał rozejm w 1656 r. s. 317

Ugoda hadziacka (1658 r.) pomiędzy Kozakami a Rzecząpospolitą, mająca uczynić z Księstwa Ruskiego trzeci równoprawny człon państwa, **nie weszła w życie**. s. 318

Latem 1655 r. rozpoczął się potop szwedzki. Władza króla Szwecji Karola X Gustawa została uznana m.in. przez pospolite ruszenie wielkopolskie zgromadzone pod Ujściem oraz Radziwiłłów na Litwie. s. 320

Do końca roku Szwedzi opanowali większość terytorium Rzeczypospolitej. Wkrótce musieli się jednak zmierzyć z **oporem o charakterze wojny podjazdowej**. s. 322

Od wiosny 1656 r. siły polskie zaczęły odnosić sukcesy w walkach ze Szwedami. Szczególnie wsławił się jako dowódca **Stefan Czarniecki**. s. 323

Plany rozbioru Rzeczypospolitej się nie powiodły. s. 324

Traktaty welawsko-bydgoskie (1657 r.) oznaczały **koniec władania lennego Rzeczypospolitej nad Prusami Książęcymi**. s. 324

Wojnę ze Szwecją zakończył **pokój w Oliwie w 1660 r.** s. 325

4. Przejawy kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej w połowie XVII w.

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z najważniejszymi wydarzeniami w polityce wewnętrznej w okresie panowania Jana Kazimierza;
- przeczytasz o próbach reformy ustroju Rzeczypospolitej podejmowanych przez tego króla;
- poznasz społeczno-gospodarcze konsekwencje XVII-wiecznych wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą;
- dowiesz się, na czym polegał kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w XVII w.

Panowanie Jana Kazimierza

Jan Kazimierz w stroju polskim – żupanie, portret autorstwa polskiego malarza barokowego Daniela Schultza, ok. 1649 r.

Bezkrólewie po śmierci Władysława IV w maju **1648 r.** zbiegło się z **klęskami** ponoszonymi przez wojska Rzeczypospolitej w **początkach powstania Chmielnickiego**. Dopiero w listopadzie nastąpił **wybór na króla Jana II Kazimierza Wazy**. Wybór ten był konsekwencją **kompromisu między rywalizującymi** ze sobą **stronnictwami magnackimi**. Królowi brakowało poparcia szerokich mas szlacheckich, a małżeństwo z nielubianą przez szlachtę **Ludwiką Marią Gonzagą** (wdową po zmarłym bracie) nie przysporzyło mu popularności. Panowanie Jana Kazimierza upłynęło pod znakiem **wojen**: powstania Chmielnickiego, potopu szwedzkiego, wojny z Rosją.

Pieczęć Jana Kazimierza

Pieczęć mniejsza koronna z herbem Jana Kazimierza, 1649 r.

Jan Kazimierz kontynuował politykę swoich poprzedników zmierzającą do wzmocnienia władzy królewskiej i stworzenia własnego stronnictwa politycznego. Starał się zlikwidować zasadę dożywotniego pełnienia urzędów poprzez wymuszanie na nowo mianowanych ministrach przyrzeczenia, że w przyszłości

zgodzą się ustąpić ze sprawowanej funkcji w zmian za inny urząd senatorski. Chciał ich od siebie uzależnić, więc wymagał ponadto, aby podpisywali rezygnację z części uprawnień związanych z pełnionym urzędem.

Niechęć wobec króla wzbudzał sposób, w jaki sprawował władzę: odsuwał opozycyjnie nastawioną magnaterię od urzędów, podejmował decyzje poza sejmem i dopuszczał do aktywnego udziału w polityce królową Ludwikę Marię.

W 1652 r. po raz pierwszy w dziejach sejmu doszło do jego zerwania w wyniku wykorzystania zasady ***liberum veto*** przez **jednego posła** (**Władysława Siciń-skiego**). Stało za nim jednak kilkudziesięciu posłów radziwiłłowskiej opozycji antykrólewskiej. Siciński złożył protest przeciwko planowanemu przedłużeniu obrad sejmowych. Obowiązująca w izbie poselskiej zasada jednomyślności nie była dotąd traktowana dosłownie – głosy niezadowolenia pojedynczych posłów ignorowano. Tym razem, ponieważ poseł opuścił sejm i nie można było go przekonać do odwołania *liberum veto*, marszałek izby poselskiej Andrzej M. Fredro zdecydował się zakończyć obrady. Zerwanie sejmu skutkowało niepodjęciem żadnych uchwał. Prawo pojedynczego posła do protestu zrywającego sesję sejmową zostało oficjalnie uznane zarówno przez większość posłów wraz z marszałkiem, jak i przez króla. Precedens ten przyniósł w przyszłości negatywne konsekwencje dla ustroju Rzeczypospolitej, osłabiając znaczenie sejmu w jej systemie politycznym. ***Liberum veto*** stało się **wiążącą** wszystkich **zasadą ustrojową**. Przywiązanie szlachty do *liberum veto* wynikało z tego, że traktowała je jako konieczny element bardzo ważnej dla siebie wartości – złotej wolności szlacheckiej. Miało jej pomóc w ochronie przed dążeniami absolutystycznymi, o które podejrzewała każdego kolejnego władcę Rzeczypospolitej.

◂ *liberum veto*

W 2 lata po proteście Sicińskiego, gdy Jan Kazimierz odmówił (nie po raz pierwszy) dokonania nominacji na nieobsadzone urzędy, sejm został ponownie zerwany. Wobec króla wrogo nastawione były najbardziej znaczące rody magnackie Rzeczypospolitej: **Opalińscy** i **Leszczyńscy** w Wielkopolsce, **Lubomirscy** w Małopolsce i **Radziwiłłowie** na Litwie. Magnaci chcieli nawet podjąć próbę detronizacji władcy.

Źródło historyczne

Argumenty Andrzeja M. Fredry na rzecz zasady jednomyślności obowiązującej w sejmie Rzeczypospolitej, 1660 r.

Wiedz, że Polska składa się z prowincji jakby z poszczególnych królestw. Rozciąga się ona na takie odległości, że gdybyś zechciał przeciągnąć sznur od krańców Litwy, leżących w pobliżu moskiewskiego pogranicza, do podnóża Karpat, potrzebowałbyś całego miesiąca na pokonanie tej odległości. A z drugiej strony – policz, ile musiałbyś przejść od ujścia Dniepru do Morza Czarnego po brzegi Bałtyku. Pytam zatem: Czy kiedy przedstawiciele tylu ludów, które różnią się odmiennymi losami i rodzajem dobytku; i których nie łączą ani wspólne rodziny, ani więzy powinowactwa; czy: pytam, kiedy ich przedstawiciele zejdą się na sejmie; może ich ożywić jeden wspólny zamysł? Czy mogą mieć na względzie jedne i te same korzyści i niekorzyści?

Wszak zdarza się, że gdy jedna część Rzeczypospolitej narażona jest na śmiertelne niebezpieczeństwo, inna zaledwie o tym wie i patrzy na jej klęski, jakby to były klęski nie swoich, a obcych obywateli. I owa zagrożona część byłaby wielokroć pozostawiona samej sobie, gdyby nie troska nielicznych obywateli obdarzonych wyższym umysłem, którzy potrafią wznieść się ponad partykularne interesy, mając na oku dobro wszystkich.

A zatem w republice tego rodzaju nie te same interesy mają ludy ją zamieszkujące, nie ten sam łączy je lęk przed niebezpieczeństwem, nie te same cechują je dążności do obrony poszczególnych terytoriów. Kiedy mieszkańcom Czernichowskiego zagraża niebezpieczeństwo, mieszkaniec Pomorza Gdańskiego zaledwie chce ten fakt przyjąć do wiadomości i nie zgadza się na obciążenie siebie poważnymi ciężarami związanymi z obroną odległego województwa. Ale zgodzi się łatwo, kiedy usiłując w sejmie zabezpieczyć interesy swoje i zrealizować swe własne dążenia, napotyka z kolei zdecydowane weto ze strony delegata z Czernichowskiego. W taki to sposób mieszkaniec Pomorza zostanie nakłoniony lub raczej przymuszony do poniesienia kosztów niezbędnych do obrony zagrożonej Rusi. A podobnie w innych przypadkach.

Gdyby zaś sprawy rozstrzygały się większością, wówczas ta czy inna część ludu – przy pozorach wolności – cierpieć musiałaby dotkliwsze krzywdy, niż gdyby była rządzona przez absolutnego monarchę; zostałby zmajoryzowana [zdominowana] głosami tych, którzy przecież ani nie rozumieją się na jej potrzebach, ani nie wiedzą, na czym polega jej dobro; którzy lekce sobie ważą jej wkład na rzecz ogólnego pożytku; i którzy wreszcie – manipulując zręcznie głosami większości – czy dla przypodobania się możnym, czy wręcz dla interesów frakcji, mieszać będą sprawy najbłahsze z najważniejszymi. I w ten oto sposób przepadłoby bezpieczeństwo jednostek i zginęłaby cała *libertas* [wolność].

M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002, s. 19–20.

Ćwiczenie

Wymień argumenty, które – zdaniem Fredry – świadczą na korzyść zasady jednomyślności przy podejmowaniu decyzji. Czy zgadzasz się z nimi? Uzasadnij swoje zdanie.

Informacja o źródle

Andrzej M. Fredro (1620–1679) był pisarzem politycznym, marszałkiem sejmu w 1652 r., kasztelanem lwowskim (od 1654 r.), a później wojewodą podolskim. Opublikował wiele pism dotyczących życia politycznego, gospodarki i wojskowości, a także zbiory przysłów i aforyzmów. Cytowany tekst pochodzi z dzieła wydanego w 1660 r., zatytułowanego *Scriptorum seu togae et belli notationum fragmenta* (polska wersja tytułu: *Fragmenty pism, czyli uwagi o wojnie i pokoju*).

Najazd szwedzki w 1655 r. zastał Rzeczpospolitą skłóconą. Magnaci i szlachta nie poczuwali się do lojalności wobec Jana Kazimierza, a ponoszone od kilku lat klęski wojenne podważały wiarę w siłę państwa. Dlatego szlachta łatwiej uznała Karola Gustawa za swojego monarchę. Powoływała się przy tym na swoje prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa panującemu władcy. Dopiero potrak-

towanie Rzeczypospolitej przez szwedzkiego władcę jako terytorium podbitego i okupowanego spowodowało, że opowiedziała się za walką ze Szwedami i przywróceniem tronu Janowi Kazimierzowi. Ostatecznie ten władca triumfował, pozostał monarchą Rzeczypospolitej, a jako zwycięski wódz zaczął cieszyć się autorytetem i zdobywać popularność wśród mas szlacheckich.

Jeszcze w trakcie potopu szwedzkiego, **w 1658 r., wznowiono działania zbrojne pomiędzy Rzecząpospolitą a Rosją**. W 1660 r. hetman Jerzy Lubomirski odniósł zwycięstwo pod Cudnowem. Wkrótce odzyskano większość utraconych terytoriów Wielkiego Księstwa Litewskiego. **Brak środków na opłacenie wojsk**, spowodowany wyniszczeniem kraju w wyniku wojen, jak również konflikty między szlachtą a królem uniemożliwiły wykorzystanie zwycięstw.

rozejm w Andruszowie

W 1667 r. zawarto niekorzystny dla Rzeczypospolitej **rozejm w Andruszowie**. Utraciła ona na rzecz Rosji **ziemię smoleńską** i **siewierską** oraz **Zadnieprze** (wschodnią – lewobrzeżną Ukrainę). Natomiast **Kijów**, pozostający w rękach rosyjskich, miał po 2 latach powrócić do Rzeczypospolitej. Rosja nie wypełniła jednak tego warunku umowy. W odniesieniu do **Zaporoża** ustalono, że będzie ono podlegać wspólnej władzy obydwu państw. W praktyce stało się **terenem walk** między atamanami kozackimi wspieranymi przez Turcję, Tatarów lub Rzeczpospolitą. Traktat andruszowski potwierdzał utratę dotychczasowej pozycji Rzeczypospolitej w Europie Środkowo-Wschodniej. Sukcesem militarnym było natomiast odparcie w **1667 r.** przez hetmana **Jana Sobieskiego pod Podhajcami** najazdu kozacko-tatarskiego.

Próby reform i rokosz Lubomirskiego

próby reformy ustroju Rzeczypospolitej

Po zakończeniu wojny ze Szwecją Jan Kazimierz podjął **próby reform**, aby wzmocnić władzę królewską oraz usprawnić system ustrojowy Rzeczypospolitej. Jego projekty zakładały między innymi wprowadzenie **stałych podatków na utrzymanie wojska**. Chciał też, aby w sejmie wprowadzono **zasadę głosowania większościowego**. Jan Kazimierz i Ludwika Maria dążyli ponadto do przeprowadzenia **elekcji *vivente rege* francuskiego kandydata** (para królewska nie miała potomstwa – ich córka i syn zmarli jako niemowlęta). Większość szlachty i magnaterii wypowiedziała się przeciwko takiej elekcji. Natomiast ci, którzy ją popierali, byli podzieleni na zwolenników kandydatur francuskiej i habsburskiej. Do **stronnictwa profrancuskiego** skupionego wokół królowej należeli między innymi prymas

Rada Senatu przy Janie Kazimierzu na Jasnej Górze w 1661 r.

Mikołaj Prażmowski oraz wodzowie Stefan Czarniecki i Jan Sobieski. **Szlachta nie poparła królewskich projektów reform**, gdyż obawiała się, że posłużą one absolutystycznym dążeniom monarchy. Uchwalaniu stałych podatków nie sprzyjała również pogarszająca się sytuacja ekonomiczna kraju. Stopniowo władca znów tracił przychylność szlachty.

konfederacje wojskowe

Siłą polityczną, z którą musiał się liczyć Jan Kazimierz, stały się **konfederacje wojskowe**. Zawiązane w 1661 r. podczas wojny z Rosją przez nieopłacone wojska koronne (Związek Święcony) oraz litewskie nie tylko domagały się wypłacenia żołdu, lecz także wysuwały postulaty polityczne. Rozwiązały się w 1663 r. po spełnieniu przez króla postulatów finansowych, ale część konfederatów poparła rozpoczęty 2 lata później rokosz Lubomirskiego.

rokosz Lubomirskiego

W 1665 r. Jan Kazimierz doprowadził do oskarżenia przywódcy opozycji – marszałka i hetmana polnego koronnego **Jerzego Lubomirskiego** o obrazę majestatu oraz zdradę. Wyrok skazujący magnata na konfiskatę majątku, pozbawienie wszelkich urzędów i godności oraz utratę czci i życia, wydany przez złożony ze zwolenników króla sąd sejmowy doprowadził do wybuchu **rokoszu**. Szerokie poparcie dla Lubomirskiego wśród szlachty uniemożliwiło wojskom wiernym królowi stłumienie wystąpienia. Po trwającej ponad rok **wojnie domowej** wojska królewskie poniosły klęskę **pod Mątwami** (lipiec 1666 r.). Zwycięstwo rokoszan zmusiło króla do rezygnacji z planów reform, w tym z elekcji *vivente rege*. Autorytet monarchy ucierpiał również na skutek zawarcia w styczniu 1667 r. w Andruszowie niekorzystnego dla Rzeczypospolitej rozejmu z Rosją.

klęska króla pod Mątwami

Jerzy Lubomirski na alegorycznym portrecie nieznanego autora, przed 1667 r.

Szereg niepowodzeń, jakie spotkały Jana Kazimierza, a także śmierć królowej w 1667 r. oznaczały osłabienie pozycji politycznej monarchy. Król nie widział możliwości dalszego sprawowania rządów, więc zdecydował się ustąpić z tronu.

abdykacja Jana Kazimierza

Abdykował 16 września **1668 r.** Wkrótce wyjechał do Francji, gdzie w 4 lata później zmarł.

Nieprawidłowości w funkcjonowaniu systemu społeczno-ustrojowego Rzeczypospolitej

System władzy centralnej w Rzeczypospolitej zakładał równowagę pomiędzy królem, senatem i izbą poselską. Te trzy „stany sejmujące" coraz częściej jednak wyłącznie **blokowały swoje inicjatywy polityczne**, zamiast wspólnie poszukiwać właściwych rozwiązań. Szlachta była niechętna reformom i odrzucała królewskie projekty. Wśród magnaterii trwała rywalizacja o wpływy w państwie.

osłabienie pozycji sejmu

Słabość sejmu, którego obrady mogły być teraz stosunkowo łatwo zrywane zgodnie z zasadą *liberum veto*, powodowała, że coraz większą rolę odgrywały **sejmiki oraz konfederacje i rokosze szlacheckie**. Służyły one **frakcjom magnackim** do prowadzenia rozgrywek politycznych i realizowania własnych interesów. Magnaci uzależniali od siebie szlachtę, która w coraz mniejszym stopniu myślała o sprawach ogólnopaństwowych, a koncentrowała się na sprawach lokalnych. Zapoczątkowało to proces określany jako **oligarchizacja ustroju Rzeczypospolitej**. Polegał on na uzyskaniu decydującego wpływu na sprawy państwa przez rody magnackie. Rola szlachty, teoretycznie stanowiącej wciąż naród polityczny państwa, była redukowana do pozycji **klientów** magnatów, zabiegających o ich łaskę. Także król stawał się w coraz większym stopniu od nich uzależniony i tracił realną władzę. Na Litwie faktyczne rządy sprawowali Radziwiłłowie i Pacowie.

oligarchizacja życia politycznego

Druga połowa XVII w. to okres zwiększającego się **rozwarstwienia stanu szlacheckiego** pod względem zamożności. Następowała koncentracja ziemi w rękach nielicznych rodzin magnackich kosztem średniej i drobnej własności szlacheckiej. **Najzamożniejsza szlachta i magnaci** – mający folwarki w różnych częściach Rzeczypospolitej – łatwiej mogli odbudować zniszczone podczas działań wojennych gospodarstwa dzięki środkom finansowym z pozostałych folwarków. Trudniej było dokonać tego właścicielowi jednej lub kilku wiosek położonych w okolicy, która mocno ucierpiała w wyniku wojny. Magnateria rozwijała ponadto **latyfundia na południowo-wschodnich obszarach Rzeczypospolitej**.

Niektóre rody starały się także zapobiec niebezpieczeństwu rozproszenia majątku w wyniku podziału pomiędzy spadkobierców. W tym celu już od 2. połowy XVI w. zakładano **ordynacje** – zespoły niepodzielnych dóbr. Nie można było sprzedać ich części, a dziedziczył je w całości jeden z synów. Ponieważ takie reguły były niezgodne z polskim prawem własnościowym i spadkowym, zgodę na założenie ordynacji musiał wyrazić sejm specjalną uchwałą. Ordynacji istniało niewiele (założyli je m.in. Radziwiłłowie, Zamoyscy, Ostrogscy). Ich powstawaniu sprzeciwiała się szlachta.

ordynacje

Od połowy XVII w. rosła liczba **szlachty cząstkowej** – posiadającej jedynie małą część wsi – oraz **gołoty** – nieposiadającej majątku. Te najuboższe grupy stanu szlacheckiego łatwo popadały w zależność od bogatszych sąsiadów. Coraz większa **przewaga gospodarcza magnaterii nad ogółem szlachty** miała **konsekwencje polityczne**. Osłabienie ekonomiczne i zmniejszająca się liczebność średniej szlachty – dotąd bardzo aktywnej politycznie i stanowiącej podporę ustroju Rzeczypospolitej – sprzyjały oligarchizacji systemu ustrojowego.

szlachta cząstkowa

Zamek w Nowym Wiśniczu niedaleko Krakowa – w XVII w. był własnością Lubomirskich

Pierwotny zamek istniał tu już pod koniec średniowiecza. Został rozbudowany w latach 1615–1621 z polecenia Stanisława Lubomirskiego. Połączono w nim elementy renesansu i baroku. Lubomirski był właścicielem kilkunastu miast i ponad 300 wsi. Wsławił się obroną Chocimia w 1621 r. W 1638 r. został wojewodą krakowskim. Jego synem był Jerzy Lubomirski – przywódca rokoszu przeciwko królowi Janowi Kazimierzowi.

Konsekwencje konfliktów zbrojnych z lat 1648–1667 dla Rzeczypospolitej

konsekwencje konfliktów zbrojnych

Rzeczpospolita stała się od momentu wybuchu powstania Chmielnickiego terenem nieustannie powtarzających się najazdów: Kozaków, Tatarów, Rosjan, Szwedów oraz Siedmiogrodzian. Działania zbrojne w latach 1648–1667 – w odróżnieniu od wojen z 1. połowy XVII w. – toczyły się głównie **na jej własnym terytorium**, również w dzielnicach centralnych. Konsekwencją były **ogromne zniszczenia gospodarcze** oraz **straty ludnościowe i terytorialne**. Także liczne dobra kultury i dzieła sztuki zostały zniszczone lub zrabowane.

Terytorium Rzeczypospolitej zmniejszyło się z 990 tysięcy km² w 1634 r. do 733 tysięcy km² w 1667 r. Traktaty welawsko-bydgoskie (1657) przyniosły **usamodzielnienie się Prus Książęcych**, których suwerenność potwierdził traktat oliwski.

Spustoszenia dotknęły wszystkie dzielnice Rzeczypospolitej. Całkowicie lub częściowo zniszczono liczne twierdze, miasteczka, wsie i folwarki szlacheckie. Ponadto obce wojska nakładały na ludność kontrybucje i dokonywały grabieży. Wszystko to powodowało, że mieszkańcy Rzeczypospolitej tracili swój dobytek i źródła utrzymania. Ludność chłopska została pozbawiona znacznej części zwierząt hodowlanych, wiele gospodarstw popadło w ruinę, a liczne pola pozostawały nieobsiane. Dlatego rozprzestrzeniał się **głód**, a w konsekwencji zwiększała się podatność na wszelkie **choroby**, na które zapadała ludność w trakcie wojen. Powodowało to gwałtowny **wzrost śmiertelności**. Liczba **ludności Rzeczypospolitej zmniejszyła się** – w wyniku działań zbrojnych, głodu, chorób, a także utraty części terytorium – **o ponad 30%**. Najbardziej ucierpiały Ukraina oraz podczas wojny i okupacji rosyjskiej (1655–1667) Białoruś. Została ona nie tylko doszczętnie zniszczona w wyniku działań wojennych. Rosjanie dokonywali także metodycznych grabieży, wywozili dobra kultury oraz masowo przesiedlali ludność w głąb państwa moskiewskiego.

Szacunkowe dane dotyczące zmiany liczby ludności w trzech centralnych dzielnicach Korony w latach 1650–1660

	Wielkopolska	Małopolska*	Mazowsze	Ogółem (w trzech dzielnicach)
1650	1,5 mln	1,6 mln	0,8 mln	**3,9** mln
1660	1,0 mln (– 36%)	1,4 mln (– 16%)	0,5 mln (– 37%)	**2,9** mln (– **27%**)

*Małopolska – dane dotyczą województw: krakowskiego, sandomierskiego i lubelskiego, a więc nie obejmują należących do tej prowincji województw ruskich.

Na podstawie: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, t. 1, Warszawa 1981, s. 431.

Źródło historyczne

O grabieżach i rabunkach w Łowiczu w czasie potopu szwedzkiego – fragment *Roczników miasta Łowicza pisanych w latach 1648–1659* autorstwa Andrzeja Cebrowskiego – aptekarza i lekarza łowickiego

Najpierw część żołnierzy szwedzkich, która została do obrony zamku i miasta [...] zajęła prawie wszystkie domy. Musieliśmy, choć niechętnie, żywić ich i konie. Broń wszystkim odebrali, niektórych wypędzili z domów, innym zabrali wszystkie sprzęty i co miesiąc z każdego domu brali podatki nie do zniesienia. [...] Nie oszczędzili i świątyń, najpierw całkiem zburzyli klasztor bonifratrów, leczących chorych, z kościołem św. Jana Bożego, potem zrównali z ziemią kościół św. Jana Chrzciciela ze szpitalem i kaplicą św. Krzyża, dalej bardzo zrujnowali klasztor dominikanów, a końcu sprofanowali kolegiatę niedawno odbudowaną, w której złupili ołtarze, błyszczące złotem [...], zabrali szaty kościelne, kielichy, krzyże, świeczniki itp. oraz trumienkę św. Wiktorii ślicznie zdobioną z czystego srebra i bardzo drogocenną razem z relikwiami [...]. Z organów powyrywali piszczałki, ludzi przebywających w kościele pobili i ograbili, wreszcie pół miasta spalili. [...]

Ale to, co wycierpieliśmy od nieprzyjaciół, łatwiej można znieść, niż krzywdy zadane przez wojska nasze polskie, [które] niespodziewanie beż żadnego hałasu wpadło do miasta w wielką środę przed Wielkanocą 1656 roku i ograbiło całe miasto. Wszystko, co jeszcze zostało się po nich, zrabowali niegodziwi chłopi. Powyrywali szklane okna i kraty do nich z murów, zamki ze skrzyń i piwnic, wiele kradzieży i rozbojów popełnili, nielicznych podróżnych ograbili i zabili. I Rakoczy ze swym wojskiem wracający, a raczej uciekający [...] do Siedmiogrodu, w tym mieście i innych wielu haniebnych postępków dopuścił się, liczne miasteczka i wsie spalił, a kościoły zrabował.

M. Ciejka, *Historia. Teksty źródłowe*, cz. 2: *Dzieje nowożytne 1492–1815*, Kraków 2003, s. 91.

Ćwiczenie

1. Wskaż, kto – oprócz Szwedów – dopuścił się rabunków i grabieży w mieście.
2. Na podstawie źródła i wiedzy pozaźródłowej wyjaśnij, jakie konsekwencje dla mieszkańców miast Rzeczypospolitej miała wojna ze Szwecją.

Wojny toczone z państwami, w których panowały wyznania inne niż katolicyzm (prawosławie Rosjan i Kozaków, luteranizm Szwedów), przyczyniły się do **wzrostu** wśród części ludności **niechęci do innowierców**. Coraz popularniejsze stawało się łączenie polskości z katolicyzmem. Był to jeden spośród czynników, które wpływały na przechodzenie na katolicyzm coraz liczniejszych wyznawców innych religii w Rzeczypospolitej. W 1668 r. sejm **zakazał** pod karą śmierci **przechodzenia z katolicyzmu na inne wyznania**.

Szczególna niechęć była skierowana przeciwko **arianom**, przy czym żywili ją także przedstawiciele innych wyznań protestanckich (nieprzypadkowo bracia polscy nie zostali objęci ugodą sandomierską – zobacz rozdz. II.2.). Zgodnie z zapowiedzią Jana Kazimierza, dokonaną podczas ślubów lwowskich, w **1658 r.** na mocy konstytucji sejmowej nakazano arianom **porzucenie wyznania lub opuszczenie kraju**. W kolejnych latach zapisy prawne jeszcze bardziej zaostrzono. Za odmowę przejścia na katolicyzm lub udania się za granicę groziła arianom kara śmierci i konfiskata majątku. Faktycznie ta pierwsza nie była stosowana, ale realna groźba konfiskaty majątku, a nawet uwięzienia spowodowała, że większość arian opuściła Rzeczpospolitą i udała się głównie do Prus Książęcych i Siedmiogrodu. Wygnanie arian naruszało regułę równości i powszechności praw szlacheckich oraz podważało zasadę tolerancji i wolności jako podstawy ustroju Rzeczypospolitej.

Kryzys gospodarczy Rzeczypospolitej w XVII w.

W XVII w. w Rzeczpospolitej zaczął narastać kryzys gospodarczy, który miał zróżnicowane przyczyny. Wynikał po pierwsze z **malejącego stopniowo na Zachodzie zapotrzebowania na pochodzące z Rzeczypospolitej artykuły rolne**, zwłaszcza zboże i bydło rzeźne. **Ceny** produktów wytwarzanych przez szlacheckie folwarki **zaczęły spadać**. Po drugie **malała wydajność gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**. Metody upraw stosowane w szlacheckich gospodarstwach nie pozwalały na zwiększenie plonów. Działo się wręcz przeciwnie – w XVI w. z jednego wysianego ziarna otrzymywano średnio **5 ziaren**, w 1. połowie XVII w. – już tylko **4**, a w 2. połowie stulecia – **3,5 ziarna**. Problemy ekonomiczne dodatkowo nasiliły się w efekcie **zniszczeń wojennych**, jakie dotknęły Rzeczpospolitą w połowie wieku.

spadek dochodowości gospodarstw folwarcznych

Dwa obrazy ilustrujące załamanie się koniunktury na zboże w 2. połowie XVII w., autor nieznany, ok. 1700 r.

Ćwiczenie

Przyjrzyj się zamieszczonym obrazom dotyczącym o tematyce związanej z handlem zbożem w Rzeczypospolitej. Kim są przedstawione postaci? Jak rozumiesz znaczenie ukazanych scen?

kryzys w rolnictwie

Spadek produktywności folwarków był w dużym stopniu spowodowany przez samą szlachtę. Aby przeciwdziałać ograniczaniu swoich dochodów, **zagospodarowywała ona nieużytki i grunty gorszej jakości**, przynoszące mniejsze plony. **Nadmiernie eksploatowała** też uprawiane dotąd **grunty lepszej jakości** (odchodzono nawet od trójpolówki). Były one ponadto **gorzej nawożone**, gdyż zmniejszała się liczba zwierząt hodowlanych dostarczających naturalnego nawozu. Do spadku pogłowia zwierząt przyczyniły się straty wojenne, a także przeznaczanie pod uprawy gruntów, na których dotąd wypasano zwierzęta. Problemem, jaki dotykał produkcję folwarczną, była również **niedostateczna ilość i jakość narzędzi rolniczych**, z jakimi stawali do pracy na folwarku pańszczyźniani chłopi. Działo się tak, ponieważ znaczna ich część zubożała.

Przyczyną **pogarszania się sytuacji ekonomicznej ludności chłopskiej** były nie tylko działania wojenne. W pewnym stopniu odpowiadała za to sama szlachta, **zwiększająca wymiar** wymaganej od chłopów **pańszczyzny** i **wykorzystująca** przysługujące jej **monopole** – zwłaszcza **propinacyjny** – obejmujący sprzedaż alkoholu. Aby zwiększyć dochody i wykorzystać niesprzedane zboże, przerabiała je na piwo lub wódkę. Chłopi musieli kupować produkowane w folwarcznym browarze trunki za pośrednictwem karczmy należącej także do szlachcica.

Sytuacja ludności wiejskiej pogorszyła się nie tylko przez wzrost różnorakich obciążeń na rzecz pana, lecz także przez konieczność płacenia coraz wyższych **podatków** (m.in. podymnego) uchwalanych przez sejm i sejmiki, aby pokryć koszty wojen. Chłopi płacili również **dziesięcinę** na rzecz Kościoła. Ci, którzy zamieszkiwali we wsiach królewskich, mieli ponadto obowiązek utrzymywania żołnierzy w czasie zimy. Wiele chłopskich gospodarstw ucierpiało na skutek **działań wojennych**, w wyniku których chłopi tracili zwierzęta, sprzęty rolnicze, a nawet ziarno na siew. Bieda i głód sprawiały, że stawali się **gorszymi pracownikami** zarówno na polach przez siebie uprawianych, jak i na folwarcznych, gdzie odrabiali pańszczyznę na rzecz pana.

Eksport zboża z Rzeczypospolitej wzrastał do początku XVII w. Najwyższy poziom osiągnął w 1618 r. – wywieziono wówczas przez Gdańsk 116 tysięcy łasztów ziarna. Od tego czasu następował **spadek sprzedaży za granicę** (w 1644 r. – 60 tysięcy, po potopie szwedzkim w 1660 r. – 35 tysięcy, w 1680 r. chwilowy wzrost – 45 tysięcy, w 1708 r. – 25 tysięcy łasztów wywiezionych przez port gdański). Skutkowało to ujemnym bilansem w handlu z Europą Zachodnią i negatywnie odbijało się na gospodarce.

Łaszt – miara objętości produktów sypkich, w tym zboża. Jego wielkość była zróżnicowana. Łaszt gdański liczył 3283 litry.

zmniejszenie produkcji rzemieślniczej i wymiany handlowej

Toczące się wojny rujnowały **miasta i miasteczka Rzeczypospolitej**. Większe ośrodki, zwłaszcza położone nad Wisłą, lub spełniające funkcje polityczno-administracyjne były w stanie przezwyciężyć kryzys, chociaż ich rozwój został zahamowany. Dotyczyło to przede wszystkim: Gdańska, Krakowa, Poznania, Warszawy, Lwowa i Wilna. Najtrudniej było w 2. połowie XVII w. odrodzić się miastom średnim i małym – nie tylko ze względu na bardziej dotkliwe zniszczenia wojenne, lecz także z powodu **zmniejszenia możliwości sprzedaży wyrobów rzemieślniczych na rynkach lokalnych i regionalnych**. Zubożała ludność wiejska i miejska nie mogła sobie pozwolić na zakup produktów rzemiosła w takiej ilości, jak wcześniej. Ponadto większa część produkcji rzemieślniczej odbywała się teraz pod patronatem szlachty czerpiącej z niej dodatkowe zyski – **w folwarkach lub w jurydykach** (zobacz rozdz. II.7.). Stanowiło to poważną konkurencję dla mieszczan. Co więcej, wielcy właściciele ziemscy już od dawna starali się kontrolować udział swoich poddanych w handlu z miastami i nie dopuszczali ich do miejskich rynków. W konsekwencji nastąpiło **ograniczenie wymiany towarowej między miastem i wsią** oraz **zmalała liczba ludności zajmującej się rzemiosłem i handlem**.

Ludność miejska Wielkopolski, Małopolski*, Mazowsza i Podlasia w latach 1578–1662 w tysiącach i procencie ogółu mieszkańców

	Wielkopolska	Małopolska	Mazowsze	Podlasie
ok. 1578	342 (28%)	352 (30%)	147 (19%)	28 (13%)
ok. 1662	190 (23%)	162 (15%)	53 (15%)	14 (11%)

*Małopolska: woj. krakowskie, sandomierskie, lubelskie.

Na podstawie: *Historia Polski w liczbach. Ludność i terytorium*, Warszawa 1993, s. 28, 30.

Ćwiczenie

Wykorzystując dane zawarte w tabeli oraz wiedzę pozaźródłową, wyjaśnij, jakie konsekwencje dla miast i gospodarki miały działania wojenne w połowie XVII w.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny i przebieg konfliktów między Janem Kazimierzem a opozycją szlachecką i magnacką. Kto – twoim zdaniem – był najbardziej odpowiedzialny za kryzys ustrojowy?
2. Wyjaśnij, jakie konsekwencje ustrojowe miało uznanie prawa pojedynczego posła (*liberum veto*) do zerwania sejmu.
3. Wytłumacz, na czym polegały plany reformy Rzeczypospolitej podjęte przez Jana Kazimierza. Dlaczego zakończyły się one niepowodzeniem? Jakie obiektywne

czynniki przeszkadzały w ich przeprowadzeniu? Poszukaj dodatkowych informacji w literaturze popularnonaukowej.

4. Jak rozumiesz pojęcie oligarchizacji życia politycznego w Rzeczypospolitej? Wyjaśnij jego przyczyny.

5. Jakie konsekwencje dla gospodarki, społeczeństwa i ustroju politycznego Rzeczypospolitej miały XVII-wieczne wojny, zwłaszcza te z lat 1648–1667?

6. Scharakteryzuj gospodarkę Rzeczypospolitej w XVII w. Wymień przyczyny i konsekwencje kryzysu gospodarczego.

7. Jakie zmiany w położeniu poszczególnych grup ludności Rzeczypospolitej nastąpiły w XVII w.? Wskaż zależności pomiędzy czynnikami ekonomicznymi i politycznymi.

PODSUMOWANIE LEKCJI

W 1652 r. nastąpiło uznanie ***liberum veto*** – prawa pojedynczego posła do zerwania sejmu – za obowiązującą i wiążącą zasadę ustrojową. s. 329

Na skutek **rozejmu andruszowskiego z Rosją (1667 r.)** Rzeczpospolita utraciła ziemię smoleńską i siewierską oraz lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem. s. 331

Powiązanie **planów reformy ustroju Rzeczypospolitej** (m.in. stałych podatków i wojska oraz wzmocnienia władzy monarchy) z planami elekcji *vivente rege* kandydata francuskiego doprowadziło do zjednoczenia magnaterii i szlachty przeciwko Janowi Kazimierzowi. s. 331

Próba Jana Kazimierza siłowego złamania opozycji (skazanie **Jerzego Lubomirskiego**) doprowadziła do **rokoszu**, klęski wojsk królewskich pod Mątwami (1666 r.) i rezygnacji przez króla z elekcji *vivente rege*. s. 332

W 1668 r. **król Jan Kazimierz abdykował**. s. 332

Osłabienie pozycji sejmu w państwie oznaczało **wzrost znaczenia sejmików** i **rokoszy szlacheckich**. Prowadziło to do decentralizacji władzy państwowej. s. 333

Zaistniałą sytuację wykorzystywała magnateria zyskująca przewagę ekonomiczną i polityczną nad średnią szlachtą, która stanowiła dotąd podstawę ustroju demokracji szlacheckiej. W efekcie postępowała **oligarchizacja życia politycznego**. s. 333

Konsekwencją wojen z lat 1648–1667 były ogromne zniszczenia gospodarcze oraz straty ludzkie i terytorialne. Zmieniły się też postawy wobec innowierców. s. 334

W XVII w. następował **spadek dochodowości gospodarstw folwarcznych**. Szlachta starała się temu zaradzić, zwiększając areał upraw, intensywniej eksploatując posiadane grunty oraz zwiększając obciążenia ludności chłopskiej. s. 336

Kryzys w rolnictwie przejawiał się spadkiem plonów oraz pogłowia inwentarza żywego. Zmniejszył się gwałtownie eksport zboża. s. 337

Kryzys przeżywały **miasta**. Nastąpiło zmniejszenie produkcji rzemieślniczej i wymiany handlowej. s. 338

Radziwiłłowie – najpotężniejszy ród magnacki Litwy

Choć pierwsza wzmianka o Radziwiłłach pojawia się dopiero w 1401 r., już w połowie XV w. osiągnęli oni pozycję najpotężniejszego rodu magnackiego Litwy. Pozostawali nim przez następne 200 lat. W 1586 r. utworzono trzy ordynacje radziwiłłowskie: w Nieświeżu, Ołyce i Klecku. Były to pierwsze ordynacje w Wielkim Księstwie Litewskim. W XVII w. ród Radziwiłłów dzielił się na dwie linie: na Ołyce i Nieśwież oraz na Birżach i Dubinkach. Ród był największym protektorem kalwinizmu na Litwie, choć niektórzy z jego członków przeszli na katolicyzm już w 2. połowie XVI w. Przy kalwinizmie wytrwała linia na Birżach, do której należeli m.in. hetmani Krzysztof II Radziwiłł i jego syn Janusz Radziwiłł.

Herb Radziwiłłów – szlachecki herb Trąby umieszczony na piersiach czarnego orła.

Protoplasta rodu – Krystyn Ościk z Kiernowa – został przyjęty do polskiego rodu rycerskiego (posługującego się herbem Trąby) na mocy unii w Horodle z 1413 r. Jego syn Radziwiłł Ościkowicz stał się właściwym założycielem rodu. Za czasów Kazimierza IV Jagiellończyka osiągnął wysokie godności w Wielkim Księstwie Litewskim. Pod koniec życia został kasztelanem wileńskim. Radziwiłłowie nie byli jednak jeszcze wówczas rodem książęcym. Tytuł książąt został im nadany przez cesarzy z dynastii Habsburgów w 1. połowie XVI w. Byli więc książętami Rzeszy. Na mocy dyplomu wydanego przez cesarza Maksymiliana I w 1515 r. ich herb przybrał postać czarnego orła z Trąbami umieszczonymi pośrodku. Tak jak inne arystokratyczne rody litewskie Radziwiłłowie mogli posługiwać się tytułem książęcym na mocy postanowień unii lubelskiej, mimo że Rzeczpospolita poza tym nie uznawała tytułów arystokratycznych.

Linia nieświeska

Nieśwież leżący na południowy-zachód od Mińska (dziś na Białorusi) stanowił siedzibę jednej z linii rodu Radziwiłłów i centrum ordynacji nieświeskiej. Znalazł się w ich ręku w 1. połowie XVI w. dzięki małżeństwu przedstawiciela rodu z Anną Kiszczanką. Jego właścicielem był m.in. Mikołaj „Czarny" Radziwiłł – kanclerz wielki litewski, a następnie jego syn Mikołaj Krzysztof „Sierotka" Radziwiłł, który wzniósł tu na przełomie XVI i XVII w. imponujący zamek.

Miasto Nieśwież wraz z zamkiem (w lewym dolnym rogu) na miedziorycie z 1604 r. – roku zakończenia budowy zespołu zamkowo-pałacowego.

Zamek w Nieświeżu – widok współczesny

Nieśwież był nie tylko ośrodkiem działalności politycznej Radziwiłłów, lecz także sprawowanego przez nich mecenatu nad kulturą. Tutaj powstało tłumaczenie Pisma Świętego z języków oryginalnych na język polski dokonane na początku lat 70. XVI w. przez jednego z najwybitniejszych arian – Szymona Budnego.

Mikołaj „Sierotka" Radziwiłł w 1567 r. przeszedł z kalwinizmu na katolicyzm. Na początku lat 80. XVI w. odbył podróż do Ziemi Świętej oraz Egiptu. Spisał relację ze swojej podróży, która w wersji przerobionej przez innego autora ukazała się na początku XVII w. jako *Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej* i cieszyła się powodzeniem aż do XIX w. W 1604 r. Mikołaj „Sierotka" Radziwiłł został wojewodą wileńskim.

Mikołaj Krzysztof „Sierotka" Radziwiłł (1549–1616) na portrecie nieznanego autora z przełomu XVI i XVII w.

Zbroja będąca własnością nieświeskich Radziwiłłów

Linia birżańska

Krzysztof II Radziwiłł pomiędzy 1608 a 1635 r. brał udział w kolejnych wojnach ze Szwecją i Rosją. W 1615 r. został hetmanem polnym litewskim. W latach 1617–1622 prowadził w Inflantach działania zbrojne przeciw Szwedom. Mimo początkowych sukcesów Radziwiłła (zdobycie kilku twierdz), wojska Rzeczypospolitej zaczęły ponosić w tej wojnie porażki. Nie udało im się m.in. obronić Rygi. Wbrew woli Zygmunta III Wazy podpisał wówczas rozejm, co rozpoczęło jego konflikt z królem. Szczególnie zasłużył się w wojnie z Rosją, toczonej w latach 1632–1634, kiedy w decydujący sposób przyczynił się do przerwania oblężenia Smoleńska przez armię rosyjską i jej kapitulacji. W 1635 r. został hetmanem wielkim litewskim. Był gorliwym protektorem kalwinizmu i obrońcą interesów innowierców.

Zbór kalwiński w Kiejdanach, wzniesiony w 1631 r.
Znajduje się w nim krypta grobowa z sarkofagami przedstawicieli birżańskiej linii Radziwiłłów, w tym Janusza Radziwiłła.

Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) na portrecie nieznanego autora, XVII w.

5. Panowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej Rzeczypospolitej za czasów króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego;
- poznasz postać Jana III Sobieskiego i politykę prowadzoną przez tego władcę;
- zapoznasz się z przyczynami i konsekwencjami wojen z Turcją;
- przeczytasz o zwycięstwie oręża polskiego pod Wiedniem.

Rzeczpospolita za Michała Korybuta Wiśniowieckiego

W walkę o objęcie tronu Rzeczypospolitej po abdykacji Jana Kazimierza zaangażowali się władcy czołowych państw europejskich. Car Rosji zgłaszał kandydaturę swoją lub jednego ze swoich synów. Król Francji popierał Filipa Wilhelma palatyna neuburskiego (żonatego z córką Zygmunta III Wazy) oraz księcia **Ludwika Burbona (Wielkiego Kondeusza)**. Habsburgowie zgłosili kandydaturę księcia **Karola Lotaryńskiego**. Stronnictwa w Rzeczypospolitej – profrancuskie i prohabsburskie – były hojnie wspomagane finansowo przez dwory w Paryżu i Wiedniu. Praktyka ta trwała od ostatnich lat panowania Jana Kazimierza, przybierała na sile i z czasem miała stać się trwałym elementem polskiego życia politycznego. Pozwalała oddziaływać obcym dworom na sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej.

sejm konwokacyjny

Na zwołanym w listopadzie 1668 r. **sejmie konwokacyjnym** zawiązano konfederację generalną dla ochrony istniejącego porządku prawnego i przygotowania elekcji. **Sejm elekcyjny z 1669 r.** zrehabilitował nieżyjącego już Lubomirskiego, potwierdził zasadę *liberum veto* i prawo do wypowiadania posłuszeństwa władcy. Podczas elekcji **szlachta potrafiła oprzeć się magnaterii** i odrzuciła zagranicznych kandydatów popieranych przez zwalczające się stronnictwa magnackie. Wrogo nastawiona do mieszania się cudzoziemców w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej, opowiedziała się za **kandydaturą „Piasta"** – kandydata rodzimego. Okazał się nim **Michał Korybut Wiśniowiecki** – syn księcia Jeremiego, zwycięzcy spod Zbaraża i Beresteczka. Senatorowie musieli się podporządkować, pod groźbą użycia siły, żądaniom szlachty tłumnie przybyłej na pole elekcyjne. Oznaczało to klęskę zarówno stronnictwa profrancuskiego, jak i prohabsburskiego.

sejm elekcyjny z 1669 r.

wybór Michała Korybuta Wiśniowieckiego

Michał Korybut Wiśniowiecki na obrazie Daniela Schultza, ok. 1669 r.

Michał Korybut Wiśniowiecki (1640–1673) był synem wojewody ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego. Jemu – pogromcy Kozaków i Tatarów – zawdzięczał popularność. Sam nie miał doświadczenia politycznego (w 1669 r. był po raz pierwszy wybrany na posła) i wojskowego (brał udział jedynie w wyprawie na Ukrainę w 1663 r., dowodząc regimentem piechoty cudzoziemskiej).

Michał Korybut **nie miał doświadczenia ani własnego zaplecza politycznego**. Do jego przeciwników politycznych, określanych mianem **malkontentów**, zaliczali się najwybitniejsi politycy – między innymi prymas Mikołaj Prażmowski, marszałek i hetman wielki koronny Jan Sobieski, kanclerz wielki koronny Jan Leszczyński i hetman polny litewski Michał Kazimierz Radziwiłł. Koronacja nie zakończyła konfliktu między stronnictwami magnackimi walczącymi o wpływy i władzę w państwie. O słabości politycznej króla świadczyło zerwanie sejmu koronacyjnego. Niemal od początku jego panowania pojawiały się plany jego detronizacji. W niewielkim stopniu pozycję władcy wzmocniło małżeństwo z arcyksiężniczką Eleonorą Marią Józefą – siostrą cesarza Leopolda I Habsburga. Wśród szlachty Habsburgowie nie byli popularni.

konflikt z opozycją

Skomplikowana sytuacja wytworzyła się na Ukrainie. Ataman **Piotr Doroszenko** nie akceptował jej podziału dokonanego w wyniku traktatu w Andruszowie. Podjęta przez niego próba budowy kozackiego „księstwa ruskiego" pod zwierzchnictwem Turcji zakończyła się jednak niepowodzeniem. Siły kozacko-tatarskie, które w 1671 r. wkroczyły na zachodnią (prawobrzeżną) Ukrainę, zostały pokonane przez wojska koronne na czele z **hetmanem Janem Sobieskim**.

W następnym roku **Turcja wypowiedziała wojnę**, do której Rzeczpospolita nie była przygotowana. Turcy zdobyli potężną **twierdzę w Kamieńcu Podolskim** i podeszli aż pod Lwów. Rzeczpospolita została zmuszona do podpisania wyjątkowo niekorzystnego traktatu pokojowego **w Buczaczu** (**1672 r.**). Na mocy jego postanowień traciła **Podole** z Kamieńcem Podolskim i część **prawobrzeżnej Ukrainy** (województwo bracławskie oraz południową część kijowskiego). Miała też przekazywać Turcji coroczny „podarek", czyli płacić haracz, jakby była tureckim lennikiem. **Traktat nie został zatwierdzony przez sejm**, co spowodowało wkrótce wznowienie działań wojennych.

upadek Kamieńca Podolskiego

traktat w Buczaczu

Twierdza w Kamieńcu Podolskim – widok współczesny oraz plan miasta i twierdzy z 1691 r.

Twierdza w Kamieńcu Podolskim była najważniejszym punktem obrony południowych kresów Rzeczypospolitej. Otoczona z trzech stron rzeką Smotrycz (dopływ Dniestru), płynącą w głębokim kanionie, wydawała się niemożliwa do zdobycia. Po wzniesieniu w latach 1618–1621 tzw. Nowego Zamku skutecznie broniła granic Rzeczypospolitej przed najazdami tureckimi i tatarskimi. W latach 1648–1654 twierdzę trzykrotnie, bez powodzenia, oblegali Kozacy. Została zdobyta przez Turków w 1672 r. Wydarzenia z tym związane opisał Henryk Sienkiewicz w powieści historycznej *Pan Wołodyjowski*.

Rzeczpospolita po pokoju w Oliwie (1660) oraz traktatach w Andruszowie (1667) i Buczaczu (1672)

konfederacja w Gołąbsku

Równocześnie z niepowodzeniami w wojnie z Turcją Rzeczpospolita przeżywała zaostrzający się konflikt pomiędzy monarchą a opozycją. Szlachta popierająca Michała Korybuta zawiązała **konfederację gołąbską**, do której dołączyli niektórzy magnaci. W odpowiedzi opozycja z hetmanem Janem Sobieskim zawiązała

konfederację w Szczebrzeszynie. Istniała groźba wybuchu wojny domowej. Upadek Kamieńca i traktat buczacki spowodowały, iż stopniowo przeważyło poczucie odpowiedzialności za państwo. Zawarto tymczasowe, kompromisowe porozumienie. Ponadto uchwalono podatki na wojsko. W listopadzie **1673 r. zmarł król Michał Korybut Wiśniowiecki**. Zbiegło się to ze **zwycięstwem hetmana Sobieskiego nad Turkami pod Chocimiem**. Bitwa ta została stoczona dzień po zgonie władcy.

konfederacja w Szczebrzeszynie

zwycięstwo Jana Sobieskiego pod Chocimiem

Elekcja Jana Sobieskiego i wojna z Turcją

Zwycięstwo chocimskie zapewniło Sobieskiemu **poparcie szlachty** i w konsekwencji **tron królewski**. Jednak początkowo stronnictwo profrancuskie, w tym sam hetman, wysuwało kandydatury, jakie zaproponowało już podczas poprzedniej elekcji (podobnie uczyniło stronnictwo prohabsburskie). Ostatecznie Sobieski, w którym szlachta widziała pogromcę Turków, postanowił sam ubiegać się o koronę. Wśród stanu szlacheckiego nadal panowało przekonanie, że najlepszym władcą dla Rzeczypospolitej będzie „Piast". Po stronie Sobieskiego opowiedziała się także większość magnaterii koronnej i litewskiej. **Elekcja** odbyła się w maju **1674 r.** Natomiast **koronacja Jana III Sobieskiego** nastąpiła dopiero w lutym **1676 r.** Powodem był konflikt z Turcją, która nadal zagrażała Rzeczypospolitej. Ponadto Sobieski nie chciał na razie rezygnować z funkcji hetmana wielkiego koronnego i mianować na swoje miejsce nowej osoby. Nie chciał stracić wpływu na wojsko oraz oczekiwał, że kolejne zwycięstwa umocnią jego pozycję wśród szlachty i w gronie magnaterii.

elekcja hetmana Sobieskiego

Herb Jana III Sobieskiego

Jan III Sobieski (1629–1696, król od 1674 r.) na portrecie Daniela Schultza, po 1680 r. Król jest przedstawiony w karacenie – oryginalnej polskiej zbroi łuskowej wytwarzanej od XVI do XVIII w.

Jan Sobieski pierwsze doświadczenia wojskowe zdobył już w trakcie powstania Chmielnickiego – pod Zborowem (1649) i Beresteczkiem (1651). W czasie potopu szwedzkiego opowiedział się początkowo po stronie Karola X Gustawa. Odstąpił od niego wiosną 1656 r. i oddał się na służbę Stefana Czarnieckiego. W 10 lat później był już hetmanem polnym koronnym. Dużym sukcesem militarnym było odparcie przez niego w 1667 r. pod Podhajcami najazdu kozacko-tatarskiego. W 1668 r. został hetmanem wielkim koronnym. Szczególną sławę przyniosło mu zwycięstwo pod Chocimiem w 1673 r.

Królowa Maria Kazimiera d'Arquien (czytaj: darkję), żona Jana III Sobieskiego wyobrażona jako Aurora/Astea na obrazie Jerzego Siemiginowskiego-Eleutera *Alegoria lata*, ok. 1685 (fragment)

Maria Kazimiera d'Arquien (1641–1716) zwana przez Jana Sobieskiego „Marysieńką" była córką francuskiego markiza. Przybyła do Rzeczypospolitej, mając 4 lata, w orszaku Ludwiki Marii Gonzagi. W wieku 16 lat została wydana z powodów politycznych za wojewodę sandomierskiego Jana „Sobiepana" Zamoyskiego. Po jego śmierci wyszła za mąż za Jana Sobieskiego (1665 r.). O uczuciach łączących małżonków świadczą wymieniane przez nich listy, mające ponadto wybitne walory literackie. Po śmierci Jana Sobieskiego „Marysieńka" opuściła Rzeczpospolitą i zamieszkała w Rzymie, a następnie we Francji, gdzie zmarła. Ostatecznym miejscem jej spoczynku stała się krypta św. Leonarda na Wawelu.

Kampania 1674 r. toczyła się głównie na prawobrzeżnej Ukrainie i zakończyła częściowym sukcesem – **odzyskano** niektóre z miast na Podolu, między innymi **Bar** i **Bracław**. Działań zbrojnych nie można było jednak kontynuować wobec samowolnego opuszczania Ukrainy przez część wojsk litewskich dowodzonych przez hetmana Michała Paca. Była to konsekwencja konfliktu pomiędzy nim a Janem Sobieskim. W **1675 r.** król powstrzymał kolejny najazd turecki **pod Lwowem**, rozbijając część armii złożonej głównie z oddziałów tatarskich. Turkom nie powiódł się również szturm **Trembowli**.

Jan III Sobieski wkracza do Krakowa jako triumfator po odparciu Turków spod Lwowa, miedzioryt holenderskiego artysty Romeyna de Hooghe (czytaj: romejna de hohe), 1675 r.

Ruiny zamku w Trembowli, widok współczesny

Zamku – będącego po utracie Kamieńca Podolskiego najważniejszą polską fortecą na Podolu – broniła załoga złożona z 80 żołnierzy, nielicznych przedstawicieli miejscowej szlachty i ok. 200 źle uzbrojonych chłopów. Obrońcy od 19 września do 5 października z sukcesem odpierali kolejne szturmy wojsk tureckich i doczekali się odsieczy wojsk królewskich. Bohaterstwem i determinacją miała się odznaczyć zwłaszcza żona komendanta twierdzy Anna Dorota Chrzanowska. W 1676 r. sejm nobilitował małżonków Chrzanowskich, którzy pochodzili ze stanu mieszczańskiego. Zamek uległ zniszczeniu w działaniach wojennych już w kilkanaście lat po sławnej obronie z 1675 r.

Ćwiczenie

Poszukaj w literaturze popularnonaukowej lub internecie informacji na temat oblężenia Trembowli oraz Anny Doroty Chrzanowskiej.

W **1676 r.** Sobieski na czele 20 tysięcy żołnierzy powstrzymał oblężenie 40-tysięcznej armii tureckiej w **obozie pod Żurawnem** nad Dniestrem. Walki trwały ponad 2 tygodnie i nie przyniosły rozstrzygnięcia. Podpisany pod Żurawnem **rozejm**, potwierdzony traktatem pokojowym 2 lata później, przetrwał do 1683 r. Polska odzyskała część prawobrzeżnej Ukrainy z fortecami w Białej Cerkwi i Pawołoczy. Nie było już mowy o płaceniu haraczu, ale nie odzyskano Podola i Bracławszczyzny.

◂ rozejm pod Żurawnem

Polityka zagraniczna i wewnętrzna Jana III Sobieskiego w latach 1675–1683

Jednym z celów polityki zagranicznej króla, ściśle powiązanym z polityką wewnętrzną, było zapewnienie najstarszemu synowi **Jakubowi** udzielnego, **dziedzicznego księstwa**. Miało mu to zapewnić w przyszłości zwycięstwo podczas elekcji i objęcie po ojcu rządów w Rzeczypospolitej. Sobieski planował w związku z tym wojnę z Brandenburgią, od której chciał oderwać **Prusy Książęce**, by przyłączyć je do Rzeczypospolitej. Rezultatem tych zamierzeń był **tajny układ** skierowany przeciwko Brandenburgii zawarty w 1675 r. z **królem Francji Ludwikiem XIV w Jaworowie**. Rzeczpospolita włączyłaby się do wojny, którą Francja w sojuszu ze Szwecją prowadziła z koalicją złożoną z: Austrii, Hiszpanii, Holandii, Danii i Brandenburgii. Stawałaby się przez to liczącym się uczestnikiem polityki europejskiej.

tajny traktat w Jaworowie z Francją

Aby zrealizować swój zamiar, Sobieski doprowadził w 1676 r. do rozejmu z Turcją oraz zawarł rok później **sojusz ze Szwecją** przewidujący wspólne uderzenie na Prusy Książęce. Jednak wewnętrzna opozycja w Rzeczypospolitej uniemożliwiła realizację tych planów, określanych jako **polityka bałtycka** króla. Sejm w 1677 r. odnowił dotychczasowe układy zawarte z cesarstwem i Brandenburgią. Podatki, które uchwalił, pozwalały na utrzymanie jedynie 13 tysięcy żołnierzy. Ostatecznie o niepowodzeniu polityki bałtyckiej zadecydował podpisany na początku 1679 r. pokój Francji i Szwecji z cesarstwem oraz klęska Szwecji w wojnie z Brandenburgią.

sojusz ze Szwecją

polityka bałtycka

Miejsce polityki bałtyckiej zajęły w planach Jana III Sobieskiego **przygotowania do wojny z Turcją**, której celem było odzyskanie ziem utraconych przez Rzeczpospolitą. Król dążył przy tym do zdobycia dla królewicza Jakuba tronu jednego z państw naddunajskich (Mołdawii lub Wołoszczyzny). Porzucił politykę profrancuską, więc stracił poparcie stronnictwa francuskiego w Rzeczypospolitej, lecz nie zyskał habsburskiego. Sam cesarz Leopold I nie był zainteresowany sojuszem, gdyż nie uważał, by Turcja zagrażała cesarstwu.

Król, nieposiadający własnego stronnictwa, stanął wobec licznej opozycji magnackiej. **Na Litwie** – w miejsce Paców, którzy stracili na znaczeniu – główne w niej miejsce zajęli **Sapiehowie** na czele z Kazimierzem Janem, hetmanem polnym litewskim, i jego bratem Benedyktem, podskarbim wielkim litewskim. Opozycji **w Koronie** przewodzili: **Stanisław Jabłonowski** – hetman wielki koronny, **Jan Andrzej Morsztyn** – podskarbi wielki koronny i **Krzysztof Grzymułtowski** – wojewoda poznański. Na sejmie 1681 r. okazało się, że **król jest osamotniony politycznie** zarówno w kraju, jak i na arenie międzynarodowej. Zanim **sejm** został **zerwany**, monarchę oskarżono o łamanie praw Rzeczypospolitej, między innymi o przyjmowanie zagranicznego poselstwa bez udziału ministrów. Zarzucano mu też, że dopuszcza do angażowania się w sprawy państwowe królową Marię Kazimierę.

Zmianę sytuacji przyniósł **1682 r.**, kiedy Imre Thököly (czytaj: tokoj), przywódca trwającego od kilku lat antyhabsburskiego powstania na Węgrzech, zajął

(wspierany przez oddziały tureckie) wschodnią część Słowacji z Koszycami. Uznał się lennikiem Turcji i otrzymał tytuł króla. Wysunięte przez sułtana żądania, aby wojska cesarskie opuściły szereg twierdz węgierskich, spowodowały, że **Leopold I** zrozumiał niebezpieczeństwo zagrażające ze strony Turcji. **Zaczął** wówczas **zabiegać o sojusz z Rzecząpospolitą**.

Sejm w 1683 r. zakończył się sukcesem króla. Władca rozbił opozycję magnacką i pozyskał hetmana Stanisława Jabłonowskiego, któremu przekazał buławę wielką koronną, a także Sapiehów – Kazimierza Jana mianował hetmanem wielkim litewskim. Zagroził również zwołaniem pospolitego ruszenia w razie próby zerwania sejmu. Do rozbicia stronnictwa profrancuskiego doprowadził, oskarżając podskarbiego Morsztyna o defraudację i zdradę stanu, a następnie pozbawiając go urzędu i zmuszając do ucieczki do Francji. Dzięki temu król 1 kwietnia 1683 r. zawarł **traktat przymierza z cesarzem Leopoldem I**. Porozumienie przewidywało wspólne prowadzenie wojny z Turcją i wspólne zawarcie pokoju. Wobec wzrastającego zagrożenia ze strony tureckiej sejm podjął decyzję o utworzeniu armii liczącej 48 tysięcy żołnierzy, a szlachta na sejmikach poparła politykę króla i uchwaliła podatki. W tym samym czasie **Turcja zdecydowała się wypowiedzieć wojnę cesarstwu**.

Odsiecz wiedeńska – 1683 r.

W lipcu 1683 r. blisko 100-tysięczna **armia turecka** pod wodzą wielkiego wezyra **Kara Mustafy** dotarła **pod Wiedeń**. W jej skład wchodziły również oddziały Tatarów, Mołdawian i Wołochów. Rozpoczęło się **oblężenie** cesarskiej stolicy. Zawarty 3 miesiące wcześniej traktat pomiędzy Rzecząpospolitą a cesarstwem w przypadku zagrożenia jednej ze stolic zobowiązywał drugą stronę układu do udzielenia pomocy wszystkimi posiadanymi siłami. Jan III Sobieski zebrał więc 25-tysięczną armię i ruszył na odsiecz Wiednia. Na Morawach jego wojska połączyły się z cesarskimi oraz posiłkami państw Rzeszy, liczącymi łącznie 40 tysięcy żołnierzy. Wobec nieobecności cesarza **dowództwo naczelne nad wojskami sprzymierzonych** objął **Jan Sobieski**.

◀ odsiecz wiedeńska

Wojska uderzyły równocześnie wzdłuż Dunaju (siły cesarskie dowodzone przez Karola Lotaryńskiego) oraz w kierunku górującego nad miastem Lasu Wiedeńskiego (siły polskie pod bezpośrednim dowództwem Sobieskiego). Po krwawych walkach stoczonych głównie przez polską piechotę Las Wiedeński – broniony między innymi przez doborowe oddziały janczarów – został zdobyty. Pozwoliło to **12 września** 20-tysięcznej jeździe polskiej dokonać decydującego ataku na centrum obrony tureckiej. **Szarża polskiej husarii**, wspartej następnie chorągwiami pancernymi i lekkimi, **zadecydowała o zwycięstwie**. Wojska tureckie oblegające Wiedeń zostały rozbite, a ich obóz zdobyty. Poległo około 10 tysięcy żołnierzy Kara Mustafy, a 5 tysięcy dostało się do niewoli. Sprzymierzeni zdobyli 117 armat, duże ilości prochu i różnego rodzaju pocisków oraz około 25 tysięcy namiotów, 20 tysięcy bawołów, wołów, mułów i wielbłądów, 10 tysięcy owiec, ogromne ilości zboża, ryżu i kawy.

Bitwa pod Wiedniem na obrazie Marcina Altomonte, koniec XVII w.

Marcin (Martin) Altomonte pochodził z Włoch, ale tworzył w Rzeczypospolitej (był nadwornym malarzem króla Jana III Sobieskiego), a następnie na dworze cesarskim. Obraz przedstawia króla prowadzącego szarżę husarii pod Wiedniem.

Kara Mustafa zdołał jednak uratować większość armii, przywrócić dyscyplinę i rozbić 9 października pod Parkanami oddziały polskie dowodzone przez Sobieskiego. Został pokonany 3 dni później w kolejnej bitwie pod Parkanami, co pozwoliło cesarzowi opanować Węgry i zmusić powstańców węgierskich do kapitulacji.

Wiktoria wiedeńska była największym zwycięstwem militarnym Rzeczypospolitej w XVII w. Jednak nie przyniosła korzyści politycznych ani państwu, ani królowi Janowi III Sobieskiemu. Nie odzyskano wówczas Podola i Bracławszczyzny. Niepowodzeniem zakończyła się również próba osadzenia Jakuba Sobieskiego na tronie węgierskim. Tej koncepcji królewskiej przeciwni byli Habsburgowie.

Źródło historyczne

Fragment *Dyaryusza wiedeńskiej okazyji* spisanego po 1717 r. przez uczestnika odsieczy wiedeńskiej, pokojowca Jana III Sobieskiego Mikołaja Dyakowskiego

Namioty wezyrskie 13 septembra [września] [1683 r.]
Wielkie zwycięstwo i sławę narodowi naszemu dał Pan Bóg. Nieprzyjaciel, zasławszy pobojowisko trupami, ucieka w konfuzji. Pole bitwy zalega ponad piętnaście tysięcy żołnierzy Porty [Turcji]. Wraża armia rozbita i zdezorganizowana, chociaż straty nie przekroczyły piątej części jej liczby. Nieocenione dostatki wpadły w nasze ręce. Wszystko to okupione wszak wieloma ofiarami. Najjaśniejszego Pana naszego entuzjastycznie powitał Wiedeń, „Salvatorem" [Zbawicielem] go nazywając. Victoria to ogromna, choć naszych zginęło niemało. Sprzymierzeni ponieśli straty w wysokości

około trzech tysięcy pięciuset zabitych i ciężko rannych. Spośród poległych zbrojnych około tysiąca trzystu przypadło na Polaków. [...] Wiele zacnej szlachty złożyło swe głowy. Padli między innymi: dowódca chorągwi husarskiej pan Potocki i pan pułkownik Modrzejewski. [...]
Wszędzie już głośno, że do odniesienia zwycięstwa walnie przyczynili się Polacy, a potężna armia osmańska, którą Allach miał zawsze w swej pieczy, poniosła klęskę nie notowaną w dziejach.

Wikiźródła (dostęp: 05.06.2020).

Źródło historyczne

Fragmenty listu Jana III Sobieskiego do żony Marii Kazimiery datowanego „w namiotach wezyrskich 13 IX [1683] w nocy"

Bóg i Pan nasz na wieki błogosławiony dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały. Działa wszystkie, obóz wszystek, dostatki nieoszacowane dostały się w ręce nasze. Nieprzyjaciel, zasławszy trupem aprosze [rowy oblężnicze], pola i obóz, ucieka w konfuzji. Wielbłądy, muły, bydle, owce, które to miał po bokach, dopiero dziś wojska nasze brać poczynają, przy których Turków trzodami tu przed sobą pędzą; [...] Prochów samych i amunicyj porzucił więcej niżeli na milion. [...]
Wezyr tak uciekł od wszystkiego, że ledwo na jednym koniu i w jednej sukni. Jam został jego sukcesorem, bo po wielkiej części wszystkie mi się po nim dostały splendory [...]. Mam wszystkie znaki jego wezyrskie, które nad nim noszą; chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz [sułtan] jego na wojnę [...]. Kiedy już nieprzyjaciel począł uchodzić [...] przybiegały do mnie książęta, jako to elektor bawarski, Waldeck, ściskając mię za szyję a całując w gębę, generałowie zaś w ręce i w nogi; cóż dopiero żołnierze! Oficerowie i regimenty wszystkie kawalerii i infantem wołały: „Ach, unzer brawe Kenik!" (nasz dzielny Król!) [...] Wszystko to całowało, obłapiało, swym Salwatorem zwało. Byłem potem we dwóch kościołach. Sam lud wszystek pospolity całował mi ręce, nogi, suknie; drudzy się tylko dotykali, wołając: „Ach, niech tę rękę tak waleczną całujemy!" Chcieli byli wołać wszyscy „Vivat!", ale to było znać po nich, że się bali oficerów i starszych swoich. Kupa jedna nie wytrwała i zawołała: „Vivat!" pod strachem, na co widziałem, że krzywo patrzano; dlatego zjadłszy tylko obiad u komendanta, wyjechałem z miasta tu do obozu, a pospólstwo ręce wznosząc prowadziło mię aż do bramy.

Jan III Sobieski, *Listy do Marysieńki*, wybór, Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego, s. 265–267.

Ćwiczenie

1. Omów sposób, w jaki bezpośredni uczestnicy wydarzeń (król i jego pokojowiec) przedstawili triumf pod Wiedniem.
2. Scharakteryzuj stosunek dowódców sojuszniczych wojsk, oficerów i żołnierzy oraz mieszkańców Wiednia do Jana Sobieskiego. Zastanów się, dlaczego niektórzy niechętnie widzieli wiwaty mieszkańców na cześć króla.

Opinia historyka

na temat znaczenia odsieczy wiedeńskiej w dziejach Rzeczypospolitej

Pozostaje nam jeszcze jedna wielka sprawa. Nie możemy zakończyć rozważań o odsieczy wiedeńskiej bez postawienia zasadniczego pytania – jak należy ocenić ten najważniejszy moment w życiu Jana Sobieskiego i jedno z najważniejszych wydarzeń w dziejach Polski? Czy możemy poprzestać na dość powszechnym mniemaniu, że był to ostatni wielki triumf dawnego oręża polskiego, ostatni błysk potęgi i chwały przedrozbiorowej Rzeczypospolitej?

[...] Król Polski niewątpliwie szczerze dążył w ramach swej polityki bałtyckiej do porozumienia z Turcją. W latach 1677–1678 możliwość takiego porozumienia nie była chyba nierealną mrzonką. [...] Po załamaniu się swojej polityki zorientowanej na Francję i Turcję, Janowi III nie pozostało nic innego, jak zwrócić się ponownie ku Habsburgom, czyli w konsekwencji pomaszerować pod Wiedeń.

[...] Po roku 1679 Sobieski nie miał innego wyboru w polityce zagranicznej i musiał uczynić to, co właśnie uczynił. Stwierdzenie takie jest pierwszą częścią, pierwszym elementem naszej oceny.

Drugi element wywodzi się ze znajomości wydarzeń dziejowych, które miały miejsce w następnych wiekach, szczególnie zaś w pierwszym stuleciu po bitwie wiedeńskiej. To nie Turcy zagrażali państwu polskiemu w ciągu XVIII wieku, to nie Turcy zniszczyli je w kolejnych trzech rozbiorach, uczyniły to sąsiednie mocarstwa, wśród których była ocalona w roku 1683 Austria i sojuszniczka z późniejszej ligi antytureckiej – Rosja. Przed kilku laty pisaliśmy: „Składając hołd Sobieskiemu jako wybitnemu dowódcy i politykowi, chyląc czoła przed bohaterstwem jego żołnierzy spod Wiednia, pamiętajmy, że załamanie potęgi ofensywnej Turcji i związanie się z Habsburgami... nie przyniosło Polsce właściwie żadnych realnych korzyści, a na dalszą metę, wobec wzrostu potęgi wrogich sąsiadów, właściwie szkody".

Zdanie to uważamy za słuszne również i dzisiaj. Stanowi ono drugą część oceny, która naszym zdaniem w żadnym przypadku jednoznaczną i uproszczoną być nie może.

Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1982, s. 348–350.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, czy autor cytowanego tekstu uważa odsiecz wiedeńską za korzystną z punktu widzenia długofalowych interesów Rzeczypospolitej. Jakie przytacza argumenty?

Dalsze lata panowania Jana III Sobieskiego

Liga Święta ▸

W **1684 r. Rzeczpospolita**, **cesarstwo** i **Wenecja** zawarły pod patronatem Watykanu przymierze – **Ligę Świętą**. Zobowiązały się do wspólnej walki z Turcją

i do niezawierania odrębnego pokoju. W 2 lata później do Ligii przystąpiła **Rosja**. Ceną za jej udział w koalicji była między innymi zgoda Rzeczypospolitej na **zawarcie** z nią na niekorzystnych warunkach **pokoju** (od 1667 r. pomiędzy oboma państwami obowiązywał stan rozejmu). Na mocy tak zwanego **traktatu Grzymułtowskiego** (**1686 r.**) Rzeczpospolita zrzekała się nie tylko ziem przekazanych Rosji w rozejmie andruszowskim, lecz także zrezygnowała z Kijowa oraz Zaporoża. Uznała ponadto zwierzchnictwo patriarchy Moskwy nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej.

traktat Grzymułtowskiego

Wojna z Turcją stanowiła duże obciążenie finansowe dla Rzeczypospolitej i samego króla, a nie przyniosła żadnych wymiernych korzyści. Rzeczpospolita nie odzyskała terytoriów zajętych przez Turcję. Również próby uzyskania przez króla dla syna dziedzicznego księstwa na Węgrzech lub w Mołdawii – wobec niepowodzeń militarnych i sprzeciwu cesarza – zakończyły się niepowodzeniem. Nie udało się również Janowi III przekonać szlachty do elekcji królewicza Jakuba *vivente rege*. Plany te spotkały się z oporem opozycji magnackiej, która znalazła poparcie za granicą. W **1686** r. Brandenburgia, cesarz Leopold I oraz Szwecja zawarły **traktat dla obrony wolnej elekcji** w Rzeczypospolitej.

Niepowodzenia militarne i dyplomatyczne oraz brak korzyści z sojuszu z cesarzem spowodowały, że **król podjął próbę zmiany polityki zagranicznej**. Zamierzał powrócić do sojuszu z Francją i zerwać współpracę z cesarstwem. Opozycja magnacka przeciwstawiła się jednak temu i doprowadziła do zerwania sejmu w 1688 r. Na jej czele stali w Koronie hetman wielki Stanisław Jabłonowski i marszałek wielki Stanisław Herakliusz Lubomirski, a w Wielkim Księstwie Litewskim Sapiehowie. Król musiał zrezygnować ze zmiany sojuszy oraz uroczyście wyrzec się myśli o elekcji *vivente rege*, co uspokoiło szlachtę, ale nie zadowoliło magnatów. **Na sześć sejmów** zwołanych w latach 1688–1696 aż **pięć zostało zerwanych**.

niepowodzenia polityczne i militarne

Gdyby król zdecydował się przeciwstawić opozycji magnackiej, mógłby liczyć na wsparcie części szlachty. Te sejmiki ziemskie, których magnaci nie zdołali sobie podporządkować, popierały często jego politykę. Część posłów wysuwała postulat zwołania tak zwanego sejmu konnego, na którym zebrałaby się cała szlachta, by rozliczyć się z magnatami. Na Litwie próby podporządkowania sobie stanu szlacheckiego przez Sapiehów doprowadziły – już za panowania Augusta II z dynastii Wettinów (w polskiej tradycji zwanego Augustem II Sasem) – do wojny domowej i klęski tego rodu. Może to świadczyć o potencjalnej sile szlachty. Król nie zdecydował się jednak na podjęcie radykalnych kroków. Listy świadczące o zmowie grupy magnatów z obcymi dworami, w tym cesarskim, przekazał sądowi sejmowemu. Ujawnienie współpracy cesarza z opozycyjnymi magnatami mogło doprowadzić do rozpadu Ligi Świętej. Pod wpływem nacisków ze strony posła cesarskiego oraz nuncjusza papieskiego komisja śledcza sądu sejmowego uznała, że zaszyfrowanych listów nie da się odczytać. Opozycja triumfowała i, mimo prób kompromisu podejmowanych przez króla, zerwała kolejny sejm. Król **zmarł w 1696 r.** Nie udało mu się zapewnić tronu synowi.

Zamek w Olesku, leżącym na wschód od Lwowa – jednej z posiadłości Sobieskich; urodził się tu w 1629 r. przyszły król

Jan III Sobieski nie zdołał zreformować ustroju Rzeczypospolitej, wzmocnić władzy królewskiej ani ograniczyć samowoli magnackiej. Proponowane przez niego reformy ustrojowe, w tym wojskowe mające na celu utworzenie stałej regularnej armii, spotkały się ze sprzeciwem opozycji magnackiej i większości szlachty. Obawiano się, iż wojska zaciężne posłużą monarsze do wzmocnienia władzy królewskiej, realizacji polityki dynastycznej (elekcji *vivente rege*), a nawet wprowadzenia władzy absolutnej i zbrojnej rozprawy z opozycją.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj najważniejsze problemy Rzeczypospolitej w okresie panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego.
2. Wyjaśnij, dlaczego szlachta dokonała elekcji hetmana Jana Sobieskiego.
3. Wytłumacz, dlaczego polityka Jana III Sobieskiego współpracy z Francją zakończyła się niepowodzeniem. Jaką szansą byłoby planowane przez króla przyłączenie Prus Książęcych do Rzeczypospolitej?
4. Omów plany dynastyczne Sobieskiego i wyjaśnij, dlaczego nie zostały zrealizowane.

5. Omów przyczyny i przebieg wojen Rzeczypospolitej z Turcją. Wyjaśnij, dlaczego zwycięstwo pod Wiedniem przyniosło korzyści przede wszystkim cesarzowi Leopoldowi I.

6. Wymień postanowienia traktatu Grzymułtowskiego. Dlaczego Rzeczpospolita zgodziła się na tak niekorzystne warunki? W jaki sposób traktat wpływał na pozycję Rzeczypospolitej w Europie Środkowo-Wschodniej?

7. Omów relacje pomiędzy królami Michałem Korybutem Wiśniowieckim oraz Janem III Sobieskim a magnaterią i szlachtą. Co mówią one o systemie społeczno-ustrojowym Rzeczypospolitej w tym okresie?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1669 r. była chwilowym zwycięstwem szlachty nad rywalizującymi stronnictwami magnackimi. s. 342

Brak doświadczenia i zaplecza politycznego króla oraz niechęć ze strony większości możnowładztwa spowodowały, że natychmiast doszło do **konfliktu**, który w 1672 r. **groził wybuchem wojny domowej**. s. 343

Po zawarciu **traktatu buczackiego z Turcją (1672 r.)** Rzeczpospolita utraciła Podole i część Ukrainy prawobrzeżnej. s. 343

Śmierć króla Michała Korybuta, która zbiegła się ze **zwycięstwem hetmana Sobieskiego nad Turcją pod Chocimiem (1673 r.)**, zapobiegła zaostrzeniu się konfliktu wewnętrznego w państwie. s. 345

Zwycięstwo pod Chocimiem, niechęć szlachty do obcych kandydatów oraz poparcie stronnictwa profrancuskiego zadecydowały o **wyborze hetmana Sobieskiego na króla**. s. 345

Próba zmiany polityki zagranicznej przez króla – **układy króla z władcami Francji i Szwecji**, których celem było m.in. przyłączenie Prus Książęcych jako dziedzicznego księstwa Sobieskich do Rzeczypospolitej – podobnie jak plany elekcji *vivente rege* syna Jakuba, zakończyły się niepowodzeniem. s. 348

Odsiecz Wiednia w 1683 r. uratowała stolicę cesarstwa przed upadkiem i zapoczątkowała załamanie pozycji międzynarodowej imperium tureckiego. s. 349

W 1686 r. Rzeczpospolita zawarła niekorzystny pokój (**traktat Grzymułtowskiego**) **z Rosją**, na mocy którego zrezygnowała nie tylko z Ukrainy lewobrzeżnej, lecz także z Kijowa i Zaporoża. s. 353

Ostanie lata panowania Sobieskiego (1688–1696) były pasmem **niepowodzeń w polityce wewnętrznej i zagranicznej**: nieudana próba zakończenia wojny z Turcją i zawarcia sojuszu z Francją, zerwane sejmy (pięć z sześciu), klęska polityki dynastycznej. s. 353

6. Kultura barokowo-sarmacka w Rzeczypospolitej w XVII i 1. połowie XVIII w.

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o narodzinach i rozwoju kultury barokowej w Rzeczypospolitej i o dokonaniach artystów działających na jej terytorium;
- poznasz cechy charakterystyczne nurtów baroku rozwijających się w Rzeczypospolitej;
- dowiesz się, czym wyróżniał się sarmatyzm – ideologia i styl życia szlachty.

Architektura barokowa w Rzeczypospolitej

Narodziny i rozwój kultury barokowej w Rzeczypospolitej wiązały się ze **zwycięstwem kontrreformacji** w okresie panowania **Wazów**. Dlatego najsilniej

barok rzymski ▸ oddziaływał na nią nurt **baroku rzymskiego** (katolickiego), będącego orężem Kościoła katolickiego w walce z innowiercami o odzyskanie wpływów w społeczeństwie. Czerpiąca z niego wzory sztuka **wczesnego baroku** pojawiła się w Rzeczypospolitej pod koniec XVI w. i rozwijała się w 1. połowie XVII w. Okres od zakończenia potopu szwedzkiego i wojny z Rosją po pierwsze lata panowania Augusta II (do ok. 1710 r.) to czas **dojrzałego baroku** (rzymskiego) oraz **baroku klasycyzującego**. Sztuka **późnego baroku** trwała do 1760 r. Silny wpływ na nią miało saskie rokoko o genezie francuskiej. Do połowy XVII w. sztuka barokowa współistniała z nadal obecnym na prowincji renesansem oraz manieryzmem. Styl barokowy stał się powszechny w sztuce w całym kraju dopiero za panowania Jana III Sobieskiego.

Architekturę barokową przeszczepili na grunt polski jezuici. Początkowo wpływy stylu barokowego ograniczały się do budowli wznoszonych z inicjatywy **króla Zygmunta III Wazy**, jezuitów blisko związanych z dworem oraz magnatów idących w ich ślady.

kościoły zakonu jezuitów ▸ Pierwszymi budowlami w nowym stylu, wzorowanymi na kościele Il Gesù w Rzymie, były **kościoły zakonu jezuitów**. Zaczęto je budować **od końca lat 80. XVI w.** Pierwszy powstał w Nieświeżu (wg projektu J.M. Bernardoniego). Kolejne wzniesiono w Lublinie, Kaliszu oraz w **Krakowie** (**kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła** ufundowany przez Zygmunta III Wazę). Król wraz z kanclerzem wielkim litewskim Lwem Sapiehą byli też fundatorami pierwszej barokowej świątyni w **Wilnie** – kościoła św. Kazimierza, wzniesionego w latach 1604–1618. Ważnym mecenasem stał się **Kościół katolicki**, który w XVII w. przeżywał okres rozkwitu. Powstały wówczas liczne kościoły barokowe, a istniejące dotychczas

przebudowywano w nowym stylu bądź zmieniano ich wystrój. Głównym ośrodkiem sztuki barokowej był początkowo **Kraków**, a następnie **Warszawa** (gdzie w 1596 r. przeniósł się dwór królewski, czyniąc ją tym samym stolicą Korony Polskiej) oraz **Wilno**. Odrębne miejsce zajmowała **sztuka Gdańska** zawdzięczająca swój rozwój zamożności miasta i **mecenatowi mieszczan**. Kształtowała się głównie pod wpływem Holandii, a na początku XVII w. Wenecji.

Kościół św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie

Świątynia, której fundatorem był Zygmunt III Waza, została zbudowana w latach 1597–1619 według projektu włoskiego architekta Giovanniego Trevano (czytaj: dżiowanniego trewano). Stanowi twórcze nawiązanie do jezuickiego kościoła Il Gesù w Rzymie. Świątynia krakowska to bazylika wzniesiona na planie krzyża łacińskiego, z wysoką kopułą na skrzyżowaniu nawy głównej z transeptem i rzędami bocznych połączonych ze sobą kaplic. Najwspanialszą częścią budowli jest fasada ukończona w 1630 r., która była wzorem dla wielu budowli sakralnych wznoszonych na terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

twórczość zagranicznych artystów

Najwybitniejszym architektem okresu wczesnego baroku w Polsce był włoski artysta **Giovanni Trevano** sprowadzony przez Zygmunta III Wazę. Kościół św. Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie zawdzięcza temu artyście dekorację wnętrza oraz kompozycję fasady. Trevano był także między innymi autorem projektu przebudowy i dekoracji północnego skrzydła zamku na Wawelu.

Zamek Królewski w Warszawie

Zygmunt III Waza doprowadził do przebudowy na początku XVII w. **Zamku Królewskiego w Warszawie**, który stał się główną siedzibą monarchy. W stylu wczesnego baroku na początku XVII w. wzniesiono letnią **rezydencję królewską** w podwarszawskim **Ujazdowie**, według projektu włoskiego architekta **Matteo Castelliego** (czytaj: kasteliego) lub Giovanniego Trevano.

Z czasów panowania Władysława IV pod względem artystycznym wyróżniają się **kaplice: Zbaraskich**, wzniesiona przy kościele dominikanów w **Krakowie**, oraz **św. Kazimierza**, według projektu **Constantina Tencalli** (czytaj: konstan-

tina tenkali) przy katedrze w **Wilnie**. Do najwspanialszych rezydencji magnatów świeckich i duchownych tego okresu, które przetrwały do naszych czasów, zalicza się: zamek Stanisława Lubomirskiego w **Nowym Wiśniczu**, pałac Lubomirskich w **Łańcucie**, Pałac Biskupów Krakowskich w **Kielcach** oraz zamek Koniecpolskich **w Podhorcach** (ilustracja w rozdz. III.4.).

barok klasycyzujący

W latach 60. XVII w. pojawił się **nurt baroku klasycyzującego**, który w Warszawie i Wilnie dominował pod koniec stulecia. Sztukę tę (zwaną też stołeczną), ulegającą wpływom francuskim i niderlandzkim, cechowało dążenie do statyczności, harmonii, jasności, ograniczania dekoracji i prostoty formy. Były to cechy odmienne od rzymskiego nurtu baroku cechującego się ekspresyjnością, dynamizmem, patosem oraz dążeniem do oddziaływania na uczucia odbiorcy. Ten w swojej **dojrzałej** formie rozwijał się i dominował **na prowincji**.

zespół pałacowo-parkowy w Wilanowie

W okresie panowania Jana III Sobieskiego powstała **rezydencja królewska w Wilanowie** wzorowana na pałacu i ogrodach Ludwika XIV w Wersalu. Została zaprojektowana w stylu dojrzałego baroku rzymskiego przez spolonizowanego Włocha **Augustyna Locciego** (czytaj: loczcziego). **W Warszawie** wzniesiono w tym czasie liczne rezydencje magnackie w stylu baroku klasycyzującego,

Pałac Krasińskich

między innymi **Pałac Krasińskich** (nazywany też Pałacem Rzeczypospolitej). Rezydencje powstawały także na prowincji, na przykład wzniesiony w czasach saskich **Pałac Branickich w Białymstoku**. Najwybitniejszym artystą **baroku klasycyzującego** 2. połowy XVII w. był architekt niderlandzki **Tylman z Gameren**. Był on projektantem warszawskiego Pałacu Krasińskich, a także **kościoła św. Anny** w Krakowie. W stylu **późnego baroku rzymskiego** tworzył Polak **Kacper Bażanka**, który zaprojektował między innymi **kościół i klasztor Norbertanek** w Imbramowicach koło Krakowa.

Pałac Krasińskich w Warszawie

Budowla stanowi najwybitniejszy przykład miejskiej architektury pałacowej z czasów Jana III Sobieskiego. Została wzniesiona w latach 1677–1693. W budowli są widoczne przede wszystkim wpływy francuskie, ale także holenderskie, włoskie i rodzime.

Pałac w Wilanowie, 1677–1696, widok od strony ogrodu

Kościół św. Katarzyny w Wilnie, połowa XVIII w.

Świątynia została przebudowana według projektu Jana Krzysztofa Glaubitza w stylu baroku wileńskiego po wielkim pożarze miasta w 1737 r. Stanowiła część zespołu klasztornego benedyktynek.

W XVIII w. w okresie panowania władców saskich obok wzorów włoskich pojawiło się silne oddziaływanie **wzorów francuskiego** i **drezdeńskiego rokoka**. W latach 40. XVIII w. powstał swoisty styl tak zwanego **baroku wileńskiego**, występujący na Wileńszczyźnie i w Inflantach Polskich. Najwybitniejszym architektem tego nurtu był **Jan Krzysztof Glaubitz** (czytaj: glaubic), artysta pochodzenia niemieckiego. Cechą charakterystyczną stylu były między innymi wysokie i bardzo smukłe wieże, niewielka kopułka wieńcząca budowlę oraz wycięte w murze otwory okienne (zamiast okien).

oddziaływania artystyczne

barok wileński

We Lwowie w połowie XVIII w. działali dwaj wybitni architekci: **Bernard Meretyn** i **Jan de Witte**. Dziełem Meretyna była **unicka katedra św. Jura**. Ten architekt był też twórcą ratusza w Buczaczu. Współpracował z nim rzeźbiarz Jan Jerzy Pinzel (o którym będzie mowa dalej). Wybitnym przykładem późnobarokowej architektury sakralnej, nawiązującym do sztuki austriackiej, jest lwowski **kościół Dominikanów** według projektu de Witte.

Katedra św. Jura we Lwowie, początek budowy – 1744 r.

Rzeźba św. Jura z fasady katedry autorstwa Jana Jerzego Pinzela

Późnobarokowa (z bardzo wyraźnymi elementami rokoka) unicka katedra łączy w sobie silne wpływy architektury zachodniej z tradycjami budownictwa prawosławnego. Jest to świątynia trzynawowa na planie krzyża greckiego. Charakterystycznymi elementami wieńczącymi świątynię są centralna kopuła osadzona na czworobocznej podstawie oraz rzeźba św. Jura (Jerzego) walczącego ze smokiem.

Malarstwo i rzeźba doby baroku

malarstwo baroku ▸ **Wybitnym malarzem barokowym**, działającym na dworze Zygmunta III, a następnie Władysława IV, był Wenecjanin **Tommaso Dolabella**. Zaszczepił na grunt polski technikę malarstwa olejnego na płótnie. Najbardziej znanymi jego dziełami są *Bitwa pod Lepanto* oraz ***Portret Stanisława Tęczyńskiego.*** Dla klasztoru dominikanów w Krakowie namalował między innymi *Gody w Kanie* i *Ostatnią wieczerzę*.

Wybitnym malarzem portrecistą był pochodzący z Gdańska **Daniel Schultz**, nadworny artysta Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego. Do jego najlepszych dzieł zalicza się między innymi: *Portret Jana Kazimierza, Portret Michała Korybuta, Portret Jana Heweliusza* oraz obraz przedstawiający św. Ludwika Gonzagę w kościele wizytek w Warszawie.

Autorem wystroju plastycznego pałacu **w Wilanowie**, w tym **plafonów *Cztery pory roku,*** był **Jerzy Eleuter Siemiginowski**, nadworny malarz i dekorator Jana III Sobieskiego. Dla tego władcy pracował także **Andrzej Stech**, znany jako portrecista gdańskiego patrycjatu i autor obrazu *Bitwa pod Chocimiem* z 1673 r.

W malarstwie polskim przeważała **twórczość o tematyce religijnej**, w tym traktująca o przeznaczeniu człowieka, czekającej go śmierci i znikomości życia doczesnego. Słynne stały się w 2. połowie XVII w. wyobrażenia **tańca śmierci**, symbolizującego równość wszystkich ludzi wobec przemijania. Elementem charakterystycznym dla polskiego baroku, związanym z sarmatyzmem, były
portrety trumienne ▸ powstające masowo **portrety trumienne**, niezwykle rzadko spotykane poza Rzecząpospolitą.

Taniec śmierci, kościół bernardynów w Krakowie, autor anonimowy, ok. 1670 r.

Szlacheckie portrety trumienne z XVII–XVIII w.

Portrety trumienne malowano zwykle na blasze. Przybijano je do czoła trumny, dlatego najczęściej miały kształt sześcio- lub ośmioboczny. Powstawały na zamówienie zarówno szlachty, jak i mieszczan, zwykle jeszcze za życia. Zmarłych przedstawiano w sposób realistyczny, często ukazywano wady fizyczne zmarłego i nie ukrywano nawet znacznej brzydoty.

rzeźba baroku

Charakterystyczny dla wczesnego baroku był **typ nagrobka z figurami zmarłych** przedstawionych **w pozie klęczącej**, adorujących zazwyczaj krucyfiks bądź Madonnę. Taki typ reprezentuje nagrobek Ostrogskich w katedrze w Tarnowie czy prymasa Firleja w kolegiacie w Łowiczu. Zastąpił renesansowy nagrobek przedstawiający leżącą, śpiącą postać zmarłego. W połowie XVII w. typ nagrobka klęczącego został wyparty przez **nagrobek typu popiersiowego**. Pośrodku nagrobka o charakterze przyściennym znajdowała się nisza, w której umieszczano popiersie zmarłego, najczęściej odlane w brązie.

Nagrobek Ostrogskich typu klęczącego w katedrze w Tarnowie, 1612–1620

Pomnik nagrobny biskupa Andrzeja Trzebickiego typu popiersiowego w kościele św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie, koniec XVII w.

Oryginalnym i jednym z najwspanialszych pomników barokowych w Europie jest wzniesiona w 1644 r., z fundacji Władysława IV, **kolumna Zygmunta**, z umieszczoną na szczycie figurą Zygmunta III. Stała się ona z czasem jednym z najbardziej znanych symboli **Warszawy**.

kolumna Zygmunta

Zbliżenie figury przedstawiającej króla Zygmunta III Wazę wieńczącej kolumnę, autorstwa włoskiego rzeźbiarza Clemente Molliego

Figura króla w zbroi, kapie koronacyjnej, z wielkim krzyżem i szablą została ustawiona na wysokiej korynckiej kolumnie. Wykorzystano tu symbolikę zarezerwowaną dotychczas dla świętych Kościoła katolickiego, co wywołało nawet protest nuncjusza papieskiego. Postawiona przez Władysława IV kolumna miała za zadanie nie tylko sławić jego ojca, lecz także podkreślać znaczenie władzy monarszej i stanowić apoteozę dynastii Wazów.

Wspaniałym przykładem barokowej rzeźby jest ponad **2000 figur** wykonanych przez włoskich artystów dla nowo wzniesionego 2. połowie XVII w. **kościoła św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Wilnie**. Kościół ufundował w 1668 r. hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac, prawdopodobnie jako wotum za oswobodzenie Wilna i zwycięskie zakończenie wojny z Rosją. Poprzednia świątynia została zniszczona podczas najazdu w 1655 r. wojsk rosyjskich na Rzeczpospolitą.

W sztuce dekoratorskiej ważną rolę odgrywał **stiuk**. Najsławniejszymi mistrzami w tej dziedzinie byli tworzący w Rzeczypospolitej na przełomie XVII i XVIII w. gdańszczanin **Andrzej Schlüter** (czytaj: szluter), dekorator Pałacu Krasińskich i Wilanowa, oraz pochodzący ze Szwajcarii **Baltazar Fontana**, twórca między innymi malowideł i stiuków w kościele św. Anny w Krakowie i dekoracji kaplicy grobowej Morsztynów w kościele w Wieliczce.

stiuk

> **Stiuk** – mieszanina gipsu, wapienia i drobnego piasku, stosowana do wykonywania tynków (imitujących marmur), dekoracji architektonicznych, płaskorzeźb, rzeźb.

Wybitnym artystą pochodzenia niemieckiego był tworzący w latach 1750–1762 w Buczaczu i **Lwowie Jan Jerzy Pinzel**, przedstawiciel tak zwanej **lwowskiej rzeźby rokokowej**.

Fragment stiukowej dekoracji wnętrza oraz portalu kościoła św. św. Apostołów Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie, 2 poł. XVII w. Na portalu (ilustracja po prawej) umieszczona jest Gozdawa – herb fundatorów kościoła, Paców

Jan Jerzy Pinzel, *Ofiara Abrahama*, lata 50. XVIII w.

Drewniane, polichromowane rzeźby z ołtarza z kościoła w Hodowicy (w pobliżu Lwowa) przedstawiają scenę pełną dramatycznej ekspresji. Postacie Abrahama i Izaaka artysta ukazał w gwałtownym, a zarazem pełnym gracji, niemal tanecznym ruchu.

Rodzimy nurt sztuki barokowej tworzyli głównie **rzemieślnicy skupieni w cechach**, zwykle **anonimowi** malarze oraz snycerze rzeźbiący w drewnie płaskorzeźby, rzeźby ołtarzowe, krucyfiksy, meble, drewniane boazerie. Wybitnym dziełem barokowym z przełomu XVII i XVIII w. są **organy w kościele bernardynów w Leżajsku**, których bogata dekoracja snycerska została wykonana przez braci zakonnych. Są jednym z najznamienitszych i najstarszych obiektów tego typu na świecie.

Sarmatyzm – ideologia i styl życia szlachty Rzeczypospolitej Obojga Narodów

sarmatyzm ▸ W XVII w. coraz większą popularność wśród szlachty zdobywała teoria, według której miała ona pochodzić od walecznego plemienia **Sarmatów**. Utrzymywa-

no, że w starożytności opuścili oni swoje siedziby nad Donem i dolną Wołgą oraz podbili tereny późniejszej Rzeczypospolitej i zamieszkującą ją ludność. Sarmacki rodowód przypisywała sobie cała szlachta, bez względu na rzeczywiste pochodzenie etniczne – zarówno polska, jak i ruska oraz litewska. Przy czym wśród szlachciców litewskich była popularna także konkurencyjna legenda – o pochodzeniu od starożytnych Rzymian.

Przeświadczenia takie dawały szlachcie poczucie odrębności i **wyższości** – nad cudzoziemcami, a także nad miejscowymi mieszczanami i chłopami (którzy mieli być potomkami podbitej ludności). Uważano, że szlachta odziedziczyła po Sarmatach wyróżniające ją cechy: umiłowanie wolności i równości (w obrębie stanu), wojowniczość, odwagę, prawość i gościnność.

Sarmatyzm był specyficzną **kulturą szlachty** – narodu politycznego Rzeczypospolitej Obojga Narodów. **Wyrażał się w ideologii, systemie wartości, kulturze politycznej, obyczajach, gustach i stylu życia**. Kształtował się już od schyłku XVI w. i przetrwał moment upadku Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. Współistniał z rozwijającą się równolegle elitarną kulturą dworską (królewską i magnacką) oraz mieszczańską (patrycjatu). Znalazł także swoje odbicie w literaturze, na przykład w twórczości **Wacława Potockiego**, **Wespazjana Kochowskiego**, **Jana Andrzeja Morsztyna** czy **Jana Chryzostoma Paska** (*Pamiętniki*).

Sarmaci **idealizowali życie na wsi** w szlacheckim folwarku. Uważali je za zgodne z naturą i przeciwstawiali zepsutemu życiu w mieście i na dworze królewskim. Charakterystyczne dla szlachty stało się **umiłowanie przepychu** i **życie ponad stan**. Do ulubionych rozrywek szlacheckich należały te, które wymagały licznego towarzystwa – uroczystości rodzinne, kuligi, polowania i spotkania sąsiedzkie. Przekształcały się one nieraz w wystawne uczty, przy których chętnie się upijano. Faktycznie większość szlachty nie dysponowała majątkami ziemskimi, jakie pozwalałaby jej na prowadzenie tego stylu życia.

cechy sarmatyzmu

Mereczowszczyzna na Polesiu – dworek, w którym urodził się w 1746 r. Tadeusz Kościuszko. Obraz polsko-rosyjskiego malarza Alberta Żametta, poł. XIX w.

Dworki szlacheckie były niewielkimi budowlami, najczęściej drewnianymi, rzadziej murowanymi. W okresie baroku utraciły swój obronny charakter, stając się wyłącznie rezydencjami.

Dla sarmatyzmu charakterystyczne było **przejmowanie elementów wschodnich** (orientalnych) i łączenie ich z tradycją Rzeczypospolitej. Z orientalną kulturą stykano się, prowadząc wojny i utrzymując kontakty handlowe. Elementy **stroju szlacheckiego**, **uzbrojenia** i **wyposażenia wnętrz** wzorowano na ruskich, tureckich, tatarskich czy perskich. Charakterystyczne dla polskiego baroku **sarmackie portrety trumienne** i strój szlachecki, w tym **pasy kontuszowe**, występowały również na Węgrzech i na Bałkanach.

Stroje męskie polskiej szlachty na obrazie z ok. 1620 r.

Współczesne odtworzenie strojów szlacheckich z czasów Jana III Sobieskiego

Szlachcic Stanisław Antoni Szczuka w reprezentacyjnym czerwonym kontuszu – tradycyjnym stroju sarmackim, ok. 1735–1740

Szlachecki strój męski składał się z żupana, czyli długiej szaty przypominającej frak, uszytej zwykle z barwnych, kosztownych tkanin. Żupan zapinano z przodu za pomocą niewielkich guzików lub haftek i noszono zwykle pod kontuszem. Kontusz był z kolei szatą podobną do sukni z rękawami rozciętymi od pachy do łokcia. Rękawy noszono zwykle odrzucone na plecy. Uzupełnieniem kontusza były tkane pasy (najsławniejsze z nich to pasy słuckie). Wraz z żupanem i ozdobną szablą (karabelą) kontusz stanowił polski, szlachecki strój narodowy. Strój kobiecy składał się z fałdowanej spódnicy, obcisłego stanu oraz długiej sukni i kamizelki.

Sarmatyzm jako ideologię cechował **konserwatyzm** – kult przeszłości, rodzimych praw, zwyczajów i instytucji. Szlachta uważała istniejący ustrój demokracji szlacheckiej za doskonały i sprzeciwiała się zmianom, które jej zdaniem mogłyby go tylko popsuć. Wszelkie próby reform traktowano jako przygotowania króla do zaprowadzenia tyranii i jako zamach na **złotą wolność szlachecką**. Szlachta była gotowa bronić **przywilejów stanowych**, w tym ***liberum veto***. Manifestowanemu głośno przywiązaniu do wolności towarzyszyło faktyczne, narastające uzależnienie od możnowładztwa i koncentrowanie się raczej na sprawach lokalnych niż na problemach całego kraju. Przywiązani do ziemiańskiego trybu życia szlachcice coraz mniej chętnie uczestniczyli w wojnach.

konserwatyzm

złota wolność szlachecka

> ***Bądź zawsze gotów całą Twą krew przelać za wiarę świętą, za wolną elekcję, za hetmańskiej władzy całość, i za liberum veto. Są to cztery kardynalne podstawy Rzeczypospolitej***
>
> ~ hetman Stanisław Rzewuski do swojego syna na łożu śmierci

Sukcesy Rzeczypospolitej przypisywano Opatrzności Bożej oraz własnemu męstwu, natomiast porażki – tolerowaniu herezji w państwie, zajadłości heretyckich wrogów zewnętrznych oraz niedołęstwu i zdradzie przywódców. Nasilenie działań **kontrreformacyjnych**, jakie nastąpiło od przełomu XVI i XVII w., za panowania Zygmunta III Wazy przyniosło rezultaty – szlachta stopniowo powracała do katolicyzmu. XVII-wieczne wojny prowadzone z luteranami (Szwedami), muzułmanami (Turkami, Tatarami) i prawosławnymi (Kozakami i Rosjanami) powodowały stopniowe **utożsamianie polskości i szlachectwa z katolicyzmem**. W takiej właśnie atmosferze wygnano po 1658 r. z Rzeczypospolitej arian, zabroniono porzucania katolicyzmu i zamknięto niekatolikom dostęp do urzędów. Wiązało się to z narastaniem **ksenofobii** – niechęci, a nawet wrogości wobec obcych. Rzeczpospolita przestawała być krajem tolerancyjnym, z czego słynęła w XVI w. Większość szlachty postrzegała siebie jako **obrońców prawdziwej wiary**, a w Rzeczypospolitej widziała **przedmurze chrześcijaństwa** – państwo stojące na straży chrześcijańskiej Europy. Taką perspektywę przyjmowano też w katolickich krajach na zachodzie Europy.

Oblężenie klasztoru na Jasnej Górze przez Szwedów, obraz z pracowni jasnogórskiej, XVII w.

Oblężenie Jasnej Góry (18 listopada – 26 grudnia 1655 r.) doprowadziło do wzrostu jej popularności i rozkwitu w XVII–XVIII w. kultu pochodzącego z XIV w. obrazu Marii z Dzieciątkiem (Matki Bożej Częstochowskiej).

Ćwiczenie

Oblężenie Jasnej Góry przez Szwedów stanowi ciekawy epizod w dziejach najazdu Szwedów na Rzeczpospolitą. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji o obronie Jasnej Góry i narodzinach jej legendy.

Źródło historyczne

Fragment dzieła Augustyna Kordeckiego (przeora klasztoru paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie) *Nowa Gigantomachia*, 1657 r.

Bądźmy więc tego przekonania: że niepodległość Królestwa Polskiego, publiczne i prywatne mienie Rzeczypospolitej, kościołów, cześć Boga i dawne wolności, jedynie za pomocą Maryi Jasnogórskiej zachowane i przywrócone zostały. Tak iż bardzo słusznie wyrzec możemy, że Bogarodzica tarczą jest Królestwa Polskiego.

Literatura polska. Sztuka, muzyka, teatr, edukacja, red. M. Szulc, t. 2: *Barok*, Kraków 2005, s. 275.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała religia, w tym kult Matki Bożej, w kulturze sarmacko-barokowej.

Ksenofobia nigdy nie zdominowała w pełni sarmackiego światopoglądu. Postrzeganie obcych i stosunek do nich były zróżnicowane i pełne sprzeczności. W Tatarach i Turkach widziano pogan oraz wrogów prawdziwej wiary i Rzeczypospolitej, ale równocześnie doceniano ich męstwo i znajomość sztuki wojennej. Holendrów postrzegano negatywnie nie z powodów religijnych, ale ze względu na fakt, iż był to naród zdominowany przez mieszczan. Hiszpanie i Francuzi, mimo wyznawania tej samej religii, nie cieszyli się sympatią z powodów ustrojowych – panującego tam absolutyzmu. Negatywny stosunek do Rosjan wynikał z postrzegania panującego w Rosji ustroju jako despotycznego, będącego zaprzeczeniem wolności szlacheckiej istniejącej w Rzeczypospolitej.

Rzeczpospolita pozostała w XVII w. państwem znaczącym politycznie, gospodarczo i kulturowo. Do połowy XVII w. była krajem pokojowym, tolerancyjnym i bezpiecznym, państwem prawa, a zarazem wolności. **Atrakcyjność ustroju polityczno-prawnego** (stworzonego w czasach jagiellońskich) oraz **kultury Rzeczypospolitej** sprzyjały integracji Polaków, Litwinów, Rusinów, Niemców, Żydów i mniejszych grup etnicznych: Łotyszy, Ormian, Tatarów, Szkotów, Holendrów. O atrakcyjności ustroju i kultury świadczy zwłaszcza pokojowa polonizacja elit litewsko-ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kultura Rzeczypospolitej do połowy XVII w. była atrakcyjna także dla gdańskich mieszczan, elit inflanckich i niemieckojęzycznych.

Sarmacka kultura szlachecka – mentalność, styl życia, sztuka – **stanowiła syntezę**, w której tradycje rodzime były przesiąknięte wpływami świata Orientu

(zarówno chrześcijańskiego, jak i muzułmańskiego), Europy Zachodniej i Środkowej oraz zamieszkujących Rzeczpospolitą społeczności Rusinów czy Ormian.

religijność sarmacka

Dla **religijności sarmackiej** charakterystyczny był **kult obrazów Matki Bożej i relikwii**, w mniejszym stopniu kult świętych, między innymi św. Stanisława i św. Wojciecha. **Kult maryjny** nasilił się po ogłoszeniu przez Jana Kazimierza w 1656 r. **Matki Bożej Królową Polski**. W 1717 r. w Częstochowie miała miejsce koronacja obrazu Matki Bożej. Równocześnie wśród szlachty nastąpiło obniżenie poziomu wiedzy religijnej, spłycenie doświadczeń religijnych i wzrost nietolerancji. Religijność przejawiała się zamiłowaniem do uroczystych obrzędów kościelnych: procesji z relikwiami, odpustów, pielgrzymek oraz uroczystych, pełnych przepychu pogrzebów.

kalwarie

Charakterystyczne **dla baroku i kultury sarmackiej** były **kalwarie**. Najsłynniejszą z nich stało się sanktuarium pasyjno-maryjne **Kalwaria Zebrzydowska** (w pobliżu Wadowic) wzniesione w 1. połowie XVII w. przez wojewodę krakowskiego, rokoszanina Mikołaja Zebrzydowskiego. Na okolicznych wzgórzach powstały 42 kapliczki i kościółki. Odtwarzanie Drogi Krzyżowej, odzwierciedlającej jerozolimską trasę męki Chrystusa, stanowiło specyfikę barokowej religijności. Odwiedzenie kalwarii zastępowało podróż do Ziemi Świętej, dostępną tylko nielicznym.

Kultura polska omawianego okresu to nie tylko szlachecka kultura sarmacka czy dworska. Na przykład poeci, bracia Szymon i Józef Bartłomiej Zimorowicowie byli lwowskimi mieszczanami. Tworzyli sielanki, w których jako temat pojawiał się między innymi lud wiejski, postrzegany oczywiście z perspektywy osób zamożnych i wykształconych.

Józef Bartłomiej Zimorowic (1597–1677), burmistrz Lwowa i jego kronikarz, poeta

J.B. Zimorowic był zamożnym mieszczaninem związanym przez całe życie ze Lwowem. Kilkakrotnie pełnił urząd jego burmistrza, między innymi w czasie powstania Chmielnickiego. Był kronikarzem dziejów miasta (w pracach pisanych w języku łacińskim). Brał udział w obronie Lwowa przed Turkami w 1672 r. i sporządził opis tego oblężenia. Za najbardziej interesujący jego utwór uznaje się natomiast *Sielanki nowe ruskie*, które opublikował w języku polskim w 1663 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj okresy i nurty, jakie można wyróżnić w sztuce (architekturze) baroku w Rzeczypospolitej. Podaj ich ramy czasowe, źródła inspiracji i charakteryzujące je cechy.

2. Wymień najważniejszych artystów epoki baroku tworzących na terenie Rzeczypospolitej oraz ich osiągnięcia w dziedzinie architektury, malarstwa i rzeźby.
3. Dowiedz się, jakie zabytki sztuki barokowej znajdują się w regionie lub mieście, w którym mieszkasz. Przygotuj prezentację na temat dzieł, które są uważane za najwybitniejsze lub tych, które zrobiły na tobie największe wrażenie.
4. Scharakteryzuj sarmatyzm jako ideologię i styl życia szlachty. W jaki sposób sarmacki sposób myślenia odzwierciedlał stosunki społeczne panujące w Rzeczypospolitej? W jaki sposób był powiązany z jej ustrojem politycznym?
5. Wyjaśnij, jaki wpływ na ukształtowanie się sarmatyzmu miały wojny toczone przez Rzeczpospolitą? Dlaczego szlachta uważała Rzeczpospolitą za przedmurze chrześcijaństwa?
6. W jakim stopniu głoszony ideał sarmaty-ziemianina i obrońcy ojczyzny miał – twoim zdaniem – odzwierciedlenie w rzeczywistości?

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 356 Charakterystycznymi cechami **baroku rzymskiego** w Rzeczypospolitej były: monumentalizm, bogactwo dekoracji (stiuki i polichromie), ekspresja, dynamizm, przepych i patos oddziałujący na uczucia odbiorców.

s. 357 Autorami najbardziej wartościowych dzieł sztuki powstałych w Rzeczypospolitej w epoce baroku byli w większości – podobnie jak w okresie renesansu – **artyści przybyli z zagranicy**.

s. 357, 359, 363 Do najbardziej rozpoznawalnych w Polsce i za granicą polskich budowli barokowych należą: **Zamek Królewski**, **kolumna Zygmunta** oraz zespół pałacowo-parkowy **Wilanów** w Warszawie.

s. 358 Sztukę **baroku klasycyzującego** (stołeczną), ulegającą wpływom francuskim i niderlandzkim, cechowało dążenie do statyczności, harmonii, jasności, ograniczanie dekoracji i prostota formy.

s. 359 Różnorodne na przestrzeni XVI–XVIII w. **oddziaływania artystyczne**, m.in. włoskie, niderlandzkie, francuskie i saskie, spowodowały, iż sztuka barokowa Rzeczypospolitej przybierała różnorodne formy.

s. 359 W latach 40. XVIII w. na Wileńszczyźnie i w Inflantach polskich ukształtował się swoisty styl – **tzw. barok wileński**.

s. 364 W XVII i XVIII w. powszechną wśród szlachty ideologią, a zarazem stylem życia i systemem wartości stał się **sarmatyzm**. Decydował on w znacznej mierze o charakterze kultury szlacheckiej.

s. 365 **Sarmatyzm cechował się** między innymi: przywiązaniem do ziemiańskiego stylu życia, upodobaniem do elementów orientalnych oraz utożsamianiem polskości i szlachectwa z katolicyzmem.

s. 367 Sarmaci wyznawali poglądy **konserwatywne**, stawiali na pierwszym miejscu równość i wolność szlachecką oraz wierzyli w **wyższość polskiej szlachty** nad innymi stanami i narodami. Prowadziło to do postaw ksenofobicznych.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

IV. Rzeczpospolita Obojga Narodów w końcu XVI i w XVII w.

Czasy pierwszych Wazów to okres **narastania nietolerancji i tumultów** na tle wyznaniowym. s. 289

W 1596 r. pomiędzy kościołem katolickim a prawosławnym w Rzeczypospolitej została zawarta **unia brzeska**, w wyniku której powstał uznający zwierzchność papieża **Kościół greckokatolicki**. Jednak większość wiernych prawosławnych odrzuciła unię i z czasem **Kościół prawosławny** został na nowo zalegalizowany. s. 290

Przyczyną **rokoszu Zebrzydowskiego** (1606–1607) były obawy szlachty przed absolutystycznymi dążeniami władcy oraz nadmiernymi wpływami magnatów i jezuitów. s. 291

W **1632 r.** po śmierci Zygmunta III królem został jego syn **Władysław IV Waza**. s. 294

Kozacy zaporoscy, zamieszkujący południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej, stanowili społeczność ludzi wolnych, zorganizowanych na sposób wojskowy, wyznających prawosławie. s. 296

Od lat 90. XVI w. powtarzały się **powstania kozackie**. Ich **przyczyną** była niechęć szlachty do traktowania Kozaków jako równych sobie, rozwój latyfundiów magnackich na ziemiach ukrainnych, a także zakazy podejmowania przez Kozaków wypraw łupieżczych przeciwko Turcji. s. 298

Chęć odzyskania przez Zygmunta III Wazę utraconego tronu szwedzkiego była bezpośrednią przyczyną wybuchu **wojny ze Szwecją** w 1600 r. W 1605 r. wojska Rzeczypospolitej pod dowództwem **Jana Karola Chodkiewicza** zwyciężyły **pod Kircholmem**. s. 300

Wojny ze Szwecją toczone **w latach 20. XVII w.** zakończyły się bardzo niekorzystnym **rozejmem w Altmarku**. s. 302

Na mocy **rozejmu w Sztumskiej Wsi (1635 r.)** Rzeczpospolita odzyskiwała przyznane Szwecji 6 lat wcześniej porty nad Bałtykiem, pozostawiała jednak w rękach szwedzkich **większość Inflant**. s. 303

W okresie **wojny trzydziestoletniej** Zygmunt III prowadził politykę **prohabsburską**, jednak Rzeczpospolita nie włączyła się bezpośrednio w ten konflikt. s. 303

Kolejne **wojny z Rosją**, zapoczątkowane w XVII w. dymitriadami, zakończyły się **traktatem pokojowym w Polanowie (1634 r.)**, dzięki któremu Rzeczpospolita odzyskała **ziemię smoleńską** i **czernichowsko-siewierską**. s. 302–304

Najpoważniejszy konflikt zbrojny pomiędzy Rzeczpospolitą a **Turcją** miał miejsce w latach **1620–1621** (bitwy pod **Cecorą** i **Chocimiem**). s. 308

Udaremnione przez szlachtę plany Władysława IV wojny z Turcją stały się bezpośrednią **przyczyną wybuchu kozackiego powstania Chmielnickiego w 1648 r.** s. 314

W 1648 r. królem został wybrany brat Władysława IV – **Jan II Kazimierz**. s. 315

Początkowo wojska Rzeczypospolitej ponosiły klęski w walkach z Kozakami. Jednak zakończona powodzeniem **obrona Zbaraża** pozwoliła na zawarcie **ugody zborowskiej (1649 r.)**. s. 316

Wznowienie walk z Kozakami nastąpiło w 1651 r. Żadna ze stron nie potrafiła w sposób ostateczny rozstrzygnąć konfliktu na swoją korzyść. s. 317

W 1654 r. Chmielnicki zawarł ugodę perejasławską z Rosją i oddał Ukrainę pod władzę Moskwy. Doprowadziło to do **wojny rosyjsko-polskiej**. ◂ s. 317

Ugoda hadziacka (1658 r.) pomiędzy Kozakami a Rzecząpospolitą, która miała uczynić z Księstwa Ruskiego trzeci równoprawny człon państwa, **nie weszła w życie**. ◂ s. 318

Latem 1655 r. rozpoczął się potop szwedzki. Władzę króla Szwecji Karola X Gustawa uznało m.in. pospolite ruszenie wielkopolskie zgromadzone pod Ujściem oraz Radziwiłłowie na Litwie. ◂ s. 320

Stopniowo zaczął narastać w społeczeństwie **opór przeciwko Szwedom**. Od wiosny 1656 r. u boku króla zaczęła się na nowo organizować armia. ◂ s. 322

Na mocy **traktatów welawsko-bydgoskich (1657 r.) Prusy Książęce przestały być lennem polskim**. ◂ s. 324

Wojnę ze Szwecją zakończył **pokój w Oliwie (1660 r.)**. ◂ s. 325

W 1652 r. nastąpiło uznanie ***liberum veto*** – prawa pojedynczego posła do zerwania sejmu – za obowiązującą i wiążącą zasadę ustrojową. ◂ s. 329

Na skutek **rozejmu andruszowskiego z Rosją** (1667 r.) Rzeczpospolita utraciła ziemię smoleńską i siewierską oraz lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem. ◂ s. 331

Jan Kazimierz podjął próbę **reformy ustroju Rzeczypospolitej**, która spotkała się jednak z oporem szlachty. ◂ s. 331

W latach 1665–1666 miał miejsce **rokosz Lubomirskiego**. ◂ s. 332

W 1668 r. **król Jan Kazimierz abdykował**. ◂ s. 332

Osłabienie pozycji sejmu w państwie oznaczało **wzrost znaczenia sejmików** i **rokoszy szlacheckich**. Prowadziło do decentralizacji władzy państwowej. W kraju wzrastała **rola magnaterii**. ◂ s. 333

Konsekwencją wojen z lat 1648–1667 były straty ludzkie, terytorialne i ekonomiczne. Zmieniły się też postawy wobec innowierców. ◂ s. 334

W XVII w. następował **spadek dochodowości gospodarstw folwarcznych**. Zmniejszały się plony, a także spadał eksport produktów rolnych. ◂ s. 336

W 1669 r. nastąpiła elekcja rodzimego kandydata – **Michała Korybuta Wiśniowieckiego**. ◂ s. 342

Za panowania Michała Korybuta **konflikty wewnętrzne** oraz siła opozycji antykrólewskiej groziły wybuchem wojny domowej. ◂ s. 343

W wyniku **traktatu w Buczaczu z Turcją** (1672 r.) Rzeczpospolita utraciła Podole i część Ukrainy prawobrzeżnej. ◂ s. 343

Zwycięstwo **Jana Sobieskiego** pod **Chocimiem** (1673 r.) było jednym z czynników, który umożliwił mu **uzyskanie korony** w wyniku elekcji **1674 r.** ◂ s. 345

Polityka bałtycka króla Jana III Sobieskiego i próba związania się sojuszem z Francją nie przyniosły zakładanych celów (przyłączenia Prus Książęcych, zapewnienia synowi tronu). ◂ s. 348

W 1683 r. Turcja rozpoczęła wojnę z cesarstwem. Sobieski, który zdecydował się na sojusz z Habsburgami, ruszył na **odsiecz** zagrożonego **Wiednia**. Zwycięstwo pod Wiedniem sił cesarsko-polskich było jednym z największych triumfów oręża Rzeczypospolitej. ◂ s. 349

W 1686 r. Rzeczpospolita zawarła **z Rosją** niekorzystny **pokój Grzymułtowskiego**. s. 353

W ostatnim okresie rządów Jan III Sobieski poniósł szereg **porażek w polityce wewnętrznej** (m.in. zrywane sejmy). Król zmarł w **1696 r.** s. 353

Sztuka barokowa rozwijała się w Rzeczypospolitej **od końca XVI do połowy XVIII w.** Równolegle z nią powstawały jednak jeszcze długo dzieła o charakterze renesansowym i manierystycznym. s. 356

W okresie baroku powstały m.in.: **Zamek Królewski, zespół parkowo-pałacowy Wilanów** w Warszawie oraz liczne **pałace magnackie** i **świątynie katolickie**. s. 357, 359, 363

Do wybitnych artystów należeli m.in.: holenderski architekt **Tylman z Gameren**, szwajcarski sztukator **Baltazar Fontana** oraz polski architekt **Kacper Bażanka**. s. 357

W XVII i XVIII w. wśród szlachty rozpowszechniła się ideologia i związany z nią styl życia określany jako **sarmatyzm**. s. 364

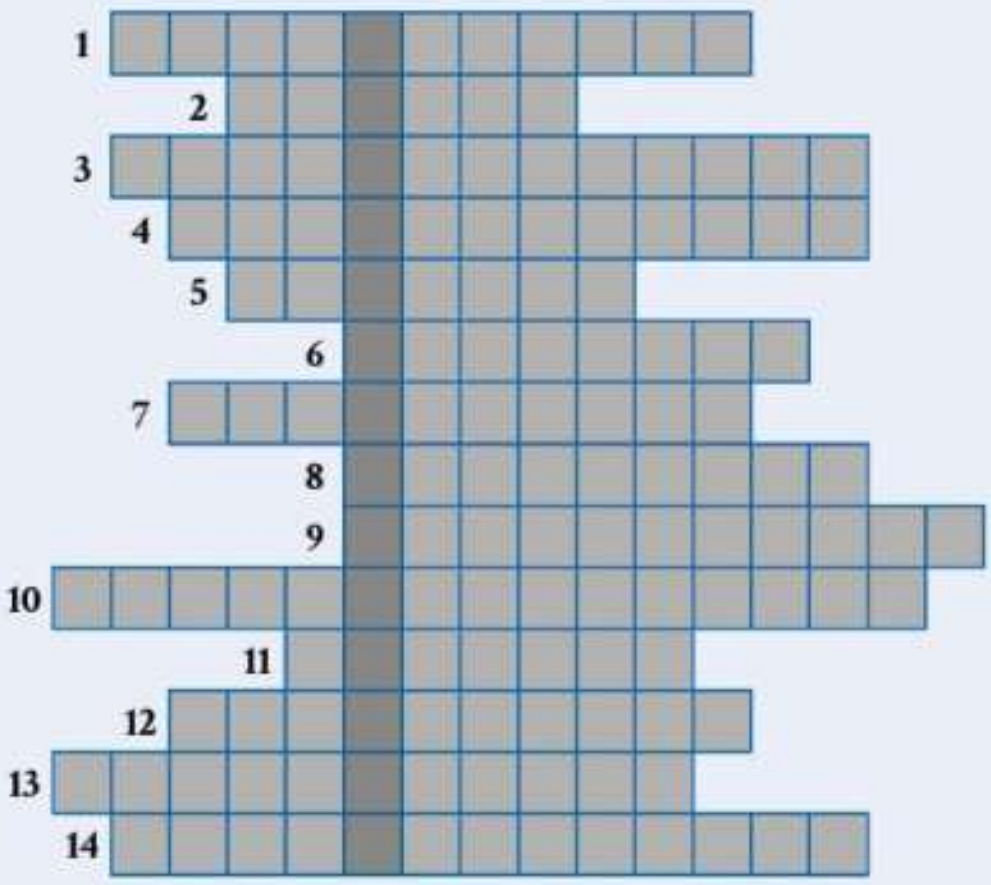
Sarmaci wyznawali poglądy **konserwatywne**, cenili przede wszystkim **złotą wolność** szlachecką oraz wierzyli w **wyższość polskiej szlachty** nad innymi stanami i narodami. s. 367

Sarmatyzm charakteryzował się między innymi: przywiązaniem do ziemiańskiego stylu życia, upodobaniem do elementów orientalnych, utożsamianiem polskości i szlachectwa z katolicyzmem oraz skłonnością do ksenofobii. s. 365

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Rzeczpospolita w XVII w.

1.1. Przerysuj do zeszytu krzyżówkę. Rozwiąż ją i podaj hasło.

1. Zasada jednomyślności obowiązująca w podejmowaniu decyzji na sejmie i sejmikach, mająca za cel uniemożliwienie narzucania swojej woli przez większość i zmuszająca do szukania kompromisu. W 2. połowie XVII w. doprowadziła do anarchizacji życia politycznego w Rzeczypospolitej.

2. Zamieszkiwali południowo-wschodnie kresy Rzeczypospolitej z centrum na Zaporożu – krainie w dolnym biegu Dniepru, graniczącej z Chanatem Krymskim.

3. Miejscowość, w której hetman wielki koronny Jan Sobieski zawiązał w 1672 r. konfederację w odpowiedzi na konfederację w Gołąbsku zawiązaną przy królu Michale Korybucie.

4. Zostali zobowiązani w 1658 r. przez sejm do opuszczenia Rzeczypospolitej lub przejścia na katolicyzm (określenie dwuwyrazowe).

5. Zakon, którego jednym z przedstawicieli w Rzeczypospolitej był na przełomie XVI i XVII w. Piotr Skarga.

6. Twierdza, której upadek w 1672 r. doprowadził do zawarcia pokoju w Buczaczu – Kamieniec...

7. Magnat, którego skazanie doprowadziło do rokoszu, a następnie klęski wojsk króla Jana Kazimierza pod Mątwami.

8. Ideologia, która znalazła odbicie w kulturze, obyczajach i stylu życia szlachty, charakteryzująca się m.in.: kultem przeszłości, rodzimych praw, zwyczajów i instytucji, idealizacją i gloryfikacją ustroju Rzeczypospolitej, przekonaniem o wyższości polskiej szlachty nad obcą.

9. Kościół, który przetrwał zawarcie unii brzeskiej z 1596 r., odbudował swoje struktury i po początkowych prześladowaniach został oficjalnie uznany.

10. Kościół, który powstał w wyniku zawarcia unii religijnej w Brześciu Litewskim, a którego wierni uznali zwierzchnictwo papieża, zachowując odrębność liturgiczną i hierarchiczną.

11. Miejscowość, w której w 1629 r. zawarto rozejm ze Szwecją, w wyniku którego Rzeczpospolita utraciła większość Inflant oraz kontrolę nad polskim wybrzeżem.

12. Organizowane przez polsko-litewskich magnatów od 1604 r. Po początkowych sukcesach, zakończyły się klęską i doprowadziły do wojny z Rosją 1610–1618.

13. Łacińskie określenie elekcji następcy na tronie za życia panującego króla.

14. Państwo na Krymie, założone na początku XV w. przez Tatarów.

2. Powstanie Chmielnickiego i wojna Rzeczypospolitej z Rosją

2.1. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij. Określ kolejność chronologiczną wydarzeń. Najdawniejsze oznacz cyfrą 1, a kolejne od 2 do 8. Dopisz do wydarzeń odpowiednie daty wybrane spośród podanych: 1648, 1649, 1651, 1652, 1654, 1655, 1658, 1667.

a)	Rozejm w Andruszowie – Zadnieprze (lewobrzeżna Ukraina) z Kijowem przechodzi pod panowanie Rosji. Zaporoże pod wspólną władzą Polski i Rosji.		
b)	Zawarcie ugody hadziackiej.		
c)	Zwycięstwo armii koronnej nad siłami kozacko-rosyjskimi pod Ochmatowem.		
d)	Ugoda perejasławska poddająca Ukrainę pod władzę cara i najazd Rosji na Rzeczpospolitą.		
e)	Klęska armii koronnej pod Batohem.		
f)	Zwycięstwo pod Beresteczkiem oraz Białą Cerkwią i ugoda z Kozakami w Białej Cerkwi.		
g)	Klęska pospolitego ruszenia szlacheckiego pod Piławcami, powstrzymanie Kozaków pod Zbarażem, zwycięstwo pod Zborowem i ugoda zborowska.		
h)	Wybuch powstania Chmielnickiego, klęska wojsk koronnych pod Żółtymi Wodami i Korsuniem.		

3. Rzeczpospolita za panowania Jana III Sobieskiego

3.1. Oceń prawdziwość poniższych stwierdzeń. Wybierz P, jeśli stwierdzenie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe. Dwa stwierdzenia są fałszywe.

a1	Zwycięstwo nad Turcją pod Chocimiem w 1673 r. było jednym z ważnych czynników, które zapewniły hetmanowi Sobieskiemu poparcie szlachty podczas elekcji i koronę królewską.	
a2	Natychmiastowa po elekcji koronacja była spowodowana zagrożeniem ze strony Turcji i koniecznością wyruszenia Sobieskiego na wyprawę wojenną.	
b1	Celem tajnego układu zawartego w 1675 r. przez Jana III Sobieskiego z Ludwikiem XIV było przyłączenie się Rzeczypospolitej do wojny przeciw Brandenburgii.	
b2	Opozycja uniemożliwiła Sobieskiemu realizację polityki bałtyckiej: przyłączenie Prus Książęcych do Rzeczypospolitej i zapewnienie królewiczowi Jakubowi dziedzicznego księstwa.	
c1	O zwycięstwie koalicji antytureckiej pod Wiedniem w 1683 r. nad wojskami Kara Mustafy zadecydowała szarża polskiej husarii, wspartej chorągwiami pancernymi i lekkimi.	
c2	Zwycięstwo pod Wiedniem i przymierze z cesarstwem i Wenecją (Liga Święta) pozwoliły Sobieskiemu w 1699 r. odzyskać Podole z Kamieńcem Podolskim i prawobrzeżną Ukrainę.	

4. XVII-wieczna szlachta

Fragmenty wiersza XVII-wiecznego poety i pisarza politycznego Wacława Potockiego *Zbytki polskie*

O czymże Polska myśli we dnie i w nocy?
Żeby sześć zaprzęgano koni do karocy;
Żeby srebrem pachołków od głowy do stopy,
Sługi odziać koralem, burkatelą stropy;
Żeby na paniej perły albo diamenty
A po służbach złociste świeciły się sprzęty;
Żeby pyszne aksamit puszyły sobole; [...]
Już perły, już kanaki noszą przy kontuszach;
Poczekawszy będą je nosili na uszach.
Żeby w drodze karety, w domu drzwi barwiani
Strzegli z zapalonymi lontami dragoni;
O tym szlachta, panowie, o tym myślą księża,
Choć się co rok w granicach swych ojczyzna zwęża,
Choć na borg umierają żołnierze niepłatni.
Choć na oczy widzą jej peryjod ostatni.

S. Grzybowski, *Sarmatyzm*, Kraków 1996, s. 28.

4.1. Wyjaśnij, jakie zarzuty pisarz stawiał szlachcie. W jakiej relacji pozostają opisane przez niego obyczaje względem ideałów szlacheckich? Czy widzisz związek pomiędzy nimi a mentalnością sarmacką?

5. Światopogląd mieszkańców Rzeczypospolitej doby baroku

Fabian Birkowski, *O świętych obrazach, jako mają być szanowane* (1566–1636)

Co pismo czytającym, to prostaczkom patrzącym daje malowanie; patrząc na nie, widzą czego mają naśladować, na tym czytają, którzy czytać nie umieją. Bo gdy prostaczek obaczy historią narodzenia pańskiego albo inne tajemnice odkupienia malowanie, to stoi mu za doktora i za księgę, ta reprezentacyja żywa więc go [...] uczy i wzrusza aniż słowo kaznodziejskie. Obraz Chrystusa Pana na rękach pańskich zaraz wzbudza wiarę wcielenia. A kto pojrzy na Chrystusa na krzyżu rozpiętego tam czyta cenę odkupu swego. Jako kto patrzy na św. Wawrzyńca na roszcie lub na św. Piotra z kluczami, lub na św. Pawła z mieczem, na św. Katarzyną z kołem, na św. Szczepana między kamieniami, na św. Magdalenę przy krzyżu albo na Bogarodzicę mieczem przebitą, zaraz rozumie, jako wiele ucierpieli ci święci, aby chwały wiecznej dostąpili; zaczym wiara się w nim wzbudziła.

M. Rożek, *Blaski i cienie baroku*, Kraków 1992, s. 69.

5.1. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywały obrazy świętych i Matki Boskiej oraz wznoszone kalwarie w życiu religijnym ludzi baroku.

6. Rzeczpospolita w XVII w.

6.1. Połącz w pary wydarzenia oznaczone literami a–f z odpowiednimi wydarzeniami oznaczonymi cyframi 1–6 mającymi miejsce w tym samym roku.

a) rozejm w Dywilinie z Rosją i odzyskanie m.in. ziemi smoleńskiej – ...

b) obrona obozu w Chocimiu przed Turkami przez wojska polsko-litewsko-kozackie – ...

c) klęska w bitwie z wojskami kozacko-tatarskimi pod Batohem – ...

d) wygnanie arian – ...

e) rozejm w Andruszowie z Rosją – ...

f) upadek Kamieńca Polskiego i traktat w Buczaczu z Turcją – ...

1) konfederacje gołąbska i szczebrzeszyńska, 2) ugoda hadziacka z Kozakami, 3) zwycięstwo hetmana Jana Sobieskiego pod Podhajcami, 4) opanowanie Rygi przez Szwedów (Gustawa II Adolfa), 5) przeniesienie lenna pruskiego na elektorską (brandenburską) linię Hohenzollernów, 6) pierwsze zerwanie sejmu poprzez *liberum veto*

7. Terytoria Rzeczypospolitej w XVII w.

7.1. Zaznacz na mapie konturowej:

a) Dniestr, Podole i Kamieniec Podolski

b) województwo ruskie, Przemyśl, Lwów, Podhajce

c) Mołdawię, Cecorę i Chocim

d) Dniepr oraz Ukrainę lewobrzeżną, Kijów, Zaporoże

e) ziemię smoleńską, Smoleńsk, ziemię siewiersko-czernichowską

f) Inflanty szwedzkie (po 1629) i Rygę

8. Rzeczpospolita w XVII w.

Temat wypracowania (jeden do wyboru):

a) Wyjaśnij genezę i przedstaw konsekwencje kryzysu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Rzeczypospolitej w XVII w.

b) Oceń funkcjonowanie systemu społeczno-politycznego Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII w.

c) Wyjaśnij przyczyny i omów przejawy zwycięstwa kontrreformacji w Rzeczypospolitej.

d) Scharakteryzuj Prusy Książęce w polityce Rzeczypospolitej w XVI–XVII w.

8.1. Spośród podanych tematów wybierz jeden i napisz wypracowanie lub ułóż plan pracy (konspekt).

Warto przeczytać

Historia nowożytna do końca XVII w.

Historia powszechna:

Białostocki J., *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, Warszawa 2017.

Bluche F., *Richelieu*, tłum. W. Grzechnik, Warszawa 2007.

Bluche F., *Życie codzienne we Francji w czasach Ludwika XIV*, tłum. W. Bieńkowska, Warszawa 1990.

Carlton Ch., *Karol I*, tłum. A. Soszyńska, Warszawa 1993.

Cronin V., *Ludwik XIV*, tłum. K. Molek, Warszawa 2001.

Crowley R., *Zdobywcy. Jak Portugalczycy zdobyli Ocean i stworzyli pierwsze globalne imperium*, tłum. T. Hornowski, Poznań 2017.

Człowiek renesansu, pod red. E. Garina, tłum. A. Osmólska-Mętrak, Warszawa 2001.

Delumeau J., *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 2015.

Diamond J., *Strzelby, zarazki, maszyny. Losy ludzkich społeczeństw*, tłum. M. Konarzewski, Warszawa 2012.

Długosz Z., *Historia odkryć geograficznych i poznawania Ziemi*, Warszawa 2001.

Europa i świat w początkach epoki nowożytnej, pod red. A. Mączaka, cz. 1–2, Warszawa 1991–1992.

Ferro M., *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.

Friedenthal R., *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, tłum. Cz. Tarnogórski, Warszawa 1992.

Gombrich E.H., *O sztuce*, tłum. M. Dolińska, I. Kossowska, D. Stefańska-Szewczuk, A. Kuczyńska, Poznań 2016.

Grzybowski S., *Elżbieta Wielka*, Wrocław 2009.

Heers J., *Dwór papieski w czasach Borgiów i Medyceuszy*, tłum. K. Szerzyńska-Maćkowiak, Warszawa 2014.

Isaacson W., *Leonardo da Vinci*, tłum. M. Strąkow, Kraków 2019.

Kamen H., *Imperium hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*, tłum. T. Prochenka, Warszawa 2008.

Kierul J., *Galileusz*, Warszawa 2012.

Kierul J., *Newton*, Warszawa 2010.

Kronika chrześcijaństwa, praca zbiorowa, tłum. E. Gola, E. Jastrzębowska, I. Slawik, K. Żak, Warszawa 1998.

Lewicki Z., *Historia cywilizacji amerykańskiej*, t. I: *Era tworzenia 1607–1789*, Warszawa 2009.

Mączak A., *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998.

Munck T., *Europa XVII wieku 1598–1700*, tłum. R. Sudół, Warszawa 1998.

Pawłow A., Perrie M., *Iwan Groźny. Car i tyran*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2008.

Pirożyński J., *Johannes Gutenberg i początki ery druku*, Warszawa 2002.

Rawlings H., *Inkwizycja hiszpańska*, tłum. M. Piątek, Kraków 2009.

Renesans w sztuce włoskiej. Architektura, rzeźba, malarstwo, rysunek, pod red. R. Tomana, tłum. D. Guzik, Kolonia 2000.

Sztuka baroku. Architektura, rzeźba, malarstwo, pod red. R. Tomana, tłum. B. Drąg, K. Jachimczak, R. Wojnakowski, Kolonia 2000.

Wielka historia świata, t. VI: S. Grzybowski, *Narodziny świata nowożytnego 1453–1605*, Kraków-Warszawa 2005.

Wolke L.E., Larsson G., Villstrand N.E., *Wojna trzydziestoletnia. Europa i świat 1618–1648*, tłum. W. Łygaś, Warszawa 2010.

Historia Polski - Rzeczypospolitej Obojga Narodów:

Besala J., *Stefan Batory*, Poznań 2010.

Biernacki W., *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2004.

Bockenheim K., *Dworek, kontusz, karabela*, Wrocław 2002.

Chrzanowski T., *Sztuka w Polsce. Od I do III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.

Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Kraków 2008.

Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2010.

Frost R., *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej*, t. I: *Powstanie i rozwój 1385–1569*, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2018.

Grzybowski S., *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994.

Historia Sejmu polskiego, t. I: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczpospolitej*, pod red. J. Michalskiego, oprac. J. Bardach, W. Czapliński, J. Michalski i in., Warszawa 1984.

Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011.

Jobert A., *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1684*, tłum. E. Sękowska, Warszawa 1994.

Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A., *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, tłum. P. Grablunas i in., Warszawa 2007.

Kuchowicz Z., *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992.

Kupisz D., *Połock 1579*, Warszawa 2014.

Kupisz D., *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2017.

Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych, pod red. A Chwalby, Warszawa 2008.

Orłowski D., *Chocim 1673*, Warszawa 2007.

Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej, pod red. M. Kopczyńskiego i W. Tygielskiego, Warszawa 2010.

Podhorodecki L., *Chocim 1621*, Warszawa 2015.

Podhorodecki L., *Sławni hetmani Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994.

Podhorodecki L., *Wiedeń 1683*, Warszawa 2012.

Romański R., *Beresteczko 1651*, Warszawa 2012.

Tazbir J., *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1999.

Uruszczak W., *Sejm walny w epoce złotego wieku (1493–1569)* [w:] *Społeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja*, red. J. Bardach, przy współudziale W. Sudnik, Warszawa 1995.

Wimmer J., *Polska-Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI–XVIII wieku*, Oświęcim 2013.

Wisner H., *Kircholm 1605*, Warszawa 2011.

Wisner H., *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.

Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana, rozmowy przeprowadzili: M. Maciorowski, B. Maciejewska, Warszawa 2018.

Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 2004.

Wójcik Z., *Jan Sobieski*, Warszawa 1994.

Wyczański A., *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001.

Zamoyski A., *Polska. Opowieść o dziejach niezwykłego narodu 966–2008*, tłum. M. Ronikier, Warszawa 2015.

Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004.

Indeks osobowy

A

Abaza Mehmed 310
Agricola Georgius 88
Alberti Leon Battista 23, 106
Albrecht Hohenzollern, wielki mistrz zakonu krzyżackiego, książę w Prusach 69, 135–137, 140, 141, 182, 199, 203
Albrecht Fryderyk Hohenzollern, książę Prus 291, 306
Aleksander Jagiellończyk 112–115, 121, 199
Aleksander VI, papież 60
Aleksy I Romanow, car Rosji 239, 317
Altomonte Marcin 350
Andrzej Bobola, św. 290
Anna Austriaczka, matka Ludwika XIV 222
Anna Boleyn, żona Henryka VIII Tudora 67
Anna Habsburżanka, żona Zygmunta III Wazy 287, 291
Anna Jagiellonka, córka Władysława II Jagiellończyka, żona Ferdynanda I Habsburga 134
Anna Jagiellonka, córka Zygmunta Starego, żona Stefana Batorego 145, 173–174, 176, 178, 179, 201
Anna Stuart, królowa Anglii i Szkocji 231
Anna Wazówna, siostra Zygmunta III Wazy 286
Antonio da Sangallo (Starszy) 24
Ariosto Lodovico 19
Arystoteles 11, 18, 109, 152, 256
Asselijn Jan 247
Atahualpa, władca imperium Inków 49
August II Wettin (August II Sas) 353, 356

B

Bacciarelli Marcello 137
Bach Johann Sebastian 264
Bacon Francis 256–257, 260, 265, 278
Baltazar Karol Habsburg, następca tronu Hiszpanii 272
Barbara Radziwiłłówna, żona Zygmunta Augusta 124
Barbara Zápolya, żona Zygmunta Starego 123
Barbon Piotr 149
Bardach Juliusz 164
Bażanka Kacper 358, 373
Beauplan Guillaume de 314
Behem Baltazar 146, 192
Benedykt XVI, papież 181
Bening Simon 91
Berckheyde Gerrit Adriaenszoon 219
Berckheyde Job Adriaenszoon 218
Bernardoni Jan Maria 356
Bernini Giovanni Lorenzo (Gianlorenzo) 80, 268–269, 275, 278, 282–283
Berrecci Bartolomeo 144
Bethlen Gábor 303, 308
Bielski Marcin 153, 206
Biernat z Lublina 151, 155, 200
Błaszczyk Grzegorz 164–165
Bobola Andrzej zob. Andrzej Bobola
Boccaccio Giovanni 19, 110
Bodin Jean 95–96, 223
Boguszowicz Szymon 305
Boim Jerzy (György) 150
Bona Sforza, żona Zygmunta Starego 122–124, 132, 145, 155, 200
Bonerowie, ród 186–187
Borch Gerard ter 248
Borromini Francesco 268, 283
Borys Godunow, car Rosji 238, 305
Bossuet Jacques 281
Botticelli Sandro 25, 32, 106
Boyle Robert 261
Bracciolini Poggio 33
Bramante Donato 23, 106
Brandt Józef 309
Braniccy, ród 358
Bronzino Agnolo 32
Bruegel Pieter starszy 29, 34, 101, 107
Brunelleschi Filippo 9, 21, 23, 33, 34, 101, 106
Bruno Giordano 18, 78
Bry Théodore de 47
Budny Szymon 340
Buonaccorsi Filippo zob. Kallimach
Buonarotti Michelangelo zob. Michał Anioł
Buxtehude Dietrich 264

C

Cabot John 39
Calderón de la Barca Pedro 262
Caravaggio 270, 275, 278, 282
Carducci Vincenzo 82
Carracci Annibale 267, 270, 282
Cartier Jacques 40, 42
Castelli Mateo 357
Castiglione Baldassare 19, 151
Cati Pasquale 78
Cebrowski Andrzej 335
Cecylia Renata Habsburżanka, żona Władysława IV Wazy 295
Cellini Benvenuto 19
Celtis Konrad 142, 144
Cervantes Miguel de 19
Champaigne Philippe de 222
Charpentier Marc-Antoine 264
Chmielnicki Bohdan 290, 314–318, 320, 323–324, 326, 327, 328, 334, 345, 371, 372, 375
Chodkiewicz Jan Karol 300, 302, 309, 312, 371
Chodkiewiczowie, ród 129
Chrzanowska Anna Dorota 347
Coen Jan Pieterszoon 51
Colbert Jean-Baptiste 214–216, 217, 220, 224, 231, 276
Cook James 42
Corelli Arcangelo 263
Corneille Pierre 262
Cortés Hernán 48
Couperin François 263
Cranach Lukas 28, 34, 62, 101, 107, 124, 178
Critz John de 225
Cromwell Oliver 227–229, 232, 250, 255, 276–277, 280, 284
Cromwell Richard 229
Cyceron 17, 152
Czarniecki Stefan 323, 325, 327, 332, 345

D

Dahlbergh Erik 181, 303
Dante Alighieri 19, 109
Dantyszek Jan 151, 155, 200
Decjusz Ludwik 123
Delen Dirck van 71
Delumeau Jean 81–83, 109, 110
Descartes René zob. Kartezjusz
Dias Bartolomeu 38
Dinteville Jean de 29
Dolabella Tommaso 360
Donatello 21, 33, 34, 101, 106
Doroszenko Piotr 343
Dubois François 68
Dürer Albrecht 28, 34, 101, 106, 107, 134
Dyakowski Mikołaj 350
Dyck Antoon van 270–271, 282
Dymitr, syn cara Iwana IV Groźnego 304
Dymitr Samozwaniec, car Rosji 304–305
Dymitr Samozwaniec II, 305

E

Eleonora Habsburżanka, żona Michała Korybuta Wiśniowieckiego 343
Elżbieta Habsburżanka, żona Zygmunta Augusta 124
Elżbieta I Tudor, królowa Anglii 68, 94–95, 98, 100, 225, 230
Epikur 11
Erazm z Rotterdamu 15, 20, 101, 109, 129, 144, 152
Ernest Habsburg, arcyksiążę, syn cesarza Maksymiliana II 170–171, 286
Euklides 11
Eyck Jan van 109

F

Fantuzzi Giacomo 218
Ferdynand I Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech 93–94, 99, 134
Ferdynand II Aragoński, król Hiszpanii 37–38
Ferdynand II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 244–246, 255, 295, 303

Ficino Marsilio 12, 25, 32
Filaret, ojciec Michała Romanowa, patriarcha Moskwy 239
Filip Wilhelm, palatyn neuburski 342
Filip II Habsburg, król Hiszpanii i Portugalii 94–95, 98, 100
Filip IV Habsburg, król Hiszpanii i Portugalii 271–272
Fiodor I, car Rosji 238, 304
Fiodor II, car Rosji 305
Firlej Henryk, prymas 362
Firlej Jan 170, 180, 187
Firlejowie, ród 187
Fontana Baltazar 363, 373
Forsberg Nils 258
Fouquet Nicolas 208
Francesca Piero della 25, 106, 109
Franciszek Florentczyk 144
Franciszek I Walezjusz, król Francji 26, 97–98
Fredro Andrzej Maksymilian 329–330
Fryderyk Jagiellończyk, prymas 112
Fryderyk Wilhelm Hohenzollern, elektor Brandenburgii, książę Prus (Wielki Elektor) 235, 242, 277, 322, 325
Fryderyk IV Wittelsbach, elektor Palatynatu Reńskiego 243–244
Fryderyk V Wittelsbach, elektor Palatynatu Reńskiego 244
Fugger Jakub 90
Fuggerowie, ród 90

G

Galileusz (Galileo Galilei) 18, 256, 260–261, 265, 278
Ghiberti Lorenzo 8
Ghirlandaio Ridolfo 39
Gian Galeazzo Sforza, książę Mediolanu, ojciec Bony Sforzy 123
Giorgione 28
Giotto di Bondone 21
Glaubitz Jan Krzysztof 359
Gotthard Kettler, mistrz krajowy inflanckiej gałęzi zakonu krzyżackiego, książę Kurlandii 139
Górkowie, ród 129
Górnicki Łukasz 151, 155, 186, 189, 200, 206
Greco El 30, 79, 107
Grodziecki Wacław 183
Grzegorz z Sanoka, arcybiskup lwowski 142, 155, 200
Grzybowski Stanisław 110
Grzymułtowski Krzysztof 348, 353, 355, 373
Gucci Santi 146
Gustaw II Adolf, król Szwecji 233–234, 246–247, 255, 277, 279, 302–304, 308, 310, 377
Gutenberg Jan 10, 20, 101
Gwagnin Aleksander 207
Gwizjusze, ród 68

H

Hals Frans 273, 283
Harvey William 261
Händel Georg Friedrich 264
Heidenstein Reinhold 206
Henryk Walezy (Henryk III jako król Francji) 68–69, 170–173, 179, 201
Henryk Żeglarz, następca tronu Portugalii 38
Henryk II Walezjusz, król Francji 68, 98
Henryk III Walezjusz, król Francji (Henryk Walezy w Polsce) 68–69, 170–173, 179, 201
Henryk IV Burbon, król Francji 69, 95, 100, 221, 232, 271, 276
Henryk VII Tudor, król Anglii 94
Henryk VIII Tudor, król Anglii 67, 74, 94, 100, 103, 227
Heraklit 11
Herburt Jan 126
Herburt Jan Szczęsny 292–293
Heweliusz Jan 261, 360
Hilliard Nicholas 95, 98
Hobbes Thomas 228–229
Hogenberg Frans 69
Holbein Hans 28–29, 34, 60, 67, 68, 101, 106
Hooghe Romeyn de 230, 346
Horacy 8
Hozjusz Stanisław, biskup warmiński 154, 189
Hus Jan 110
Huygens Christiaan 260–261

I

Ignacy Loyola, św. 75–77, 84, 103
Irzykowicz Kasper 207
Iwan IV Groźny, car Rosji 96–97, 100, 103, 138, 171, 174–175, 238–239, 304
Izaak z Trok 195
Izabela Aragońska, księżna Mediolanu i Bari, matka Bony Sforzy 123
Izabela I Kastylijska, królowa Hiszpanii 37–38

J

Jabłonowski Stanisław 348–349, 353
Jadwiga Andegaweńska 173, 180
Jakub I Stuart, król Anglii i Szkocji 225
Jakub II Stuart, król Anglii i Szkocji 229–230, 232
Jan od Krzyża, św. 76
Jan Olbracht 112–114, 120, 121, 142, 144, 199
Jan Paweł II, św. 68
Jan Zygmunt Hohenzollern 306
Jan II Doskonały, król Portugalii 38
Jan II Kazimierz Waza 316–317, 320, 322–325, 327, 328–332, 334, 336, 338–339, 342, 360, 368, 371–374
Jan III Sobieski 149, 251, 331, 342–355, 366, 372–375, 377
Jan III Waza, król Szwecji, ojciec Zygmunta III Wazy 171, 177, 233, 286
Janicki Klemens 151, 155, 200
Jerzy I Rakoczy, książę Siedmiogrodu 303
Jerzy II Rakoczy, książę Siedmiogrodu 323–324, 335
Joachim Fryderyk Hohenzollern, elektor brandenburski 291
Joanna Szalona, królowa Hiszpanii 92
Jozafat Kuncewicz, św., arcybiskup połocki 290
Juliusz II, papież 60
Justynian I Wielki, cesarz Bizancjum 11

K

Kalf Willem 273
Kalinowski Marcin 315
Kallimach (właśc. Filippo Buonaccorsi) 142, 144, 155, 200
Kalwin Jan 65–66, 71, 74, 109
Kantymir 310
Kara Mustafa 349–350, 375
Karnkowski Stanisław, prymas 177
Karol Ferdynand, syn Zygmunta III Wazy, biskup wrocławski 304
Karol I Stuart, król Anglii i Szkocji 228–230, 232, 271, 276
Karol II Stuart, król Anglii i Szkocji 226–229
Karol Lotaryński 342, 349
Karol Sudermański (Karol IX Waza), regent, a następnie król Szwecji 233, 242, 277, 287, 300
Karol V Habsburg, król Hiszpanii, cesarz, arcyksiążę Austrii 31, 62–63, 67, 75, 90, 92–94, 97–98, 100
Karol IX, król Francji 68
Karol X Gustaw, król Szwecji 234, 320–325, 327, 330, 345, 372
Karol XI, król Szwecji 234
Kartezjusz (właśc. René Descartes) 219, 256–261, 265, 278
Katarzyna Aragońska, żona Henryka VIII Tudora 67
Katarzyna Habsburżanka, żona Zygmunta Augusta 124
Katarzyna Jagiellonka, córka Zygmunta Starego, żona Jana III Wazy 177–178
Katarzyna Medycejska, żona Henryka II Walezjusza, regentka Francji 68
Kazimierz, św., syn Kazimierza Jagiellończyka 112, 358
Kazimierz Jagiellończyk 112, 116, 121, 142, 199, 340
Kazimierz Wielki 180, 197, 294
Kepler Johannes 18, 261
Kettler Gotthard zob. Gotthard Kettler
Kiaupienė Jūratė 165
Kieniewicz Jan 51
Kiszka (Kiszczanka) Anna 340
Klemens VII, papież 75
Kneller Godfrey 261
Kober Marcin 146, 174, 286
Kochanowski Jan 129, 151, 155, 189, 200
Kochowski Wespazjan 365
Kołyczew Filip 97
Kolumb Krzysztof 38–40, 43, 102, 105
Konaszewicz-Sahajdaczny Piotr 298, 309
Kondeusze, ród 68
Koniecpolscy, ród 253, 358
Koniecpolski Stanisław 310, 312
Konstancja Habsburżanka, żona Zygmunta III Wazy 291

Kopernik Mikołaj 17–18, 20, 79, 101, 105, 153, 155, 256, 261
Kordecki Augustyn 368
Korecki Samuel 308
Kosma Medyceusz 32
Kościuszko Tadeusz 164, 365
Köprülü, ród 241
Krasiccy, ród 147
Krasińscy, ród 358, 363
Kromer Marcin, biskup warmiński 128, 153, 186, 189
Krystyn Ościk z Kiernowa 340
Krystyna Wazówna, królowa Szwecji 234, 258
Kuncewicz Jozafat zob. Jozafat Kuncewicz

L
La Fontaine Jean de 263, 265
La Rochefoucauld François de 263
La Tour Georges de 270, 282
Lanckoroński Stanisław 321
Las Casas Bartolomé de 49
Le Brun Charles 215, 269
Leardo Giovanni 35
Leibniz Wilhelm Gottfried 259–261, 265, 278
Lemke Johan Filip 321, 324
Lisowski Aleksander Józef 304
Leon X, papież 60, 62
Leonardo da Vinci 11–12, 22, 25–26, 34, 101, 106, 107, 109
Leopold I Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 343, 348–349, 353, 355
Leszczyńscy, ród 329
Leszczyński Jan 343
Leszczyński Rafał 125
Locci Augustyn 358
Locke John 260
Lorrain Claude 270, 283
Loyola Ignacy zob. Ignacy Loyola
Lubieniecki Andrzej 157, 206
Lubomirscy, ród 329, 334, 358
Lubomirski Jerzy 323, 331–332, 334, 339, 342, 372
Lubomirski Stanisław 295, 330, 358
Lubomirski Stanisław Herakliusz 353
Ludwik Burbon, książę de Condé (Wielki Kondeusz) 221, 342
Ludwik Jagiellończyk, król Węgier i Czech 99, 112, 134, 141
Ludwik Węgierski 116
Ludwik XIII Burbon, król Francji 221–222, 232, 276, 284
Ludwik XIV Burbon, król Francji 208, 214–215, 220–223, 225, 232, 250, 269, 275–276, 281, 283, 342, 348, 358, 375
Ludwika Maria Gonzaga, żona Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów 328–329, 331, 346
Lully Jean-Baptiste 263
Luter Marcin 61–67, 71, 73, 74, 102, 109, 127, 135, 192, 195

Ł
Łaski Jan, prymas 115, 117, 129
Łaski Jan (młodszy) 128–129

M
Machiavelli Niccolò 14–17, 20, 33, 95, 101
Maciej Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 244, 303
Maciej z Miechowa 113, 153
Magellan Ferdynand 40–41, 43, 50, 102, 105
Maksymilian Habsburg, arcyksiążę, syn cesarza Maksymiliana II 177
Maksymilian I Habsburg, cesarz, arcyksiążę Austrii 123, 134, 138, 340
Maksymilian I Wittelsbach, książę Bawarii 243
Maksymilian II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 170, 173–174, 177, 179, 201, 204
Mantegna Andrea 25, 106
Maria Habsburżanka, żona Ludwika Jagiellończyka 134
Maria Kazimiera d'Arquien („Marysieńka"), żona Jana III Sobieskiego 346, 348, 351
Maria Medycejska, żona Henryka IV Burbona, regentka Francji 221, 232, 271, 276
Maria I Stuart, królowa Szkocji 98
Maria I Tudor, królowa Anglii 67, 72
Maria II Stuart, królowa Anglii i Szkocji, żona Wilhelma Orańskiego 230
Marlowe Christopher 262
Maryna Mniszchówna, żona Dymitra Samozwańca 305
Masaccio 21, 34, 101, 106
Massys Quentin 15, 55
Matejko Jan 118, 136, 159, 169
Maurycy Orański, książę Oranii, stadhouder Holandii 252
Mazarin Jules, kardynał 221–223, 231–232, 276, 284
Mecenas Gajusz 8
Medyceusz Giuliano 32
Medyceusze, ród 9, 25, 32–33, 75 zob. też Kosma Medyceusz, Wawrzyniec Medyceusz
Mehmed IV, sułtan turecki 241
Meretyn Bernard 359
Michał Anioł (Michelangelo Buonarotti) 11, 25–27, 30–34, 101, 107–108
Michał Korybut Wiśniowiecki 342–345, 354, 355, 360, 372
Michał Romanow, car Rosji 239, 306
Michał II Mohyła, hospodar Mołdawii 308
Michałowicz Jan z Urzędowa 146
Mikołaj z Kuzy 109
Milton John 263, 265
Mniszchówna Maryna zob. Maryna Mniszchówna
Modrzewski Andrzej Frycz 151–152, 155, 200
Mohyła Piotr, metropolita prawosławny 163
Molier 262, 265, 278
Molli Clemente 363
Montaigne Michel de 14, 20, 101
Monteverdi Claudio 263, 265, 278
Morando Bernardo 148
More (Morus) Thomas 15–17, 20, 67, 68, 91, 101
Morsztyn Jan Andrzej 348–349, 365
Morsztynowie, ród 363
Murad IV, sułtan Imperium Osmańskiego (Turcji) 240–241
Murillo Bartolomé 270, 272, 283
Münzer Thomas 64

N
Nalewajko Semen 298, 306
Newton Issac 260–261

O
Oleśniccy, ród 128
Oleśnicki Zbigniew, arcybiskup 112, 142
Opalińscy, ród 329
Opaliński Andrzej 177
Opaliński Krzysztof 320
Ortelius Abraham 42, 183
Orzechowski Stanisław 153, 155, 200
Osman II, sułtan Imperium Osmańskiego (Turcji) 309
Ossoliński Hieronim 125
Ossoliński Jerzy 295
Ostrogscy, ród 188, 298, 333, 362
Ostrogski Konstanty 138, 203
Ostrogski Konstanty Wasyl 290
Ostroróg Jan 142–144, 155, 200
Oxenstierna Axel 234

P
Pac Michał Kazimierz 346, 363
Pacowie, ród 333, 348
Palladio Andrea 25, 107
Pascal Blaise 259, 261, 265, 278
Pasek Jan Chryzostom 365
Patel Pierre 224
Paweł II, papież 142
Paweł III, papież 76–78, 84, 105
Pazzi, ród 21, 32
Petrarka Francesco 19, 110
Pico della Mirandola Giovanni 13–14, 20, 32, 101
Pigafetta Antonio 41
Pinzel Jan Jerzy 359–360, 363, 364
Pitagoras 11
Pizarro Francisco 48
Platon 11–12, 25
Pocahontas 52
Polo Marco 36
Pomis Giovanni Pietro de 244
Pot Hendrik Gerritsz 213
Potoccy, ród 304
Potocki Mikołaj 315
Potocki Stanisław Rewera 321
Potocki Wacław 365, 376
Poussin Nicolas 270, 283
Prażmowski Mikołaj, prymas 332, 343
Przybyła Mikołaj 185
Purcell Henry 263, 265, 278

R

Rabelais François 10, 19
Racine Jean-Baptiste 262
Radziwiłł Bogusław 321, 326
Radziwiłł Janusz (uczestnik rokoszu Zebrzydowskiego) 292–293
Radziwiłł Janusz (hetman) 317, 321–322, 326, 340–341
Radziwiłł Krzysztof „Piorun" 177
Radziwiłł Krzysztof II 307, 340–341
Radziwiłł Michał Kazimierz 343
Radziwiłł Mikołaj „Czarny" 194, 340
Radziwiłł Mikołaj „Rudy" 177
Radziwiłł Mikołaj Krzysztof „Sierotka" 340–341
Radziwiłł Ościkowicz 340
Radziwiłłowie, ród 128, 322, 324, 327, 329, 333, 340–341, 372
Radziwiłłówna Barbara zob. Barbara Radziwiłłówna
Radziwiłłówna Krystyna 174, 177
Rafael Santi 11, 25–27, 31, 34, 101, 107
Rej Mikołaj 129, 150–151, 155, 189, 200
Rembrandt van Rijn 219, 273–275, 278, 283
René Andegaweński, król Neapolu 109
Reni Guido 270, 282
Richelieu Armand de, kardynał 221–222, 231–232, 246, 276, 284
Robbia Giovanni della 32
Ronsard Pierre 19
Rosselli Cosimo 14
Rømer Ole 261
Rubens Peter Paul 270–271, 275, 278, 282
Rudolf II Habsburg, cesarz, król Węgier i Czech, arcyksiążę Austrii 237, 243
Ruggieri Juliusz 191

S

Salviati, ród 32
Samostrzelnik Stanisław 116, 146
Sanguszkowie, ród 188
Sapieha Benedykt 348
Sapieha Kazimierz Jan 348–349
Sapieha Lew 160, 356
Sapiehowie, ród 348, 349, 353
Savery Thomas 261
Scarlatti Alessandro 264
Schlüter Andrzej 363
Schultz Daniel 321, 328, 343, 345, 360
Schütz Heinrich 264
Selve Georges de 29
Servet Michael 66
Sforza Gian Galeazzo zob. Gian Galeazzo Sforza
Siciński Władysław 329
Siemiginowski-Eleuter Jerzy 346, 360
Sienicki Mikołaj 125, 173
Sienkiewicz Henryk 344
Sierakowski Jan 124
Sinobrody (Gilles de Rais) 109
Skarga Piotr 287–289, 374
Smith Adam 216, 217
Smith John 52
Snayers Pieter 245, 301
Snyder Timothy 319
Sobieski Jakub 348, 350, 355
Sokrates 11
Soutman Pieter 178
Spinoza Baruch 219, 259, 265, 278
Stadniccy, ród 128
Stech Andrzej 360
Steen Jan 273, 283
Stefan Batory 140, 150, 168, 173–180, 182, 196, 201, 204, 206, 301
Stefan Wielki, hospodar mołdawski 113
Storck Abraham 250
Sulejman (Selim), sułtan turecki 206
Sykstus IV, papież 32
Szafrańcowie, ród 147
Szczuka Stanisław Antoni 366
Szekspir (Shakespeare) William 262–263, 265, 278
Szydłowieccy, ród 116
Szydłowiecki Krzysztof 116

T

Tarnowska z Tęczyńskich Barbara 144
Tarnowski Jan 137
Tencalla Constantino 358
Teresa z Ávili, św. 76, 269
Terlecki Cyryl, biskup łucko-ostrogski 290
Tetzel Johann 60
Thököly Imre 348
Tintoretto Jacopo 30, 31, 107
Tomasz à Kempis 110
Torquemada Tomás de 109
Torricelli Evangelista 261
Trevano Giovanni 357
Trzebicki Andrzej, biskup 362
Tuhaj-bej 310
Tycjan 25, 28, 34, 93, 101, 107
Tylman z Gameren 358, 373

U

Uchański Jakub, prymas 168, 173–174, 179

V

Vasari Giorgio 24
Vasco da Gama 40, 43, 102
Velázquez Diego 270–272, 275, 278, 282
Verkolje Jan 264
Vermeer van Delft Jan 273–275, 278, 283
Veronese Paulo 30, 107
Verrocchio 33
Vespucci Amerigo 39
Villon François 109
Vivaldi Antonio 264
Vogtherr Heinrich 90

W

Walker Robert 227
Wallenstein Albrecht von 246
Wapowski Bernard 153, 183
Wasyl Szujski, car Rosji 305
Wawrzyniec Wspaniały (Lorenzo il Magnifico) Medyceusz 32–33, 68
Wergiliusz 8
Wick Johann Jakob 81
Wildens Jan 86
Wilhelm III Orański, król Anglii i Szkocji 230–232, 277
Wiśniowieccy, ród 298, 308
Wiśniowiecki Jeremi 310, 316, 343
Wiśniowiecki Michał 308
Witold, wielki książę litewski 112
Witte Jan de 359
Władysław II Jagiellończyk, król Węgier i Czech 112, 134
Władysław IV Waza 292, 294–295, 298, 299, 302–307, 309, 314–315, 327, 328, 357, 358, 360, 363, 371
Władysław Jagiełło 112, 116
Wójcik Zbigniew 352
Wujek Jakub 151, 155
Wyczański Andrzej 189
Wyhowski Iwan 318

Z

Zamoyscy, ród 333
Zamoyski Jan 148, 154, 173–174, 177, 179, 194, 196, 204, 206, 287, 289, 291, 299
Zamoyski „Sobiepan" Jan 346
Zápolya Jan, król Węgier 99
Zbarascy, ród 357
Zbąski Abraham 206
Zborowscy, ród 177
Zborowski Krzysztof 177
Zborowski Marcin 124
Zborowski Piotr 124
Zborowski Samuel 177
Zebrzydowski Mikołaj 291–292, 299, 369, 371
Zubow Fiodor 239
Zurbarán Francisco de 270, 283
Zwingli Huldrych (Ulrich) 65, 74
Zygmunt I Stary 112, 116, 122–124, 127–128, 132, 134–137, 144–145, 155, 162, 176, 178, 180, 199–200, 202
Zygmunt II August 112, 122–126, 131–132, 138–141, 145, 156–159, 165–167, 168, 173–174, 177, 179, 199–201, 203–204, 206–207, 297
Zygmunt III Waza 160, 172, 177–179, 201, 204, 206, 233, 242, 245, 277, 286–289, 291–294, 298–299, 300, 303, 305–308, 310, 312, 313, 341, 342, 356–356, 360, 363, 367, 370, 371

Ż

Żamett Albert 365
Żółkiewski Stanisław 298, 305–308, 311–313